

яке було приспане за кілька віків життя в умовах чужої державності й чужих культурних впливів, оживають традиції своєї власної державності і стремління її відбудувати.

ЛІТЕРАТУРА

До історії козацьких рухів 20-х і 30-х років XVII ст.: Грушевський М. Історія України-Руси, Т. VII. К., 1909. Т. VIII, Ч. I, Київ-Львів, 1913. Василенко Н. Очерки історії Західної Русі и України, К., 1916. Кулиш П. Українські козаки и пани в двадцятилітє передь бунтомъ Хмельницького // Русское Обозрѣніе, I—V, 1895. Жукъ П., Сеймовая борьба. Т. I-VI. Петербург, 1903-1912. Криг'якевич І. Нові матеріали до історії синодів 1929 р. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 116. Львів, 1913. Никифоровъ В. Куруковскій договір козаковъ съ поляками в 1625 г. // Киевск. Старина. IV, 1885. Рудницький Ст. Козацько-польська війна 1625 р. // Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, Т. XVII, Львів, 1897. Николайчикъ Ф. Новый источник о козацкомъ востановленіи 1625 г. // Киевская Старина. X. 1889. Мельникъ К. Свѣдѣнія о походѣ в Крымъ М. Дорошенка. // Киев. Стар. XI. 1896 г. Dubicki M. Kodak, twierda kresowa i jej okolice, Warszawa, 1990. Рудницький Ст. Українські козаки в 1625—30 рр. // Записки наук. Тов. ім. Шевченка. Т. XXXI. Львів, 1899. Целевич О. Участь козаків у смоленській війні 1633—34 рр. Там же; Т. XXVIII. Tomkewicz W. Ograniczenie swobod kosackich w roku 1638 // Kwartalnik Historyczny. T. I, 1930. До історії Могилянської доби: Грушевський М., Василенко Н., Голубевъ С. Київскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, Т. I, К., 1883; Т. II К., 1898. Голубевъ С. Западнорусская церковъ при митрополитъ Петръ Могиль // Киевская Старина, I-VI, 1898. Біографія П. Могили: Костомаров. Українська історія в житєписах, Львів, 1918. Терновскій Ф. Київскій митрополитъ П. Могила // Киевская Старина. IV. 1882. Макарій М. Історія русской церкви. Т. XI. М., 1882. Петров М. Київська Академія // Записки іст. філол. відділу Укр. Академії Наук. Т. I. К., 1919. Голубевъ С. Історія Киевской Академіи, К., 1886. Jablowski A., Akademia Kijowsko-Mohilanska, Kraków, 1899-1900. Возняк М. Історія української літератури Т. II. Львів, 1921. Тітов Хв. Стара вища освіта в київській Україні. К., 1924.

Том II

(від середини XVII ст.)

I

ХМЕЛЬНИЧЧИНА В ІСТОРИОГРАФІІ. ПОЛЬСЬКА РІЧ ПОСПОЛИТА НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПРИЧИНИ ПОВСТАННЯ. ОСОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПІДГОТОВКА ПОВСТАННЯ. ПЕРШІ УСПІХИ. КАМΠΑНІЯ 1649 р. Й ЗБОРІВСЬКИЙ ТРАКТАТ

Весною 1648 року на Україні під проводом Богдана Хмельницького вибухло грізне повстання, яке в своїх наслідках основно змінило політичні відносини на сході Європи і в діях українського народу зробилося моментом переломового значення.

Доба, звязана з діяльністю Хмельницького й охрещена як Хмельниччина, порівнюючи з іншими моментами української історії, дуже багата на історичні джерела і має значну наукову літературу. Зробивши переворот у політичних відносинах на сході Європи і залишивши глибокий слід у житті України, Польщі й Москви, вона вже в XVII ст. викликала появу численної літератури: історичних записок, мемуарів, політичних памфлетів і навіть віршованих творів,— особливо багато було написано того всього у Польщі. Українські козацькі літописці: Самовидець, Величко, Граб'янка, а за ними й автори пізніших хронік та компіляцій XVIII ст. аж до «Історії Русовь» і далі, вважали Хмельниччину за основний момент нової української історії, а самого Богдана Хмельницького за її центральну постать. Відповідно до того вони присвятили їй особливу увагу і старалися змалювати з якнайбільшою докладністю. В кінці XVIII ст. почалися й спроби наукового дослідження Хмельниччини: за першу таку спробу вважають працю німецького історика Йогана Енгеля «Geschichte der Ukraine» (1796), який використав майже всі друковані польські та інші джерела і мав також один український літопис. Та, проте, дійсне наукове дослідження історичної діяльності Богдана Хмельницького було проведено лише протягом XIX ст., в міру того, як публікувались або робилися доступними документальні джерела: дипломатичні і взагалі урядові акти, офіційне та приватне листування. В 1822 р. Бантиш-Каменський видав свою «Історію Малої Росії», оперту головно на актах із московських і українських архівів. В ній доби Б. Хмельницького приділено велику увагу, хоч викладено її доволі сухо й освітлено в надто офіційному дусі. З далеко живіше написаної й зогрітої українським патріотизмом історії Ол. Мартоса опубліковано було всього два уривки, саме з

історії Хмельниччини (1822—1823). «Історія Малоросії» Мик. Маркевича (1842), основана головно на «Історії Русовь» і теж у патріотичному українському дусі складена, не принесла в порівнянні з Енгелем і Бантишем-Каменським нічого нового з фактичного погляду. В 1857 р. появилася монографія М. Костомарова «Богданъ Хмельницкій», написана переважно на основі польських друкованих джерел і народних українських пісень, які автор уважав за джерело не меншої ваги, ніж літописи й документи, бо вони показували, як сам народ дивився на історичні події і як їх оцінював. Книга Костомарова, дуже талановито й мистецьки написана, припала до смаку українській публіці, відповідаючи її народно-романтичним настроям, і здобула собі велику популярність. Одначе наукова критика в особі М. Максимовича («Письма о Б. Хмельницкомъ», 1859—1860) вже тоді зазначила багато фактичних неточностей і недосить критичне ставлення автора до своїх джерел. Костомарів пізніше переробив свою монографію, значно очистивши її від легендарних прикрас і використавши новий актовий матеріал, але все ж таки й останнє авторове видання (3 томах, 1884 р.) залишилося скоріше епічним оповіданням про великий народний рух половини XVII ст. та про його героя, ніж строго науковим твором. Дехто з новіших українських істориків вважає монографію Костомарова просто за історичний роман.

Трохи пізніше від Костомарова виступив із працями про Хмельниччину П. Куліш, який підійшов до неї з зовсім іншими поглядами, ніж Костомарів: стоячи під впливом польських джерел і польської історіографії, сам уважаючи козацьчину взагалі за негативне явище, за «пустоцвіт» у нашій історії, Куліш старався представити Б. Хмельницького як руїтника, який даремно залив Україну кров'ю й знищив у ній «діло європейської цивілізації». Спочатку в окремих статтях і популярних нарисах, а пізніше в тритомовій «Історії отпаденія Малоросії отъ Польши» (1888—1889) Куліш виклав свій різко негативний погляд на Хмельниччину, погляд, що був опертий не стільки на широкому вивченні джерел, як на односторонньому й тенденційному розумінні нашого минулого. Одначе «Історія отпаденія» не справила того враження, як, наприклад, Кулішева ж таки «Історія возсоєдиненія Руси» (1873—1877), й українська історіографія прийняла її лише як історичний памфлет.

Розвиток опозиційних настроїв серед національно свідомої частини українського громадянства в останніх десятиліттях XIX ст. в зв'язку з постійним підкреслюванням з боку офіційних і русофільських кругів ролі Богдана Хмельницького як «возсоєдинителя» Русі (саме в 1888 р. поставлено Хмельницькому пам'ятник у Києві в імені «єдиної-неділимої Росії») — не міг сприяти популярності Хмельницького й заохочувати до студій над його добою. М. Грушевський справедливо зазначав факт, що, наприклад, єдиний український історичний журнал «Кіевская Старина» за всі 25 років свого існування опублікував мінімальне число статей і матеріалів про Хмельниччину. До цього можна додати, що й те, що було надруковане, належало здебільшого не українським авторам.

Лише в самім кінці XIX ст., з нагоди 250-ліття повстання Хмельницького (1898), оживилися студії над Хмельниччиною, й історики звернули увагу на позитивні сторони діяльності «козацького батька». Початок поклав нарис М. Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина» (1898), потім пішли розвідки С. Томашівського про народні рухи в Галичині в 1648 р. (1898), М. Кордуби: «Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р.» (1907), «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею» (1908), «Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV» (1911) та ін.

У 1912 р. появилися монографії молодого тоді історика В'ячеслава Липинського про Станіслава-Михайла Кричевського й про участь української шляхти в повстанні Хмельницького, видані разом з меншими його працями у великій збірці «Z dziejów Ukrainy». Вони становили справжню епоху в студиях над Хмельниччиною. Липинський дав загальний огляд політики Хмельницького, з'ясував послідовні її етапи від козацького автономізму до будови самостійної Української держави, якарво підкреслюючи її державницькі змагання. На основі величезного дослідженого архівного матеріалу він з'ясував визначну участь у державному будівництві Хмельницького української шляхти, з якої вийшли всі його важніші співробітники. Звертаючи увагу на творчі, конструктивні моменти в діяльності Хмельницького, Липинський вияснив увесь розмах його міжнародної політики й широту політичних планів. У студиях Липинського сама постать гетьмана явилася в зовсім новому світлі: замість творця нещасливої унії з Москвою Липинський дав образ могутнього організатора Української держави, великого політика й патріота. Пізніше свою загальну оцінку Хмельниччини та її головних діячів розвинув Липинський у монографії «Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (1920).

Дослідження Липинського мали великий вплив на українську історіографію Хмельниччини. В дусі його поглядів були написані нові студії С. Томашівського «Один момент під Зборовом 1649 р.» (1913) і «Перший похід Хмельницького в Галичину» (1914), «До історії перелому Хмельниччини» (1927). З інших нових праць про Хмельниччину треба назвати розвідки І. Каманіна: «Походження Б. Хмельницького» (1913), «Участіє јужно-руссаго неселенія въ возстаніи Хмельницкаго» (1914) і «Договори Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей» (1916). Новознайдені й опубліковані протягом останніх двох десятиків років матеріали з архівів Відня, Берліна Рима та інших міст дали змогу дослідникам з'ясувати такі сторони міжнародної політики Хмельницького, які до цього часу були дуже мало, а то і зовсім невідомі.

Синтезом усіх дотеперішніх дослідів і наукових оброблень Хмельниччини явилися VIII і IX томи «Історії України-Руси» М. Грушевського (1916—1931), цілком присвячені добі Хмельницького. За широтою охопленого джерельного матеріалу (втім і зовсім нового з московських архівів) та використаної

наукової літератури праця Грушевського далеко залишає за собою все, що досі було писане про Хмельниччину, хоч автор у своїх остаточних висновках і оцінках доби та її діячів значно відійшов від своїх попередніх поглядів (наприклад — у нарисі «Хмельницький і Хмельниччина»), поставившись з більшим скептицизмом і критицизмом до «козацького батька» та його політики; проте праця Грушевського має велике наукове значення і на довгі часи залишиться багатющим джерелом відомостей про Хмельницького та його добу.

У порівнянні з українською історіографією російська приділила Хмельниччині дуже небагато уваги. Окрім уступів у загальних працях або курсах, наприклад у С. Соловйова (т. X. «Історія Росції», 1860), В. Ключевського («Курсь русской історії», т. III, 1905), Д. Іловайського («Історія Росції», т. V. 1905), М. Покровського («Русская історія», т. III, 1911 або пізніша «Русская історія съ древнѣйшихъ временъ», т. II, 1923, розділ «Борьба за Украину»), — можна згадати хіба праці Г. Карпова («Переговори о соединеніи Малороссіи съ Великороссіей», 1871, «На о историческихъ дѣяній Б. Хмельницкаго», 1873, «Въ защиту Б. Хмельницкаго», 1889), в яких він виступав, між іншим, проти поглядів Куліша й обстоював традиційну в російських наукових кругах оцінку Хмельницького як діяча «восоединенія» Русі. Спробою розвінчати Хмельницького як супроти поглядів російських учених, так і українських (головно Костомарова) була розвідка П. Буцінського «О Богданѣ Хмельницкомъ» (1882), не стільки наукова, як претенціозна. Автор силкувався виставити Хмельницького людиною безідейною, яка в своїх учинках керувалася виключно особистими й класовими егоїстичними мотивами.

Далеко більше значення для наукового дослідження Хмельниччини має історіографія польська, хоч і в ній панує велика розбіжність у поглядах і оцінках доби та її головного героя. Польські історики минулого століття здебільшого дивилися на Хмельниччину очима учасників боротьби XVII ст. і мало хто з них спромігся підійти до неї з спокійною, безсторонньою оцінкою, незалежно від своїх національно-політичних переконань та симпатій. Глибші наукові студії над добою Хмельниччини розпочав К. Шайноха своєю монографією «Dwa lata dziejów naszych. 1646—1648» (1862—1863).

Його праця, оперта на багатому джерельному матеріалі, написана дуже живо, представляла повстання Хмельницького, як природну реакцію лицарської козацької верстви проти поневолення її шляхтою й магнатами. Шляхта не хотіла зрозуміти широких планів короля Володислава і за свій егоїзм та політичну короткозорість понесла заслужену кару Божу в формі кривавого козацького повстання. Пізніше польські історики, які писали спеціально про Хмельниччину (Й. Ролле, А. Яблоновський, Т. Корзон), здебільшого негативне оцінювали особу й діяльність Богдана Хмельницького й цілому козацькому рухові відмовляли якоїсь національно-політичної мети й навіть якоїсь ідейності взагалі. З цього

погляду особливо характерні своєю примітивно-ворожою оцінкою руху Хмельницького писання Фр. Равіти-Гавронського «Bohdan Chmielnicki» (1905—1909), «Sprawy i rzeczy ukraińskie» (1913) та ін.

Зате зовсім інший характер мають праці львівського історика Л. Кубалі: «Szkice historyczne» (1873—1907), «Wojna Moskiewska» (1910), «Wojna szwedzka» (1913) та ін. Бувши результатом надзвичайно пильних архівних студій і вивчення величезної літератури, багаті змістом і талановито написані, праці Кубалі визначаються строгою науковою об'єктивністю і, поряд писань Грушевського та Липинського, є найціннішим із усього, що дала про Хмельниччину історична наука взагалі.

*

Історики не раз підкреслювали надзвичайно вигідне становище польської Речі Посполитої — назовні і всередині — саме напередодні фатального для неї 1648 р., коли вибухло козацьке повстання під проводом Хмельницького. Всі сусіди Польщі були ослаблені й переживали в тій чи іншій формі кризи. Німеччина була розбита й знесилена внаслідок 30-літньої війни; Угорщина гнулася в турецькому ярмі; Швеція була виснажена своєю участю в 30-літній війні; Московщина ще не загоїла ран із Смутного часу й тямила добре лекцію під Смоленськом із 1632 р.; нарешті, Туреччина була ослаблена частими династичними переворотами й також ще не позбулася вражень від Хотинської кампанії 1621 р. Козаччина була приборкана й, здавалось, на цей раз уже остаточно.

Глибокий мир назовні сприяв блискучому економічному добробуту всередині. Джерелом цього добробуту були головню українські провінції Речі Посполитої. За короткий, розмірний, час були сколиновані широкі задніпрянські простори — теперішня Полтавщина, до якої прилучилася ще й багата на лісові промисли Сіверщина — теперішня Чернігівщина, повернута від Москви. На лівому березі Дніпра, так само, як перед тим на правому, виростили сотні міст і містечок, тисячі сіл і хуторів, де було осаджене хліборобське населення, яке працювало на безмежних магнатських латифундіях і своєю працею приносило власникам цих латифундій величезні прибутки. Безконечні маси пшениці та іншого збіжжя, гурти волів та іншої худоби, табуни коней, продукти лісового господарства: смола, поташ, ліс, звірячі шкіри й хутра, усе це йшло через Гданськ та інші балтійські порти за кордон, а натомість, як еквівалент, пливло в кишені власників українських латифундій чужоземне золото, привозилися вироби тодішньої європейської індустрії й предмети люксусу. В зв'язку з експлуатацією природних багатств і накопиченням капіталу розвивалися торгівля й промисел, зосереджені головню по великих містах, таких, як Варшава, Краків, Вільно, Львів, Кам'янець, Київ. Показником зросту багатства держави міг служити розвиток будівництва в тодішній Польщі: ціла Річ Посполита вкрилася величезними будинками костелів, кляшторів, замків, панських палаців.

На далекій Полтавщині в глибині степів виростили пишні готицькі будівлі костелів і монастирів, не кажучи про розкішні палати, які ставили по своїх резиденціях Вишневецькі, Потоцькі, Калиновські, Пісочинські та інші земельні магнати.

Релігійні суперечки, які ще так недавно потрясли цілим життям Речі Посполитої, особливо на її українських та білоруських землях, тепер майже затихли після компромісу 1632 р. Над усім цим принагідним образом спокійного й забезпеченого життя панувала золота шляхетська свобода й ціло буйне політичне життя. Але цей, здавалось, такий блискучий стан держави ховав у собі внутрішні укріті хвороби, які непомітно, але безупинно підточували державний організм. Спостережливі чужинці, які придивлялись уважно до життя в Польщі, помічали, що ця величезна й така назверх сильна держава мала в собі багато небезпечних внутрішніх болячок. Вони помічали, наприклад, що золота шляхетська свобода, яка створила для Польщі славу одної з найвільніших у світі держав, спиралася на повному безправстві й пониженні робочих мас; що поруч із необмеженою свободою шляхти — міщанство ниділо, позбавлене участі в політичному житті — обмежене в своєму економічному розвитку. В державі процвітав парламентаризм, але поряд із ним впадала в очі повна безсилість виконавчої влади; фактично панувало право сильного. Королівська влада була зовсім обмежена, і все в державі вирішувала правляча й пануюча шляхетська верства. Але ця верства явно вже хилилася до упадку. Вона позбулася помалу колишнього лицарського войовничого духу, переймалася пацифізмом, тратила свою колишню активність, виявляючи її хіба що в обороні своїх привілеїв від дійсних або уявних зазіхань з боку королівської влади. В сфері освіти і взагалі духовного життя все більший вплив здобували єзуїти й виховували по своїх численних школах молоде покоління шляхти в дусі релігійної виключності й нетолеранції. Незважаючи на проголошений в 1632 р. мир, готувався новий наступ проти протестантів і православних і наростає новий вибух релігійних пристрастей.

У цей час на польському престолі сидів король Володислав IV, син короля Жигимонта III Вази. Особисто це була дуже симпатична постать. Володислав був щирий польський патріот, хоч і не міг ніяк забути свого втраченого шведського престолу. Він був гуманний і толерантний, любив військове діло і любив воювати. Свою молодість він провів у бурхливих пригодах шведської та московської воєн. Володислав був прихильний до козаків, яких цинив за хоробрість і відвагу, відомі йому на ділі.

Войовничий король носився з планами війни проти турків у коаліції з іншими християнськими державами. В цих планах піддержував Володислава уряд Венеційської республіки, для якої боротьба з турками була насущним питанням життя. На стороні короля був і державний канцлер Юрій Оссолінський. Знаючи, що шляхта не хоче ніякої війни і що сейм не згодиться ухвалити коштів на військо, король вирішив провадити справу потай і, спровокувавши самих турків на військову акцію, поставити сейм перед довершеним фактом. У 1646 р. в довірочному гуртку біля короля виник проект

ужити для викликання війни козаків. Вони мали б виступити на морі і своїм походом примусити турків почати війну. Весною 1646 р. прибула до Варшави козацька делегація: військові осавули Іван Барабаш і Ляш Караїмович та сотники Нестеренко й Богдан Хмельницький. Вони мали таємні наради з підпоручниками короля. Сам король прийняв козаків потай уночі, дав їм грошей, прапор, грамоту на побільшення реєстру до 12 000 й велів бути готовими до морського походу. Поки що цілу справу козаки мали тримати в якнайбільшій таємниці.

У той самий час король на свої власні кошти почав вербувати наймане військо, і вже влітку 1646 р. того війська було зібрано коло Львова 16 000 людей. Але вся справа розбилася через рішучий опір сейму. Дехто з панів, викривши удаєть канцлера в королівських проєктах, зробив на нього натиск і Осолінський зрадив королівські плани. Сейм, який зібрався в жовтні 1646 р., зажадав негайного розпуску наwerbованого війська. Всі королівські плани й проєкти розлетілися як дим. У 1647 р. король втратив свого єдиного малого сина, і це було для нього остаточним ударом. Він утратив інтерес до своїх війовничих планів, скорився перед домаганням сейму, і небезпека турецької війни була зліквідована.

Як каже один із новіших польських істориків, «брак розуміння й почуття сильної монархічної влади у шляхетського загалу й вельмож-олігархів, перебільшене поняття про громадські свободи, самолюбство й самоволя магнатів, надмірна прихильність до миру, брак політичної виробленості й ширшого погляду на справи Речі Посполитої, а також короткозорість не могли жодним способом бути підґрунтям для зреалізування планів, які вимагали скоординованого зусилля цілого шляхетського загалу».

*

Але цей епізод із турецькими планами Володислава мав інші наслідки. Він знайшов глибокий відгук серед української козаччини. Уже й раніше, виступаючи проти уряду та проти панів, козаки заховували глибоку лояльність супроти королівської особи. Тепер ця прихильність до короля ще зростає: короля в козацьких колах стали вважати немов за спільника проти магнатів і шляхти. Одержані від Володислава грамоти й клейноди зберігала козацька старшина в великій таємниці, немов запоруку королівських симпатій до козаччини, симпатій, які надавали козацьким змаганням неначе б легальну санкцію. Конспірації короля з козаками, замість викликати турецьку війну, прискорили вибух козацького повстання проти магнатсько-шляхетського режиму в Речі Посполитій.

Новий козацький рух, який наростав непомітно, серед загально-го, здавалося, спокою, мав свої коріння насамперед у незадоволенні козацької маси з режиму, заведеного після погрому козаччини в 1638 р. Призначені для реєстрових козаків замість виборної старшини полковники з-поміж шляхти держали козаків в залізних руках. За порядком наглядала залогоа Кодака, складена з німецьких

жовнірів, котрих, як каже один польський історик, усі зненавиділи за їх здирства. На самій Січі стояла залогоа з реєстровців і жовнірів. Ні одна козацька чайка не могла просмикнутися в Чорне море. Козаків, не взятих до реєстру (т. зв. «випищиків»), обертали в хлопів. Кругом виростили фільварки й замки магнатів і «королев'ят» Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських, Калиновських, а поряд із цим старости й державці королівщин відбирали в козаків, що мешкали по тих маєтках, хутори, левади, луки, млини й стави, вимагали чиншів, десятин, усяких данин і податків, відбирали в козаків польову здобич, гнали козаків та їх жінок до роботизни. Це ширило серед козаків глибоке незадоволення.

Хоч селянська людинність на козацькій Україні жила в більших достатках, як деінде на українських землях Речі Посполитої, й сама панщина була тут не така важка, але власне саме тут, серед багатих степових просторів, у сусідстві з козаччиною, селяни були особливо вражливі на всякі, навіть дрібні утиски й причіпки. Особливо дошкуляла й дратувала експлуатація з боку жидів, які стали неодмінними посередниками й помічниками в панському господарстві. Як орендарі маєтків, млинів, винокурень, шинків, річних перевозів, вони вигадували всі нові податки й оплати, все нові способи визиску селянського майна й праці. Немалою причиною незадоволення народних мас були й різні насильства з боку жовнірів коронного війська, розміщеного на Україні. Коли взагалі в тих часах розбещена солдатня була справжньою карою Божою для мирного населення власної ж країни, то тим більше давали себе взнаки ексцеси жовнірів, які перебували на далекому пограниччі держави, серед тільки що приборканого й втихомиреного населення, в атмосфері самоволі й безкарності.

Довший час у старій українській історіографії за одну з головних причин козацького повстання вважався мотив релігійний: мовляв, козаки «боролися за віру». Ближчі дослідження над справою виявили, що в дійсності було не зовсім так. Православне українське духовенство дуже цінило ті придбання, які вдалося осягнути при вступі на престол короля Володислава і які були закріплені в добу митрополита Петра Могили. Через те воно, особливо на своїх верхах, ставилося зовсім лояльно до польської влади й не тільки не спочувало козацьким розрухам, але навпаки — осуджувало їх. Так, наприклад, ректор київської колегії Ігнатій Старушич публічно вихваляв переможців під Кумейками і під Куруковим за те, що вони вгамували «козацьку ребеллію» й «на мило услали поле бездушним трупом козацьким». Але нижче, зневажливе духовенство, зазнаючи разом із народом різних кривд і зневаги до «хлопської віри», було настроєне, безумовно, більш опозиційно. Гасло боротьби «за віру» було дуже зручно використане від початків повстання, як дуже популярний клич, і домагання більших прав для православної церкви було вставлене, як побачимо, до козацької політичної програми.

Незадоволення, яке жевріло серед козаччини, побільшене розчаруванням у військових планах короля, дуже легко могло перейти в одвертий рух, а кожен рух серед козаччини так само легко міг

знайти відгук серед селянської маси, яка готова була піддержати козацьке повстання навіть незалежно від того, чи хотіли цього провідники повстання, чи ні. І так воно справді й сталося.

Для організації повстання бракувало лише відважного й енергійного провідника. І ось такий провідник знайшовся в особі чигиринського сотника Богдана Хмельницького, того самого, що брав участь у таємних зносинах із королем. Хоча він і був звісний у своїх козацьких кругах, але в широких колах суспільства Речі Посполитої був до того часу майже невідомий. Через те й біографічні відомості про нього аж до того часу, як він відразу здобув собі широкий розголос, дуже скупі. Зіновій-Богдан Хмельницький походив із дрібної української шляхти; народився він, як думають, у 1595 р. Батько його, Михайло Хмельницький, служив підстаростою в Чигирині і дістав від старости Даниловича маєток — хутір Суботів біля Чигирини. Майбутній козацький гетьман учився в єзуїтській колегії у Львові в Галичині. Разом із своїм батьком Хмельницький узяв участь у знаменитому поході Станіслава Жолкевського на турків у 1620 р. Тут, під Цецорою, де було знищене польське військо, старий Хмельницький наложив головою, а Богдан попав у турецький полон. Визволившись з полону, Хмельницький служив у козацькому реєстровому війську. В 1637 р. він займав посаду військового писаря. Хоча він і брав участь у козацьких повстаннях 1637—1638 рр., але, видно, не дуже скомпromетувався перед урядом, бо після приборкання повстання 1638 р. був призначений чигиринським сотником і залишився на цій посаді десять років.

Був це заможний, хазяйновитий козак, який завів дуже значне господарство в своїм Суботіві. Він був жонатий із Ганною Сомківною, сестрою пізнішого наказного гетьмана Якіма Сомка. Мав кілька синів і дочок. Перед повстанням уже овдовів, і в його домі жила на правах жінки й господині якась шляхтянка Єлена. Здавалося, що цього солідного й немолодого вже сотника трудно було підбити на якусь непевну авантюру. Однак в умовах шляхетської самоволі сталася подія, яка й цього статечного та лояльного козака прилучила до гурту найбільш покривджених і незадоволених, примусила поставити на карту саме життя й зробитися ватажком повстання. Справа виникла через сварку з новим чигиринським підстаростою Чаплінським. У 1646 р. цей Чаплінський у відсутності Хмельницького напав на його хутір, спалив млин, забрав готове збіжжя й пасіку, а малого сина Богданового так немилосердно побив канчуками, що той помер. Мало того — Чаплінський забрав із собою ще й Богданову жінку Єлену. Цей гвалт сам по собі був ділом доволі звичайним за тих часів, коли не тільки люди світські, але й духовні особи на чолі озброєних ватаг робили наїзди на своїх сусідів. Та тільки коли Хмельницький кинувся шукати суду на свого кривдника, то ніде його не знайшов, навіть у Варшаві. Тимчасом Чаплінський і зовсім заволодів хутором на тій підставі, що Хмельницький у свій час не виправив документів на право володіння Суботівим і тримав його з формального боку ніби безправно. Енергійні заходи Хмель-

ницького в обороні своїх прав тільки роздратували місцеву адміністрацію, яка почала косо дивитися на нього, як на людину неспокійну. Не обійшлося без доносів з боку неприхильників Хмельницького з-поміж своїх таки козаків у тім, що він бунтує козаків та агітує проти уряду. Кінець-кінцем Хмельницькому й справді не залишалось нічого іншого, як іти за порадою, яку йому начебто дав король Володислав: як каже історична легенда, король нібито сказав Хмельницькому, що він, як вояк, носить шаблю і цією шаблею може сам себе оборонити. Чи дав король таку раду, чи ні, але Хмельницький зробив так, ніби таку раду дійсно від короля дістав. Можна думати, що він повернувся з Варшави вже з планом козацького повстання. Та в очах місцевої адміністрації на Україні він уже був підозрілою особою і з наказу Чигиринського старости Ол. Конєцьпольського був заарештований і посаджений в Черкасах у тюрму. Сталося це ще в кінці 1647 р. Але звідси випустив його черкаський полковник Станіслав Кричевський, якому було доручено пильнувати в'язня. Хмельницький доводився Кричевському кумом, і цей поміг йому втекти.

Втік Хмельницький на Запоріжжя, й не один, а з цілим гуртом своїх однодумців. Він прибув туди в самому початку 1648 р., укріпився на малім Дніпровім острові Буцьку й почав гуртувати навколо себе незадоволені козацькі елементи, агітуючи за повстанням. Збереглися відомості, що при тім він покликався на бажання самого короля приборкати за допомогою козацького повстання шляхту й панів. Спочатку біля нього було всього 250—300 козаків. В кінці січня він опанував Січ, де залага з реєстрових козаків корсунського полку перейшла на його бік. Після цього справа пішла легше. Хмельницький вислав посольство до Криму просити допомоги й дістав звідти обіцянку, що поміч буде прислана. Козацька рада на Запоріжжі проголосила Хмельницького гетьманом.

Звістка про втечу Хмельницького на Запоріжжя викликала зрозумілу тривогу серед польських властей на Україні. Коли начальники коронного війська, що стояло на Київщині, між Корсунем і Черкасами, гетьмани Микола Потоцький і Мартин Калиновський упевнилися про повстанчі замисли Хмельницького, то вирішили зразу ж, як тільки почнеться весна, йти на Запоріжжя й там здавити бунт у самому зародку, не допускаючи, щоб він перекинувся на Україну. Хоча король, повідомлений про втечу Хмельницького, й радив полагодити справу переговорами, «без проливу крові», Потоцький твердо вирішив приборкати рух силою й в квітні розпочав військову акцію. Частину реєстрових козаків під проводом полковників Кричевського, Вадовського й Гурського та військових осавулів Іляша й Барабаша і відділ німецької піхоти, вислано на байдаках Дніпром: вони мали злучитися коло Кодака з відділом, який рушив 21 квітня н. ст. «подем» під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстровців — коло 2500 людей під проводом комісара Шемберга, й коло 1500 жовнірів із кварцяного (королівського) війська. Це був авангард,

слідом за яким рушило за кілька день з-під Корсуня й головне військо, в якому було, однак, не більше 5000—6000 людей.

Відділ Стефана Потоцького пройшов степом тиждень і вже наближався до порогів, коли 29 квітня напав на нього коло балки Жовті Води Хмельницький з запорожцями. Потоцький зложив табір і боронився два тижні, дожидаючи, що надійде головне військо та реєстрові козаки. Але реєстрові, які плили Дніпром, збунтувалися коло Кам'яного Затону, замордували свою старшину (крім Кричевського), побили німців і перейшли на бік повстанців. Коли звістка про це дійшла до табору під Жовтими Водами, то й ті козаки, що були з Стефаном Потоцьким, передалися на бік Хмельницького. Жменька польського війська не могла боронитися і почала 16 травня відступати, але на неї вдарили козаки разом із татарською ордою під проводом Тугай-бея, і за кілька годин цілий відділ був знищений. Тяжко поранений Потоцький із кількома іншими офіцерами попав у полон, де скоро й помер. З цілого відділу врятувався лиш один челядник, який добіг до обозу гетьманів і сповістив про катастрофу, що сталася в степу.

Гетьмани дійшли були аж до Чигирини, але тут зупинилися. Простоявши якийсь час і не маючи звісток від передового війська, а натомість почувши про зраду реєстровців, які плили Дніпром, гетьмани почали 13 травня помалу відступати назад. Дійшовши до Черкас, довідалися про загибель авангарду й тоді вже стали поспішно відступати до Білої Церкви. Але по дорозі під Корсунем наздогнав їх Хмельницький і 26 травня цілком розгромив коронне військо. Обидва гетьмани попали в полон. Їх віддано було татарам, і ті повезли їх у Крим. Саме в часі боїв під Корсунем помер король Володислав IV.

Не можна описати, каже Шайноха, тої тривоги, страху й загального переполоху, які обхопили цілу Польщу на звістку про Жовті Води та Корсунь. Бачили, що Річ Посполита опинилася відразу без короля, без війська, без гетьманів перед лицем могутнього ворога, всі думали, що вже настала загибель для держави. Та ще страшнішим для шляхти й для панів був ефект, який справили перші успіхи Хмельницького на населення наддніпрянської України. Ціла Київщина спалахнула, як суха солома від вогню. Селяни кинулися бити панів, їх прислужників і жидів. Повстання перекинулося за Дніпро й охопило теперішню Полтавщину. По смерті короля влада, згідно з конституцією, перейшла тимчасово до примаса, архієпископа гнєзненського, старенького Мартина Лубенського. Фактично справами керував канцлер Юрій Оссолінський, хоча по конституції він мусив би зразу податися до димісії. Були вжиті надзвичайні заходи для оборони держави. В поле вислано королівську гвардію, сколихано шляхетські сеймики, які цим разом виявили велику жертволюбність і ухвалили значні кредити на вербування нового сімдесяти тисячного війська, настановлено нових начальників війська: князя Домініка Заславського, Миколу Остророга й Олександра Конєцпольського. Рівночасно розвинуто дипломатичну акцію: вислано послів до Туреччини, щоб та стримала татар, до Москви — щоб звідти було

зроблено диверсію проти Криму, а популярному оборонцеві православної віри Адамові Киселеві доручено ввійти в безпосередні зносини з Хмельницьким, щоб стримати його від дальших ворожих кроків.

Хмельницький тимчасом дійшов до Білої Церкви й не поспішав розвивати дальшої воєнної акції. Він і так зразу досягнув значно більше, ніж можна було сподіватися. Як дотепно каже Грушевський, козацький гетьман опинився в ролі того казкового їздця, що молвився до всіх святих, щоб допомогли йому сісти на коня, й ті помогли так, що він аж на другий бік через коня перескочив. Можна думати, що народне повстання в таких широких розмірах і в такій страшній формі поголового вирізування шляхти й жидів зовсім не входило в його плани. Знов же такі й татарська поміч, на яку він оперся, зразу ж дала себе відчуті негативними сторонами: татари розпустили свої загоны аж до північної Київщини й грабували та брали в полон не тільки шляхту, але й українських селян. Це все утворювало дуже складну ситуацію. Ми не знаємо докладно, які плани мав Хмельницький на початку свого повстання, але до нас збереглися чутки, які погрішилися серед польського суспільства під враженням перших успіхів Хмельницького. Вже в кінці травня 1648 р., себто того самого місяця, як сталися Жовтоводський і Корсунський погроми, Адам Кисіль писав до примаса Лубенського, що Хмельницький формує нове князівство, проголошує, що вся Україна здобута його шаблею і що Київ має бути столицею того нового князівства. Якийсь невідомий нам польський шляхтич писав із України до Львова, ніби Хмельницький титулує себе «князем Руси». А викуплений із татарського полону слуга Потоцького Яскульський приніс до Польщі вістку, ніби татарський мурза Тугай-бей (начальник допомогового татарського відділу) заявив у розмові з полоненим польським гетьманом Потоцьким, що козаки хочуть мати свою незалежну державу аж до Білої Церкви. І таких звісток збереглося чимало. Вони цікаві для нас із того погляду, що свідчать, як міцно ще держалася стара традиція про колишню незалежну Українську державу князівських часів.

Але в дійсності можна думати, сам Хмельницький виставляв далеко скромніші побажання, принаймні, в своїх офіційних заявах. У той час перших своїх успіхів він далеко ще не був принципіальним ворогом Польської держави, не хотів її руйнувати й назавжди сепарувати від неї Україну. З-під Білої Церкви він висилає посольство до короля, ще не знаючи, або, може, удаючи, що не знає про його смерть, і дає своїм послам інструкцію, яка зводиться до вимоги 12 000 козацького реєстру, вимоги охорони прав православної віри й повороту православним віднятих у них церков на Західній Україні, Білорусії й Литві та виплати реєстровим козакам несплаченої їм за останні п'ять років платні. До інструкції був долучений список кривд, яких зазнавали козаки від польської влади, а також і окремий лист Хмельницького до короля, де він скаржився на самоволо й кривди з боку адміністрації та дідичів, козацьке повстання малював як акт вимушеної самооборони й запевняв короля в своїй вірності і лояль-

ності до його особи, причім натякав на спільний інтерес короля й козаків: увільнитися від панської тиранії.

Тимчасом Кисіль вступив у зносини з козацьким гетьманом і його місія мала успіх. Хмельницький і старшина вирішили припинити поки що військові дії, дождаючи висліду свого посольства з Варшави. Татари повернулися до Криму, ведучи з собою 200 000 ясиру, здебільшого українських селян. При Хмельницькому залишився тільки невеликий татарський відділ, і сам він з усім козацьким військом відступив до Чигирина. Це було в кінці червня 1648 р.

Невимовна радість запанувала в шляхетських кругах на вість про таку миролюбність Хмельницького. Тепер можна було спокійніше зайнятися вибором короля. Военний запал значно прохолонув. Конвокаційний сейм прийняв козацьких послів, і їм було заявлено, що козаки дістануть амністію, якщо розірвуть свій союз із татарами, повернуть узятих у полон і умирять своєвольні купи бунтівників. До козаків мають бути вислані високі комісари, які й полагождать справу. З тим козацьких послів і відправлено. Тимчасом ухвалено продовжувати воєнні приготування, а поки що вислати комісарів із Києвом на чолі з інструкцією: поладити справу на умовах десяти або дванадцятитисячного козацького реєстру й можливого заспокоєння спеціально козацьких жадань.

Стихійний розвиток народного повстання на Україні змішав усі карти як польської, так і козацької дипломатії. Поки йшли оці переговори, народний рух прибирав щораз грізніші форми й охоплював щораз ширші простори. Селяни палили панські маєтки, грабували панське майно, вбивали дідичів, їм службу, орендаторів, причім із особливою злобою мордували жидів. Останні, як уже було сказано, викликали до себе ненависть народу, як шинкарі, орендарі панських маєтків і відкупці деяких натуральних повинностей і податків, особливо докучливих своїм дріб'язковим характером. Жертвами народного гніву падало також і римо-католицьке та уніатське духовенство. Повстанці сходилися в окремі купи, вибирали собі ватажків і під їх проводом виконували своє криваве діло. Різні категорії бродячого, неосілого люду творили головні кадри повстанських куп: сільські наймити, пастухи, робітники по броварах та винокурнях та інший неспокійний люд — були першими учасниками руху, який потягав за собою й спокійних та домовитих селян-господарів.

Повстання охопило насамперед Київщину. Вже в перших місяцях руху на просторі від Чигирина до Чернобиля, себто від степової границі до польських лісів, не залишилося ні одного коронного жовніра, ні одного пана, ні одного орендаря. З Київщини рух перейшов на Поділля. Вже в червні один за другим переходять до рук повстанців Немирів, Турчин, Брацлав, Винниця, Красне, причім здобуття цих міст супроводилося страшною різнею жидів, які тисячами збігалися з сіл та містечок до цих міст, шукаючи захисту й порятунку. Жидівський мемуарист Натан Ганновер, свідок цієї руїни, залишив нам потрясаючі картини страшного погрому жидівського населення в ці трагічні літні місяці 1648 р.

Майже одночасно спалахнула й Задніпрянщина — теперішня

Полтавщина й Чернігівщина. Вже в кінці травня вона вся палала повстанням. Князь Ярема Вишневецький опинився в своїх Лубнах, як на острові серед океану розбурханої революційної стихії. З своїм кількатисячним військом він мусив збройною рукою пробиватися через повстанські купи, і вже не прямою дорогою, а далеким обхідним рухом через Сіверщину й Полісся. В кінці літа ціла Сіверщина була очищена від усього, що тільки нагадувало пансько-шляхетський режим. Серед населення проводилася козацька організація, формувалися полки, які поспішали на зміцнення армії Хмельницького.

У середині літа Вишневецький вийшов із польських лісів на Волинь. Скорим маршем поспішив він на Поділля й кинувся усмирятти повстанчий рух серед народу. На прояви селянської жакерії він відповідав кривавими репресіями. Повстанські ватажки кинулися йому на відсіч, і один із них, відомий своєю жорстокістю Кривоніс (сам шотландець родом) після впертих боїв примусив його до відступу. Слідом за ним повстанський рух перекинувся на Волинь. Виступи Вишневецького та його безпощадна розправа страшенно роздратовували козаків і народ. Розвиток повстанчого руху й страх перед утратою своєї провідної ролі примусили Хмельницького перервати миролюбну політику й знову взятися до збройних виступів. Уже в перших днях липня він проводить мобілізацію й стягає до себе лівобережні полки. Він знову закликає на поміч татар. 20 липня Хмельницький з своїм штабом стояв уже в Павлолі на північній Київщині. Він вислав листа до князя Заславського, мотивуючи зрив перемир'я провокуючими вчинками Яреми Вишневецького, які, мовляв, обурили й роздратовували весь український народ. Так розпочалася нова кампанія.

*

Властиво кажучи, обидві сторони, і українська, і польська, під час своїх мирних переговорів не припиняли воєнних приготувань. Можна думати, що Хмельницький за два місяці мирного стану (від половини травня до середини липня 1648 р.) не змарнував часу: перед ним лежало дійсно дуже поважне завдання — перетворити своє, з різних елементів складене, повстанське військо в правильно організовану й дисципліновану армію, забезпечену зброєю, амуністю й запасами. Своім організаційним і стратегічним генієм він розумів, що сповнення навіть скромних козацьких домагань у дорозі мирових пертракцій можливе лише тоді, коли він спиратиметься на реальну силу, якою завжди можна буде в разі потреби свої домагання підкріпити. Найближча осіння кампанія показала, що Хмельницький дійсно майстерно виконав своє воєнно-організаційне завдання.

Польський уряд теж використав час, але польська армія не була ще зовсім укомплектована, коли Хмельницький почав наступати на Волинь. І тільки в вересні, коли всі польські сили злучилися до купи, польські вожді вирушили з Галичини назустріч українській армії.

Число польського війська означають різно: від 40 до 100 тисяч при ста гарматах. Ця армія мала величезний обоз аж на сто тисяч возів: пани, як зауважує один сучасник, вибиралися на війну, неначе на весілля, й забрали з собою масу речей: шатра, дорогоцінний посуд, силу одяжі й запаси всякої живності. Козацького війська рахують на 118 000 людей, але серед них було тільки 70 000 регулярного війська, решта були легко озброєні повстанські відділи. Ворожі армії зустрілися коло с. Пиляви на межі сучасної Волині й Поділля. Після кількох днів легких дрібних сутичок Хмельницький заатакував 13 вересня н. ст. поляків із головними своїми силами. В той самий час Кривоніс обійшов польський табір і вдарив на нього ззаду. Польська армія зазнала великих втрат, особливо в своїй кінноті. Вночі розійшлася чутка, що на поміч козакам наближаються татари. Ввесь польський табір охопила паніка. Розійшлася чутка, ніби вожді покинули військо напризволяще й утекли. Тоді всі кинулися тікати. На ранок табір із усім обозом був порожній і дістався козакам. За кілька годин — блискуча сильна армія перестала існувати, обернувшись в безладні купи утікачів. Хмельницькому дісталось 80 гармат і десятки тисяч возів, повних усякого добра. Його здобич оцінювано на десять мільйонів золотих, сума колосальна для тих часів. Козаки й татари, які дійсно надійшли за три дні після Пилявецького погрому, кинулися доганяти утікачів. Татари спершу не брали в полон, а рубали всіх, хто попадав їм у руки. Під Костянтиновим королівська гвардія спробувала боронитися й стримати ворожий наступ, але була майже вся знищена. Шлях у глибину Польщі лежав тепер відкритий.

Що мав тепер чинити Хмельницький? Скоро після битви в його штабі відбулася нарада, на якій, як переказують документи, думки поділилися. Одні радили зайняти лінію вздовж Случі, укріпити її, а татар відпустити, оплативши здобиччю, захопленою під Пилявою. Більшість козацьких полковників була за цим планом. Другі, в-тім і татарський мурза Тугай-бей, радили йти просто на Львів. Хмельницький послухався цієї останньої поради. Звичайно, в історичній науці панує погляд, що Хмельницький рушив далі під натиском стихійного народного руху. Навіть Грушевський вважає, що «Хмельницький під натиском цього стихійного руху мусив плисти все далі й далі, обережно керуючи своїм кораблем на розбурханих хвилях повстання». Але, здається, більше рації має Томашівський, котрий пояснює дальший наступ Хмельницького причинами тактичного й практичного характеру: цим наступом Хмельницький хотів спаралізувати діяльність тих польських відділів, які не брали участі в пилявецькій кампанії, й не допустити до загальної мобілізації шляхти в ближчих до терену війни воєводствах; він хотів своїм дальшим походом налякати шляхту й зробити її уступливішою на козацькі домагання, а також здобути вплив на вибір нового короля, маючи на увазі брата покійного Володислава, королевича Яна Казимира. Та головний мотив дальшого походу лежав у огляді на татар, які прибули в великій масі вже після Пилявецького бою й мало могли поживитися добичею. Союзна умова з козаками забороняла їм брати

в полон українську людність, польської ж та жидівської в зайнятих козаками областях уже майже не було. Тому Тугай-бей і домагався дальшого походу, щоб його люди могли захопити якнайбільше ясиру в місцях, ще незаєплених війною. Хмельницький, не хотючи зраджувати своїх союзників та виставляти власні землі на татарський грабіж, мусив вести їх далі в тій надії, що там знайдеться плата татарам за їх службу. Такий грізний характер мала ця спілка з татарами.

Отак із Волині Хмельницький переніс кампанію до Галичини. Вже як тільки розійшлася перша чутка про погром коронного війська під Пилявою, українське населення в Галичині почало ворушитися. Не тільки селяни, які вважали, що настає пора увільнитися з-під панщини, але заворушилася й дрібна українська шляхта, й міщани, невдоволені своїм національно-релігійним упослідженням. Як і на Україні, почали збиратися тут повстанчі купи й нападати на панські маєтки й замки, вбиваючи представників адміністрації, панів та їх службу. Особливо сильний рух виявився на Покутті, де під проводом Семона Височана зібралось ціле військо з повстанців-селян, до якого вступали також і місцеві шляхтичі-українці. Було в тому війську 15 000 людей. Однак, як показалося, Хмельницький дуже мало використав цей народний рух: він іще не мав тоді наміру включати західноукраїнські землі в сферу своїх безпосередніх впливів, і його похід до Галичини носив скоріше характер військової демонстрації.

Першим об'єктом операції був Львів, надзвичайно важливий пункт із погляду політичного та економічного. Це місто, лежачи на перехресті торговельних шляхів, мало велике значення в економічному житті цілої тодішньої Польщі і було дуже багате. Тут жили поляки, українці, жиди, вірмени, німці. Ще в кінці XVI ст. Львів з його заможним і патріотичним українським міщанством, з його братствами, школами, друкарнями, був осередком українського культурного життя. Але перехід на латинство й спольщення українських панів і шляхти, скріплення церковної унії й католицької реакції взагалі, значно ослабив культурний рух серед львівського міщанства. Підупало воно й економічно, хоча все-таки ще грало значну роль в торговельному житті міста. Польський уряд розумів значення Львова й безпеку від його втрати. Вже влітку 1648 р. один із польських головнокомандувачів, Остророг, зайнявся укріпленням Львова. Після пилявецького погрому польські начальники, в-тім і Ярема Вишневецький, утекли до Львова й спішно почали збирати сили для його оборони. Але на вістку про наближення козаків вони покинули місто, щоб провадити далі організацію оборони самої столиці держави, і Львів був залишений на його власні сили. Незабаром появилися козаки й татари й почалася облога Львова, яка тяглася 6 тижнів. Облога ця провадилася дуже мляво. Є певні підстави думати, що Хмельницький не хотів здобувати Львова й віддавати це багате, напівукраїнське місто на руйну своїм диким союзникам. Він задовольнявся контрибуцією в 200 000 червінців і крамом на півмільйона. Частина татарської орди він відіслав назад

і в середині жовтня вирушив із головними своїми силами далі на північ, у напрямку до Варшави. Але він зупинився під Замостям і тут припинивши військову акцію, вдовольнився контрибуцією та вступив у переговори з польським урядом. Він, видно, рішив кінчити війну й головну увагу присвятив справі вибору нового короля, підтримуючи кандидатуру королевича Яна Казимира. Польща лежала перед ним майже безборонна, але він не хотів її руйнувати, бо ще не мав думки відділитися від неї: він хотів тільки закріпити за козацькою верствою якнайбільше здобутків від успішного повстання, а цього він надіявся досягти тільки від новообраного короля. Трудно сказати, чому Хмельницький настоював саме на кандидатурі Яна Казимира, людини дуже невисокої інтелігенції (Грушевський називає його просто психопатом), а не на кандидатурі другого брата покійного короля — королевича Карла; не піддержав він і кандидатури семигородського князя Юрія Ракочія, котрий завів із ним про це переговори.

З цілим натиском підпірав він через своїх послів з-під Замостя кандидатуру Яна Казимира і це вирішило долю виборів: Ян Казимир справді був вибраний на елекційному сеймі в Варшаві в початку листопада 1648 р. Хмельницький поставив новому королеві умови, на яких він згоджувався припинити війну: загальну амністію для усіх учасників повстання, повернення давніх вольностей козацького війська, безпосередню залежність козацького гетьмана тільки від самого короля і скасування церковної унії. Щодо козацьких вольностей, то це поняття вияснялося тим способом, що козаки мали одержати свого роду територіальну автономію, число реєстрових козаків значно збільшувалося й вони діставали право вільного виходу в Чорне море. Король обіцяв, що постарасться по зможі задовольнити козацькі домагання, що визначить спеціальну комісію, яка має на місці виробити порозуміння з козаками, й прохав тільки скоріше ліквідувати воєнний стан та відвести козацьку армію на Україну. Хмельницький виконав королівське бажання й почав відворот.

Питання, чому Хмельницький у зеніті своїх успіхів раптом зупинився й, здаючи цілу свою справу на ласку короля, обмежився такими скромними вимогами, здавна вже цікавило істориків, і вони не находили іншої відповіді, як те, що Хмельницький у тому часі ще не думав зовсім розривати з Польщею. До цього ще треба додати теж немаловажний мотив: труднощі зимової кампанії й перенесення її на терен етнографічної Польщі, де ціле населення інакше могло поставитися до козацько-татарської інвазії, ніж це було на українських землях Речі Посполитої. Здається, що в сполучі цих двох мотивів і лежить розгадка дійсної причини політики Хмельницького восени 1648 р.

Але ця політика дуже швидко радикально перемінилась. Хмельницький в'їхав до Києва напередодні Різдяного свята і був надзвичайно врочисто зустрінутий населенням столиці як триумфатор, «новий Мойсей», як визволитель України «з лядської єгипетської неволі», як говорено йому в часі зустрічі. Його вітали православне духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим на чолі, студенти

Київської академії вітали його співами й панегіричною декламацією. Близк зустрічі збільшувався ще присутністю ерусалимського патріарха Паїсія, що саме перед тим прибув зі Сходу на Україну й тепер вітав козацького гетьмана на чолі православного духовенства. В Києві ж дожидали Хмельницького й посла від молдавського та волоського господарів, від турецького султана й від семигородського князя. Україна ставала міжнародним чинником, і її ближчі сусіди старалися втягнути її до різних політичних комбінацій. Різдяні свята, проведені Хмельницьким у Києві, становлять перелом у його політичних настроях та в його політиці. Грушевський підкреслює важливість його розмов із вищими представниками православного духовенства, з тодішньою українською інтелігенцією: вони піддавали гетьманові гадку, що він уже не просто ватажок збунтованих козаків, який думав використати свій успіх в інтересах лише самої козацької верстви: вони казали йому, що він став вождем цілої української нації і що на ньому лежать тепер далеко ширші обов'язки.

Він мусить дбати про інтереси всього українського народу, забезпечити його цюональну й релігійну свободу. Патріарх Паїсій, який привіз із собою до гетьмана дипломатичні доручення від молдавського господаря, намовляв його використати свій успіх і свою силу в інтересах усього східного православ'я, розвивав перед ним плани союзу православних держав: Москви, України, Молдавії й Волощини, котрий би мав оборонити права православних християнських народів, поневолених турками. Те, що Хмельницький міг почути в довірних розмовах з патріархом, з українським духовенством, з освіченими українськими людьми, те знаходило своє підкріплення в грізній поставі українських народних мас супроти тільки що скасованих порядків пансько-шляхетського режиму.

Хмельницький зобов'язався перед королем, що селяни, які взяли участь у повстанні, повернуться до своєї роботи у панів, і тільки вимовив для них амністію. Але не так міркували самі селяни: вони ані в думці не мали вертатися до свого колишнього становища панських підданих; вони вважали, що своєю участю в повстанні купили собі свободу й стали вільними людьми. Ні в яку панську амністію вони не вірили й були певні, що пани тільки того й дожидають, щоб помститися на них за всі заподіяні їм шкоди. Хмельницький дуже скоро зрозумів, що мир, якого він хотів, може бути тільки коротким перемир'ям; обидві сторони, і польська, і українська, не могли бути задоволені з становища, яке витворилось, і знайти якийсь компроміс було майже неможливо. Польський уряд не міг задовольнити навіть тих вимог, які поставив Хмельницький під Замостям, а український народ не можна було примусити, щоб він добровільно повернувся в те становище, в якому був перед повстанням. Отже, можна було сподіватися неминучої нової війни, і з дипломатичної акції, яку розвиває в цьому часі Хмельницький, ми бачимо, що він хоче забезпечити себе на випадок такої нової війни різними політичними союзами.

Насамперед він старається розірвати вічний мир, до якого зо-

бов'язалася Москва у відносинах до Польщі Полянвським трактатом 1634 р. Він виряджає до Москви патріарха Паїсія, до котрого прилучає свого власного пбсла й обом дає доручення вести в Москві акцію в тому напрямі, щоб посварити Москву з Польщею; він пропонує Москві окупувати Сіверщину, уступлену Польщі за Полянвським миром; він просить дозволити донським козакам прийти на поміч проти Польщі; в крайності він просить хоча б дипломатичної інтервенції Москви перед Польщею. З Ракочієм Хмельницький умовляється про координацію військової акції на випадок можливої війни. Коли б українська армія вдарила на Польщу зі сходу, Ракочій мав повести наступ з Мукачева, зайняти Галичину й Краків.

В той самий час розпочав Хмельницький зносини з князем Янушем Радзивіллою, литовським гетьманом і вождем литовських протестантів. Взагалі від миролюбного настрою під Замостям у козацького гетьмана не лишилося ані сліду.

При таких змінених обставинах прибули королівські комісари. Більша частина цих комісарів були православні українські шляхтичі; на чолі їх поставлено Адама Киселя, який уже мав за собою тверду репутацію провідника лояльної до Польської держави української шляхти. Вже під час своєї подорожі по Волині й Київщині комісари бачили надзвичайно ворожий настрій населення. Вони з великими труднощами й з небезпекою для життя могли відбутися своєю подорожжю.

Гетьман призначив місцем для переговорів не Київ, а Переяслав, куди комісари й прибули на початку лютого 1649 р. Вже при першій зустрічі Кисіль і його товариші могли констатувати радикальну перемену в настроях і в планах козацького гетьмана. Хмельницький не схотів вести серйозно ніяких переговорів, грозив війною й одверто заявив комісарям, що його план тепер — створити українську незалежну державу й визволити весь український народ з-під польського панування. Всі спроби Киселя нав'язати мирові переговори на основі заяв, які сам Хмельницький робив під Замостям, не мали успіху.

Єдине, чого йому пощастило досягти, це було точне означення демаркаційної лінії між українським і польським військами і встановлення перемир'я до початку літа. З тим мусив вернутися Кисіль до Польщі.

Обидві сторони почали готуватися до нової кампанії. На початку травня король видав наказ про загальну мобілізацію шляхти й регулярного війська. Так само проведено мобілізацію і на Україні, де ця мобілізація відбувалася серед нечуваного ентузіазму народу. З усіх боків ішли до війська люди всіх станів: міщани, селяни, студенти; загальний ентузіазм захопив навіть останки православної української шляхти, яка масами зголошувалася на службу в козацькому війську. На поміч Хмельницькому прийшов сам кримський хан Іслам-Гірей із своєю ордою. Польські сили були згруповані в три армії; одна під проводом Фірлея, Лянцкоронського й Вишневецького була сконцентрована на границі Галичини й Волині; друга під

проводом самого короля, яка складалася головню з посполитого рушення, себто з мобілізованої шляхти, йшла їй на поміч; з півночі мала наступати на Україну третя армія — литовська.

Хмельницький на початку липня 1649 р. скорим рухом наблизився до границь Галичини і обложив першу армію в укріпленому таборі під Збаражем. Залишивши тут частину своїх сил, він рушив із головними силами й з татарами назустріч королеві, щоб не допустити злуки обох ворожих армій. Для оборони України з півночі був висланий окремих корпус під проводом полковника Кричевського. Кричевський дав бій литовській армії коло містечка Лоева над Дніпром.

Цей бій козаки програли, й сам хоробрий Кричевський поліг у ньому головою, але й литовська армія зазнала таких сильних втрат й була так ослаблена, що мусила відступити і вже до кінця кампанії залишалася пасивною.

У середині серпня Хмельницький непомітно наблизився до королівської армії під Зборовом і оточив її з усіх боків. Несподіваним наступом він відтягнув під час переправи через р. Стрипу частину польської армії від головних сил і цілком її знищив. На другий день розпочався генеральний бій, який прийняв дуже некорисний для польської сторони зворот і грозив закінчитися неминучою капітуляцією короля з усією його армією. Але в найкритичніший момент канцлерові Оссолінському, який перебував у таборі короля, вдалося нав'язати зносини з ханом Іслам-Гіреєм і щедрими подарунками та обіцянками схилити його на бік миру. В інтереси татар не входило, щоб одна з ворогуючих сторін взяла рішуче гору, і цим пояснюється легкість, з якою хан зрадив своїх союзників у вирішальну хвилину. Під загрозою, що татари звернуться проти нього, Хмельницький був змушений припинити бій і теж приступити до переговорів.

Тут же на полі битви, заключена мирова умова, звісна в історії під іменем Зборівського трактату. Хан робив пресію на Хмельницького в часі переговорів і примусив його значно зменшити свої домагання.

Зборівський трактат із дня 18 серпня 1649 р. не відповідав фактичному успіхові козацької зброї, ані тим широким надіям, що їх мали народні українські маси, що з таким піднесенням вступили в цю війну. Головні пункти умови були такі: козацького війська мало бути 40 000 і воно мало мешкати на території воєводств Київського, Брацлавського й Чернігівського, причому ця територія перебувала під управою козацького гетьмана й на ній не могло стояти коронне військо. На цій території всі уряди мали надаватися тільки шляхтичам православної віри. Жиди й езуїти не мали права мешкати в цій області. Київський митрополит діставав місце в польському сенаті. Мала бути проголошена загальна амністія, а крім того ще спеціальна амністія для шляхти, яка була прилучилася до козацького повстання. Всі ці умови мали бути підтверджені на найближчому сеймі.

Аналізуючи ці умови, доводиться прийти до висновку, що на підставі Зборівського трактату в межах Польської держави утворювалася автономна область у границях теперішніх Київщини, Чернігівщини, Полтавщини й частини Поділля та Волині. Ця область знаходилася під управою козацького гетьмана й мала своє власне військо. В межах цієї області православна віра діставала всі права нарівні з пануючою в державі римо-католицькою вірою. Але позатим залишався весь давній суспільний устрій; поза 40 000 реєстрових козаків уся маса українського селянства мусила знову вертатися в становище панських підданих і відбувати панщину. Королівська адміністрація мала повернутися на свої давні місця так само, як і пани поверталися до своїх маєтків. Усе це грозило таким вибухом незадоволення широких народних мас, що сам гетьман мусив переховувати зборівські умови в таємниці й прохати польську сторону, щоб вона по змозі здержувалася і не поспішала з реставрацією колишніх порядків.

Однак це не могло перешкодити тому, що страшенне розчарування й незадоволення гетьманом охопило широкі селянські маси. Це незадоволення зростало ще через те, що татари, повертаючись в Крим, масами захоплювали по дорозі українське населення в полон і палили села. Народ проклинав Хмельницького, вважаючи його за винуватця свого нещастя.

Замість повного увільнення цілого українського народу й створення своєї власної держави доводилося формально задовольнятися ніби національно-територіальною автономією, і то властиво для самої тільки козацької верстви. Що таке становище не могло задовольнити керівників української політики з гетьманом на чолі, це було ясно само собою, й тому нема нічого дивного, що Хмельницький дивився на Зборівську угоду лиш як на тимчасову й старався фактично творити нову державну організацію на території козацької України, незважаючи на формальні умови.

Він поведився так, неначе був монархом суверенної держави, й розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого становища.

З своєї столиці Чигирин він провадив зносини з Москвою, Туреччиною, Семигородом, а тимчасом занявся довершенням організації зайнятої козацьким військом території. Цю територію було поділено на окремі округи-полки, на чолі яких стали полковники, які одночасно були й головами адміністрації, й суду в своїй окрузі. Полки ділилися на сотні, в яких сотник виконував такі самі функції, як полковник у своєму полку. Край було поділено на 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (пізніше Винницький) і Київський — на правому березі Дніпра; Переяславський, Кропив'янський, Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський і Чернігівський — на лівому. Трохи згодом територія була переділена й число полків трохи побільшено. Всі урядовці, як центральної управи (генеральні старшини: писар, обозний, хорунжий

і осавул), так і полкової та сотенної, носили військові ранги й паралельно з військовими обов'язками виконували ще цивільну службу щодо адміністрації, фінансової управи й суду. Край діставав немовби воєнну організацію й сама назва: Військо Запорізьке — на довгий час зробилася офіційною назвою Української козацької держави. На початку 1650 р. складено «реєстр» козаків по всіх 16 полках у числі близько 40 000 людей.

ЛІТЕРАТУРА

- Загальні праці про Хмельницького: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 2. (Початки Хмельниччини 1638—1648). Київ — Відень, 1922; Т. VIII. Ч. 3 (Хмельниччина в розцвіті, 1648—1650). Київ — Відень. Костомаров Н. Богданъ Хмельницкій. Собрание сочинений. Кн. IV (томи IX, X, XI). Петербургъ, 1904; Український переклад у «Руській Історичній Бібліотеці». Т. IX — XII. Тернопіль, 1888—1889 (праця значно застаріла). Крім того, загальні курси: Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ — Відень, 1921. Його ж: Очеркъ історіи украинскаго народа. 3-те видання. Петербургъ, 1911. Його ж: Нарис історії України в т. I. енциклопедії «Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ». Петербургъ, 1914. Єфименкова Ол. Історія українського народу. Т. 2. Харків, 1922. Антонович В. Коротка історія козащини. Коломия, 1912. Біографії Б. Хмельницького: Антонович Б. Бець В. Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи. К., 1885 (біографія Б. Хм-го написана Ор. Левицьким). Костомаров Н. Русская історія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей. Петербургъ, 1881; Український переклад: Історія України в життєписахъ визначнішихъ її діячів. Львів, 1918. Каманин І. Походження Б. Хмельницького // Записки Укр. Наук. Товариства. Т. XII. К., 1913. Монографії й розвідки про окремі моменти Хмельниччини та про діячів її часу: Szajnoch K. Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. 2 tt. Warszawa, 1900 (також: «Dzieja» K. Szajnochy. Т. IX — X. Warszawa, 1876). Kubala L. Jerzy Ossoliński. Warszawa, 1924; Szkice historyczne, Serja I — II, Warszawa, 1923. Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912. (Також окремо: Stanislaw-Michal Krzyczewski, Krakow, 1912); Каманиць І. Участіе южнорусскаго населенія въ возстаніи Б. Хмельницькаго // Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III. Т. 4. К., 1914. Томашівський Ст. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 23—24. Львів, 1898. Його ж: Між Пилявцями і Замостям // Жерела до історії України-Руси. Т. VI. Львів, 1913 й окремо під назвою: «Перший похід Б. Хмельницького в Галичину», Львів, 1914, Його ж: Один момент під Зборовом // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 117—118. Львів, 1914. Кордуба М. Боротба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Львів, 1911. Його ж: Між Замостем і Зборовом (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 133, Львів, 1922. Востоковъ А. Первые сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой // Киевская Старина. Кн. VII. 1887. Ludwik Fras Ks. Obrona Zbaraza w r. 1649, Kraków, 1932; Його ж: Bitwa pod Zborowem w

г. 1649 3 // Kwartalnik Historyczny. 1932, zeszyt 3—4. Крип'якевич Ів. Учитель Богдана Хмельницького // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 133. Львів, 1922. Rawita-Gawroński Fr. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. Львів, 1906 (дуже тенденційне). Gzermak W. Planu wojny tureckiej Władysława IV. Kraków, 1895. Новицький І. Адам Кисель, воевода Київській (1580—1653) // Київская Старина. IX—XII. 1885. Лазаревський А. Лубенщина и князя Вишневецкіе. Там же. I—III. 1896 і окремо К., 1896. Tomkiewicz Wl. Ksiąze Jeremi Wisniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933.

II

**БЕРЕСТЕЦЬКА КАМПАНІЯ.
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ.
МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
НОВА ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ.
СОЮЗ ІЗ МОСКВОЮ 1654 Р.
ЙОГО ОЦІНКА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.
МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
З ПОЛЬЩЕЮ 1654—1656 РОКІВ.
ПОЛІТИЧНІ ПЛАНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
СОЮЗ ІЗ ШВЕЦІЄЮ Й ТРАНСІЛЬВАНІЄЮ.
СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
ОЦІНКА ЙОГО ОСОБИ
В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Наприкінці 1649 р. відбувся у Варшаві сейм. Хмельницький вислав на нього полковника Максима Нестеренка з двома товаришами й доручив їм домагатися скорішої ратифікації Зборівського трактату. Поїхав до Варшави й митрополит Сильвестр Косів, який на основі Зборівських статей мав право засідати в сенаті. Сейм затвердив Зборівські статті в дуже загальних виразах. Пункт про скасування церковної унії викликав рішучу опозицію католицького духовенства й, щоб не загострювати відносин, Сильвестр Косів, за порадою Киселя, згодився не настоювати на своєму праві участі в сенаті; справу релігійну взагалі відкладено «до майбутнього сейму». Король видав низку універсалів, у яких оповіщав про затвердження сеймом Зборівської умови. В одному з них говорилося про амністію всіх учасників війни, про те, що Військо Запорізьке користуватиметься всіма своїми вольностями, що селяни мають залишитися «в звичайному своєму підданстві», а коли хто вчинить бунти, то проти таких виступатимуть спільно коронне військо й Запорізьке. В урочистому універсалі «до всього народу Руського» говорилося, що сполучення в одній Речі Посполитій трьох «шановних народів»: польського, литовського й руського служить найбільшою опорою їх спільного добра і що для задоволення народу руського повинна бути заспокоєна його грецька релігія через потвердження й поширення акту короля Володислава IV про рівноправність православних із уніатами. Православним признавалися права на єпископства Луцьке, Холмське, Перемильське й Вітебське, їм передбачалося повернути низку монастирів і церков, оповіщалося повна свобода відправляння православної служби Божої по всій Короні й Литві, дозволялися братства, школи, друкарні, за православними міщанами визнавалося

право займати муніципальні уряди, за духовенством — усі вольності, присвоєні людям духовного стану. Тоді ж Адам Кисіль був призначений Київським воєводою.

Таким чином, задовольняючи козацьку верству й інтереси православної релігії, Зборівська умова привертала той самий соціальний устрій, який існував перед повстанням. Селянська маса, яка взяла в нім участь і вважала себе тепер вільною, мусила знову вертатися в підданство до своїх панів і робити зненавиджену панщину. Інтересів цієї маси ніхто не взяв у рахубу при політичних пертрактаціях і переговорах. Вона ж почувала себе тяжко покривдженою, обдуреною. Хоч пани, вертаючись до своїх маєтностей, старалися здебільшого зав'язати добрі відносини з селянами й поводитися з ними лагідно, але були й такі, що зразу ж починали вишукувати привідців та учасників повстання й жорстоко їх карали. Особливо вславився своїми репресіями князь Корецький на Волині. Проти нього вибухло повстання, й дехто з козацьких полковників піддержував це повстання. Чутки про ці селянські розрухи рознеслися далеко, й сучасники-чужоземці докладно оповідають про ці розрухи та їх приборкання. Сам Хмельницький мусив умішатися в справу й помагати втихомирювати народний рух. Проти нього вибухло повстання на Запоріжжі, пішли чутки про вибір на Низу якогось нового гетьмана. Хмельницький мусив приборкувати цей рух суворою карою.

Взагалі Зборівський трактат не витворив певних і сталих відносин. Хмельницький був свідомий того, що раніше чи пізніше прийде до нового конфлікту, й старався заздалегідь забезпечити себе союзами й різними політичними комбінаціями. Його становище було трудне, і не тільки з огляду на внутрішні відносини на Україні, на хвилювання селянських мас, на постійні конфлікти між козаками та королівською адміністрацією й шляхтою, на певну опозицію в рядах самої козаччини. Зовнішня політична обстановка також постійно приносила різні ускладнення й небезпеки. Хмельницький дуже тримався своєї спілки з татарами. Він навіть посилав свого сина Тимоша з військом на допомогу кримському ханові проти черкесів. Але татари намагалися втягти його в війну з Москвою, що зовсім не відповідало планам гетьмана, який хотів бути в добрих відносинах із Москвою, розраховував на її допомогу на випадок нової війни з Польщею. Тимчасом серед польських урядових кругів відродилися були плани короля Володислава IV про війну з Туреччиною; гадали, що добре було би напустити козаків на турків і цим розбити козацько-мусульманську спілку. Саме тоді Венеція, яка перебувала в війні з турками, відновила свої проекти антитурецької коаліції, до якої думала притягти Польщу й українську козаччину. Літом 1650 р. появилися в Чигирині посол Венеційської республіки й намовляв Хмельницького до морського походу на Царгород. Гетьман дуже зручно поставив свою участь у війні проти турків у залежність від згоди на це польського короля й від позиції кримського хана, про якого ходила погослка, ніби він хоче скинути з себе залежність від турецької Порти.

Але кримський хан із усією рішучістю налягав, щоб Хмельницький ішов разом із ним воювати Москву, грозячи, що інакше зірве з ним дружбу. Щоб ухилитися від цього, зовсім йому небажаного підприємства, та щоб дати татарам змогу пожитися десь в іншій стороні, Хмельницький запропонував їм похід на молдавського господаря Василя Лупула, на якого він мав гнів за його неприхильне ставлення до козаків в кампанії 1649 р. Так прийшло до спільного татарсько-козацького походу в Молдавію у вересні 1650 р., прославленого в відомій козацькій думі. В історіографії довго панувала думка, ніби цей похід був зроблений із метою примусити Лупула віддати свою дочку Розанду заміж за старшого гетьманового сина Тимоша. Грушевський у IX томі своєї Історії довів, що причина походу лежала в зв'язку з татарськими домаганнями воювати Москву, чого не хотів Хмельницький, який і спровадив татар у Молдавію. Вже тільки внаслідок свого погрому Василь Лупул, змушений заключити союз із Хмельницьким, як гарантію цього союзу, приобіцяв віддати дочку за гетьманича. Тому, що друга дочка Лупулова була замужем за литовським гетьманом, князем Радзивіллом, фактичним господарем Литви, то це споріднення з домом Лупула давало Хмельницькому надію здобути вплив на Радзивілла: він сподівався відтягнути Радзивілла від Польщі або принаймні забезпечити собі через нього нейтральність Литви в можливішому новому конфлікті між Україною та Польщею.

Униклива відповідь, яку Хмельницький дав послові Венеції на пропозицію вступити в війну проти турків, пояснювалася тим, що він хотів забезпечити себе, коли не допомогою, то приязним нейтралітетом з боку Порти. Вже в 1649 р. завів він дипломатичні зносини з Царгородом, виславши туди посольство з заявою про свою готовність «служити» султанові. В січні 1650 р. він повторив свою заяву й у відповідь, у липні того ж року, прибуло до нього турецьке посольство, яке сповістило, що султан (Мухамед IV, що незадовго перед тим вступив на престол) обіцяє козакам свою поміч і просить вислати до нього посольство. Хмельницький вирядив посольство, на чолі якого стояв його родич Павло Яненко-Хмельницький і полковник київський Антін Жданович. Нарешті весною 1651 р. прибуло на Україну блискуче посольство від султана й привезло багаті подарунки й грамоту, в якій стояло, що султан бере гетьмана козацького Богдана Хмельницького, «славу князів народу християнського», в свою опіку й оборону, буде йому допомагати й хоче мати в себе постійних козацьких резидентів. Аналізуючи перші зносини Хмельницького з Туреччиною, Грушевський гадає, що Хмельницький вступив у підданство Порти й став васалом турецького султана. Але, здається, слова про «службу» й «підданство» мали тут скоріше умовне й формальне значення, ніж дійсне підданство на зразок Молдавії або Волощини. Та й усі пізніші події не вказують на те, щоб Хмельницький уважав себе справді за турецького васала. Скоріше тут ішла мова про політичний союз. Тим більше, що в той самий час він старався про «протекцію» і в московського царя, вживаючи на нього пресії тим способом, що дав у себе на Україні притулок

претендентів на московський трон, самозванцеві Тимофіїві Акундінову.

У той час як Хмельницький, сподіваючися нової війни з Польщею, розвивав таку інтенсивну дипломатичну діяльність, щоб забезпечити собі прихильників і союзників серед сусідніх держав, польські урядові кола також щораз більше схилилися до думки про неминучість війни. Їм були добре відомі чужоземні зносини Хмельницького. Смерть канцлера Юрія Оссолінського (в серпні 1650 р.), що був прихильником мирного порозуміння з козаками, давала перемогу партії, яка стояла за приборкання козаків силою зброї й на чолі якої стояв непримиренний ворог Хмельницького, коронний гетьман Микола Потоцький. Він указав на те, що Хмельницький підготовляє проти Польщі коаліцію, до якої мають пристати Україна, Крим, Молдавія, Валахія, Трансільванія, Туреччина, а може ще й Швеція та Москва; він лякав короля тим, що Хмельницький хоче скинути його з престолу й посадити на його місце трансільванського князя Юрія Ракоція. Супроти того всього і з польської сторони робилися заходи, щоб забезпечити себе союзами в майбутній війні. З Москвою ще літом 1650 р. поновлено давній мировий договір; була зроблена спроба розірвати татарсько-козацький союз, але татари на це не пішли. В кінці року зібрався на надзвичайні наради сейм, і на ньому ухвалено побільшити втричі число коронного війська, ухвалено великі надзвичайні податки й дано королеві повноважність скликати в разі потреби посполите рушення шляхти. Про око ще продовжувалися різні переговори, але властиво війна була вже вирішена.

Весною почалися сутички на подільському пограниччі. Гетьман Калиновський напав несподівано на пограничне містечко Красне, і в сутичці поліг полковник брацлавський Данило Нечай, один із найпопулярніших у народі співробітників Хмельницького. Потім Калиновський напав на місто Винницю, але його відбив із великими втратами полковник Іван Богун, найкращий стратег у козацькому війську після самого гетьмана. Тут розійшлася чутка, що на допомогу Винниці йде велике козацьке військо, й Калиновський мусив спішно відступити. Але ці всі бої були лише прелюдією. Справжня кампанія почалася аж улітку 1651 р.

Як польська, так і українська сторона хотіли в цій війні нанести своєму противникові рішучий удар, щоб знайти вихід із становища, яке тій і другій стороні було нестерпне. Тому обидві вони напружили цим разом усі свої сили й самій боротьбі старалися надати характер святої війни за віру. До польського короля прибув спеціальний легат від римського папи й поблагословив його як борця за інтереси римо-католицької церкви. До українського гетьмана прибув із грецького сходу митрополит Йосаф Коринтський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на гробі Господнім: православний схід бачив у Хмельницьким борця за православну віру. Не покладаючись на свої сили, Хмельницький вирудив посольство до Царгорода, щоб звідти було наказано кримському ханові йти козакам на поміч. Хан цим разом не мав охоти воювати. Примушення до походу згори, через

Царгород, викликало в ньому незадоволення. Він, правда, прибув із своїм військом, але особливого запалу до війни не показував.

Рішучий бій між обома противниками, як і в попередніх кампаніях, відбувся на галицько-волинському пограниччі. В половині серпня 1651 р. козацько-татарська армія під проводом гетьмана й хана й польська армія під проводом короля зійшлися коло містечка Берестечка над річкою Стиром. Сили обох противників були величезні. Якщо брати мінімальні цифри, які наводять сучасні офіційні джерела, польського війська було понад 80 000 (втім 20 000 німців, частинно найнятих, частинно присланих курфюрстом брандербурзьким), не рахуючи озброєної челяді, якої було приблизно стільки ж. Козаків було коло 100 000 та 50 000 татар. В число козацького війська входили не самі лишень козаки, але й повстанчі ватаги. Польська армія мала дуже сильну артилерію.

28—30 червня відбувся під Берестечком генеральний бій, який скінчився перемогою польської армії. Про перебіг бою збереглося багато звісток, але всі вони настільки розбіжні й мають у собі стільки прикрас і просто легендарного елемента, що тяжко в них розібратися й скласти собі ясну картину триденних боїв. Звичайно до останнього часу панував погляд, що саме в часі боїв хан так, як і під Збручем, зрадив козаків і не тільки сам кинувся йти, відкривши ворогові лівий фланг козацького фронту, але ще й захопив силоміць із собою гетьмана, який кинувся було його задержати. Новіші дослідження показують, що причиною польської перемоги була не зрада хана, а перевага польської артилерії, участь 20 000 німецької піхоти, добре вишколеної в 30-літній війні, високі бойові прикмети польської кінноти, а головне — перевага польського плану бою, виробленого німецькими генералами. Татари справді не витримали згубного гарматного вогню, сконцентрованого проти їх позицій, і почали в паніці відступати. Цим вони відкрили козацькі позиції з флангу. Але козацький табір устиг замкнутися й успішно відержував завзяті штурми й облогу цілих десять днів. Самого Хмельницького в таборі вже не було, він виїхав збирати нові сили й організувати оборону краю, а команду над табором перейняв Іван Богун. 10 липня Богун вночі потихеньку почав виводити своє військо з табору і вже вивів був значну частину артилерії й кінноти, але тут зчинилася фальшива тривога, поляки спостерегли відступ і вдарили на табір. Почалася паніка: близько 30 000 людей, переважно обозної челяді і повстанців-селян, загинуло в болотяній річці Пляшеві, що прикривала козацький табір іззаду, або полягло під шаблями ворога. Загинув і митрополит Йосаф, який старався вгамувати паніку й зупинити втікачів. У руки поляків дісталася похідна канцелярія гетьмана з усіма дипломатичними документами, 28 гармат і багато всякої зброї. Однак більша частина розбитої армії встигла відступити в напрямку на Київщину. Але й польській стороні перемога дісталася недешево. Польська армія понесла також великі втрати й була дуже ослаблена через недостачу провіанту і хвороби. Вона не змогла навіть зразу організувати погоню за розбитим ворогом.

У той час, як провадилася кампанія під Берестечком, із півночі

на Україну наступала литовська армія під проводом Радзивілла. Вона розбила невеликі козацькі відділи, які охороняли границю, зайняла Чернігів і наблизилася до Києва. Полковник Жданович, який мав боронити стару столицю, щоб зберегти місто від руїни, відступив без бою, й литовці окупували Київ. Але тоді козаки, за порозумінням із київськими міщанами, повели наступ із двох боків на місто. Самі міщани запалили місто, жертвуючи собою й своїм майном, аби лиш погубити ворога. Київ, особливо його долишня частина — Поділ, майже вигорів. Але литовці відбили наступ. Та тому, що залишатися в зруйнованому місці було не вигідно, вони покинули Київ і в кінці серпня злучилися біля Василькова з польською армією, яка надійшла від Берестечка. Король повернувся до Варшави, й військом командував Потоцький.

У цей критичний час Хмельницький виявив надзвичайну енергію й присутність духу. За короткий час він зібрав рештки розбитих полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку жовтня того самого 1651 р. стояв супроти сполучених польсько-литовських сил під Білою Церквою з новою грізною армією. Населення знову скрізь підтримувало його, само палило свої оселі й нищило запаси, кожне місто, кожне село треба було здобувати в бою; люди йшли на вірну загибель, але не хотіли добровільно піддаватися ворогу. Це дуже утруднювало польському війську кампанію. Наблизилась осінь з її непогодою. Сили українського гетьмана зростали, звідусіль збиралися до нього свіжі відділи. Польське командування вирішило почати переговори, які велися за посередництва Адама Киселя.

28 вересня 1651 р. заключено трактат, відомий в історії під назвою Білоцерківського. Він являв собою погіршене видання Зборівської умови: число реєстрових козаків зменшувалося до 20 000. Козацькою територією визнавалося тільки одне Київське воєводство, а Брацлавське й Чернігівське верталися знову під королівську адміністрацію й мали бути евакуйовані козаками. Гетьман зобов'язувався розірвати свою спілку з татарами і взагалі не вести закордонних зносин. Підтверджувалися права православної віри й проголошувалася знову амністія всім учасникам повстання.

Білоцерківська умова мала ще більш умовний характер і була ще менше тривка, як Зборівська. Але обидві сторони були такі виснажені, що потребували якогось компромісу, якоїсь хоча б тимчасової передишки.

Умову мав ратифікувати ближчий сейм. Однак Білоцерківська умова мала свої безпосередні ближчі наслідки, тяжкі для української сторони. Польські відділи вмаширували на лівий берег Дніпра, а литовські окупували Сіверщину. Пани почали сміливіше вертатися до своїх маєтків і повертати попередні йорядки. В деяких місцях селяни пробували повстати, але сам Хмельницький мусив приборкувати ці повстання. Доведений до відчаю народ почав шукати порятунку в еміграції. Тисячі людей кидали свої оселі й разом із родинами й рухомим майном тікали на схід за московську границю, де знайшли були собі притулок недобитки ще з повстання Остряниці. Там лежали величезні порожні простори, такий самий родючий

чорноземний степ, як і на Україні. Це була теперішня Харківщина й Воронежчина. Московський уряд дуже радо дозволяв українським колоністам селитися в цих пустинних тоді краях, давав їм повну свободу й тільки ставив умову, щоб вони становили військову козацьку організацію для оборони від татарських наїздів. Так покладе-но було початок заселенню так званої Слобідської України від слова «слобода», як називали колоністи свої нові оселі.

Сейм не встиг затвердити Білоцерківської умови: він був уперше зірваний одним шляхтичем із Литви, який наклав своє «вето» на сеймові ухвали й тим упровадив у практику цей фатальний звичай, що приніс польській державі стільки шкоди. Незатвердження договору розв'язало Хмельницькому руки, й він почав поводитися так, наче не був зв'язаний ніяким договором. Він продовжував зносити із Москвою, Туреччиною, Кримом і літом 1652 р. вирядив свого сина Тимоша з військом до Молдавії, щоб той нарешті взяв шлюб із молдавською князівною, батько якої Василь Лупул почав було затягати справу з шлюбом. Гетьман Калиновський, який сам належав до числа претендентів на руку прекрасної князівни, заступив було йому шлях козацького села Батога на Поділлі, але на поміч синові поспішив сам старий Хмельницький і в кривавому бою 2 липня 1652 р. знищив цілком 20-тисячну польську армію. Калиновський поліг головою, 57 гармат і сила полонених дісталися до рук козацького гетьмана.

Погром під Батогом утворив дуже напружені відносини й зовсім непевну ситуацію — ні миру, ні війни. Велися переговори, Василь Лупул виступав із посередництвом, але все це без якихось практичних наслідків. Мирні переговори часом переривалися кривавими сутичками, причім обидві сторони виявляли велику лють. На самій Україні, на звістку про погром коронного війська, населення почало знову виганяти панів та їх управителів, і польські військові відділи, які стояли на Лівобережжі, мусили чимшвидше забиратися до Литви. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Хмельницький, одруживши сина з Розандою Лупулівною, почав снувати широкі політичні плани, які мали метою зробити молдавське й волоське князівства залежними від України. Малося на думці посадити на молдавський трон гетьманича Тимоша, а його тестя Лупула винагородити волоським князівством, а може й семигородським. Але ці плани викликали коаліцію князів волоського й семигородського проти Лупула. Сам Лупул був скинутий із престолу, й на його місце сів колишній канцлер Стефан Георгіца. Тиміш із українським військом поспішив на поміч тестеві. Він вигнав Георгіцу з Ясс, завоював частину Волощини, але загнавшись з невеликими силами в глибину Волощини, потерпів невдачу під Терговиште. Він мусив повернутися до Чигирини, куди за ним прибув і Лупул. Тимчасом Георгіца завоював знову Молдавію й разом із помічним трансільванським військом обложив стару столицю молдавських господарів Сучаву в південній Буковині.

Козацька рада в Чигирині погодилася дати знову поміч Лупулові, але ніби не від українського уряду, а приватно через висилання добровільного війська. Тиміш на чолі 9000 козацького війська рушив

визволяти Сучаву. Так само приватним способом король Ян Казимир вислав відділ коронного війська на поміч Стефанові Георгіці. Тиміш пробився в Сучаву, але під час облоги був поранений гарматною кулею й помер від рани. Козаки продержалися ще один місяць і нарешті капітулювали на умовах вільного повороту на Україну з усією своєю зброєю, гарматами і з тілом свого гетьманіча.

Крах балканської політики Хмельницького й загальне виснаження краю примусили його знову зав'язати ближчі зносини з Москвою й шукати в неї опори. В Москві вже літом 1653 р. обміркували справу, чи приймати Україну під протекцію царя. Тимчасом король Ян Казимир вирушив у кінці серпня в похід на Україну. Хмельницький проголосив мобілізацію козацьких сил, але вона цим разом відбувалася мляво, без усякого одушевлення, багато козаків дезертирувало за московську границю. В кінці вересня прийшов на поміч кримський хан. Тоді король, який із своєю армією посунувся був на Поділля до Бару, відступив назад, і козацько-татарське військо обложило його коло містечка Жванець над Дністром, трохи на південь від Кам'янця. Значних боїв не було, але польська армія через пізню пору року дуже терпіла від холоду, хвороб та недостачі поживи. Йй уже загрожував голод і капітуляція, коли хан знову, як колись під Зборовом, виступив посередником і примусив Хмельницького помиритися на умовах відновлення Зборівського договору, причім виговорив для себе в короля велику контрибуцію й право забирати при повороті ясир серед населення Галичини й Волині. Хмельницький мусив згодитися на це, але вислав свої полки громити татар і відбирати в них ясир. 15 грудня 1653 р. складено в Жванці мирову умову.

*

Та на цей час Хмельницький уже не надавав цій умові серйозного значення, в його голові вже склався інший політичний план, і він тепер брався до його зреалізування: це був план союзу з Москвою й протекції, як тоді казали, царя над Україною, щоб за її допомогою остаточно увільнитися від Польщі. На Україну вже їхали послы московського царя, й Хмельницький послішав закінчити переговори в Жванці, щоб розв'язати собі руки й готовитися до нової акції.

Як було вже зазначено, Богдан Хмельницький перші роки своєї діяльності не думав поривати державного зв'язку України з Польщею. Наносючи Польщі тяжкі удари, завдаючи їй криваві рани, він усе-таки ще не думав відриватися від неї й тільки хотів примусити її поробити якнайбільші уступки українській козащині, як передовій верстві українського народу. Він стояв, так би мовити, на ґрунті козацького автономізму. Але події привели до того, що він сам нарешті побачив, що його фактичні досягнення далеко переростають межі цього козацького автономізму, що змагання українського народу спрямовані в бік повного незалежнення від Польщі, і що дійти до якогось компромісу тут неможливо. Як влучно висловився Липинський, Хмельницький, «змарнувавши величезну енергію нації,

витрачену в перших часах повстання на торги за цю автономію», був змушений стати на ґрунт цільовитого розриву з Польщею й творення самостійної Української держави.

Коли припустити, що вже в початках повстання в Хмельницького серйозно виринала думка про «удільне князівство руське», як писали сучасники, то треба прийти до висновку, що дуже поважні перешкоди не давали змоги зразу ж братися до реалізації цієї думки про незалежну Українську державу. Липинський бачить ці перешкоди ось у чому: коли Хмельницький почав своє повстання, то козащина й уся маса селянства, що його піддержала, думали тільки про своє соціальне визволення, вони ще не вмiли скласти собі якоїсь державної ідеології. Та й сама козащина, як провідна верства в українському суспільстві, ще не придбала такої сили, щоб бути в стані перевести певні сепаратистичні плани. Нарешті й сам гетьман ще не встиг придбати собі в народі потрібного авторитету. Але пройшло кілька літ боротьби, і всі мусили багато чого навчитися. І козаки, і навіть селянські маси почали розуміти, що суспільного визволення не можна досягти без визволення політичного. Розвіялася легенда про прихильного до козаків короля. Сконсолідувалася козащина, до якої масово прилучилась українська шляхта й принесла з собою певні політичні й державні ідеали, певні звички до державного будівництва. Нарешті зміцнів авторитет самого гетьмана, признаний не тільки козащиною, але й цілим українським народом.

Однак відірватися від Польщі й заснувати свою власну державу здавалося Хмельницькому та його товарищам за річ неможливу без чужої допомоги. Спроба відбитися від Польщі за допомогою Туреччини не давала добрих наслідків: поміч турецького уряду реально виявлялася лише в присиланні татар, але татари показали себе дуже ненадійними союзниками, раз-у-раз зраджували, а крім того, вони гірше від усякого ворога руйнували край і забирали людей у неволю.

Залишалася надія на Москву, яка мала свої власні порахунки з Польщею. Ми бачили, що вже від 1649 р. Хмельницький веде постійні зносини з Москвою й підбиває її на війну з Польщею. Він апелює до релігійного почуття московського царя, як оборонця православної віри, й вабить його певними вигодами від такої війни, насамперед — поверненням віднятих не так давно поляками Смоленська й Сіверської землі. Москва мала справді велику охоту взяти в поляків реванш за недавно заподіяні втрати, але боялася вплутуватися в таку війну. Внутрішнє становище в Москві було далеко не блискуче. А назовні відносини з найближчими сусідами: Швецією, Кримом і Туреччиною були дуже непевні. Тому московський уряд не поривавши зносин із Хмельницьким, держався вижидальної тактики: аж поки обидві сторони, що боролися між собою, не знесиляться. В міру того як успіхи козацької зброї завдавали Польщі нових ударів і знесилювали її, політика Москви супроти Польщі ставала щораз агресивніша. Тон московських дипломатичних нот ставав щораз гостріший, і московський уряд почав домагатися від

Польщі сатисфакції за різні нібито кривди й зневаги, роблені поляками московському цареві.

Коли Хмельницький звернувся в 1653 р. з конкретними пропозиціями тісного союзу України з Москвою проти Польщі задля повного звільнення України з-під польського панування, причім цар мав обняти над Україною протекторат, у Москві зважилися на рішучі кроки. Земський собор у Москві на кількох сесіях протягом 1653 р. радився про українські справи, і нарешті на сесії в жовтні було винесене остаточне рішення. Обміркувавши справу «безчестія» царському імені з боку поляків, утиски православної віри в Польщі, а також небезпеку, щоб Хмельницький, шукаючи помочі, не піддався Туреччині, Собор ухвалив: просити царя, щоб він прийняв Україну «під свою високу руку задля православної віри й святих Божих церков». Внаслідок цієї ухвали вислано на Україну спеціальне посольство під проводом боярина Бутурліна, яке й прибуло саме під кінець 1653 р. до Переяслава, де мало зустрітися з гетьманом.

За кілька днів прибув і гетьман. Він мав спочатку неофіційне побачення з Бутурліним (17 січня нового стилю), потім відбулася таємна рада гетьмана з генеральною старшиною й полковниками, де ухвалено прийняти царську протекцію, і того ж дня — 18 січня 1654 р. відбулася публічна церемонія: спочатку гетьман сказав зібраному на майдані народові промову, в якій закликав присутніх під царську руку, на що народ відповідав вигуками про свою згоду; далі Бутурлін передав гетьманові царську грамоту. По обіді, згідно з етикетом, привітаними, всі удалися до Соборної церкви, де мала бути складена присяга, але тут гетьман заявив, що присяга повинна бути взаємна, себто, щоб Бутурлін наперед заприсяг іменем царя, що цар оборонятиме Україну від польського короля й не порушуватиме вольностей і прав шляхти, козаків, міщан та взагалі всіх станів українського суспільства. Бутурлін на це не згодився, і ніякі умовляння з боку гетьмана й старшини не помогли. Вкінці українська сторона погодилась, що слово царя заступас присягу з його боку, і гетьман із старшиною присягли на тім, «щоб бути їм із землями й городами під царською великою рукою навіки невідступно». Потім Бутурлін передав гетьманові корогву, булаву, кафтан і шапку. Присягу склали генеральна старшина, майже всі полковники, близько ста сотників і кілька десятків делегатів від різних полків, усього близько 200 людей. Окремо присягли старшини й представники козаків Переяславського полку, а також міщан Переяслава. Але з боку міщан виявилася опозиція до присяги, і їх силою мусили гнати до церкви, а хворого вїта понесли до присяги на ліжку, після чого він на другий день і помер.

Ті з старшини, що не встигли прибути на 18 січня, присягли пізніше, а 21 січня окремо присягала українська шляхта. Бутурлін достав від гетьмана список міст і містечок, які були під його владою, всіх було означено 177, з тим, щоб і там перевести присягу. Гетьман і старшина домагалися від Бутурліна хоча писаної декларації про те, що права й вольності України залишаться незмінними, але Бутурлін відмовився від сього так, як і від присяги. Взагалі ніякого писаного

договору в Переяславі не заключено: докладне означення взаємин між Україною й Москвою відложено на пізніше. 24 січня Бутурлін попросився з гетьманом і виїхав до Києва. Все відбулося, як підкреслює Грушевський, сухо й формально, без проявів якоїсь радості чи вдоволення. Тактика царського посла, видимо, всіх розлодила.

Бутурлін приводив до присяги Київ. Тут не пішло гладко. Міщани присягли, але митрополит із духовенством і шляхта, що жила при митрополиті, відмовилася присягти. Вкінці-таки митрополит і духовенство склали присягу, але, присягаючи, як каже сучасник, «за слізми світу не бачили». Бутурлін особисто привів до присяги Ніжин і Чернігів і потім вернувся до Москви. По менших українських містах приводили населення до присяги московські урядовці. Не скрізь присягали охоче: була опозиція в Чорнобилі на Київщині; в полках полтавському й кропив'янському московських урядовців побили киями; не схотіли складати присягу відомий полковник Іван Богун та Іван Сірко й полки Уманський та Брацлавський. Але взагалі присягання пройшло спокійно, й поважних виступів проти нього не було.

По відвіданні Бутурліна козацька старшина з гетьманом взялася за вироблення умов договору, відбула наради в Корсуні й Чигирині, і результатом цих нарад був проект договору в формі петиції до царя в 23 пунктах, привезений у Москву в кінці березня спеціальними послами: військовим суддею Самійлом Зарудним і полковником Переяславським Павлом Тетерею. Проект був доволі безсистемний; історики пояснюють це тим, що він постав не зразу, перероблявся, зазнав різних змін і вставок. Головними пунктами проекту були: про права й привілеї Війська Запорізького, про невтручання царських представників до козацьких судів; про 60-тисячний козацький реєстр; про права української шляхти; про те, що урядовцями на Україні могли бути лиш місцеві люди, які самі б збирали податки до царського скарбу; про те, що гетьмана мало вибирати саме військо, тільки сповіщаючи царя про вибір; про установлення платні козацьким урядовцям і взагалі всім козакам; про право гетьмана приймати чужоземних послів; низка пунктів говорила про війну з Польщею й бажану для України форми участі в цій війні московських сил.

Два тижні йшли переговори з московськими боярами, й нарешті поданий українською делегацією проект був прийнятий у формі козацької петиції в 11 пунктах або «статтях» і царський на ті пункти резолюцій. Майже всі козацькі бажання були прийняті царем, тільки в пункті про чужоземні зносини гетьмана поставлено обмеження: він не мав зноситися з Польщею й Туреччиною. Окремо від цих «статей» була видана царська грамота з привілеями Війську Запорізькому, грамота про права й привілеї української шляхти, грамота гетьманові на володіння Гадяцьким староством. Окрім того, Тетеря й Зарудний випрохали собі грамоти на маєтності, але прохали держати цю справу в таємниці, бо боялися гетьмана й війська. Одночасно з козацьким посольством прибула до Москви делегація від переяславських міщан прохати підтвердження королівських

привілеїв на Магдебурзьке право. Ця делегація клопоталася за свою справу незалежно від загальної делегації, хоч і мала рекомендацію від гетьмана. Це було недобрим прецедентом для незалежності українського гетьманського уряду. Московські агенти вже з перших кроків на Україні спостерегли, що поміж козацтвом та міщанством існує певний антагонізм, що міщани подекуди незадоволені козацькою адміністрацією, й збагнули, що від цього може бути користь для московських інтересів; через те московська влада уважно поставилася до міщанських прохань і щедро наділяла міста, насамперед Київ, привілеями. Їй удалося таким способом прихилити до себе міщан, які звалили поміж гетьманського уряду звертатися просто до Москви. Особливою опорою московських впливів зробився Ніжин, і це, як побачимо далі, відіграло не раз дуже шкідливу роль в боротьбі за українську державність. За міщанами потяглося до Москви й духовенство. Літом 1654 р. виїхала делегація з архимандритом печерським Інокентієм Гізелем на чолі. Вона зустрічалася з царем уже на поході, в таборі під Смоленськом. Духовенство клопоталося, щоб залишитися під зверхністю царгородського патріарха, щоб усі відвойовані від Литви і Польщі православні єпархії визнавали своїм головою київського митрополита, як було й раніше; щоб українська православна церква задержала свою колишню автономію та щоб цар потвердив за нею всі її маєткові права. Московський уряд дуже хотів, щоб українська церква підпорядковувалася патріархові московському, але українське духовенство твердо стояло на своїм, і це дражливе питання лишилося відкритим. Цар обмежився підтвердженням прав української церкви на її маєтності.

Тим часом як козацька делегація їхала до Москви, в Київ вступало вже московське військо й зразу ж узялося будувати фортецю на землі, що належала київському митрополитові. Це викликало конфлікт із митрополитом. Але й взагалі факт, що москалі стають твердою ногою в Києві й робляться його фактичними господарями, справив прикре враження на український уряд. Хмельницький сам прохав, і то не раз, щоб цар скоріше прислав своє військо, але він хотів його мати як поміч для війни з Польщею, що от-от могла вибухнути, а не як постійну залозу в Києві. Взагалі ті способи, якими Москва з перших же кроків почала укріпляти свої впливи, стараючися скрізь стати твердою ногою і, що можна, прибирати до своїх рук, мусила дуже розчарувати гетьманський уряд у протекції московського царя. Щоб зробити натиск на московський уряд і здержати трохи його апетити, гетьман і його генеральний писар Іван Виговський повідомили Москву, що з боку Польщі, Литви, Криму й Туреччини ведеться акція, щоб розірвати спілку козаків із Москвою й прихилити Україну на свій бік, що з польського боку робиться особливий натиск на Богуна як на противника союзу з Москвою, що йому взагалі при такій ситуації небезпечно дратувати українське населення, заводячи чужі йому московські порядки. Ці аргументи вплинули на московський уряд. Він поки що відмовився збирати податки з українського населення, залишивши фінансову справу цілком у руках гетьмана, й обмеживсь утриманням воеводи

з військом лише в самому Києві. Взагалі Хмельницький, побачивши, до чого хилиться з «протекцією» царя, поспішив поставити заборчим тенденціям москалів певні межі й, дотримуючися в зносинах із царем вже раз прийнятої форми етикету, фактично задержав усю владу над Україною в своїх руках, не в'яжучися ніякими грамотами й договорами.

Властиво кажучи, переяславський, чи як би було правильніше називати його, московський договір 1654 р. був складений так неясно, обидві сторони явно вкладали в нього настільки різний зміст і кожна розуміла його настільки по-своєму, що й досі історична наука не може прийти до скільки-небудь однакових поглядів, як кваліфікувати відносини, які цей договір мав утворити і які утворилися в дійсності. Наукова суперечка почалася насамперед про форму «договору». Річ в тому, що в оригіналі договір, складений у березні 1654 р. у Москві в 11 пунктах, не зберігся, і довший час за цей оригінальний текст вважали статті в 14 пунктах, які при переговорах у 1659 р. кн. Трубецького з Юрієм Хмельницьким були запропоновані Трубецьким Юрієві Хмельницькому як «статті Богдана Хмельницького». Московський учений Г. Карпов, що перший звернув увагу на питання, гадав, що статті в 11 пунктах (які збереглися в московському архіві в чернетці) були лиш одним із проектів тексту статей, а в закінченому вигляді сам текст договору 1654 р. в 14 статтях був збережений Богданом Хмельницьким у таємниці й опублікований аж по його смерті в 1659 р. («Переговори о соединении Малороссии сь Великой Россіей», 1871). До думки Карпова прихилився П. Буцінський, В. Антонович і деякі інші історики (недавно В. Щербина). Але інший московський архівіст (який уважав переяславську унію за федеративний зв'язок та не аналізував його характеру) П. Шафранов довів, що статті нібито 1654 р., які показав кн. Трубецькій Юрієві Хмельницькому в 1659 р. при переговорах у Переяславі, були фальсифікатом, сфабрикованим у московських канцеляріях. За справжні ж «статті Б. Хмельницького» можна вважати лиш оту редакцію в 11 пунктах, що дійшла до нас у чернетці («О статьяхъ Б. Хмельницкаго», 1889). Думку Шафранова поділяють В. Ейнгорн, Б. Нольде, І. Розенфельд, а в останні часи А. Яковлів, М. Грушевський і М. Петровський.

Та найбільшу розбіжність викликала оцінка самої суті договору 1654 р. і його історично-юридична кваліфікація. Відомий російський історик державного права В. Сергєєвич уважав договір 1654 р. за персональну унію, себто об'єднання двох окремих держав у особі одного спільного монарха, на основі вибору, як це було з Польщею й Литвою в 1336 р., і що це об'єднання мусило існувати з доти, поки існуватиме династія Олексія Михайловича («Лекції и изслѣдованія по истории русскаго права»). До погляду Сергєєвича прилучився й другий російський історик державного права А. Філіппов («Учебникъ истории русскаго права»). Натомість проф. Н. Дьяконов убачав у договорі 1654 р. випадок т. зв. «реальної» унії, коли дві держави зливаються в одну, дістаючи

спільні вищі установи («Очерки общественного и государственного строя древней Руси»). Російські вчені: Н. Коркунов («Русское государственное право», т. 1), В. Макотін («Очерки соціальної історії України», т. 1) й українські: М. Грушевський, М. Слабченко, почасти Р. Лащенко, вбачали в договорі 1654 р. ознаки васалітеру, себто, що договір установив васальну залежність України від Москви. Проф. Б. Нольде («Очерки государственного права») вважав, що Україна прилучилася до Москви на основі автономії. І Розенфельд (у своїй праці «Присоединение Малороссии к России») бачив акт неповної інкорпорації України Московією. Проф. В. Мякотін у своїй новішій праці «Переяславській договорь 1654 г.» (1929) доводить, що на основі договору мала бути уставлена не унія й не васальна залежність України, але інкорпорація України Московією, з деяким поширенням прав окремих суспільних станів. Однак на практиці, в житті договір не виконувався: московський цар затримав за собою ніби найвищу владу над Україною, але на її території безпосередньо не здійснював цієї влади в сфері фінансів, адміністрації й суду, задовольняючися тим, що Україна постачала йому допомогове військо. З свого боку гетьман, лишаючися вождем свого війська, zarazом лишався зв'язаним присягою цареві правителем України, який держав під своєю владою ціле її населення, збирав із нього доходи до свого місцевого скарбу й мав у своєму розпорядженні підлегли йому адміністраційні й судові органи. Це була чисто васальна підлеглість. Подібного погляду додержується й російський дослідник Д. Одінец у своїй праці «Ріројени Украјину к Москевскému státu» (1926). Він каже, що акти 1654 р. були складені без огляду на фактичний стан і зробилися нежиттєвими вже в часі їх затвердження. Проф. А. Яковлів уважає, що хоч московський цар іменував себе царем «Малыя России», але це була лише буква без реального змісту, бо в дійсності Україна за життя Богдана Хмельницького була цілком незалежна від Московщини держава. Тому проф. Яковлів уважає, що взаємини України до Московщини можна назвати номінальною васальною залежністю: де-юре її установив договір 1654 р., але de-facto вона зовсім не існувала («Договір гетьмана Б. Хмельницького з Московією р. 1654», 1927).

В. Липинський (у своїй монографії «Україна на переломі», 1920) виступив із думкою, що умова 1654 р. була звичайним союзом України з Московією, зверненим проти Польщі; це був мілітарний союз, подібний до тих, які Хмельницький заключав уже з Кримом або Туреччиною. Липинський підкреслює, що коли минула потреба для України в такому союзі з Московією, то Хмельницький заключив подібний союз із Швецією, вигідніший для українських інтересів. Липинський указує на те, що треба емансипуватися від «переяславської легенди», яку створила стара історіографія, й твердив, що «ідеологічну правнодержавну суть переяславської умови творила абсолютна й легальна емансипація від Польської Речі Посполитої як у поняттях самих українців, так і в поняттях сусідніх володарів».

Оцінюючи переяславську умову з того погляду, що вона реально давала Україні, М. Драгоманів писав (у 1876 р.), що, не вважаючи на свої недостачі — головню ті, що в її пунктах нічого не говорилося про інтереси селянської маси, переяславська умова мала в собі й «добрі зерна іменно такого устрою громадського, до якого тепер прямують скрізь освічені люди». Він підкреслював, що «як порівняти ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було в царстві московським, то все-таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більше подібен до устрою теперішніх вільних держав європейських, т. зв. конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія».

Та як би не кваліфікувати й не оцінювати форму відносин, які утворилися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна забувати одного, що обидві сторони, й Москва, й Україна, кожна по-своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну «під високу царську руку», в Москві з перших же кроків старалися обернути протекторат у інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в звертаннях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати якомога ширше свій вплив на раїнське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні прояви суспільного антагонізму на Україні. Власне на цім антагонізмі й була побудована вся дальша політика Москви щодо України. З другого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лиш на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за незалежнення від Польщі: не вдалося цього добитися за допомогою татар і турків, — так робиться спроба досягти цього за допомогою Москви. Для українського уряду уявлялось найважливішим втягнути Москву якомога швидше в війну з Польшею.

Війна дійсно розпочалася вже весною 1654 р. Тепер сталось певне перегруповання сил: татари перейшли на бік Польщі і з союзників зробилися ворогами. Для України утворювався новий фронт боротьби — на півдні. Сам цар Олексій Михайлович вирушив у квітні 1654 р. з військом на Смоленськ. Йому на допомогу висланий був 20-тисячний український корпус під проводом полковника Івана Золотаренка, видатного вояка й політика. Похід був удалий. Здобуто Смоленськ, а за ним по черзі здалися Борисів, Мінськ, Вільно й Ковно. Більша частина Литви опинилася в руках москалів. Тимчасом Золотаренко окупував південну Білорусь. Але тут виникли непорозуміння, Золотаренко запровадив на Білорусі українську адміністрацію й переводив козацьку організацію місцевого населення, ділячи край на полки й сотні. Очевидно, він дістав від гетьмана інструкції прилучити Білорусь безпосередньо до України. Московські ж воеводи хотіли, щоб вона була прилучена просто до Москви. З цього виник конфлікт, який значно погіршив обопільні відносини. Тим часом як цар завойовував Білорусь і Литву, на західнім, польсько-українським фронтах довший час було тихо. Хмельницький цим разом виявив дивну пасивність і нерішучість. Тут ініціативу перебрали до своїх рук поляки, які встигли підготуватися й заручи-

тися із новим кримським ханом Магмет-Гіреєм і восени 1654 р. вирушили в похід на Україну. Хмельницький, який стояв із головними козацькими силами під Фастовом і не рухався, сам поясняв свою пасивність оглядом на татар: він не був певний, який напрям візьме кримська політика. Він зносився з Кримом, де була серед татарських мурз партія, що стояла за вдервання спілки з Україною. І тільки після того як хан Магмет-Гірей ультимативно зажадав від нього розриву з Москвою, він вийшов із своєї нерішучості й рушив із військом на захід. Але дійшов тільки до Бердичева й повернув назад: у козацькому війську почалося дезертирство й навіть бунти.

А тим часом 30-тисячна польська армія під проводом гетьмана Потоцького ввійшла в жовтні 1654 р. на Брацлавщину. Населення, здане на свої власні сили, виявило завзятий опір: майже кожне місто й містечко боронилося проти цілої польської армії, воліючи загинути, ніж піддатися добровільно. І — гинуло. Душею цього наступу був Стефан Чарнецький, один із кращих польських генералів, але людина жорстока й до того ще озлоблена на козаків, з якими він воював, починаючи від Жовтих Вод. Чарнецький некаміл з серди винищував край, не даючи пощади ні старому, ні малому. Боротьба прибрала характер змагання на життя й смерть. Серед подій цієї боротьби найбільше враження зробила на сучасників геройська оборона містечка Буші: після того як більшість оборонців полягла й замок був здобутий, жінка сотника Завісного, начальника Буші, підпалила бочку з порохом і висадила в повітря себе й решту оборонців. Під Брацлавом зустрів Чарнецький козацький відділ під проводом наказного гетьмана Василя Томиленка. Після упертого бою козаки запалили самі Брацлав і відступили, зачувши, що наближаються татари. Сам Томиленко поліг у бою. Дійсно, на поміч полякам прийшла 30-тисячна орда, яка зараз же занялася вилловлюванням ясиру. В результаті цього завоювання Брацлавщини, яке протяглося до весни 1655 р., цілий край обернувся в руїну. Як каже польський історик Л. Кубаля в своїй монографії «Zaprzeczona Kraina», Брацлавщина стала пустинею. Згідно з реляцією польського гетьмана, 50 міст і 1000 церков лягли в попелі й руїні, а 100 000 людей загнано в Крим. В березні спалено й пограбовано ще щонайменше 60 міст, а 200 000 забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що полягли від польської шаблі по різних містах, слободах і селах, яких 100 000, а також і тих, що згнули в битвах, з голоду і від огню. Ще літком 1654 р. переїздив через Брацлавщину сирійський архідиякон Павло з Адепно. В своїх подорожніх записках він змалював східне Поділля — Брацлавщину, як багатий, цвітучий край, густо заселений і висококультурний. Коли він вертався в 1656 р., то бачив уже самі згарища й руїни.

Тільки в січні 1655 р., коли польська армія облягала вже Умань, де зачинився хоробрий Богун, вирушив Хмельницький із українським і московським військом на відсіч. 29—30 січня на полі Дрижіполі під селом Охматовом на Київщині серед лютих морозів стався генеральний бій. Полякам вдалося прорвати фронт москалів і захопити частину їх артилерії. Але козаки встигли замкнути табір

і відбити польські атаки. Проте становище українсько-московської армії стало дуже тяжке. З великими зусиллями, серед безугавних боїв, удалося Хмельницькому розірвати блокаду польсько-татарських сил і вивести свою армію з небезпечної ситуації. На полі бою з обох боків полягло 15 000 людей. З того самих москалів 9 000. Багато людей замерзло. Обидві сторони були виснажені, й бойові дії на якийсь час припинились. Польське військо відступило на захід. Татари пішли до Криму, спустошивши середню Київщину й набравши там десятки тисяч ясиру. Так закінчився перший рік українсько-московської спілки, й це мусило значно ослабити надії українців на московського царя, як на могутнього протектора, який, мовляв, принесе нарешті Україні свободу і спокій.

Як уже було зазначено, між московським урядом і Хмельницьким уже з перших днів союзу почалися непорозуміння. Гетьман хотів від Москви головним чином одного: скорої й сильної допомоги, щоб відбитися від Польщі й об'єднати всі українські землі в одну самостійну державу. Сатисфакцію Москві він гадав дати коштом білорусько-литовських земель. Інакше дивилися на справу в Москві: там хотіли передовсім, щоб протекторат царя над Україною мав реальне значення і щоб за допомогою українського війська завоювати Білорусь і Литву, та домагалися, щоб гетьман у своїй політиці і в стратегії кермувався виключно наказами і вказівками з Москви. При такій ситуації Хмельницькому довелося дуже скоро розчаруватися в московській протекції й знову шукати інших політичних комбінацій, щоб забезпечити Українській державі самостійність і незалежність.

Протягом весни й літа 1655 р. гетьманський уряд розвиває надзвичайно живу дипломатичну діяльність; до гетьмана приїздять послі від семигородського князя Юрія Ракоція, від Туреччини, від шведського короля Карла X, від Польщі, яка робить спробу прихилити українського гетьмана на свій бік, ідучи на найширші політичні й навіть суспільні уступки. Нарешті зав'язуються зносини з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом-Вільгельмом. Досі курфюрст, як васал польського короля (по східній Пруссії), помагав Польщі, і ми бачимо бранденбурзькі полки не тільки під Берестечком, але й в останнім поході Потоцького на Україну зимою 1654—1655 років. Тепер під загрозою для своїх пруських володінь від Швеції й від Москви курфюрст став шукати порозуміння з Україною. Із усіх цих зносин для гетьмана найбільше значення мали переговори з Швецією. Ще в році 1650 завів Хмельницький зносини з шведським урядом, пропонуючи йому союз проти Польщі. Але королева Христина не хотіла воювати. Тільки з року 1654, коли Христина зреклася престолу на користь свого небожа Карла-Густава, шведська політика змінила свій напрям. Король Карл-Густав X увійшов у порозуміння з українським гетьманом і весною 1655 р. розпочав із Річчо Посполитою війну. Тоді Хмельницький, уже восени того року, відновив військову акцію. З українським військом і допомогив московським корпусом Бутурліна він вирушив у похід, вибив поляків із Поділля й переніс кампанію в Галичину. Польське військо було

розбите під Городком, і Хмельницький удруге обложив Львів. Але його зв'язувала присутність москалів, які вимагали, щоб усі міста, які здобували союзники, вважалися за здобуті московського царя й присягали йому на вірність. Щоб не допустити цього й щодо Львова, Хмельницький умисне не штурмував його й обмежився невеликою контрибуцією з міста. Його непорозуміння з Москвою прибрали вже настільки очевидний характер, що про них знали і в польських кругах, і король Ян Казимир вислав до гетьмана свого посла з листом, де пропонував розірвати союз із Москвою, забути всі взаємні урази й злучитися знову з Польщею, обіцяючи якнайвигідніші умови. Королева від себе долучила листа й дарунки для гетьманші (Хмельницький одружився знову, з Ганною, вдовою одного знатного козака), прохаючи її заступитися перед своїм чоловіком в інтересах миру. Хмельницький був особливо зворушений листом королеви, але щодо можливості порозуміння висловився дуже скептично. Умовою свого замирення з Польщею він ставив, щоб Польща відступила Українській державі «Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем», але тут же додав, що не вірить у можливість такої уступки, бо «коли навіть тільки сотня шляхтичів лишиться в цілім королівстві, вони ніколи не пристануть на це добровільно, а козаки, мовляв, від своїх домагань не відступлять». Однак заявив, що готовий вести переговори.

8 листопада 1655 р. Хмельницький, одержавши звістку, що наближається хан із татарами, відступив із-під Львова. 20 листопада коло містечка Озірної стався бій, в якому москалі понесли особливо сильні втрати. В результаті бою, який скінчився для українсько-московської сторони некорисно, хоч вона й удержала свої позиції, був договір між ханом і гетьманом: татари обіцяли не помагати Польщі проти козаків і не виступати проти москалів; козаки зобов'язувалися не воювати татар. Були ще якісь неясні для нас зобов'язання на користь Яна Казимира.

Шведський король у своїй війні проти Польщі мав великий успіх. Уже в липні 1655 р. Познань і ціла Велика Польща були в його руках. Багато панів і шляхти переходило на його бік. Скоро по тому він здобув Варшаву, а восени мав уже й Краків. Польща опинилася в критичному стані. Король утік на Шленськ. Але звістка про татарсько-українську угоду під Озірною підбадьорила короля й ті круги, що його піддержували. Як Казимир повернувся до Польщі й знову почав засилати до Хмельницького послів, пропонуючи замирення. Тимчасом відносини в Хмельницького з Москвою щораз погіршувались. Головною причиною для непорозумінь був спір за Білорусь, де гетьманський уряд поширював українську окупацію все далі на північ. Місцеве населення приймало українську зверхність далеко охотніше, ніж московську. Присланий замість Золотаренка, вбитого при облозі Старого Бихова, полковник Іван Нечай продовжував організацію Білорусі на козацький зразок. У Старому Бихові, який присягнув українському гетьманові, було оповіщено «вільний порт» на Дніпрі. На бажання власників Слуцького князівства Радзи-

віль, гетьман перейняв протекторат над Слуцьком, і до міста була введена українська залога.

Ще більше незадоволення в українських кругах викликала зовнішня політика Москви, яка з весни 1655 р. вступила в переговори з поляками. Польські політики висунули проект вибору царя Олексія Михайловича на польський престол по смерті Яна Казимира. Але натомість цар мав оборонити Польщу, як свос насліддя, від шведів. У травні 1656 р. цар оповістив Швеції війну, а в серпні почалися в Вільні, за посередництва посла австрійського цесаря, переговори між Польщею й Москвою. Українських делегатів не допущено до участі в цих переговорах, які закінчилися лиш установленням перемир'я. Але вже сама постановка питання про поворот України під владу короля й недопущення українських делегатів до переговорів викликали в Чигирині велике обурення. Поведінка московського уряду була сприйнята як зрада. Гетьман у перший момент гніву хотів навіть зразу ж розірвати спілку з Москвою. Але далі, не розвиваючи формально московської спілки, всю енергію звернув на утворення коаліції проти Польщі без Москви і всупереч усяким її планам.

Віленський договір приніс тимчасове замирення й на польсько-українському фронті, але з тим більшою енергією розвинулась дипломатична діяльність українського уряду, як підготовка до нових далекосяглих політичних виступів. Насамперед треба було сконсолідувати власні сили, щоб бути готовим на всяку можливість. У жовтні 1656 р. відбулася в Чигирині генеральна рада або сейм, як його називали сучасники, й тут «усі полковники, осаули й сотники склали собі взаємно проміж себе присягу, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть». Якщо серед тодішніх українських політиків були щирі прихильники союзу з Москвою, то заключення нею, понад головами українців, перемир'я з Польщею з перспективою дальших торгів за українські землі, мусило ґрунтовно захищати їх віру в користь союзу з Москвою, й це розв'язувало гетьманові до певної міри руки.

Головною метою Хмельницького тепер, як каже Липинський, було: незалежити себе від агресивної політики Москви; відібрати від Речі Посполитої ті західноукраїнські землі, що ще не ввійшли в склад Української держави; зробити нешкідливим для України татарський Крим і, нарешті, здобути міжнародне признание для своїх династичних замірів, які полягали в тім, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити спадковість верховної влади в новій Українській державі. Задля здійснення цих планів гетьман у усією своєю енергією приступив до утворення коаліції з Швеції, Семигорода, Бранденбурга, України, Молдавії, Волощини й Литви. Ця коаліція була звернута, з одного боку, проти Москви, а з другого — проти Польщі й Криму. «Відтягнути момент рішучої оружно́ї розправи з Москвою можливо до часу закінчення боротьби з Польщею й добитися неутрачтету Туреччини», — таке було, на думку Липинського, завдання української полі-

тики й дипломатії в цій коаліції. Під проводом гетьмана й його канцлера, генерального писаря Івана Виговського, виробилася ціла школа талановитих українських дипломатів, серед яких видатну роль відігравали Данило Грек (Олівеберг), Силуян Мужилівський, Іван Груша, Іван Ковалевський. На початку 1657 р. став на дипломатичну українську службу талановитий і високо освічений Юрій Немирич.

Ясне поняття про характер і мету коаліції, яку старався створити український гетьман, дають нам політичні трактати, які в тому часі, один за другим, були заключені між окремими членами коаліції. Отже, передовсім у вересні 1656 р. заключено «вічний союз» між Семигородом (Трансільванією) й Україною, причім Україна мала дістати собі від Польщі Галичину і Білу Русь. В грудні того ж року розділ Речі Посполитої: Швеція мала дістати Помор'я, Західну Швеція, Семигород і Бранденбург заключили між собою договір про Литви; Бранденбург, Познань, Каліш і Ленчицю; Семигород забирав Краків і Малополюшу; Литва мала стати самостійною державою в межах Віленського, Троцького й Новоградського воеводств. Мав бути заключений трактат і між Швецією та Україною, про що провадилися дуже жваві переговори. В січні 1657 р. шведське посольство привезло до Чигирини вже готовий проект договору, але справа розбилася через те, що король шведський у своїх планах поділу Польщі претендував і на західноукраїнські землі, яких гетьман не хотів відступити. Тоді в червні прибуло друге посольство, везучи з собою згоду Карла-Густава на відступлення Україні всіх «руських земель» Речі Посполитої й південної Білорусі по Смоленськ.

Але поки йшли переговори з шведами, Україна й Семигород уже розпочали війну з Польщею. В січні 1657 р. князь Юрій II Ракочій зосередив своє військо, яке складалося з мадярів та волохів, біля Марамароша (було того війська близько 30 тисяч), перейшов серед зими Карпати й почав окупувати Галичину. Хмельницький із свого боку вислав 20-тисячний корпус під проводом полковника Антона Ждановича, додавши йому в дорадники генерального суддю Івана Креховецького, родом шляхтича з Галичини, одного з найкращих своїх співробітників. Корпус Ждановича складався з трьох реєстрових полків і з охотників, які добровільно зголосилися йти в похід. Жданович перейшов Галичину до Перемишля, сполучився тут із Ракочієм, і союзники рушили далі. Взяли Ланцут, розбили під Замостям коронного гетьмана Потоцького, окупували Краків, Берестя, нарешті Варшаву. Вкупі з військами Ракочія й Ждановича оперували також і шведи. Жданович, зайнявши Берестя, ввійшов у порозуміння з шляхтою Пінського повіту, цієї стародавньої української землі, яка за княжих часів носила назву Турово-Пінської області. Шляхта звернулася до гетьмана з заявою, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до Української держави. Цю заяву підписали однаково як православні, так і римо-католики. І гетьман видав їй «асекрацію», приймаючи її

в підданство й забезпечуючи права й вольності, а особливо свободу римо-католицької релігії. Слідом за тим звернулася до українського гетьмана шляхта Волині з проською, щоб він узяв її під свій протекторат. Це саме почали робити й магнати, як ось князь Степан Четвертинський. Історики (Липинський і Грушевський) справедливо підкреслюють, що це був кульмінаційний момент престижу Богдана Хмельницького й створеної ним Української козацької держави. Старіючи й щораз більше нездужаючи, Хмельницький думав про забезпечення собі наступника. В половині квітня 1657 р. в Чигирині зібралася генеральна рада старшин, яка вибрала гетьманом молодшого сина Богданового Юрія. Певна річ, це було зроблено на бажання самого батька, бо в претендентах до булави не було недостаті старих співробітників Хмельницького.

Але вже літом того самого 1657 р. наступив зворот в успіхах Хмельницького та його союзників. Політичні плани українського гетьмана й шведського короля викликали тривогу серед сусідніх держав. Особливо був занепокоєний ними цісарський двір у Відні. В лютому 1657 р. імператор Фердинанд III вислав до Чигирини свого посла архієпископа барона Петра Парчевича, який запропонував Хмельницькому посередництво імператора, щоб примирити Україну з Польщею. Гетьман прийняв посла з усіма почестями, але, затримавши в себе майже на три місяці, вирядив лише з обіцянкою не приймати в будучині нічийого посередництва, крім цісарєвого, а також відкликати військо Ждановича. Це останнє було сказано, очевидно, лише для форми, бо Жданович продовжував і далі свої військові операції. Однак у цих операціях наступив перелом. Страшне нещастя, яке впало на Польщу й грозило їй загибеллю як державі, розбудило серед поляків дух патріотизму. Шведи, котрі, як протестанти, зневажали католицькі святині, грабували костели, наклали на населення страшні контрибуції, обурювали проти себе всі верстви польського народу. Так само жадливі спустошення й насильства чинило різноплеменне військо Ракочія. Поляки почали розпачливу боротьбу проти наїзників. Ті, що вже були пристали до шведського короля, тепер відпадали від нього й бралися за зброю проти панування чужоземців. Героєм визвольної боротьби став Стефан Чарнецький. Тоді ж прославився своєю сміливою обороною проти шведів монастир у Ченстохові. Це підняло дух поляків. Данія оповістила Швеції війну, й король Карл-Густав вивів своє військо з Польщі, залишаючи Ракочів під Варшавою напризволяще. Австрія тимчасом вислала Янові Казимирові на поміч корпус війська. Нарешті в травні місяці на поміч полякам прибув татарський хан.

Ракочій відразу опинився в катастрофічному становищі. На довершення його лиха серед козаків почався бунт, і вони самовільно вирушили назад на Україну. Річ у тому, що Москва дуже пильно стежила за кампанією Ждановича в Польщі й вислала до Хмельницького посольство за посольством, вимагаючи розірвати спілку з шведами й з Ракочієм. Але, бачачи, що нічого не вдіє з гетьманом, який пускав у діло всякі дипломатичні хитрощі, щоб ухилитися від виконання московських домагань, московський уряд узявся до ін-

ших способів. На Україну були вислані агенти, які почали агітувати серед народу проти гетьманського уряду, дискредитувати його політику й запевняти, що наролові далеко краще жилося б під управою царських воевод, ніж під гетьманом. До війська Ждановича був висланий царський дворянин Желябузький, який повів серед козаків демагогічну агітацію, що, мовляв, гетьман вислав їх у похід проти бажання царя. Козаки були незадоволені з Ракочія, який провадив кампанію справді без усякого плану й часом безглуздо, не хотів радитися з Ждановичем і все робив на власну руку. Ракочієві мадари зневажливо поводитися з козаками, відбирали їх здобич і чинили їм усякі кривди. Тому агітація Желябузького впала на вдячний ґрунт. Козаки не схотіли більше воювати й вирушили додому. Покинута своїми спільниками Ракочій був оточений у кінці липня 1657 р. коло Меджибожа на Волині поляками і татарами й мусив капітулювати. Але татари, незважаючи на договір, кинулися на його табір і більшість, хто не встиг утекти, побрати в неволю. Сам Ракочій ледве врятувався і втік додому.

Желябузький збунтував не тільки козаків Ждановича, але й тих, що стояли під командою молодого Юрія Хмельницького під Корсунем для охорони України від татар. Коли прийшов від гетьмана наказ іти в Польщу на поміч Ждановичеві, козаки збунтувалися й відмовилися від послуху. Ці бунти були для старого гетьмана ударом, якого він не міг витримати. На звістку про самовільний відступ корпусу Ждановича його розбив параліч, і за кілька днів великого гетьмана не стало. Він упокоївся 6 серпня н.ст. 1657 р. в Чигирині й був похований у Суботові в збудованій ним самим церкві, де вже лежав і Тиміш.

*

Незважаючи на те що нас від смерті Богдана Хмельницького ділять два й три чверті століття, ще й досі, як уже було зазначено, історична наука не прийшла до однакової оцінки діла й особи великого гетьмана. Навколо його імені ще й досі не затихли національні й політичні пристрасті, які стають на перешкоді для спокійної й науковооб'єктивної оцінки його діяльності. Серед українських істориків погляди на Хмельницького, може більш, ніж на кого іншого з історичних діячів, залежать від тих загальних ідей і розуміння минувшини, які в дану добу панують серед українського громадянства.

Автор першої спеціальної монографії про Хмельницького — Костомарів не дав ясної й виразної оцінки діяльності Хмельницького: постать гетьмана заслонена в його образом стихійного народного руху, яким була, на думку Костомарова, ціла доба Хмельниччини. Наш славний історик силкувався представити Хмельницького як діяча «возсоединенія» Русі, а коли познайомився з матеріалами про турецьке підданство гетьмана, то змінив свій погляд на нього і визнав, що Хмельницький пішов «кривим шляхом», став зрадником і кривоприсяжником.

Куліш, односторонньо розуміючи й тенденційно освітлюючи великий рух половини XVII ст., писав про Хмельницького, що він «наш цвігучий край обернув в пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго зупинив успіхи культури в нашій північній Слов'янщині. Він зупинив і шкільну просвіту, довівши її до того, що вже і полковники, і герцоги повновладного українського володаря не вміли підписати договору власною рукою. Коли ми не маємо другого «Слова о полку Ігоря» й другого «Літопису, откуда пошла есть земля русская», то без усякого сумніву цим ми найбільше завдячуємо Хмельницькому...»

Антонович, хоч і зазначав, що в Хмельницького «не було ніякого політичного виховання і що він був сином свого часу й свого народу, а народ український, хоч мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі», визнавав, проте, за ним великі заслуги: «залишаючися на історичному ґрунті, писав він, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупчив громадські змагання мільйонної маси й зробив на її користь усе, що в умовах його часу її культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтесам народу, з крайнім напруженням духовних і інтелектуальних сил, що довело його до перевтоми й прискорило кінець великого патріота».

Але в ті часи, коли писали й складали свій осуд Хмельницького Костомарів, Куліш і Антонович, політична діяльність Хмельницького й особливо його міжнародні зносини були ще мало досліджені, а де в чому й зовсім невідомі. Лише в новіші часи, коли були знайдені й досліджені невідомі досі матеріали у чужоземних архівах, діяльність Хмельницького показалася в зовсім новому світлі. На основі цих нових документальних даних особливо влучно й яскраво висвітлив фігуру й політичну діяльність Хмельницького Вячеслав Липинський. У вчинках гетьмана та в його планах він доглянув не вагання між різними політичними орієнтаціями, не кидання від одного союзу до другого, а свідоме змагання до віднови української державності в усій її широті. Всі політичні союзи Хмельницького грали для нього чисто службову роль, а ведучи своє діло, виявляв він глибокий державний розум, залізну волю, великий дипломатичний хист, геніальний організаторський талант і щирий український патріотизм.

У своїм ентузіазмі до великого гетьмана, ентузіазмі, який він зумів прищепити цілому поколінню молодих українських істориків, і у високій оцінці його особи Липинський схилювався з думкою польського історика Людвіка Кубалі, котрий глибоко, протягом десятків років вистудіювавши життя й діяльність Хмельницького, прийшов до переконання, що в особі українського гетьмана — стара Річ Посполита мала противника геніального. «Чужинці, — писав Кубала, — порівнювали Хмельницького з Кромвелем, — порівняння само насувалося, особливо на той час, коли вони обидва майже виключно звертали на себе увагу сходу й заходу Європи... Обидва вони, відірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання й здобували успіхи, посміхаючись із науки й досвіду найвправніших

стратегів і політиків, створили сильні армії й за їх допомогою майже одночасно здобули найвищу владу й задержали її до смерті, переказавши синам... Але треба признати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання: його край мав майже звідусіль відкриті границі. Він не мав, як Кромвель, до своєї розпорядимости вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було створити, все це лежало на його голові. Він мусив добирати і вчити людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, то це його особиста заслуга... Була то людина з кожного погляду надзвичайних розмірів, він переростав талановитих людей настільки, що переходив межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що він уродився на володаря: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля й залізна рука... Не було такої ситуації, з якої він не потрапив би вийти з користю для себе.

М. Грушевський наприкінці ІХ тому «Історії України-Руси» дав ревізію не тільки взагалі дотеперішніх оцінок Хмельницького, але й своїх власних на нього поглядів. Дослідивши цілу діяльність Хмельницького так докладно й з таким арсеналом документальних відомостей, як іще ніхто перед ним, Грушевський приходить тепер до висновку, що Хмельницький був «великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але цих здібностей не вистачало йому для розв'язання історичного вузла українського життя. Як провідник, двигач і насильник, мас він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим, і поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро». Всупереч Липинському Грушевський не бачить у Хмельницького ані сліду послідовного переведення української державної ідеї, а його політику супроти Москви вважає за незручну, нерозважну і просто таки мізерну. А вже особливо закидає йому вперте тримання союзу з татарами, які зробилися завдяки цьому рішачим чинником української політики. Цей союз, із його страшними наслідками для українського народу, вважає Грушевський за найганебнішу сторону Хмельниччини. Взагалі в діяльності Хмельницького не було, на думку Грушевського, якогось політичного плану, державної ідеї, політичного проводу: «різні настрої і орієнтації стрічались в ній і перехресчувались, боролись і навізаєм неутралізувались». Визнаючи за Хмельницьким великі таланти правителя воєнних мас, Грушевський не бачить у нього великої конструктивності. Навіть у сфері національно-релігійній у Хмельницького було лише «механічне повторення старих пережитих кличів — і нічого нового, ніякого будівництва у властивим значінні слова». Підкреслюючи тіневі сторони діяльності Хмельницького, Грушевський хоче цим запобігти «нездоровій ідеалізації доби й індивідуальности Хмельницького», виступаючи головно проти поглядів Липинського. Але він кінець-кінцем усе-таки вважав добу Хмельницького «великим етапом у поході українського народу, українських мас

до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів... Від Хмельниччини веде свій початок українське життя, і Хмельницький, як головний потрясатель, зістанеться героєм української історії».

Коли ми бачимо таку розбіжність у оцінці Хмельницького в новіших істориків, які освітлюють його діяльність та її значіння із погляду своєї власної суспільно-політичної ідеології, то зовсім інакше дивилися на славного гетьмана його сучасники й ближчі до нього покоління. Для них він був справжнім національним героєм, про якого склалися пісні та думи. Йому присвячено цілий цикл величавих дум, в яких прославлено найважливіші моменти його діяльності: «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Жидівські утиски й козацьке повстання 1648 р.», «Похід у Молдавію 1650 року», «Повстання після Білоцерківського миру» й нарешті прекрасна дума «Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького». Для сучасників був він «Богом даним вождем», «Мойсеєм, що вивів український народ із єгипетської неволі лядської». Йому присвячувано оди й панегірики, де порівнювали його з античними героями — Леонідом і Ганнібалом: недавно знайдено латинські вірші з пізнішого підручника (1729 р.), де вихваляється Богдан Хмельницький, «правдивий вождь, патрон і оборонець руської батьківщини, славний герой, добрий і мудрий провідник». Козацький літописець Величко (1720) вкладає в уста секретареві гетьмана Самійлові Зорці прекрасну промову над гробом гетьмана, в якій виливає весь сум і розпуку козаків по смерті улюбленого вождя. Інший козацький літописець, Граб'янка (1710), починає свій твір віршованою похвалою Хмельницькому, через котрого «Україна на ноги повстала» і котрий окрив себе безсмертною славою: і самий літопис головно присвячений змалюванню подвигів Хмельницького. Для автора це був «муж поістині гетьманського імени достоїн». У 1728 р. складено патріотичну драму «Милость Божія Україну од неудоь носимих обид лядських через Богдана-Зіновія Хмельницького свободившая». Для українського філософа ХVІІІ ст. Григорія Сковороди був Хмельницький «героєм і батьком вольности». Таким був він узагалі для цілого старого письменства українського. Воно яскраво відбило в собі глибоку пошану, любов і просто ентузіазм, з яким ставилася до великого гетьмана козацька Україна. І як би критично не ставилася до нього новіша історіографія, прикладаючи до нього мірило сучасних поглядів і понять, скільки б тіневих сторін не знаходила в його діяльності, не можна заперечити факт, що це саме він нав'язав перервану ще в середніх віках нитку української державности, і створена ним Українська козацька держава знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів із своїм власним національним життям.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. I. (Хмельниччина роки 1650—1653) К., 1928; Т. IX. Ч. 2. (Хмельниччина роки 1653—1657). К., 1931. Липинський В. Україна на переломі 1657—59, Відень 1920; Його ж: Z dziejów Ukrainy, Kraków, 1912. Kubala L. Szkice historyczne. Serja II. Warszawa, 1923. Його ж: Szkice historyczne. Serja III (Wojna moskiewska). Warszawa, 1910; Його ж: Wojna szwedzka od r. 1655 do 1656 r. Львів, 1913; Його ж: Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657, Львів (без року). Костомаров Н. Богдань Хмельницькій. Собрание сочинений. Кн. IV. Петербургъ, 1904. Кулишъ П. Отпаденіє Малоросіи отъ Польщи. Т. 1—3. М., 1888—89. Rawita Gawroński F. Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do śmierci. Львів, 1909. Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“. Band IV. Heft 1—3. Berlin, 1932 (цінний загальний огляд Хмельниччини). Загальні праці Єфименкової Ол., Грушевського М., Соловйова С. Див. розділ: Терлецький І. Ом. Козаки на Білій Русі в рр. 1654—56 // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. XIV. Львів, 1896. Каманинъ И. Договори Б. Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей // Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи. Т. II. Київ, 1916. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 84. Львів, 1908. Оляничин Д. Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої пол. XVII ст. // Записки Українського Наукового Інституту в Берліні. Т. I. 1927; Його ж: Українсько-бранденбурзькі політичні зносини XVII ст. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 151, Львів, 1932. Костомаровъ Н. Б. Хмельницькій даникъ Оттоманської Порты «Собрание Сочинений». Кн. V том XIV; Петербургъ, 1905. Рурка J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnychym // Bidlyv Sbornik. Praha, 1928. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit V. Chmielnycnyj z // „Archiv Orientalni“ Nr. 2. Praha, 1930. Його ж: Delski příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s V. Chmelnyckym // Časopis Národního Musea Praha, 1931. Феденко П. З дипломатичної діяльності Данила Грека // Праці Укр. Вис. Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. Т. I. Прага, 1929. Крипякевич І. «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р. Наук. Збірник Іст. Секції Укр. Акад. Наук за р. 1929. К., 1929. Про Переяславську унію. Карповъ Г. Переговори обь условіяхъ соединенія Малороссіи съ Великой Россіей, 1654 г. // Журналь Министерства Народнаго Просвъщенія. Т. XI—XII. 1871. Шафрановъ П. О статьяхъ Б. Хмельницкаго // Киевская Старина, X—XII. 1889. Попов О. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 р. // Літературно-Науковий Вісник. Кн. I. 1914. Нольде Б. Автономія України, Львів, 1912. Розенфельдъ И. Присоединеніє Малоросіи къ Россіи 1654—1793 г. Петроград, 1915. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 р. К., 1917; Його ж: Сполучення України з Московщиною в новішій літературі // Україна. Кн. 3—4. К., 1917. Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. // Ювілейний збірник Ст. Дністрянського. Прага 1923. Яковлів А. Договір Гетьмана Хмельницького Б. з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник Д.-Багалія, К.,

1927; Його ж: Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник М. Грушевського. Т. I. К., 1928. Щербина В. До питання про статті Б. Хмельницького. Там же. Мякотень В. Переяславській договір 1654 г. // Сборникъ статей, посвященныхъ П. Н. Милкокову. Прага, 1929; Його ж: Die Vereinigung Der Ukraine mit dem Moskauer Staat // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Band VII. Heft 3. Berlin, 1933. Odinec D. Připojení Ukrajiny k Moskevskemu statu // Sbornik věd právních a státních“. Roč. XXVI. Praha, 1926. Гарасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 1000. Львів, 1930.

III

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО. РОЗРИВ ІЗ МОСКВОЮ. ГАДЯЦЬКА УНІЯ. БІЙ ПІД КОНОТОПОМ. ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ГЕТЬМАНОМ. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА 1659 р. ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ І НОВИЙ ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ. РОЗДВОЄННЯ УКРАЇНИ. ТЕТЕРЯ І БРУХОВЕЦЬКИЙ. ПОХІД КОРОЛЯ ЯНА КАЗИМИРА НА ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. АНАРХІЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Смерть Богдана Хмельницького в момент, коли політичний обрій облягали темні хмари, була для України великим нещастям. Насамперед виникало питання, хто ж буде наступником гетьмана, кому дістанеться його булава, цей символ гетьманської влади, і хто поведе далі діло покійного вождя? Богдан Хмельницький хотів зробити гетьманство спадковим у своєму роді. В цьому погоджуються між собою майже всі історики (в останні часи Липинський, Грушевський, М. Покровський). Це відповідало вповні інтересам самої держави й настроям козацтва, хоч теоретично гетьманська влада була виборна, принаймні така була дотеперішня практика в козаків. Але династичним планам Хмельницького нанесла великий удар смерть на війні його старшого сина Тимоша, талановитого юнака. Тепер залишився другий син, молодший Юрій, який далеко не дорівнював своєму братові здібностями, а до того ще був кволий і слабовитий від природи.

Старий гетьман, який у останніх роках свого життя підупав на здоров'ї, був заклопотаний питанням про свого наслідника й хотів вирішити його ще за свого життя. В квітні 1657 р. він скликав в Чигирині генеральну раду старшин, на якій поставив на обговорення справу про майбутнього собі наступника. Всі одностайно заявили, що хочуть мати гетьманом Юрія Хмельницького, «щоб слава була, що в нас Хмельницький гетьманом», як казали тоді козаки. Старий Богдан погодився на це й офіційно сповістив про ухвалу ради всі сусідні держави: Москву, Польщу, Туреччину, Швецію, Семигород, Крим, Молдавію й Волощину. Всі визнали Юрія Хмельницького.

Однак, вибираючи 16-літнього слабого хлопця на гетьмана, козацька старшина розуміла добре, що по смерті старого гетьмана фактично мусить наступити регентура. Властиво, до гетьманської булави могло бути немало претендентів серед козацької старшини вищого рангу: цілий ряд досвідчених співробітників Хмельницького, заслужених у війську, міг мати і в дійсності мав честолюбні мрії про гетьманську булаву. Але авторитет Богдана Хмельницького й пре-

стиж його імені були такі великі серед козацької маси, що ніхто не посмів оспорювати вибір Юрія й виставляти якусь іншу кандидатуру. Та коли смерть Богдана наступила так швидко й серед такої складної політичної ситуації, то всім стала ясною необхідність негайного установлення регентури. Вже місяць по смерті Богдана 23 серпня (ст. ст.) 1657 р. була скликана в Чигирині рада старшин «при зачинених воротах», як підкреслює сучасний свідок. На цій раді Юрій Хмельницький заявив, що він ще замолодий до того, щоб нести на собі тягар гетьманської влади, й хоче поки що вчитися в київських школах, а тому зрікається гетьманської влади. Рада погодилася з цими мотивами й визнала, що фактичне виконання гетьманських обов'язків, поки дійде до повних літ Юрія Хмельницького, має бути тимчасово доручене генеральному писареві Іванові Виговському. 26 серпня відбулася вже ширша рада, з участю, між іншим, представників міщанства, і на цій раді Виговський згодився взяти тимчасово на себе гетьманський уряд. Нарешті за пару місяців, 25 жовтня 1657 р., відбулася в Корсуні генеральна рада при участі старшини й делегатів рядового козацтва, а також і духовенства, і ця рада підтвердила вибір Виговського на гетьмана. Взявши булаву, Виговський зовсім і не титулував себе тимчасовим гетьманом, а правив як справжній гетьман. Більшість істориків, опираючися на оповідання Самовидця, приймає тимчасовий характер вибору Виговського на гетьманство, але в останні часи виникла була суперечка: чи Виговського справді вибрано відразу гетьманом, чи тільки тимчасовим регентом? С. Наріжний виступив із думкою, що Виговський був лише регентом і сам себе за такого вважав (наприклад, він не мав генерального писаря й виконував сам гетьманські й канцелярські обов'язки в одній особі), і, як такий тимчасовий «булаводержець», являється одинокою постаттю в українській історії. Це становище не справжнього гетьмана, а лиш тимчасового регента було, на думку Наріжного, слабим місцем Виговського, яке підкопувало цілу його політичну кар'єру. Л. Окіншевич схиляється до погляду про регентство. Натомість М. Петровський на основі сучасних джерел рішуче доводить, що обрання Виговського на гетьмана відбулося зразу, за один день, і що Виговський став повним гетьманом від самого дня свого обрання.

Іван Остапович Виговський був найближчим співробітником і найдовіренішою особою великого гетьмана. Родом український шляхтич із Овруцького повіту на північній Київщині, він учився в Кисво-Могилянській колегії, служив юристом при городському суді в Луцьку, потім намісником Луцького старства, був членом братства й великим ревнителем православної віри. Війна 1648 р. застала його в польському війську. Під Жовтими Водами він попав у татарський полон, але був викуплений самим Хмельницьким. Він вступив на козацьку службу й за кілька місяців уже став генеральним писарем, себто міністром закордонних справ або канцлером. З того часу він був нерозлучним помічником Хмельницького. Виговський виявив блискучі дипломатичні здібності, а при тому щирю відданість справі будування й скріплення Української держави.

З ним вступили на українську службу й чотири його брати: Данило, Костянтин, Федір і Василь. Усі вони віддали рідному краю великі послуги на полі військової й дипломатичної діяльності, а двоє з них, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність Україні, замучені в московській неволі.

У ролі найближчих дорадників і помічників Виговського виступав ряд талановитих представників української шляхти, що зв'язала свою долю з долею Української держави, а серед них найпомітнішою постаттю є Юрій Немирич. Як і Виговський, родом із північної Київщини, Немирич одержав блискучу освіту (в Голландії, в Оксфорді й Кембріджі й нарешті в Парижі). Він був автором кількох учених праць із історії й теології. Вже батько Юрія прийняв протестантство в формі так званого аріанства, а сам Юрій був гарячим його прихильником і взяв ближчу участь у заснуванні аріанської академії в Киселіні на Волині. Він брав участь у війнах з Швецією й Московією й був обраний послом до сейму. На початку 1657 р. вступив Немирич на українську службу й виявив себе ширим прихильником політичних планів Хмельницького. Щоб не різнитися від свого народу вірою, він став православним. Розквіт його політичної діяльності припадає саме на час гетьманування Виговського. Брат Юрія, видатний артилерист свого часу, Степан Немирич, зробився, як побачимо, «генералом артилерії Великого Князівства Руського».

Корсунська рада мала значення не тільки в справі вибору гетьмана, але також і для зміцнення міжнародного становища України під новим гетьманом. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдавії й Волощини. В часі засідань ради було нарешті оформлено союзний договір із Швецією, на основі якого король Карл X Густав зобов'язувався добитися визнання незалежної України Польщею, прилучення до неї всіх західноукраїнських земель і посунення границь Української держави аж до Пруссії. Від Литви до України мало бути прилучено воєводство Берестейське й Новгородське аж до Березини. Одночасно був поновлений союз із Кримом і Туреччиною, а до Москви вислано посольство з повідомленням про вибір нового гетьмана й з проханням підтвердити договір 1654 р. Виговський, як і Б. Хмельницький, не хотів сам перший розривати з Московією. З Польщею заключено перемир'я.

Шведсько-український союз не мав практичного значення й проіснував дуже недовго. Річ у тому, що Швеція була заклопотана війною з Данією й мусіла евакуювати польські землі. Курфюрст бранденбурзький, який спочатку воював разом із шведами проти Польщі, тепер, коли досяг свого, коли Польща відмовилася від усяких прав на герцогство Пруссію й визнала її за курфюрстом, не мав уже причини воювати далі; навпаки, надмірний зріст шведської потуги ставав для нього самого небезпечним. Тому, помірившись з посередництвом Австрії з Польщею, курфюрст бранденбурзький почав намовляти до цього й український уряд. Він вислав до Чигирин спеціальне посольство з пропозицією свого посередництва між

Польщею та Україною. Поляки з свого боку робили всі зусилля для того, щоб вернути собі Україну, обіцяючи їй якнайширшу автономію, майже самостійність, аби лиш залишився якийсь державний зв'язок Польщі з Україною. В цім напрямку працював при Чигиринському дворі талановитий польський дипломат Беньовський.

Та хоча корсунська рада й закінчилась успішно для Виговського й зміцнила його становище на гетьманстві, однак скоро виявилось, що проти Виговського існує сильна опозиція. Насамперед з того було незадоволене Запоріжжя, яке тепер, по смерті Хмельницького, підвело голову. За старого гетьмана воно не відіграло хоч трохи помітної ролі. Коли відбувалася присяга московському цареві, Хмельницький не вважав потрібним привести до присяги запорожців на тій основі, як він пояснив москалям, що запорожці — люди незначні, «маленькі». Але ці «маленькі» люди завжди давали в себе притулок усім незадоволеним елементам, колись проти польського, тепер проти українського гетьманського уряду. Тут виявилися, як ми бачили, навіть претенденти до булави. Але залізна рука Хмельницького держала Запоріжжя в міцних руках. Тепер по його смерті запорожці зорушилися і виступили з претензіями, чому їх не покликали до участі, як вибирали гетьмана. Запорізький кошовий Яків Барабаш звернувся до Москви з доносом і скаргами на Виговського. До Москви ж апелював і другий опозиціонер, полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам марив про булаву. Полтавський полк, сусідній із Запоріжжям і перейнятий його духом, піддержував свого полковника. Про Виговського писалося в Москву, що він «лях» і замишляє за продати Україну полякам. В такому самому дусі провадилася агітація проти гетьмана й на Україні.

Не задовольняючись агітацією проти гетьмана, запорожці почали робити наїзди на сусідні гетьманські полки й грабувати заможніших козаків. Тоді Виговський встановив блокаду Запоріжжя, заборонивши привозити туди харчі та зброю. Запоріжці мусили скоритись, але не вгамувались.

Усе це було дуже на руку московському урядові. Він через своїх агентів уважно стежив за настроями на Україні й спостерігав, що там іде дуже скорим темпом процес класової диференціації й загострюються суспільні протиривності. Козацька старшина, поповнена представниками української шляхти, робилася фактично привілейованою верствою, яка вела не тільки військово-політичний провід, але й здобувала щораз більшу перевагу на економічному полі. Вона й здобувала почало зосереджувати в своїх руках земельні маєтності й закріпляти їх за собою, випрохуючи в царя або в гетьмана грамоти на право безпечного володіння цими маєтками. Ми бачили, що навіть у такий важливий момент, як у часі переговорів у Москві весною 1654 р., де важилася доля України, Зарудний і Тетеря умудрилися, хоч потайки, випрохати в царя грамоти на маєтності. Політична, адміністративна й судова влада були цілком у руках старшини. Але з панування старшини були незадоволені інші верстви українського населення, насамперед міщани, які старалися вийти з-під козацького присуду, сапирючися на своє «магдебурзьке» право самоврядування. Від са-

мого початку українсько-московського союзу українське міщанство проточило собі стежку до Москви, випрошуючи в царя підтвердження своїх магдебурзьких прав і привілеїв. Рядове, просте козацтво, так звана «чернь», кривим оком дивилася на те, що старшина прибирає все до своїх рук, не тільки владу, але й кращі ґрунти, «луги й луки», та чим далі, все більше робиться замкненою кастою, куди доступ давали не тільки військові заслуги, але й знатне походження (шляхетство), багатство, зв'язки. Виїмковий стан, в який була поставлена Україна з початку повстання 1648 р., мусив природно зосередити владу в руках військової диктатури в особі гетьмана й підлеглої йому старшини. Але цей стан закріпився й надалі, і старшини використовували своє пануюче становище, щоб стати великими земельними власниками. Нагромаджуючи в себе великі земельні мастки, старшина мусила накладати руку на селянство, яке примушене було відбувати новим власникам «послушенство», себто віддавати їм частину своєї праці, без якої саме володіння мастками не мало ціни. Цей процес нового закріпачення селян, про яке далі ми будемо говорити докладніше, за часів Хмельницького шойно починався, але деякі його позначки давали вже себе відчувати селянству й викликали його незадоволення. І Запорізька Січ, як резонатор цих настроїв мас, виступаючи проти гетьмана «ляха», який, мовляв, потурав старшині, виступала й проти нових «панів та дуків».

Серед самої козаччини наростало таким робом роздвоєння, поділ на дві частини: на старшину, за якою стояли заможніші й статечніші козацькі круги, й на козацьку «чернь», з якою заодно були й козаки низові, запорозькі. Постають ніби дві партії: старшинська — аристократична й партія «черні» — демократична. Осередком демократичної опозиції робиться Запорізька Січ.

Усе це добре бачила й розуміла Москва й старалася з свого боку ще більше загострити суспільні антагонізми й здобути собі опору в одній із ворогуючих партій. Вона, як уже згадувано, піддержувала міщан; цар щедро видавав містам грамоти з підтвердженням королівських привілеїв на Магдебурзьке право, й міщани звикали дивитися на московського царя, як на свого протектора й навіть як на оборонця супроти козацької старшини. Так само піддержує Москва й запорозьців, висилаючи їм гроші й подарунки. Традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній царя: в ньому маси хочуть бачити переносяться на московського власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце колишніх панів. Таким робом утворюється зв'язок між провідниками демократичної партії — Барабашем і Пушкарем — та Моторієнцією на Москву й стають опорою московських впливів на Україну.

Приймаючи одночасно послів і від Виговського, і від запорозьців, та вислухуючи їх взаємні скарги, московський уряд вирішив виступити в ролі арбітра й вислав на Україну «окольного» Богдана Хитрого, який мав скликати нову козацьку раду, щоб остаточно

вирішити питання про владу на Україні, й при тім зміцнити її залежність від Москви. Неприємно це було Виговському, але він явився на раду, скликану в половині лютого 1658 р. в Переяславі. Рада одногосно потвердила вибір Виговського: всі козаки були за нього, як за того, що «голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи». Хитрово в імені царя мусив потвердити вибір. Але ж Виговський з свого боку мусив зробити московському урядові великі концесії: дав принципову згоду на присил московських воєвод до Переяслава, Ніжина й Чернігова, обіцяв передати Москві південну Білорусь із Старим Биховом і припинити зносини з Швецією.

Однак дволичність московської політики супроти Виговського виявилася зразу ж після Переяславської ради: Хитрово з Переяслава поїхав просто до Пушкаря в Лубни, обдарував його соболями й запевнив у царській до нього милості. І це було тоді, коли Пушкарь уже одверто виступив був проти Виговського й розбив під Полтавою відділ війська, висланого гетьманом під проводом полковника Івана Богуна й Івана Сербина. Тоді Виговському не залишалось нічого іншого, як напружити всі сили й здавити бунт Пушкаря силою. Він змобілізував 20.000 козацького війська, закликав на поміч татарську орду, вів із нею формальну умову і в початку травня вирушив на Полтаву. Пушкарь поповнив свої сили різним бродячим людом. усякими, як тоді казали «гультаями», наймитами з броварів та винокурень, чабанами, взагалі всіми тими елементами, які на той час представляли сільський пролетаріат і уявляли собою найбільш неспокійний і запальний до всяких бунтів елемент. Їх називали «дейнеками», і цих дейнеків назбігалось до Пушкаря понад 20.000 людей. В його війську й запорожці. Всього мав він коло 40.000 людей. Виговський вислав Гуляницького приборкувати Лубни й Гадяч, які держали сторону Пушкаря, а сам підійшов до Полтави, яка була сильно укріплена. Два тижні штурмував він Полтаву, але Пушкарь мав необережність прийняти бій у відкритому полі і був 15 травня геть розбитий: 15.000 бунтівників лягли трупом і серед них сам Пушкарь. Запорожці втекли під захист московського війська, що вступало на Україну, щоб стати залогом в Києві, Чернігові й Ніжині. Барабаша козаки Виговського піймали й повісили. Полтава була спалена, багато людей татари похапали в неволю, але Виговський велів їх відбивати. Він настановив у Полтаві нового полковника й нову старшину з людей, собі вірних. Тим часом Лубни й Гадяч добровільно піддалися Гуляницькому, а велика ватага пушкарівців була розбита аж під Глуховом, де вона грабувала заможніше населення. Глухівські міщани й козаки самі погромили пушкарівців, а їх ватажків узяли в полон і розстріляли. Бунт Пушкаря, як тоді обраховували, коштував життя 50.000 українських людей.

Приборкання бунту Пушкаря, якому співчувала Москва й хотіла його бачити замість Виговського на гетьманстві, зробило велике враження на московських воєвод: вони зразу ж відступили назад за московську границю, й тільки боярин Василь Шереметев із значним відділом пройшов до Києва й розташувався там. З другого боку ціла історія з Пушкарем, в якій так явно було знати московські пальці,

мусила переконати Виговського й старшинські круги, які за ним стояли, що від Москви нічого доброго не можна було сподіватися. Їх погляди звернулися тепер на Польщу. Швеція вже не мала охоти воювати й вела переговори про мир і з Польщею, і з Московією. Від союзу з нею Україна не могла нічого більш сподіватись. Ідея повороту до державного зв'язку з Польщею справді мала певний ґрунт на Україні. Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України й на обернення її в звичайну провінцію Московського царства. Люди, виховані в поняттях політичної свободи, вони з страхом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимості й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських «холопів» (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлених усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям. При всім своїм монархізмі козацька старшина, пізнавши зблизка московські звичаї й порядки, воліла тепер мати діло з конституційним польським королем, ніж з абсолютним московським царем. Бачачи, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова йти на якнайбільші уступки, українські політичні круги почали схилитися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна задержала б повну внутрішню самостійність. Новіший дослідник політики Виговського В. Гарасимчук каже, що непереможні обставини пхали гетьмана до злуки з Польщею. Однак він думає, що ця нова політична комбінація не була провідним ділом Виговського, до якого він нібито йшов, як скоро зробився гетьманом: це був тільки перехідний етап, і його скоріше можна назвати способом, ніж ціллю; він був наслідком тяжких хвилевих обставин. Гарасимчук дуже влучно підкреслює, що тепер і з польського боку був уже значно інший підхід до української справи. Тепер, хто в Польщі поважно думав рятувати батьківщину, не міг думати про згоду з Україною без ширших політичних уступок у формі широкої автономії. Для справжніх польських патріотів така комбінація здавалась єдиним рятунком. «Таке порозуміння,— каже Гарасимчук,— витворила попередня десятилітня кривава війна, що викликала зміну політично-національних відносин і зродила розуміння злих сторін у дотеперішніх обопільних відносинах; серед правлячих сфер у Польщі витворилося нове покоління з толерантними переконаннями й з серцем більше схильним до широких уступок для України. Добра охота до постійної згоди з Україною була тоді в Польщі досить популярною».

Це все розуміли і в українських політичних кругах, і до думки про державний союз із Польщею схилився сам гетьман, більшість козацької старшини й навіть вище духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном (Сильвестр Косів помер у 1657 р.) на чолі. Особливо ж радісно вітала думку про згоду українська шляхта

волинська, подільська й брацлавська, яка протягом десяти років безперервної війни несла на собі її тягар і щедро заплатила їй дань своєю кров'ю й майном. Але в широких масах українського народу, серед міщан, рядових козаків і селян поворот до державної злуки з Польщею був непопулярний: вони боялися, що разом із Польщею повернуться старі порядки, національно-релігійні утиски й панщина. Ці побоювання дуже зручно використовували деякі українські політики, які стояли в явній або укритій опозиції до Виговського й які на піддержці з боку Москви будували власні своєкорисні й честолюбні плани.

*

Приборкавши Пушкаря, Виговський розпочав інтенсивні переговори з Польщею, й 16 вересня 1658 р. в м. Гадячі заключено знаменитий трактат про унію України з Польщею та Литвою. Головним послом із польського боку був відомий уже нам Казимир Беньовський; з українського боку виступали головні Юрій Немирич, якого вважають за справжнього творця Гадяцького трактату, й Павло Тетеря. Від кожного полку на Україні було прислано спеціальних комісарів, які обмірковували пункти договору й скріплювали його своїми підписами.

Гадяцький договір передбачав перебудову польської Речі Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. Перший пункт договору постановив, що Україна в межах воєводства Київського, Чернігівського й Брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого Князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лиш особою спільного короля, всіма трьома спільно вибраного. Всі три народи мають спільними силами здобути береги Чорного моря й відкрити на ньому вільну навігацію. Вони мають взаємно собі помагати у війні, навіть проти Москви, якщо Москва не поверне забраних нею литовських і білоруських земель. На випадок згоди Москви з Польщею, Москва може бути прийнята як четвертий член слов'янської федерації.

Такий був зміст розділу договору. Другий містив постанови щодо внутрішнього устрою Великого Князівства Руського. Найвища законодавча влада належала національним зборам депутатів від усіх земель Великого Князівства Руського. Виконавча влада належала гетьманові, вибраному на все життя й затверджуваному королем. Велике Князівство Руське дістало свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, свій власний скарб (фінанси), свою монету й свою армію: 30 000 козаків і 10 000 регулярного найманого війська. Військо ані Польщі, ані Литви не мало входити на українську територію, а коли б у разі негайної потреби ввійшло, то ставало під команду гетьмана. Щороку гетьман мав подавати королеві реєстр по 100 козаків із кожного полку для видання їм нобілітації, себто шляхетської гідності.

Третій розділ трактував справу релігії. Унія мала бути скасована в усіх трьох державах: Україні, Литві й Польщі. Православна віра

мала бути зрівняна в правах із римо-католицькою і в спільному сенаті мали дістати місця православний митрополит і єпископ.

Нарешті четвертий розділ, особливо цікавий, трактував питання просвіти. Він постановляв, що на Україні мали бути засновані два університети. Дозволялося засновувати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовою навчання, взагалі всякі школи й друкарні, «скільки їх буде треба». Заводилася повна свобода друку й слова, навіть у релігійних справах, аби тільки не було в книжках або в дискусіях образи королівського маєстату.

Усі ці постанови були прийняті після довгих і завязятих суперечок. Українські депутати домагались, щоб до Великого Князівства Руського були прийняті ще воєводства Волинське, Белзьке й Подільське, себто всі західноукраїнські землі. Помірквані українці умовили своїх гарячіших товаришів не йти поки що так далеко, щоб не попусувати всієї справи, й згодитися на менші вимоги.

Ще в Гадячі велися переговори, а вже між українськими й московськими військами почалися сутички. Брат гетьмана, полковник Данило Виговський, зробив спробу вибити москалів із Києва. Київські міщани йому допомагали. Але спроба ця не мала успіху. Московський воєвода, князь Юрій Барятинський, відбив наступ, і, щоб помститись, зруйнував і випалив околиці Києва, причім згинуло багато тисяч мирного населення. Як каже один російський історик (Г. Карпов), Барятинський ходив на лови за «зрадниками», й по шляхах до Києва повісив їх більш як 3.000 людей.

Звістка про закінчення Гадяцького договору була немов гаслом для початку одвертої війни між Україною й Московією. Цар Олексій видав грамоту до всього українського народу, в якій оповіщав гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не слухати його більше.

Український уряд із свого боку розіслав маніфест до всіх європейських дворів, сповіщаючи про свій розрив із Московією й виясняючи причини того розриву. В тому маніфесті стояло: «Ми, ціле Військо Запорозьке, заявляємо й свідчимо перед Богом і цілим світом, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної Церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимось. Її провадив вічної пам'яті наш гетьман Богдан Хмельницький і нацлдер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською Христиною, а потім із пресвітлим королем Карлом-Густавом, і всім їм додержували вірність непорушно. І Польщі не дали ми ніколи причини йарушити договори, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з інших мотивів прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб, за Божою поміччю, нашу свободу, кров'ю здобуту й освячену, могли заховати й по смерті передати потомкам нашим». Далі говорилося в маніфесті, що цар московський не сповняв своїх обіцянок: завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав трактувати із Польщею коштом України, виповів війну її союзникові Швеції,

поставив залог у Києві, а нарешті задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім Військом Запорозьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана й наступати на Україну оружною рукою. Наприкінці зазначалося, що не на українців спадає відповідальність за нову війну, що вже загорасться, і що вони, тільки примушені до цього, беруться за зброю.

Ранньою весною 1659 р. більш як стотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського й Пожарського вирушила з Путивля на завоювання України, руйнуючи й нищачи все на своїй дорозі вогнем і мечем. Недалеко від Конотопа затримав москалів хоробрий полковник ніжинський Григорій Гуляницький із полками Ніжинським і Чернігівським (всього близько 5 000 людей). Але він не міг удержати московської навали й зачинився в Конотопі, де протягом майже трьох місяців витримував облогу цілої московської армії. Ні завзяті штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстока безперервна канонада не мали успіху: Гуляницький геройськи боронив місто. Князь Трубецької мусив задовольнитись тим, що з-під Конотопа робив наїзди на ближчі українські міста й села, палив їх, вирізував, а жінок і дітей забирав у неволю. Така доля спіткала Борзну. Ніжин відбився від ворога.

Завзята оборона Конотопа Гуляницьким дала Виговському змогу зібрати свої сили. Вже перед тим він почав організувати відділи наємного, «затяжного», як тоді казали, війська з чужоземців: сербів, поляків, німців, волохів. Серби цілими тисячами вступали на українську службу. Прийшов на поміч кримський хан Магмет-Гірей, з яким поновлено союз, і відділ польського війська під проводом Андрія Потоцького. З усіма своїми й союзними силами вирушив Виговський у червні на визвіл Конотопа. Маючи добру розвідку, він наблизився до ворожої армії так, що та не знала всіх його сил, і коло села Соснівки, недалеко від Конотопа, вдарив на неї з двох боків. У кривавому бою 28 і 29 червня 1659 р. московська армія була розгромлена. 30 000 московських трупів устлали конотопівські поля. Кілька московських воєвод попали в полон, серед них князь Пожарський, якому за зухвалі слова в вічі самому ханові татари відрубали голову. Як пише про цю битву російський історик Соловйов, «цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. В жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву. Удар був тим тяжчий, що був несподіваний!.. Трубецької, на котрого покладали найбільше надій, муж на війні щасливий і ворогам страшний, згубив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць із своїми родинами й майном наповнили Москву, і йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль». Ждали, що Виговський піде просто на Москву.

Але ця тривога була даремна: Виговський не міг використати своєї блискучої перемоги. В нього за плечима кувалася зрада й підготовлялося повстання. Він загнав розбиту московську армію аж під Путивль і притиснув її до річки Сейму, але скоро мусив вернутися з більшою частиною війська на Україну. В запіллі в нього цілий ряд міст уперто ще тримався московської сторони: Ромни, Гадяч, Лохвиця, і їх треба було здобувати силою. В Києві сидів Шереметев із Бярятинським і робив хижаські рейди на околиці. Виговський вислав брата Данила й Андрія Потоцького добувати Київ. Але, головна річ — прийшла звістка, що Сірко напав на Крим, поруйнував ногайські улуси й забрав там велику здобич. Хан чимшвидше поспішив із усією ордою додому, залишивши Виговському всього яких 2—3 тисячі татар. Приборкана торік Полтава знову повстала. Продовжувати наступ не було змоги.

Князь Трубецькой із Путивля запропонував Виговському мирові переговори, й гетьман згодився на це, даючи москалям змогу виграти час, і приготувитися до дальшої боротьби. Тим часом сейм у Варшаві ратифікував Гадяцький договір. Найбільші суперечки викликав пункт про скасування церковної унії. Цілий місяць сперечалися над ним, і нарешті справа була вирішена тим способом, що проголошено загальну свободу віри. Після того король, усі духовні й світські вельможі і всі члени сейму присягли на Гадяцьку унію. З свого боку київський митрополит Діонісій Балабан, який поїхав до Варшави, привів до присяги українських депутатів. З великим тріумфом святковано початок нової ери в житті народів Сходу Європи. Але цей тріумф був передчасний.

На Україні справи пішли погано. Данило Виговський і Андрій Потоцький не змогли добути Києва. Московська партія працювала непокладаючи рук, щоб знищити діло гетьмана Виговського. На чолі її стояло дві духовні особи: ніжинський протопоп Максим Филімонович і протопоп містечка Ічні Семен Адамович. Уже князь Трубецькой готовий був зовсім відмовитися від дальшої боротьби, коли до нього прибув таємно післанець від Максима Филімоновича з повідомленням, що проти Виговських готується змова, до якої пристало вже кілька лівобережних полковників. Першим пристав Тиміш Цюцора, полковник Переяславський, за ним Василь Золотаренко, Яким Сомко та ін.

Уже в вересні того ж 1659 р. вибухло проти гетьмана Виговського повстання. Тиміш Цюцора зрадницьки заманив до себе кількох значних козаків, прихильників Виговського, і поодинокі замордував, потім послав за допомогою до московського воєводи в Києві Шереметева й, доставши поміч, разом із полковником Золотаренком, використовуючи неприсутність Гуляницького, кинувся несподівано на відділи затяжного війська, яке було розташоване на південній Чернігівщині. Було вибито близько 3 тисячі, частина попала в полон, частина розбіглась; поліг і начальник цього війська, славний Юрій Немирич. Після того дали знати князеві Трубецькому, щоб скоріше йшов на Україну. Трубецькой за короткий час увіходив уже врочисто до Ніжина, де полковник Золотаренко й міщани

склали цареві присягу на вірність. Рівночасно запорізький кошовий Іван Сірко підняв повстання на півдні, проголошуючи гетьманом Юрія Хмельницького.

Виговський відразу опинився в вельми тяжкому становищі. Його вороги дуже зручно агітували проти нього, ніби він «запродав Україну ляхам» і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки. Народна маса не могла оцінити політичних і культурних користей Гадяцької унії, але сама думка про поворот під верховенство польського короля була для неї страшною й нестерпною. Виговський вирішив заапелювати до козацької ради. Раду було скликано в половині вересня 1659 р. в містечку Германівці на Київщині. На раді вороги гетьмана підняли шалену агітацію проти нього, обвинувачуючи прихильників Гадяцької унії в тому, що вони за шляхетські привілеї продали козацьку свободу. Українським депутатам на варшавській сейм Сулімі й Верещці не дали говорити й зарубали їх на місці. Сам Виговський мусив утікати, й рада розійшлася, нічого не вдіявши. По якимсь часі зібралася нова рада в Білій Церкві, вже без Виговського, й на цій раді скинуто Виговського з гетьманства й на його місце знову вибрано Юрія Хмельницького. Виговський скорився постанові й добровільно віддав гетьманські знамення, але незабаром виявилось, що на раді не було більшості. Деякі окремі полковники були незадоволені з постанови ради, бо самі думали про гетьманську булаву для себе.

На Україні росла анархія й руїна. Вже, як писав сам Виговський у цей час до короля Яна Казимира, ціла середина Полтавщини, «цвітучі полки Полтавський, Іркліівський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста й села поросли кропивою, а людність була або винищена, або розбіглася на всі сторони, а кого — так і татари погнали в неволю». У людей утрачався всякий інтерес до громадської справи, всі бажали одного: аби нарешті наступив якийсь спокій якою б то не було ціною. Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права й вольності, коли за них треба було проливати стільки крові. «Так сумно скінчилося, каже Костомарів, гетьманство Виговського, а з ним скінчилося й Велике Князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

В українській історіографії Гадяцький трактат, а в зв'язку з ним і сам гетьман Виговський, знайшли дуже неоднакову оцінку. Не кажучи про старих істориків, які стояли під впливом сугестії про «зраду» московського царя (Самовидець, Величко, автор «Історії Русов», пізніше Бантиш-Каменський), із новіших Костомарів уважає, що Гадяцька унія впала через те, що вона «пускала панувати на Україні шляхетський лад, ненависний для черні... народ не знав іще гаразд, до чого воно йде в тій спілці, але йому досить було того, що Україна злучилася з Польщею: яку б форму не мала ця злука, народ не хотів того, бо спомини про минуле були ще занадто свіжі». В. Вовк-Карачевський підкреслює, що Гадяцька умова була дуже вигідна для старшини, але «про народ ні

слова... з безконтрольної влади польських панів народ попадав у неменш безконтрольну владу своїх панів». Автор спеціальної монографії про Гадяцьку унію М. Стадник також відкидає її «з погляду української демократичності» і вважає її за «один із темних пунктів у розвитку політичної думки на Україні». Так само негативно — «з ретроспективного становища» осуджує унію й М. Грушевський, уважаючи неможливим, щоб польська шляхта примирилася з утратою свого панування над Україною, а щоб народ український примирився з новим поворотом під панську кормигу.

Але далеко більша частина істориків нового часу ставиться до Гадяцької унії інакше і вважає її за видатний твір української політичної думки. Орест Левицький каже, що Гадяцький трактат, виходячи понад рівень тодішньої козаччини, не був для неї зрозумілий, а через те й не був як слід оцінений навіть старшиною. Але згодом його оцінили, і козаки раз-у-раз почали повертатися до Гадяцької умови, як до певного політичного ідеалу. Гадяцька умова, каже Левицький, зробилася на значно довший час, ніж кілька десятків літ, Українською національною програмою. Прихильно оцінювали Гадяцьку умову й її творців М. Драгоманів і В. Антонович. Новіший дослідник гетьманування Виговського В. Гарасимчук вважає Гадяцьку умову за «величезний пам'ятник козаччини», й самого Виговського за великого патріота українського, з ясною національною свідомістю, перейнятого любов'ю до свого народу, якого «ніколи не зрадив за марні почести свого світу», патріота, що «ніколи не споганив свого імені коштом свободи свого народу». Другий дослідник доби Виговського В. Липинський гадає, що Іван Виговський, «незважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України». Найновіший дослідник С. Наріжний обороняє Виговського від закидів, ніби він таємно служив Москві, і в своїй прихильній оцінці його діяльності прилучається до поглядів Гарасимчука. Він вважає, що вага Гадяцького трактату лежить не так у його міжнародному значенні, хоч він гарантував Україні майже політичну незалежність, як у тих постулатах, що були висловлені козацтвом на Гадяцькій раді.

Козацька старшина, порвавши рада-не-рада під натиском козацької черні з Польщею, тепер старалася принаймні виторгнути в Москви якнайдогідніші умови нової українсько-московської унії. Але становище обох сторін було тепер дуже нерівне. Московська армія під проводом Трубецького опанувала вже все Лівобережжя й розташувалася в Переяславі: Трубецькой, маючи при собі також численних прихильників Москви з-поміж лівобережної старшини, міг просто диктувати козакам свої умови. Юрій Хмельницький мусив сам прибути до Переяслава й тут опинився в руках Трубецького,

наче закладник. Трубецькой оточив козацьку раду 40-тисячним військом і при такій обстановці Юрія Хмельницького знову вибрано гетьманом і складено 17 жовтня 1659 р. новий договір, який мав означити відносини України до Москви.

Тепер говорилося вже про те, що гетьман із усією Україною зостаються в підданстві в московського царя. Гетьмана не можна було змінити без порозуміння з царем. Царські воеводи з військом мали стояти в Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві й Умані й утримувати своє військо коштом місцевого українського населення. Білорусь мали рішучо евакуювати українські відділи. Мали бути повернуті всі трофеї, взяті українцями в москалів під Конотопом, полонені мали бути обміняні, ряд козацьких полковників, у тому числі Гуляницького й Ждановича, усунуто від урядів і, нарешті — ганебний пункт: вся родина Виговського мала бути видана Москві.

Козацька рада, яка з українського боку затверджувала цей договір, була дуже неповна. На раду не прибув майже ніхто з правобережних полковників, а ті, що були, з юним гетьманом на чолі, з тяжким серцем присягли на договір. Трубецькой повернувся до Москви, везучи з собою як трофей трьох братів Виговських (крім самого гетьмана, який утік до Польщі), закутих у кайдани. Старшого з них, полковника Данила, звірськи замучено по дорозі, а двоє других померли в московській неволі. Вивезено до Сибіру й полковника Нечая.

Неважко здогадатись, що українська сторона не могла бути задоволена таким результатом кількालітньої кривавої боротьби. Всі нарікали на гетьмана й на старшину за переяславські статті. Особливо були обурені на Цюцюру. Була спроба добитись якоїсь полегші в умовах від самого центрального уряду в Москві. З цією метою вислано до Москви полковника Петра Дорошенка. Але з його місії нічого не вийшло. Московський уряд не хотів поступатися своїми успіхами, здобутими після таких тяжких жертв і зусиль. Натомість були щедро роздані знаки милості всім прихильникам Москви, особливо місту Ніжину, причім милостиві царські грамоти й подарунки було роздано помимо гетьмана.

Переяславська умова 1659 р. не витримала приязних відносин між українським урядом і Московією й не вирішила українського питання. Для того щоб анулювати Гадяцький договір і опанувати правобережну Україну, треба було витримати нову війну з Польщею, яка спиралася на сильну українську партію на правому березі Дніпра. Кампанія відбулася літом 1660 р. Московський уряд зірвав перемир'я з Польщею й вислав 20-тисячну, дуже озброєну й вимуштровану чужоземними офіцерами армію під проводом Василя Шереметева. До неї був прилучений 20.000 український корпус Тимоша Цюцюри. Сполучені сили рушили з Києва на Волинь, а по дорозі мав прилучитися до них гетьман Юрій Хмельницький із 30 000 військом. Нерадо йшов молодий гетьман у похід і не поспішав: гордий московський боярин ставився до нього зневажливо, та й взагалі між українським головним штабом і московським не було взаємного довір'я. Польща стягала військо з шведського фронту, де сталося

замирення в Оливі, й виставила дуже добру 32 000 армію під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького; але душею кампанії став польний гетьман Юрій Любомирський. З польською армією йшов і колишній гетьман України Іван Виговський з своїми прихильниками, маючи свій кількатисячний відділ. На поміч польській армії прийшла з Криму 30-тисячна орда. Шереметев дійшов до містечка Любару й тут, зовсім несподівано для себе, наткнувся на великі ворожі сили. Він був оточений на дуже незручній для себе позиції й після кількадечних боїв мусив відступити назад, увесь час видержуючи ворожі атаки. Він став під містечком Чудновом і знову був із усіх боків оточений. Всі надії були тепер на поміч Юрія Хмельницького. Той був уже недалеко. Але Юрій Любомирський, залишивши половину війська тримати Шереметева й Цюцюру в облозі, з другого боку скорим маршем рушив на Хмельницького і вдарив на нього під Слободищами. Козаки відбили всі атаки, але, коли з польського боку запропоновано було вступити в переговори, старшина охоче на це пішла. Тут же на полі бою було укладено новий договір, який повторяв у головних рисах Гадяцьку унію, але вже не було мови про окреме Велике Князівство Руське; Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі. Виговський багато допоміг при переговорах, щоб якнайбільше виторгувати для української сторони. Упоравшись з Хмельницьким, Любомирський вернувся під Чуднів. Коли Шереметев довідався про договір Хмельницького з поляками, він упав на дусі. Частина Цюцюриних козаків вирвалася з його табору й перейшла до Хмельницького. Голод і повне виснаження примусили Шереметева капітулювати. Він видав кілька тисяч козаків, що лишилися в його таборі, татарам у неволю, але це не врятувало ні його, ні його війська: незважаючи на те що він вимовив для свого війська право повернення додому без зброї, татари кинулися на обеззброєних, частину вирізали, частину погнали в неволю. Сам Шереметев був відведений у Крим, де просидів 20 років у неволі. Погром був страшний, не менш тяжкий для Москви, як конотопський.

Здавалося, що цим разом пануванню Москви на Україні прийшов кінець. Але польська сторона не могла використати свого успіху. Серед жовнів почалося хвилювання через невиплачення платні, провідники сварилися між собою, й армія повернула назад до Польщі. Київський воевода Барятинський, який рушив був на поміч Шереметеву, довідавшись про його погром, засів у Києві й звідти хвалився, що вирізав 15 000 мирного населення. Між українцями не було згоди. Правобережна Україна, яка безпосередньо межувала з Польщею й була перша наражена на удари з польського боку, стояла за союз із Польщею; але Україна Лівобережна, сусідня з Московією, воліла залишитися з нею в союзі, аби не наражатися на помсту з московського боку. І в той самий час, як козацька рада в Корсуні апробувала Чуднівський договір Юрія Хмельницького з Польщею, дядько того самого Юрія, переяславський полковник Яким Сомко у своїм Переяславі від імені частини лівобережних

полків склав присягу на вірність московському цареві. Василь Золотаренко поміг йому вдержати Лівобережжя під Московією.

Україна фактично розпалася на дві половини, які боролися взаємно між собою, одна по стороні Москви, друга по стороні Польщі. Але й у кожній із цих половин не було єдності: і на Лівобережній Україні були цілі полки, які не хотіли коритися Москві, і на правобережній простий народ дуже був незадоволений союзом із Польщею, і в різних місцях, то тут, то там виникали антипольські повстання. В країні росла анархія. Починався той період української історії, який уже від сучасників дістав характеристичну назву «Руїни»...

Становище на Лівобережній Україні, яка під проводом свого «наказного», себто тимчасового гетьмана Якіма Сомка, вірно трималася Москви, ускладнювалося тим, що тут незвичайно різко загострилася класовий антагонізм між козацькою старшиною та взагалі між заможним козацтвом і простим рядовим козацтвом або «козацькою черню», як тоді говорилося. Сторону черні держали міщани й запорожці. На цьому антагонізмі дуже зручно грали різні демагоги, які серед загальних чвар випливали наверх і мали на меті свої честолюбні й егоїстичні плани супроти Сомка, як представника заможного козацтва або, сказати по-теперішньому, козацької буржуазії; виступив як претендент на гетьманську булаву Іван Бруховецький, кандидатуру якого висували запорожці. Він виставляв себе оборонцем інтересів козацької гололи або пролетаріату. Колишній співробітник Б. Хмельницького й його «старший слуга» (ад'ютант), Бруховецький подався по його смерті на Запоріжжя й там восени 1659 р. прибрав нечуваний титул «кошового гетьмана». Це був великий демагог, один із тих честолюбців та егоїстів, що про них писав Величко, що «для срібла й злата не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жалувати матки погибаючої України?»

Хоча Сомка й вибрано уже було гетьманом на раді в Козельці весною 1662 р., але Москва не довіряла Сомкові, на якого Максим Филімонович і Василь Золотаренко посилали доноси, ніби він хоче царя зрадити. Золотаренко сам хотів булави, але, бачачи небезпеку з боку Бруховецького, помирився з Сомком і піддержував його. За Сомка стояли північні полки Лівобережної України і взагалі старшина й заможніша, статечніша частина козацтва. Південні полки, які ближче були до Запоріжжя, й козацька чернь стояли за Бруховецького. Остаточний вибір гетьмана вирішився на так званій Чорній раді під Ніжином у червні 1663 р., куди явилися обидві партії з своїми ватажками, Сомком та Бруховецьким. Явилися туди великою купою й запорожці. Однак рішучим чинником стало московське військо, яке було під рукою спеціального царського посла, боярина Великогагіна. Рада була дуже бурхлива й закінчилася перебігом Бруховецького, якого поспішив визнати в імені царя Великомогою Бруховецького, якого поспішив визнати в імені царя Великогагін, і погромом козацької старшини, що стояла за Сомка. Кілька днів у Ніжині та в його околицях чернь грабувала й убивала людей заможних. Сомка та його прихильників заарештовано й через три

місяці відрубано йому в Борзні голову. Разом із ним страчено ще чотирьох полковників (у тім і Василя Золотаренка) й кількох старшин. Декого заслано в Москву. Бруховецький поскидав із посад усю попередню старшину й понастановляв нову з-поміж своїх прихильників та запорожців. Це була свого роду соціальна революція, що ще більше розладила життя Лівобережної України, яка стояла на порозі нової війни з Польщею і з своїми ж братами, українцями правобережними.

Становище на Правобережній Україні з того часу, як вона фактично відділилася від України Лівобережної, було таке саме непевне й сумне, як і на лівому березі Дніпра. І тут ми бачимо анархію, і тут бачимо боротьбу самолюбства та егоїстичних інтересів. У pendant до Бруховецького на правобережній Україні впливає на поверхню політичного життя Павло Тетеря-Моржковський. Родом православний шляхтич із Волині й правник із фаху, він пристав до козацького повстання й зробився одним із найближчих співробітників старого Хмельницького. Він став полковником, виконував дуже важні дипломатичні доручення і за Виговського зробився генеральним писарем. Він був одружений із дочкою Богдана Хмельницького. Людина освічена, розумна, він рівночасно відзначався ненаситним користолобством, безмежним егоїзмом і жорстокістю. Коли гетьманська булава знову опинилася в слабих руках Юрія Хмельницького, Тетері було нетяжко умовити його, щоб він знов її зрікся. На самому початку 1663 р. Юрій Хмельницький склав із себе гетьманський уряд і постригся в ченці під іменем Гедеона. Козацька рада в Чигирині вибрала Тетерю на гетьмана, й польський король затвердив його.

Так кожна з обох половин України дістала собі свого окремого гетьмана. Одначе Польща не могла задовольнитися тим, що при ній залишалася сама Правобережна Україна, розуміючи, що існування окремого лівобережного гетьманства, яке стояло під протекторатом Москви, було постійною загрозою для польської зверхності й на правому березі. Тому Польща зробила нову спробу силою меча вернути собі Лівобережну Україну. До цього намовляв короля й Тетеря.

У жовтні 1663 р. король Ян Казимир стояв із польським військом уже в Білій Церкві: Тут до нього приєднався Тетеря з правобережними полками. Разом із ним були Богун, Гуляницький, Гоголь, Ханенко та інші видатні полковники. Явилася до короля й депутація від київського духовенства з архимандритом Гедеоном, колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким на чолі, — вона сповіщала короля, що в Києві відбулися вибори нового митрополита, і що вибрано Йосифа Тукальського, єпископа Білоруського. В листопаді король із польською армією, з козаками Тетері й татарами, які прийшли на поміч, переправився через Дніпро біля Ржищева. Київ рішено було обминути, щоб не тратити часу на його здобування. Похід серед зими був тяжкий. Але король доволі швидко посувався наперед, беручи одне українське місто за другим. Сильніші міста, такі, як Ніжин або Батурин, польське військо обминало й так дійшло

до Глухова на самій уже московській границі. У Глухові засів генеральний суддя Животовський і енергійно кермував обороною міста. Тим часом на півдні Сірко з запорізькими козаками зробив диверсію проти Криму й цим стримав татарського хана від активнішої помочі королеві. Бруховецький сполучився коло Батурина з московським військом Ромодановського й рушив у початку лютого 1664 р. на відсіч польському війську. Король мусив зняти облогу Глухова й рушив до Сєвська (вже на московській території), де сполучився з литовським військом, яке прийшло до нього на допомогу з півночі через Сіверщину. Тимчасом надійшла звістка про повстання на Правобережній Україні. Король з ослабленим тяжким зимовим походом і безперестанними боями військом, навіть і після здуки з литовцями не зважився стати проти сполучених свіжих сил Бруховецького й Ромодановського, й після упертих ар'єргардних боїв почав відступати через Новгород-Сіверський і Стародуб на Литву. За Величком в українській історіографії якийсь час держався погляд, ніби під Глуховом відбувся генеральний бій, в якому Бруховецький переміг короля й примусив його зняти облогу й поспішно тікати через Сіверщину до Польщі. Але недавно М. Петровський довів («Дороги Руїни», 1928), що ніякого такого бою не було і що докладний опис бою у Величка є ніщо інше, як патріотична вигадка козацького літописця. Під Глуховом знайшов собі смерть славний Іван Богун: у польському штабі довідалися, що Богун потаємно зноситься з обложеними й з Бруховецьким. Його судили військовим судом і розстріляли.

Тим часом як король оперував на Чернігівщині, Тетеря з своїми козаками й з помічним польським військом завойовував Полтавщину й дійшов до Гадяча. Але тут він довідався про відступ короля з України й про народні повстання на Правобережжі. Він поспішив вернутися за Дніпро. Тут уже кипів народний рух. Повстання охопило середню Київщину під проводом ватажка Сулимки й Поділля, де брацлавський полковник Остап Гоголь оповістив себе підданим московського царя. На поміч йому прибув сам Сірко. Тетеря почав приборкувати повстання й жорстокими карами піддержувати авторитет своєї влади. В цей час загинув Виговський. Заздрісний Тетеря не довіряв йому і все підозривав, що він думає вернути собі гетьманську булаву. Він рішив його погубити. Змовившись з начальником польського відділу полковником Маховським, він запросив Виговського до себе в Корсунь ніби на нараду, але тут його було обвинувачено в зраді й розстріляно. Не врятував його й титул київського воєводи й сенатора. Це було великим безправством, яке справило на сучасників велике враження, але воно минуло для Тетері й Маховського безкарно.

Тим часом Бруховецький, витіснивши останні польські й Тетерині відділи з Лівобережної України й разом із москалями жорстоко помстившись на тих, хто мав нещастя визнати раніше владу короля, переніс військові операції на правий берег Дніпра. Він рушив було на Чигирин, але тут прийшов на поміч Тетері Стефан Чарнецький із польським військом і з ордою. Кривавими репресіями почав він

приборкувати народний рух. Він дав татарам дозвіл забирати українське населення в неволю, скільки схочуть. Розлючений проти українського народу, він наказував не давати нікому пощади. Але це ще більш обурювало народ, і Чарнецький писав у своєму донесенні королеві, що населення українське так розлючене, що воліє гинути з своїми хатами від огню, терпіти голод і всяку недолю, ніж піддатися добровільно. «Вся Україна, — писав він, — рішила вмирати, а не піддатися полякам». Через інтриги Тетері Чарнецький звелів арештувати нововибраного митрополита Тукальського, архимандрита Гедеона Хмельницького й славного полковника Григорія Гуляницького й заслати їх до фортеці Мальборк у Східній Пруссії. В цей час особливого розголосу наробило повстання містечка Ставища на Київщині й облога його Чарнецьким. Після довгої і впертої облоги, яка коштувала великих втрат і полякам, ставищани, примушені голодом, капітулювали. Вони видали своїх провідників і заплатили велику контрибуцію. Це було в кінці жовтня 1664 р. Але за пару місяців ставищани знову повстали. Тоді Чарнецький узяв Ставища вдруге й звелів усіх мешканців вирізати, а місто зруйнувати дотла. Ще перед тим, бувши в Суботові, він звелів на наругу викопати з могили тіло Богдана Хмельницького й викинути його з домовини. Втихомиривши сьак-так Україну, Чарнецький поїхав до Варшави на сейм, але по дорозі занедужав і вмер.

Його смерть знов оживила повстанський рух. Однак в тому рухові не було якоїсь одної спільної думки. Окремі ватажки діяли кожен на власну руку, без якогось загального плану. Бруховецький теж воював без певного плану. Спочатку він мав успіх, і в квітні 1665 р. його козаки й москалі взяли Корсунь, де захопили в полон генеральних старшин Тетері: генерального обозного Тимофія Носача й генерального суддю Креховецького — обох старих заслужених співробітників Богдана Хмельницького. Обох відвезено на заслання в Москву. Тоді ж ватажок повстанців Дрозденко розбив самого Тетерю під Брацлавом. Наказний гетьман Лизогуб разом із комляками, яких прислали з Московщини на допомогу, розбив польське військо, що було під проводом Яблоновського, недалеко від Білої Церкви. Але на цьому успіхи Бруховецького припинилися. Дрібна партизанська війна точилася по всьому Правобережжю до Дністра.

Серед цієї руїни й колючечі зійшов зі сцени Тетеря. Бачачи загальну проти себе ненависть і зневірившись у своїй політиці, він зрікся гетьманування, забрав клейноди й гетьманські скарби й подався з ними до Польщі. Там він прийняв католицтво й своє майно заповів єзуїтам. Він залишив за собою на Україні повну анархію. Характеризуючи цю сумну добу в історії України, Костомарів цілком слушно підкреслює загальну деморалізацію й дезорієнтацію українського громадянства, які були наслідком внутрішньої усобиці й які робили, здавалось, неможливим знайти якийсь порятунк, якийсь вихід. «Українська справа, — пише він, — явно гинула. Неудача за неудачею знищила надії, й люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через те зникла воля й терпеливість, слабшала любов до

рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатне лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колючечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечити себе самого, погубивши інших... Так бувало, закінчує Костомарів, скрізь, де громада не йшла одностайно до виразно зазначеної мети, де громадський ідеал заступався ідеалом особистої наживи й самолюбства».

Але серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського, саме в момент найбільшого безладдя й упадку, з'явився діяч, який зумів стати на цілу голову вище від своїх сучасників, який надхнув в них на деякий час віру в своє діло, вказав їм вищу й ідеальнішу мету, й який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії, знову злучити до купи її розірвані частини й створити самостійну Українську державу, — таку, яку вже був створив серед тим Богдан Хмельницький. Це був Петро Дорошенко.

ЛІТЕРАТУРА

До гетьманування Виговського: Костомаровъ Н. Гетманство Выговскаго // Собрание сочинений. Кн. і. Т. 2. Петербург, 1903; Український переклад «Руська історична бібліотека». Т. XIII (Гетьманування Виговського і Юрія Хмельницького). Тернопіль, 1891. Петровський М. Нариси історії України. Харків, 1930, Л. Ч. (Яків Шульгин). Україна після 1654 р. // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка. Т. 29—31. Львів, 1899. Гарасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Там же. Т. 59—60. Львів, 1904; Його ж: Виговський і Гадяцький трактат. Там же. Т. 87—89. Львів, 1909. Коренець Д. Зносини Виговського з Польщею в рр. 1657—1658. Там же: Т. 38, Львів, 1900; Його ж: Повстання Мартина Пушкаря // Ювілейний Збірник в честь М. Грушевського, Львів, 1906. Стадник М. Гадяцька Унія // Записки Укр. Наук. Т-ва. Т. VII і VIII, К., 1910—1911. Lipiński W. Dwie chwile z dziejów powolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912. Наріжний С. Гетьманство Виговського // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. Т. I. Прага, 1929; Його ж: «Московська служба Івана Виговського» // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 149. Львів, 1928; Його ж: Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий Збірник Українського Університету в Празі, присвячений Т. Г. Масарику. Т. II. Прага, 1930. Липинський В. Генерал артилерії Вел. Князівства Руського // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 87. Львів, 1909. Гарасимчук В. Смерть Ів. Виговського // Ювіл. Збірник в честь М. Грушевського. Т. і. К., 1928. Востоковъ А. Судьба Выговскихъ и Нечая // Киевская Старина. Кн. 1. 1890. Матвеевъ І. П. Москва и Мало-

россія в управління Ордын-Нащокина Малоросійськимъ Приказомъ // Русскій Архив. Кн. I. 1901.

Гетьманування Юрія Хмельницького: Костомаровъ Н. Гетманство Юрія Хмельницкаго. Собрание сочиненій. Кн. V. Т. 12. Укр. переклад: «Руська Істор. Бібліотека». Т. XIII. Гарасимчук В. Перед чуднівською кампанією // Науковий Збірник в честь М. Грушевського. Львів, 1906; Його ж: Чуднівська кампанія // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Тт. 110—114 і 116. Львів, 1912—1913. Czerniak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej w r. 1660 // Przegląd Polski. Т. 82, 83 і 107. 1886—1897. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657—1660. Львів, 1922. Hnilko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. Kozzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. Т. 1. Kraków, 1898. Петровський М. Українські діячі XVII ст. Цецюра І. Т. Записки Істор.-Філол. Відд. Україн. Академії Наук. Т. 24. К., 1929. Лоський Іг. Юрій Немирич, канцлер Великого Князівства Руського. Кн. 3—8. Львів, 1928.

Гетьманування Тетері й Бруховецького: Костомаровъ Н. Руїна. Гетманство Брюховецькаго // Собрание Сочиненій. Кн. VI. Т. 15. Петербург, 1905; Укр. переклад: «Руська Іст. Бібліотека». Т. XIV. Тернопіль, 1892. Е(гунова) С. Гетманство Брюховецькаго // Київская Старина. Кн. VIII. 1885. Востоковъ А. Козелецкая Рада 1662 г. Там же. Кн. II. 1882; Його ж: Нѣжинская Рада 1663 г. Там же: Кн. V. 1888. Петровський М. До історії Руїни // Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Т. VIII. Ніжин, 1928; Його ж: Українські діячі XVII в. П. Ракушка-Романовський Роман // Записки Істор.-Філ. Відд. Укр. Академії Наук. Т. XXVI. К., 1931. Модзалевський В. Перший військовий підскарбій (1663—1669) Ракушка Роман. Там же: Т. I—III. К., 1919—1923. Эйнгорнь В. Очерки изъ истории Малороссіи въ XVII в. Сношенія малоросійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича. М., 1899. Петровський М. З історії класової боротьби на Україні в XVII ст. // Записки Ніженського Інст. Соціальн. Виховання. Т. XII. Ніжин, 1932. Загальні праці: Біографії Ю. Хмельницького, Виговського, Бруховецького й Тетері в книзі: Антоновичъ В. Бець В. Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи. К., 1885. Соловьевъ С. Исторія Россіи. Т. X—XI. Эварницкій Д. Исторія Запорожскихъ Козаковъ. Т. II. Петербургъ, 1895. Єфименко Ол. Исторія українського народу. Т. II. Харьков, 1922. Волкъ-Карачевскій В. Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII и началъ XVIII в. К., 1899 (Київскія Университетскія Извѣстія, 1899). Павличевъ А. Польская анархія и война за Украину. Т. II. Петербургъ, 1878. Левицкій Ор. Очеркъ внутренней истории Малороссіи во 2-ой половинѣ XVII в. К., 1874 // Киев. Универс. Изв. 1874.

IV

**ПЕТРО ДОРОШЕНКО. ПОДОРОЖ БРУХОВЕЦЬКОГО
ДО МОСКВИ Й ЗАВЕДЕННЯ
ВОЄВОДСЬКОЇ УПРАВИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.
ВІЙНА ДОРОШЕНКА З ПОЛЬЩЕЮ 1667 р.
ПОВСТАННЯ БРУХОВЕЦЬКОГО ПРОТИ МОСКВИ.
ДОРОШЕНКО ОПАНОВУЄ ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ.
ЙОГО БОРОТЬБА З СУХОВІЄМ І ХАНЕНКОМ.
МНОГОГРІШНИЙ ГЕТЬМАНОМ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.
ТУРЕЦЬКА ПОЛІТИКА ДОРОШЕНКА
Й ВІЙНА 1672 р. САМОЙЛОВИЧ.
УПАДОК ДОРОШЕНКА. ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ.
ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — «КНЯЗЬ УКРАЇНИ».
БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР**

Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині в сім'ї козацького полковника. Рід Дорошеноків був старий козацький рід, «заслужений у війську». Дід Дорошенка, Михайло, був гетьманом і загинув р. 1628 на війні в Криму. Невідомо, коли й де одержав Дорошенко освіту, але він добре знав латину й польську мову, знав історію, був дуже добрим промовцем, що все свідчить за тогочасну шкільну освіту. Разом із Богданом Хмельницьким він вийшов весною року 1648 на Україну й пройшов під рукою великого гетьмана військову й дипломатичну школу. В році 1649 він був записаний до реєстру Війська Запорізького, як писар Чигиринського полку, а в році 1657 Хмельницький призначив його полковником прилуцьким. Дорошенко став на стороні Виговського, брав участь у Чуднівській кампанії, а за Тетері був генеральним осавулом. Зречення Тетері застало його на уряді полковника черкаського.

Коли Тетеря весною 1665 р. виїхав до Польщі, гетьманський титул захопила зовсім незначна фігура повстанського ватажка Степана Опари. Він зійшовся з татарами, які перебували на Україні як союзники поляків; і в червні 1665 р. проголосив себе гетьманом. Але самі татари скоро спостерегли нікчемність Опари, заарештували його й запропонували козакам вибрати іншого гетьмана. Правобережні полковники з'їхалися на свято Докрови 10 жовтня до Чигирини й вибрали тимчасово гетьманом Дорошенка. Остаточно ж вибрала його загальна рада, яка зібралась у Чигирині в початку січня 1666 р.

Так передають про вибір Дорошенка козацькі літописи, а інших джерел про цей факт ми не знаємо. Опара був виданий полякам, і ті його розстріляли. Певна річ, вибираючи Дорошенка, козаки вважали

на те, що він «з діда-прадіда козак», що він «поля знає», що він пройшов школу Хмельницького, і що на становищі гетьмана він думає зробити щось більше, ніж тільки задовольнити своє честолюбство. Оповідаючи про Чигиринську раду в січні 1666 р., яка остаточно вибрала Дорошенка, Величко каже, що після вибору новий гетьман присягнув військові, а військо взаємно присягло йому на вірність, причім, як висловлюється літописець, «не було специфіковано, при якому монарху залишатись, чи при польським, чи при московським». І далі Величко кілька разів підкреслює «невтральність» Дорошенка. Дехто з наших істориків додає в постанові Чигиринської ради виставлення програми політичної самостійності України. Однак попервах новий гетьман мусив визнавати польськості суверенітет, хоча б уже тому, що в цілому ряді важніших пунктів краю: в Чигирині, Корсуні, Білій Церкві та інших стояли польські залоги, а в самому Дорошенка спочатку була всього якась тисяча козаків, і вся його сила, як каже один сучасник, була в татарах.

Перед новим гетьманом лежало незвичайно важке завдання. Край був зруйнований, життя розстроєне. Треба було насамперед укріпити свою владу в краю, де ще в цілому ряді місцевостей населення визнавало зверхність московського царя. Треба було зорганізувати солідну військову силу. Та насамперед треба було усунути претендентів на булаву, в яких не було недостачі. Не встиг зійти зі сцени Опара, як «обіззався», як тоді казали, новий претендент Брацлавський полковник Дрозденко. Дорошенко мусив іти походом на Брацлав, узявши на допомогу відділи польського війська. Після кількатижневої облоги Брацлав піддався, Дрозденко був узятий у полон і розстріляний. Після того, укріпивши за собою східне Поділля, Дорошенко вернувся до Чигирини, який став його резиденцією, як було й за Б. Хмельницького й Виговського. Число прихильників Дорошенка почало швидко зростати, бо вже в часі облоги Брацлава було при ньому близько 20 000 козаків. Основою своєї збройної сили зробив Дорошенко полки т. зв. сердюків або серденят, які склалися з найманих «охотників» і які стали його головною опорою, бо не залежали від різних політичних хитань і настроїв і знали тільки свого вождя. Серед них були й чужоземні офіцери, які перейшли до Дорошенка з польської служби. Тримав при собі Дорошенко й відділи татарської кінноти, також або за плату, або на правах союзників. Але ці союзники дорого обходилися українському населенню: тяжко було їм утримувати від спустошення краю й забирання людей у ясир, у неволю. Це була та плата, яку татари брали за свій «союз», починаючи ще з часів Б. Хмельницького. В перших місяцях свого гетьманування Дорошенко визнавав над собою зверхність польського короля й протекторат кримського хана, його союзника, й, здобуваючи міста, приймав від них присягу «королеві й ханові».

Тим часом, коли на правому березі Дорошенко робив перші кроки для скріплення своєї влади й якогось заспокоєння краю, на лівому березі Бруховецький посувався щораз далі по шляху зміцнення московської влади над Україною, сам ідучи назустріч москов-

ським бажанням і роблячи всякі уступки ціною особистих користей своїх і своїх прихильників. У вересні 1665 р. він сам поїхав до Москви з численною асистенцією генеральної старшини, полковників, сотників і нищої старшини, представників від духовенства, міщанства й від рядових козаків; всього поїхало з ним 500 людей. Бруховецькому зроблено вочистку зустріч, він відбув аудієнцію в царя, якому підніс багаті подарунки, а потім почалася ділова справа приїзду. Гетьман заявив бажання одружитися з якоюсь «московською дівкою» й прохав визначити йому молоду; далі просив собі маєтностей поближче до московської границі й прислання на Україну значнішого відділу московського війська для своєї особистої охорони. Бруховецькому порадили одружитися з дочкою князя Долгорукого, представника одної з родовитіших московських фамілій, і цей шлюб скоро потому відбувся у Москві. Але головне — гетьман зробив заяву, що він «б'є чолом цареві всіми українськими городами», що означало по його роз'ясненню, що скрізь по Україні всі податки з міщан і селян мають збиратися безпосередньо до царського скарбу, що туди ж мусили й іти всі українські державні регалії — доходи з продажу горілки й митні збори, з чужоземної торгівлі. а щоб по всіх важніших містах України призначено було царські воєводи з військом: до Києва, Чернігова, Переяслава, Канева, Ніжина, Полтави, Новгорода-Сіверського, Кременчука, Кодака й Остра. Тільки самі козаки були непідсудні воєводам, а решта населення віддавалася під їх управу. Це був план, який уже від довшого часу розвивав Филімонович (тепер уже єпископ), але Бруховецький вагався із ним виступати. Розуміється, все це було прийнято московським урядом із великим задоволенням, тим більше, що значна частина цих планів пішла від нього самого. Проект реформи, поданий Бруховецьким, був викладений на письмі в формі «статей», на їх основі складено договір, підписаний обома сторонами, й викладено його суть у формі царської грамоти гетьманові з дня 11 грудня 1665 р. Після того визначено плату за такі щедрі уступки коштом української автономії: сам Бруховецький дістав титул боярина й цілу Шептаківську волость на північній Чернігівщині у вічне володіння; вся старшина дістала маєтності й московське дворянство; духовенство — маєтності, а міста: Київ, Переяслав, Ніжин, Канів, Чернігів, Почеп, Гадяч, Стародуб, Козелець і Остер — підтвердження Магдебурзького права. В часі перебування гетьмана в Москві військовий писар Захар Шийкевич посварився й полаявся на одному банкеті з старшинами і був засланий, на просьбу гетьмана, у Сибір. При від'їзді з Москви гетьман і всі, що були з ним, дістали щедрі подарунки соболями.

Повернувся Бруховецький на Україну на початку 1666 р. Він почував себе твердо й поводився з старшинами згорда. Тих, хто в чім-небудь перечив йому, він хапав і засилав до Москви, звідки їх засиляли далі до Сибіру або куди-інде. Бруховецького давно вже не любила його власна старшина й інтригувала проти нього, ще будучи разом із ним у Москві. Тепер посипалися на нього різні доноси. Посварився з ним і його колишній прихильник, завзятий інтригант

єпископ Методій Филімонович. Не вмів ладити Бруховецький і з московськими воєводами, раз у раз виникали у нього сварки то з київським воєводою Шереметєвим, то з кимсь іншим. Та найбільше були обурені проти Бруховецького народні маси, коли вони нарешті зрозуміли, з якими «подарунками» для них повернувся гетьман із Москви. На початку 1666 р. появилися на Лівобережній Україні царські воєводи, стали залогами по містах, а за ними понаїздили переписчики, які робили перепис населення, скільки його де є, й які воно має достатки, щоб збирати потім податок грішми, хлібом і всякими продуктами. Переписані книги відсилено до Москви, а копії залишалися на Україні, щоб по них збирати в царську казну податки; вже в квітні 1666 р. до Москви почали прибувати гроші, мед і хліб, зібрані з міщан і селян на Глухівщині, Чернігівщині, Лубенщині, Стародубщині та по інших місцевостях. Серед народу це викликало велике незадоволення, яке росло в міру того як агенти московської влади щораз ближче ставали до українського населення і своїм поведженням і звичками, такими чужими й осоружними для українців, дошкуляли їм. Проти Бруховецького підіймалося загальне обурення, й він стратив усяку популярність, яку колись мав, як заступник і оборонець інтересів «черні». Разом із Бруховецьким втратила популярність і московська протекція.

Цю зміну настрою проти Бруховецького й Москви використав тепер Дорошенко. Вже в часі відсутності Бруховецького (вересень-грудень 1665 р.) він почав робити спроби укріпитися на лівому березі Дніпра, висилаючи туди відділи козаків і ширячи універсали, в яких закликав населення визнати його владу. Але попереду Дорошенко хотів увільнитися від Польщі, використовуючи внутрішню усобицю, що там настала через бунт Ю. Любомирського проти короля. В кінці лютого 1666 р. відбулася в Дорошенка нова рада старшин, на якій ухвалено запропоновану гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів із України до Польщі», вступити в союз із кримським ханом й йти повесні на лівий берег Дніпра, щоб об'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою. З цього часу починаються в Дорошенка справжні пертрактації з кримським ханом і Портою, з першим про військовий союз, і з другою — про політичний протекторат. Своїми власними силами виснаженого й ослабленого Правобережжя він не вважав можливим відбитися від двох потужних держав — Польщі і Москви і, йдучи слідами Богдана Хмельницького, хотів забезпечити себе татарською військовою допомогою й турецькою протекцією. Як свідчать недавно знайдені документи, Порта вже весною 1666 р. вважала Дорошенка в числі своїх васалів.

Дорошенкові було відомо, що Польща й Москва вже від кінця квітня 1666 р. вели між собою в селі Андрусові переговори про мир, і що в московського уряду є намір зректися претензій до Правобережної України, щоб цією ціною зміцнити своє панування над Лівобережжям. І ось він вирішив ударити на Польщу, щоб примусити її зректися з свого боку Правобережної України й цим поставити обидві сторони, які пертракували в Андрусові, перед

фактом унезагалення цієї частини України. Дуже зручно затаюючи свої справжні заміри перед польським урядом, Дорошенко заручився восени 1666 р. солідною допомогою з Криму, — до нього прийшло 30 000 орди, й став напоготові. Польський уряд, по ліквідації Любомирського, вислав 6 000 коронного війська на Україну під проводом Маховського (того, що розстріляв Виговського). Маховський вступив у грудні 1666 р. на Поділля й першим ділом зруйнував містечко Івангород, яке не хотіло піддатися добровільно. Але вже 19 грудня на нього напав Дорошенко між Браїловом і Брацлавом і знищив цілий його відділ. Сам Маховський попав у полон і був відвезений до Криму.

Це був початок одвертого розриву з Польщею. Як каже польський історик Корзон, погром війська Маховського означав тепер для виснаженої Польщі те саме, що погром під Жовтими Водами й Корсунем 20 років тому. Це прискорило заключення нею договору в Андрусові (13 січня 1667 р.) На основі цього договору встановлялося перемир'я з Москвою на 13 років; Лівобережна Україна залишалася під Москвою, Правобережна під Польщею; Київ залишався в московських руках тільки на два роки; Запоріжжя мало зоставатися під спільною зверхністю Польщі й Москви. Андрусівський трактат зустріли однаково неприхильно як Дорошенко, так і турки й татари: для першого він дуже утруднював його програму злуки обох частин України, а для Туреччини й Криму виникала небезпека спільного супроти них фронту Польщі й Москви, а на Лівобережній Україні звістка про Андрусівську угоду викликала справжню паніку. Навіть найбільші прихильники Москви, такі, як єпископ Методій, були страшенно вражені й обурені політикою Москви.

Але зречення московського уряду претензій до Правобережної України розв'язувало Дорошенкові руки в одному відношенні: щодо боротьби проти Польщі в союзі з Кримом і Туреччиною. Ще перед остаточним закінченням Андрусівських переговорів він вислав до Криму посольство клопотатися, щоб новий хан Аділь-Гірей (поставлений турками замість скинутого в 1665 р. Могамед-Гірея IV) помирився з Москвою і вкупі з ним воював Польщу. Одночасно він вислав посольство й до Царгорода. Щоб запобігти спільному проти себе виступі Туреччини, Криму й Дорошенка, польський уряд вислав зі свого боку до Царгорода посольство, якому вдалося відновити мировий договір із Туреччиною. Але польський посол на прощальній аудієнції в султана почув, що тривала приязнь може встановитися лиш тоді, коли Польща зречеться України й розірве мир із Москвою. Властиво кажучи, Порта тільки відклала на якийсь час збройний конфлікт із Польщею, бо була тоді дуже зайнята затажною й тяжкою війною з Венецією за острів Крит.

Дорошенко готувався тепер воювати з Польщею, в союзі з татарами. Він розраховував на невідготованість Польщі, але польський гетьман Ян Собеський, який став на чолі коронних військ, був в курсі ворожих замірів. Він попередив універсалами шляхту пограничних воєводств про татарську небезпеку, а сам приготувався

до відсічі. В половині вересня 1667 р. Дорошенко з 24 000 своїх козаків, з 40 гарматами й кількома десятками тисяч орди під проводом калги (наслідника престолу) Керим-Гірей був уже в Галичині. На поміч йому прийшло й 3.000 турецьких яничарів із 12 гарматами. Супроти цих сил Ян Собеський міг виставити всього 15.000 регулярного війська й кілька тисяч озброєної челяді. Але в його був дуже важливий спільник: запорізький кошовий Сірко, який ще в січні 1667 р. побував у Львові й заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий з своїми запорожцями зробити диверсію проти Криму, щоб стримати Дорошенкові спільників татар. Собеський укріпився на дуже сильній позиції коло Підгайців, і тут на початку жовтня облягли його козаки й татари. Коло двох тижнів витримував Собеський облогу, відбивши перший сильний штурм, і вже його сили почали слабнути, коли прийшла звістка, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив північний Крим так, що там залишилися «тільки пси й коти», забрав у полон тисячі татарських жінок і дітей і з тріумфом повернувся до Січі. Ця звістка страшено наполюхала татар, які були з Дорошенком, і відібрала у них охоту далі воювати в Галичині. Вони почули недовіря до своїх союзників козаків. Багато почало тікати з табору додому. Повторилася типова в історії татарсько-українських союзів картина: понад головами своїх союзників Керим-Гірей почав 16 жовтня переговори з Собеським, і всього за яких чотири години вже був готовий трактат про «вічну приязнь і непорушний мир»; а щодо козаків, то вони мали б залишатися в польським підданстві на умовах, які мусила виробити спеціальна комісія. Дорошенко опинився в настільки небезпечній ситуації, що мусив наспіх копати окопи, щоб захистити свій табір від «союзників». Коли на третій день Керим-Гірей запропонував своє посередництво, то йому не залишалось нічого іншого, як приступити й собі до переговорів із Собеським. 19 жовтня 1667 р. заключено угоду: Дорошенко і все Військо Запорізьке обіцяли підданство королеві й відмовлялися на майбутнє від усяких інших протекцій: дідичі могли вільно вертатися до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; залога в Білій Церкві мала бути зменшена, остаточну полагоду відносин відкладалося до найближчого сейму. Пакт був скріплений взаємною присягою Дорошенка й Собеського.

Заклучений при таких обставинах договір не міг бути з боку Дорошенка щирим. Бачачи, що ні Москва, ні Польща не можуть погодитися з самостійним існуванням України, він почав тепер думати про досягнення своєї мети за допомогою Туреччини. Але до якогось часу мусив ховати свої плани й провадити дипломатію на всі сторони, дождаючи слушного часу й сприятливих умов. Великою моральною підтримкою був для нього приїзд до Чигирин митрополита Йосифа Тукальського, якому після трилітньої неволі вдалося визволитися і втекти на Україну. Він оселився в Дорошенка й став його вірним другом і дорадником. Та народним масам були зрозумілі змагання чигиринського гетьмана, і його популярність росла в обох частинах України. Московські агенти доносили своєму урядові, що

по обох боках Дніпра козаки, міщани й селяни дуже любили Дорошенка й хвалили його. По церквах молилися за «благочестивого», Богом даного гетьмана Петра». Але московський уряд власне й побоювався такої його популярності. Він розпочав із Дорошенком дипломатичні зносини, вислухував його пропозиції, щоб цар прийняв під свою протекцію цілу Україну, але неодмінно в її широких етнографічних межах — із Перемишлем, Ярославом, Галичем, Львовом, Володимиром; та по всіх тяжких досвідах останніх років він уже не довіряв українцям, не хотів об'єднаної України, та ще під булавою енергійного гетьмана, й волів утримувати поки що status quo, утворений в Андрусові, а Дорошенкові давав поради залишитися в підданстві у короля й не приятелювати з бусурманами.

Тим часом на Лівобережжі наступили події, які нарешті відкривали перед Дорошенком можливість здійснити свої аспірації на цю частину української території. Бруховецький, бачачи загальне незадоволення в народі з приводу заведення на Україні московської адміністрації й обурення проти себе, попереджаючи можливий вибух повстання, вирішив сам стати на чолі антимосковського руху й відірватися від Москви. Скликавши на початку 1668 р. до своєї резиденції Гадячі полковників і старшину, він заявив, що Москва хоче відді Україну назад Польщі, і що єдиний рятунок — вигнати царських воевод і віддатися під протекцію турецького султана. Рада прийняла цю пропозицію, і всі взаємно собі присягли. Звернувся Бруховецький і до донських козаків, закликаючи їх до виступу проти Москви.

Скоро після того почалося повстання. Невеликі московські залоги були частинно знищені, частинно мусили піддатися, і тільки в Києві, Ніжині та Чернігові, де стояли більші сили, втримувалися московські воеводи. Рівночасно до Царгорода вислано посольство: полковника лубенського Гамалю, обозного Безпалою й канцеляриста Кашперовича з пропозицією підданства на умовах васальної залежності, подібно до Семигорода, та щоб Бруховецький сидів на княжому престолі в Києві. До кримського хана поїхав писар Степан Гречаний просити допомоги проти Москви. Козацькі послі повернулися з султанською грамотою, яка обіцяла протекцію, а від кримського хана прибуло 7000 орди. Бруховецький зі своїми козаками й татарами рушив у травні місяці визволяти пограничне місто Котельву, яку вже обложило московське військо під проводом боярина Ромодановського.

Але Бруховецький розраховував дуже зле, сподіваючись, що Дорошенко помириться з залишенням булави в руках людни, яка була вже зненавиджена усім українським народом. У нього також відбулася в січні 1668 р. рада в Чигирині, і на цій раді було ухвалено не визнавати зверхності ні московського царя, ні польського короля, а віддатися під протекцію султана на таких умовах, як дунайські князівства. Дорошенко знісся з Царгородом і Кримом, звідти йому було обіцяно підтримку, там само, як і Бруховецькому, очевидно, дождаючи, хто з них візьме гору. На початку літа Дорошенко появився на лівому березі Дніпра й пішов Бруховецькому навперей-

ми. Як тільки він наблизився до його табору під Опішнею, козаки збунтувалися проти Бруховецького, вбили його, а Дорошенка проголосили гетьманом обох боків Дніпра. Сталося це 8 червня 1668 р. Це був момент найбільшого триумфу Дорошенка й найбільшої його популярності серед українського народу.

Однак його становище, як скоро показалося, не було міцним. З усіх боків оточували його вороги. З одного боку наступало московське військо, з другого — прийшла звістка, що наступають поляки, стривожені його успіхами. Татарська поміч була дуже ненадійна. Але що було найгірше, — значна частина Лівобережжя, так звана Сіверщина або Чернігівщина, боялася поривати з Москвою: населення вважало, що Москва так легко не зречеться України, і що перші удари з московського боку впадуть на найближчі до неї чернігівські землі. Діставши звістку про наступ поляків, що було для його несподіванкою, бо він увесь час підтримував навмисне приязне листування з Яном Собеським, Дорошенко поспішив на правий берег Дніпра організувати тут оборону, а на Лівобережжі залишив своїм наказним гетьманом Демка Многогрішного, полковника Чернігівського. Залишений без відповідної допомоги від Дорошенка, маючи в себе сильні московські залоги, zagrożений наступом армії Ромодановського на Ніжин і Чернігів, Многогрішний піддався намовам з боку московської партії (головно архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича), що здавна звилася собі кубло на Чернігівщині, і завів із москалями переговори. В Новгороді Сіверському зібралася рада старшин північних полків і вибрала Многогрішного «гетьманом сіверським». Тоді Многогрішний звернувся за посередництвом Лазаря Барановича до царя, що коли цар пробачить усе те, що діялося в часі повстання Бруховецького й виведе своїх воевод із військом, то Лівобережна Україна знову повернеться до його в підданство. Цар поспішив відповісти «милостивою» грамотою, й тоді почалися безпосередні зносини й переговори.

Та найбільший удар Дорошенкові завдали в цей час запорожці, які висунули нового претендента на гетьманство, молодого писаря Петра Суховія, й кримські татари, які зрадили Дорошенка й стали підтримувати Суховія. Дорошенко лютував, «бив по губах» татарських послів, грозив, що так, як колись його дід гетьман Михайло Дорошенко, переверне увесь Крим «догори ногами», і мусив тепер усю свою енергію звернути на боротьбу з Суховієм. Ця боротьба затяглася більш як на рік, і протягом її Лівобережна Україна була для нього втрачена, хоч деякі полки трималися Дорошенка аж до весни 1670 р.

У січні 1669 р. делегація від «сіверського гетьмана» в складі генеральних: обозного Забіли, осавула Гвинтовки й судді Домонтовича, кількох сотників, представників духовенства, міщанства й рядових козаків була вже в Москві, вислухувала покійно від бояр докори за бунти й зраду, подавала «чолобитну» з новими статтями й прохала призначити раду для остаточного вибору гетьмана й установлення нового договору про приєднання Лівобережної України до Москви. В половині березня 1669 р. відбулася в Глухові рада

в присутності царських послів: Григорія Ромодановського, Артамона Матвеева й Богданова. Гетьманом вибрано, розуміється, Многогрішного й складено договір у 27 пунктах, відомий в історії під назвою «Глухівських статей». Договір у головних рисах нагадував «статті» Б. Хмельницького, але з значним обмеженням української автономії, хоча договір і починався з того, що мали бути збережені «права й вольності», підтвержені за Хмельницьким. Царські воеводи залишалися, крім Києва, ще в Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, але вони не мали вмішуватися в місцеву управу. Збір податків до царського скарбу переймала на себе гетьманська адміністрація. Реєстрового війська мало бути 30. 000, і всім козакам і старшинам установлена певна платня з доходів, які мали збиратися в краю. Крім реєстрових козаків заводився ще особливий полк у 1000 козаків для несення охоронної служби й приборкування всяких розрухів. Таких полків під назвою «компанійських», або «охочих» пізніше було більше. Гетьман не мав права зноситися з чужими державами. Українцям було суворо заборонено возити на продаж у Московщину горілку й тютюн, щоб не підривати інтересів державної монополії, що існувала в Московщині на цей крам. 16 березня гетьман, старшини, представники міщан і козаків присягли на ці статті.

Хоча Дорошенкові й був неприємний вибір Многогрішного, й він його спочатку ігнорував, але ворогування до Многогрішного не виявляв і підтримував із ним зносини, на які дуже косо дивилися у Москві. Многогрішний був із простих козаків (сучасники називали його «мужичим сином»); це був зовсім не політик, людина пряма й таки український патріот. Він не вмів ладити ані з старшинами, ані з Москвою й скоро нажив собі ворогів. Це привело його, як ми зараз побачимо, за короткий час до загибелі.

Зданий знову на ослаблені сили самої правобережної України, маючи проти себе Польщу й Суховія, за яким стояли кримські татари, Дорошенко рішив тісніше зблизитися з Туреччиною, щоб дістати від неї реальну поміч для здійснення своїх планів об'єднання і незалежнення України. Скоро після свого повороту з лівого берега він скликав раду старшин, на якій були вироблені умови турецького протекторату над Україною. Ці умови в 14 пунктах були вислані восени 1668 р. через спеціальних послів, Льва Бускевича й Григорія Білогруда до Царгорода. В цих умовах говорилося, що козаки, за прикладом Б. Хмельницького, хочуть увійти в союз із турецькою Портою; вони не хочуть бути ні невольниками, ані данниками, але вільними від усяких податків; що гетьман надіється при турецькій допомозі увільнити увесь український народ до Перемишля, Самбора й Вісли на захід, до Мінської області на півночі, до Севська й Путивля на сході; що турецький султан і кримський хан не повинні заключати без порозуміння з українським гетьманом договори ані з Польщею, ані з Москвою; що коли козаки за допомогою турків здобудуть яке місто, то воно повинно залишитися під владою гетьмана, а не як турецька провінція. В умову було

вставлено пункт про царгородського патріарха, — щоб ніхто не вжився скидати патріарха, вибраного церковним собором.

На початку 1669 р. вдалося Дорошенкові за допомогою Йвана Сірка, який став тепер на його бік, погромити Суховія й союзних із ним кримських татар. А тим часом повернулися з Царгорода його послі разом із турецьким чаушем (послом). Тоді відбулася 10—12 березня в Корсуні загальна рада, яка ухвалила «держати з турками дружбу». З усього видно, що справа турецького протекторату не йшла гладко, що й проти нього була опозиція, й що самі турки так само, як і Москва, не дуже раді були бачити на гетьманстві людину сильної волі й з твердими принципами; через те турки тримали в себе «про запас» Гедеона-Юрія Хмельницького, який попав був у татарський полон, і взагалі не дуже квапилися приймати Дорошенка в свою протекцію, хоч формально султан дав на це згоду, і тепер між Царгородом і Чигирином ішли живі дипломатичні зносини, а при султанському дворі перебував постійний український резидент. Турецьке підданство поки що приносило мало реальної користі Дорошенкові. Чутки, розповсюджені його ворогами, ніби він «запродав Україну в турецьке ярмо», значно ослабили його популярність у народі. Татари по-давньому вперто підтримували Суховія. Хан Аділь-Гірей знав, що Дорошенко скаржився на нього султанові й домагався, щоб його було скинуто з кримського престолу; й через те помагав Дорошенковим ворогам. Літом 1669 р. Суховій із татарами знову напали на Дорошенка й обложили його коло села Коночі над Россю. З Дорошенком було всього 2000 козаків, і йому грозило попасти в ворожі руки, лише наближення турецького посла, який наказав татарам негайно припинити ворожу акцію проти Дорошенка, врятувало його. Тоді Суховієві козаки пішли до Умані і тут на раді замість Суховія проголосили гетьманом Михайла Ханенка, полковника Уманського. Ханенко зараз же поспішив із заявами своєї лояльності супроти Польщі й Москви й почав бунтувати козаків проти Дорошенка. З того часу довелося Дорошенкові мати діло протягом кількох років із новим упертим ворогом і витримувати з ним ще завзятішу боротьбу, ніж перед тим із Суховієм.

Бачачи, що турецька протекція поки що не наближує його до здійснення його мети — об'єднання цілої України, Дорошенко зробив ще одну спробу-порозуміння з Польщею, з якою він не перестав зноситися в особі коронного гетьмана Яна Собеського. Собеський дуже старався його прихилити на польський бік. І ось Дорошенко вислав восени 1669 р. до Варшави на коронаційний сейм (у Польщі по зреченні Яна Казимара вибрано було Михайла Вишневецького, сина Яреми) своїх послів, полковника Петрановського й генерального осавула Тарасенка, доручивши їм домагатися повної автономії України в дусі Гадяцької умови 1658 р. Але домагання Дорошенка, як донесли своєму гетьманові козацькі послі, дуже вразило польські політичні круги, й вони збули послів «самими лише компліментами». Однак літом 1670 р. почалися в Острозі на Волині формальні переговори. Дорошенко виставив такі умови, як повне

скасування церковної унії в межах цілої Речі Посполитої, повна автономія України в межах давніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воеводств (очевидно, розумілося, що Андрусівська умова буде анульована), властиво це було повторення Гадяцької умови аж до пунктів про свободу науки, школи й друку включно. На це польський уряд не міг пристати, а тут якраз прислав своїх послів і Ханенко, пропонуючи далеко скромніші умови підданства. Тоді 2 вересня 1670 р. польські делегати заключили договір із Ханенком: Польща визнавала його гетьманом Правобережної України, а він визнавав себе підданим польського короля на умовах автономії самої лише козацької верстви. В кінці року сейм ратифікував цей договір.

Це означало для Дорошенка остаточний розрив із Польщею, але зате підняло знову його популярність серед козаків. На лист короля до козаків, щоб вони не вірили Дорошенкові, козацька рада в Корсуні на початку 1671 р. відповіла ухвалою повного довір'я до свого гетьмана й листом до короля, де заявлялося про солідарність козаків із Дорошенком. У другому колективному листі до козаків Лівобережжя схиляючи їх знову на бік Дорошенка, старшина писала, що в бік Дорошенка український народ має «справжнього доброго вождя, який про те тільки й дбає, щоб Україна ніколи не була роздвоєна й розрізнена». Тепер Дорошенко став готуватися до рішучої боротьби з Польщею. Він спробував було, як колись Хмельницький, нав'язати зносини з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом, щоб притягти його до антипольської коаліції, але його лист попав у польські руки. Він звертався й до Москви, до Многогірного, навіть до Степана Разіна, але реальну поміч могла дати тільки Туреччина. Поки що вона прислала відділ Білгородських (незалежних від Криму) татар, із якими наказний гетьман Дорошенко Остап Гоголь почав військову акцію проти поляків і Ханенка. Цілий 1671 р. пройшов у дрібних сутичках. Восени Ян Собеський повів систематичний наступ на Поділля й опанував цілу низку міст: Брацлав, Могилів, Бар, Меджибож, Винниця були взяті. Не піддався тільки Кальник, який видержав аж до приходу на поміч полковника Петрановського. В самому кінці року Дорошенко дістав соліднішу поміч від своїх магометанських союзників: прийшло 26.000 татар і кілька тисяч турків. В Криму сидів уже новий хан: унаслідок скарг Дорошенка султан скинув Аділь-Гірея й посадив на трон освіченого й розумного, ще молодого Селім-Гірея. Діставши поміч, Дорошенко приступив до відвойовування Поділля. Проти тих, хто піддався був полякам добровільно, він уживав суворих репресій, віддаючи татарам у неволю.

Але цей похід був тільки прелюдією до великої війни між Польщею й сполученими силами Туреччини, Криму й Правобережної України. Війна ця вибухла весною 1672 р. Туреччина саме перед тим закінчила успішно довголітню війну з Венецією й мала тепер вільні руки. Сам султан Магомет IV став на чолі стотисячної армії, яка була зібрана коло Андрианополя і в кінці травня вирушила в похід. Його військо обраховувано на 200 тисяч.

По дорозі прилучилося 50 тисяч татар із ханом Селім-Гіреєм, а ще пізніше 12.000 козаків із Дорошенком. Артилерія нараховувала 200 гармат. Навіть коли припустити, що число турків, як звичайно, було перебільшене, в усюжку разі це була грізна сила, якій Польща могла на той час протиставити зовсім невеликі, розмірно, сили. Але за оборону Польщі дбав її добрий геній в особі Яна Собеського, коронного гетьмана. Він зібрав усе, що тільки було в людських силах, щоб виставити якесь військо. 6-тисячний корпус під проводом Лужецького й кілька тисяч козаків Ханенка вислав він уперед, щоб перегородити Дорошенкові шлях до сполучення з турками, а сам із головними силами прикривав шлях на Львів і далі вглиб Польщі. Сірко з запорожцями й конниками мав зробити звичайну диверсію проти Криму. Але головна надія була на несприятливий Кам'янець. Та в половині липня 1672 р. Дорошенко розгромив під Четвертинівкою на Поділлі Лужецького й Ханенка й прилучився під Кам'янцем до армії султана. В початку серпня почалася облога, й за три тижні фортеця капітулювала. Султан разом із Дорошенком відбули урочистий в'їзд до Кам'янця.

Ще Кам'янець не був взятий, а козацькі й татарські відділи рушили далі до Галичини. Міста одно за другим здавалися без бою. В перших днях вересня Львів знову побачив під своїми мурами татарсько-українське військо. Собеський відступив на захід. Почалася облога, але за кілька днів прибули від короля Михайла послы просити миру. Почалися переговори. Сам Львів відкупився контрибуцією. 5 жовтня 1672 р. були вироблені прелімінарні умови миру, й султан, який стояв під Бучачем, ратифікував їх. На основі цього миру Польща зреклася своїх прав на Поділля, яке ставало турецькою провінцією, й на козацьку Україну, яка ставала самостійною державою під протекторатом султана. Польща зобов'язувалася вивести свої залоги з Білої Церкви та інших фортець і платити Туреччині щороку контрибуцію в сумі 22.000 червінців. Такі були головні пункти Бучацької угоди, найганебнішої, як визнають польські історики, в цілій історії Польщі. Татари кинулися були забирати населення Галичини в ясир, але Собеський кілька разів погромив їх і відбив багато народу.

Дорошенко вернувся до Чигирина. Він оповістив населення, що війна з Польщею вже скінчена й міста, які трималися Ханенка, визнали тепер його владу, в тім і непокірна Умань. Але становище Дорошенка було тяжке. Сили його були виснажені. Здобуття Кам'янця, де турки обернули костели й церкви на мечеті, навело на всіх жах. Оповідали про різні насильства й знущання з християнської віри, які чинили турки. Це все обурювало народ проти Дорошенка, якого вважали за головного привідцю лиха. В Польщі, як тільки минула гроза, отямилися й почали думати про реванш. Страшний удар і ганьба знову зворушили поляків і викликали певну реакцію. Тепер Собеський, який один у час турецької інвазії не стратив голови, і, як міг, старався рятувати батьківщину, здобув великий авторитет. Усі почали пильно прислуховуватися до його голосу. Насамперед вирішено не здавати фортець Дорошенкові, і він

ніяк не міг добитися виводу польської залоги з Білої Церкви, куди укрилися й прихильники Ханенка, що втекли з Умані. Взагалі Дорошенко не міг бути задоволений із результатів турецької інтервенції. Значна частина української території — західне Поділля й шматок Галичини з Чортковом і Ягольницею — стала просто турецькою провінцією, і Дорошенко мусив удовольнитися напівзруйнованими й обезлюдненими Брацлавщиною та Київщиною, де були цілі округи (наприклад, Уманщина), готові кожної хвилини відпасти від нього. Збереглися відомості, що Дорошенко був розчарований у турецькій протекції взагалі. По Різдві 1672 р., себто зараз же по повероті з походу, Дорошенко мав раду в Чигирині з своєю старшиною, і на цій раді обмірковувалося питання про те, чи залишатися далі під турецькою протекцією... Рада ухвалила не відступати від турецького султана, бо «тепер крім султана нікуди дітись».

*

Тимчасом як Дорошенко ще збирався в похід із турками на Польщу, в Чигирині, столиці лівобережного гетьмана, стався державний переворот: 13 березня 1672 р. вночі група старшин, порозумівшись з начальником московської залоги, заарештувала гетьмана Многогрішного й видала москалям, а ті, закувавши його в кайдани, вивезли потаємно в Москву. Многогрішного обвинувачено в зносинах із Дорошенком і в намірі піддатися під турецьку протекцію. Вище вже було згадано, що старшина не любила Многогрішного й за те, що він не належав походженням до її кругів, і за його часом різку, нестриману вдачу. Многогрішний був незадоволений із московської політики на Україні й іноді одверто це висловлював і перед своїми, і перед москалями. Оце й була уся його «зрада», до якої причепилися змовники. В Москві нещасного гетьмана мордували на тортурах і заслали потім на все життя до Сибіру з його братом і цілою родиною. Заслали також і військового осавула Грибовича та полковника Гвинтовку за те, що вони приятелювали з Многогрішним.

Збувшись Многогрішного, старшина вислала до Москви делегатом полковника Івана Лисенка, який повіз проект умов, що на їх хотіли вибрати нового гетьмана. Старшина просила, щоб гетьманові остаточно було заборонено зноситися з чужоземними державами, щоб майбутній гетьман не смів карати козаків і посполитих (селян) інакше, як по присуду військового суду, щоб на раді, де мали вибирати гетьмана, не було козацької черні й поспільства і щоб цар прислав військо для охорони порядку на виборах. Цар вислав боярина Григорія Ромодановського з військом і призначив вибори в Конотопі. Але старшина перестрля Ромодановського й настояла на тому, щоб рада відбулася не в Конотопі, яко населеному пункті, а в глухому степу біля містечка Козача Діброва на самій границі, але вже на московській території. 16 червня 1672 р. відбулася в шатрі Ромодановського рада: брали участь у ній самі старшини, а козаки, яких явилось близько 4.000, були лишень свідками. На

раді поставлено «статті» в 10 пунктах (вони відомі в історії під іменем «Конотопських»), які властиво доповнювали Глухівські статті 1669 р. деякими додатками про обмеження гетьманської влади й про скасування компанійських полків (на які міг би опертися гетьман). На другий день приїхав архієпископ Лазар Баранович, і в його присутності був обраний гетьманом військовий суддя Іван Самойлович, один із учасників змови проти Многогрішного. Перевибрано й генеральну старшину та кількох полковників. Гетьман і новообрана старшина присягли цареві на вірність.

Ще як тільки стало звісно, що Многогрішного вивезено в Москву, пішла чутка, що кошовий отаман Сірко хоче бути гетьманом. Він вірно служив на той час цареві й саме тоді побив значний відділ татар, які були на службі в Дорошенка. Але полтавський полковник Жученко захопив його несподівано, закував у кайдани й повіз до Батурина: старшина не на те скидала Многогрішного, щоб уступити булаву запорожцеві! Та й у Москві не бажали мати гетьманом таку неспокійну, несталу й підприємливу людину, як Сірко. З Батурина Сірка вивезено в Москву, а звіди в Сибір.

Новий гетьман був сином священика з Правобережжя, який переселився на лівий берег і дістав парафію близько Конотопа. Через те Самойловича цілий вік звали «поповичем». Він скінчив Києво-Могилянську Академію, був людина дуже освічена й розумна. Він служив при Бруховецьким і брав діяльну участь у боротьбі з москалями, коли той проголосив у 1668 р. повстання проти Москви й потім пристав до Многогрішного, дістав від царя прощення й на Глухівській раді був обраний на генерального суддю. В своїй політиці Самойлович вороже ставився до Польщі й не довіряв їй, а зате стояв за порозуміння з турками й Кримом. Він не хотів ділитися владою з Дорошенком хоча б над однією правобережною Україною й настоював на тому, щоб відібрати її в Дорошенка та сполучити з лівим берегом «під одним регіментом», себто своїм власним.

*

В Польщі погром 1672 р. викликав, як згадано, патріотичну реакцію. Сейм ухвалив кошти на 60 000 армію. Римський папа прислав значну суму грошей на військо. Польща почала зброятися й не думала виплачувати туркам контрибуції. Московський уряд який мовчки дивився на розгром Польщі турками, вважав, що Бучацьким договором Польща зрелася своїх прав на правобережну Україну й що тепер аспірації Москви на Правобережжя не будуть порушувати Андрусівської умови. Тому він завів нові переговори з Дорошенком, пропонуючи підданство цареві й грозячи в противному разі війною. З цією метою зроблено було військову демонстрацію московських і козацьких сил на лівому березі. Але рівночасно й Польща старалася перетягти Дорошенка на свій бік або ж знищити його за допомогою Ханенка. Серед таких складних і непевних обставин Дорошенкові не лишалося нічого іншого, як вижида-

ти, чия сторона візьме гору, щоб потім використати для своїх планів.

Восени 1673 р. приготування Польщі до нової війни були закінчені, й король міг оглядати під Львовом таку армію, якої Польща, як каже один історик, не бачила від часів Берестечка: 40 тис. прекрасно озброєного війська при 50 гарматах і, крім того, ще 12-тисячний литовський корпус, не рахуючи озброєної челяді. На чолі цього війська став Ян Собеський. Обставини були сприятливі, кримський хан був хворий, і в цілому Криму панувала епідемія. Сірко, якого московський уряд скоро випустив із заслання назад на Україну, тривожив Крим своїми нападами. Волоський і Молдавський господарі на самому початку кампанії перейшли на польський бік. Дорошенко не виявляв охоти битися й, хоч дістав від турків великі запаси амуніції, не рухався й, «як чайка від дітей», по виразу сучасника, старався відвести від України грозу нового приходу турків і татар. Турецький султан із свого боку не виявляв на цей раз великої активності.

11 листопада 1673 р. Собеський розбив передову турецьку армію Гусейна-Паші під Хотиним, а на другий день піддався й сам Хотин з його могутньою фортецею. Хотинська перемога справила великий ефект і, попустила Собеському шлях до королівського престолу (король Михайло Вишневецький умер у Львові в день Хотинського бою), але поляки, як колись під Чудновом, не розвинули свого блискучого успіху. Литовське військо не схотіло йти далі й повернуло додому. Невигоди осінньої кампанії серед спустошеного краю викликали велику дезерцію і в коронній армії. Трохи не половина жовнірів покинула свої ряди під час першого ж маршу через невилучення жолду. Коли прийшла звістка про смерть короля, багато панів поспішило додому. Кампанія мусила припинитися. Коли ж вона відновилася весною 1674 р., то турки вже зібралися з силами й витіснили поляків із Молдавії.

Тим часом Самойлович настоював перед московським урядом, щоб розпочати війну проти Дорошенка саме тоді, коли Польща й Туреччина були зайняті взаємною боротьбою. В кінці січня 1674 р. об'єднані московсько-козацькі сили перейшли Дніпро. Полки Черкаський і Канівський перейшли на бік Самойловича. В інших місцях Дорошенкові козаки чинили завзятий опір, але не могли стримати переважаючих сил ворога. Під містечком Лисянкою був розбитий і попав у полон брат гетьмана Грицько Дорошенко. 17 березня 1674 р. Самойлович скликав у Переяславі генеральну раду й був на ній проголошений гетьманом обох боків Дніпра. В червні Самойлович і Ромодановський облягли Дорошенка в Чигирині. Два тижні бомбардували вони місто, але Дорошенко оборонявся завзято. Він ждав турецько-татарської допомоги.

У той час султан уже був у Молдавії в поході на Польщу. Довідавшись про скрутне становище Дорошенка, він замість йти далі на Польщу, повернув на Україну. Біля Сорок турецьке військо перейшло Дністер і вступило на територію козацької України. В таборі під Комаргородом прилучився до султана кримський хан Селім-

Гірей і султан вислав його наперед поспішати на поміч Дорошенкові. Почувши про наближення хана, Самойлович і москалі негайно зняли облогу Чигирини й подалися на той бік Дніпра, спаливши за собою Черкаси. Після того хан і Дорошенко з одного боку, а султан із другого заходилися привертати правобережну Україну під владу чигиринського гетьмана. Нещасний край був залитий кров'ю. Особливо страшна кара випала на уманців, які були винищили Дорошенкову залого й піддалися Ханенкові. Візир Кара-Мустафа взяв Умань, місто зруйнував дотла, частину населення вирізав, а частину забрав у неволю, 5 вересня 1674 р. недалеко від руїн Умані Дорошенко знову зустрівся з турецьким султаном і випрохав свободу для полонених уманців. Після того турки потягли додому, а Дорошенко кінчав приводити край собі до послуху. Роздратований проти тих, хто піддався Самойловичеві, він уживав жорстоких репресій. Хан, зачувши про напад на Крим донських козаків і комликів, теж повернувся додому.

Ще раз правобережна Україна була повернута під владу Дорошенка, але якою ціною! Край лежав наполовину в руїнах. Багато розбіглося, хто куди міг, аби вирватися з цього пекла. Населення цілих сіл із родинами й усім майном тікало на лівий берег Дніпра, надіючися знайти там спокійніші умови життя. На довершення лиха для нещасного краю зараз же після відходу татар та турків почав наступати Ян Собеський, уже обраний королем. Він зайняв Брацлав, Рашків, Бар, Могилів; коли трохи згодом Брацлав повстав і передався знову Дорошенкові, місто було спалене, а його мешканці винищені. Рештки населення Брацлавщини тікали аж на лівий берег Дніпра. Правобережна Україна перетворилася в пустиню, засіяну людськими кістками, наповнену руїнами й згарищами.

Колишня популярність Дорошенка обернулася в ненависть проти нього, як винуватця цієї руїни. Близько до нього люди, навіть родичі, один за другим покидали його, зневірившись в успіху його діла. Сумніви в доцільності його політики мусили щораз більше закрадатися в душу самого гетьмана. Але він не складав іще зброї, хоч залізний круг ворогів звужувався коло нього все тісніше й тісніше. Літом 1675 р. знову прийшли на Україну турки й татари. Хан пішов походом на Польщу. Але турецько-татарська поміч не принесла Дорошенкові користі. Турки остаточно доруйнували Брацлавщину, а татари розпочали переговори з поляками, не допустивши навіть до участі Дорошенкових представників. Все це привело його до рішення остаточно порвати з турецько-татарськими союзниками, тим більше, що він мав відомості, що вони йому не довіряють і кожної хвилини готові висунути проти нього якогось нового претендента до гетьманства. Восени 1675 р., можна думати, в політиці чигиринського гетьмана відбувся останній перелом. Саме тоді помер його вірний друг і порадник, митрополит Йосиф Тукальський. Всіми покинутий, розчарований і зневірений у турецькій політиці, він вирішив зректися гетьманської булави, але йому тяжко було віддати її Самойловичеві. І він пішов за порадою Сірка, який тепер помирився з Дорошенком

на ґрунті спільної неприязні до гетьмана «поповича»: він скликав у Чигирині раду при участі запорожців і на ній склав булаву, ніби передаючи її до рук козацькій громаді, від якої свого часу її одержав. Сірко прийняв від Дорошенка присягу на вірність цареві, і з свого боку присягою гарантував йому царську ласку й оборону. Після того Дорошенко вислав свої гетьманські клейноди, прапори й турецькі санджаки до Москви. Туди привезено їх в початку 1676 р. З тріумфом волочили українські прапори вулицями Москви по землі й склали їх до ніг царя, а той велів виставити їх на три дні на показ народові.

Але це ще не був кінець Дорошенка. Московський уряд був незадоволений із посередництва Сірка й вимагав, щоб Дорошенко явився на лівий берег і там склав присягу в присутності Самойловича й Ромодановського. Дорошенко не хотів цього робити, й цар (уже новий, Федір Олексійович) звелів іти на нього походом. У вересні 1676 р. 30-тисячна московсько-українська армія підступила до Чигирини. Після короткого бою Дорошенко вирішив капітулювати: в нього залишилося всього 2000 козаків. 19 вересня 1676 р. він здав своє гетьманство на руки Самойловича й Ромодановського. Політична кар'єра Дорошенка скінчилась. Він пішов на почесне заслання до Москви, яка обійшлася з ним винятково ласкаво й великодушно. На цьому засланні, в подарований йому царем селі Ярополчі Волоколамського повіту під Москвою, він закінчив свої дні 9 листопада 1698 р.

Так зійшов із політичної арени цей «останній козак», як назвав його один із наших істориків. Зійшов серед страшно, нечуваної руїни свого краю, виснаживши всі його сили на боротьбу за здійснення високого ідеалу об'єднаної й самостійної Української держави. Зійшов неоцінений своїми сучасниками, котрі мали перед очима лише самий кінець його діла й ніяк не могли простити йому союзу з турками, ворогами християнського світу, ані також ближчими нащадками. Лише в нові часи, коли відродилася національна свідомість і історична традиція українська, постать останнього чигиринського гетьмана знайшла собі прихильну оцінку й серед наших істориків, і серед громадянства. «Неважаючи на свої політичні помилки й невдачі, каже В. Антонович, серед сучасних йому козацьких провідників уявляє Дорошенко відрадне явище: не дрібним егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод кермувало ним гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю, серед найтяжчих обставин з дивовижною енергією й сталістю боровся за нього і впав з достоїнством і свідомістю сповненого обов'язку. В такому самому дусі оцінюють діяльність Дорошенка й інші українські історики: Костомарів, Єфименкова, Уманець, Грушевський. Вони підкреслюють, що турецька протекція була для Дорошенка лише способом вибороти державну самостійність України.

Однак з упадком Дорошенка не припинилася боротьба за спустошену й зруйновану Правобережну Україну. Туреччина за всяку ціну хотіла вдержати її в своїх руках. Довідавшись, що Дорошенко зрікся гетьманства й піддався Москві, в Царгороді вирішили вивести на сцену Юрія Хмельницького, що сидів у Едикульському замку. Його проголошено «князем малоросійської України», й вислано весною 1677 р. на Поділля з невеликим відділом війська, маючи на увазі вислати згодом значніші сили для завоювання Чигириня. Юрій Хмельницький оселився в напівзруйнованому Немирові і почав звідти розсилати універсали, вимагаючи визнання своєї влади. Один універсал вислано й на Запоріжжя, де він справив враження: ім'я Хмельницького не було порожнім звуком для козаків. В Москві і в Батурині поява Хмельницького, як претендента на правобережну Україну, викликала велику тривогу. Чигирин почали спішно укріпляти, й залогу його доведено до 30.000 людей: 24.000 москалів під командою німецьких генералів і близько 5.000 українських козаків під командою наказного гетьмана Коровченка. Значні московські сили стояли напоготові в Путивлі. В серпні 1677 р. велика турецько-татарська армія обложила Чигирин, при ній був і Юрій Хмельницький. Але фортеця витримала облогу, а тим часом за три тижні підійшли на поміч сполучені московсько-українські сили Ромодановського й Самойловича, й турки з татарами відступили. Тоді вернувся й гетьман із боярином, перший до Батурина, другий — до Курська.

І в Москві, і на Україні розуміли, що турки повторять спробу заволодіти Чигирином, тільки що придуть із ще більшими силами. Московський уряд не хотів витратити коштів і засобів на нову боротьбу за Чигирин; він охочий був зруйнувати Чигирин і потім домовитися з турками, щоб чигиринську область зробити нейтральною. Але на Україні рішуче повстали проти такого плану: українцям шкода було старої гетьманської столиці. Місія московського дипломата Тяпкіна до Самойловича — умовити гетьмана згодитися на такий план, успіху не мала, й Москва волею-неволею почала готуватися до нової війни. До Чигириня були вислані свіжі московські сили під проводом воеводи Ржевського, а завідування інженерною частиною доручено генералові Гордонові, шотландцеві родом. Цей Гордон перебував спочатку на польській службі, брав участь у Чуднівській кампанії, потім перейшов на московську службу й більш 15 років прослужив на Україні. Він залишив незвичайно цінні записки, які служать головним джерелом для історії боротьби козаків під командою наказного гетьмана Павла Животовського.

Турецький султан доручив верховному візиреві Капуданові-паші йти знову добувати Чигирин. У половині липня 1678 р. вдруге облягли місто великі турецькі й татарські сили й стали його добувати: безнастанно бомбардували з важких гармат, робили підкопи й висаджували в повітря частини укріплень, раз-у-раз штурмували

фортецю. На Лівобережній Україні ще перед тим заздалегідь почали готуватися до відсічі. Тут на оборону Чигириня дивились як на діло всенародного значення. Архієпископ Лазар Баранович, що стояв тоді на чолі української церкви, як «містоблюстителю» митрополитого престолу, наказав щодня молитись по церквах за успіх війни й наложив на країну триденний піст кожного тижня: по понеділках, середах і п'ятницях ніхто не смів їсти, ні пити. Гетьман своїм універсалом наказав пильнувати, щоб розпорядок архієпископа точно виконувався. Всі сили краю були змобілізовані: крім 10 гетьманських полків вислано в похід кілька полків «охочих» — сердюцьких і компанійських, а щоб добути кошти на удержання цих найманих полків, установлено державну монополію на продаж горілки, тютюну й дьогтю й віддано цей продаж на відкуп («оренди»). Взяли участь у поході й слобідські козачі полки Сумський та Охтирський.

Москва вислала боярина Ромодановського з військом, але дала йому таємну інструкцію: якщо тяжко буде оборонити Чигирин, то зруйнувати його укріплення й евакуювати фортецю. Тому Ромодановський поспішав дуже до Чигириня, а коли вже прибув туди, то не виявив великої енергії, не слухав доцільних порад ані Самойловича, ані Іордона і взагалі провадив діло так (йому віддано було головну команду й над московськими, й над українськими силами), що сучасники, не знаючи таємної інструкції Ромодановському, вважали його за зрадника й говорили, що він був підкуплений турками. Взагалі москалі билися за Чигирин неохоче, й головний тягар кампанії винесли на своїх плечах українські війська.

Тільки в серпні, майже місяць потому, як почалась облога Чигириня, Ромодановський і Самойлович переправилися через Дніпро коло села Шабельників, але задержалися тут майже два тижні, дожидаючи, з царського наказу, приходу комликів. Турки старалися не допускати московсько-української армії до Чигириня, а тим часом збільшили свій натиск на фортецю. Хоч Ромодановський нарешті підійшов зовсім близько до Чигириня, але належної помочі йому не подавав. Під час генерального штурму 15 серпня був убитий командант Чигириня воевода Ржевський, і команду перебрав Гордон. Фортеця продержалася ще з тиждень, витримуючи страшну канонаду й безперервні штурми. Нарешті, не дістаючи допомоги від Ромодановського, Гордон уночі запалив укріплення й серед завзятих боїв пробився з рештками оборонців крізь лави турків і досяг табору Ромодановського. Вороги зараз же зайняли фортецю, але тут стався страшний вибух: запалилися порохові склади, і цілий «верхній» замок вилетів у повітря, поховавши під своїми руїнами 4000 турків. Козаки встигли винести з палаючої фортеці, як дорогоцінну реліквію, домовину з мощами митрополита Йосифа Тукальського. З великими втратами відступило московсько-українське військо до Дніпра, весь час витримуючи завзятий натиск турків і татар. Нарешті 30 серпня воно переправилося назад на лівий берег. Турецький візир наказав зруйнувати доглаті останки Чигириня. Колишня столиця Богдана Хмельницького й Дорошенка перестала існувати.

Трагічний кінець боротьби за Чигирин справив величезне враження на тогочасне українське суспільство. Занепад і зруйнування Чигирини були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України: в глибоко зворушливих виразах, у стилі біблійних пророків, оплакував його загибель козацький літописець Величко: «паде,— писав він,— паде красная козацькая Україна тогочасная, аки древній оній Вавилон, град великий... чрез незгоду тогашню козаки всі пропали, самі себе звоювали».

Вирушаючи назад до Туреччини, візир залишив Юрієві Хмельницькому невеликі відділи татар та турків, з якими він почав привертати під свою владу зруйнований і майже обезлюднений край: південну й середню Київщину та східне Поділля. На свою резиденцію Хмельницький вибрав Немирів. Він склав невеличкий відділ із козаків, і до нього на службу вступило кілька енергійних старшин, які допомагали йому організувати владу й наново колонізувати край: полковник Коваленко, Іван Яненченко-Хмельницький (син відомого співробітника Богдана Хмельницького й Дорошенка), Астаматій — колишній посол Дорошенка в Царгороді та ін. Сяк-так привівши собі до послуху останки населення, зубожілого й тероризованого, Хмельницький почав робити спроби підпорядкувати собі й Лівобережжя. В кінці 1678 р. зробив наїзд на Переяславщину Іван Яненченко, а в початку 1679 р. сам Юрій Хмельницький із татарами переправився через Дніпро й дійшов майже до Лубен. Але Самойлович сам вирушив проти нього, й Хмельницький поспішив за Дніпро. Однак багато з колишніх утікачів із правого берега послухалось його закликів і почало вертатися назад, на місця колишніх своїх осель, думаючи, що вже тепер настане спокій. На це й Москва, й гетьманська влада дивились як на велику для себе небезпеку: якби правобережна Україна знову заселилась, то Хмельницький міг би черпати нові сили й засоби з її української людності й ще більше загрожувати лівобережній Гетьманщині. Щоб запобігти цій загрози, Самойлович вирядив весною того ж 1679 р. свого сина Семена, як наказного, з козацьким військом на правий берег. Семен Самойлович здобув і до останку зруйнував Ржищів, Корсунь, Жаботин і взагалі всі міста, де ще було якесь людське житло, а населення силою позганняв на лівий берег Дніпра. Це був відомий в історії «великий згін», у результаті якого ціла середня й південна Київщина обернулася остаточно в безлюдну пустиню.

Тепер у Хмельницького залишилися тільки Поділля, де в Немирові, Кальнику, Хмельнику та деяких інших пунктах стояли його невеличкі залоги по кілька десятків козаків. Він почав робити спроби закликати переселців із Молдавії й звідусіль, але поводився з людьми так жорстоко й так немилосердно стягав різні податки, що ті, які опинилися під його владою, почували себе як у найтяжчій неволі. Взагалі Юрій Хмельницький почав виявляти якусь дивну жорстокість, явно патологічного характеру. Він звелів замордувати Астаматія, свого наказного гетьмана, потім ряд інших старшин. Нарешті його нелюдські вчинки обурили самих турків і вони стратили нещасного «князя України» в Кам'янці восени 1681 р.

Усі противники, які брали участь у боротьбі за правобережну Україну — Москва, Польща, Туреччина, Крим — усі були стомлені й виснажені, вони бажали хоча б на деякий час миру. Перша замирилася наново з турками Польща; вона заключила з ними в Журавні (в Галичині) мир, по якому зрікалася наново Поділля й правобережної України, за винятком Павлочі й Білої Церкви, себто північної Київщини. В липні 1678 р. Москва з Польщею продовжили між собою Андрусівський договір, причім Київ залишився таки за Московію ціною уступки Польщі частини Вітебщини й уплати викупу в сумі 200 тис. крб. Тепер була черга за миром Москви з Туреччиною та Кримом. Весною 1681 р. московсько-українські делегати заключили в Бахчисараї перемир'я на 20 років; протягом цього часу ніхто з трьох держав, ані Москва, ані Крим, ані Туреччина не мали права заселяти просторів між річками Бугом та Дністром, себто середньої й південної Київщини: ця область мала залишатися безлюдною й нейтральною.

Такий був поки що кінець довголітньої війни за правобережну Україну. Було санкціоновано пустиню в самому серці багатого краю, там, де була колиска його історичного життя, там, де був осередок держави Богдана Хмельницького. Ця пустиня була немов надгробним пам'ятником на могили визвольних змагань народу, який, як висловлюється Ол. Єфименко, волів зруйнувати свій край і засіяти його власними кістками, ніж добровільно скоритися такому політичному й соціальному ладові, який не відповідав його поглядам і поняттям. Але рівночасно цей народ не виявив політичної зрілості й витривалості настільки, щоб зрозуміти змагання своїх власних, далекозоріших провідників і піддержати їх, жертвуючи в ім'я дальшого ідеалу своїми ближчими вигодами. В результаті він залишився лише зорганізованим у руках своїх дозрілиших, солідарніших і краще землі.

Л І Т Е Р А Т У Р А

- Костомаровъ Н. Руина // Собрание сочинений. Кн. VI. Т. 15. Петербург, 1905; Український переклад: Руська Історична Бібліотека, Т. 15—16. Тернопіль, 1893—94. Целевич О. Причини до історії зносин П. Дорошенка з Польщею в рр. 1670—1672 // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 25. Львів, 1898. Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в рр. 1668—1669. Там же. Т. 150. Львів, 1929. Dorošenko D. a Rypka J. Hetjman P. Dorošenko a jeho turecká polityka // „Časopis Národního Musea“. Praha, 1933. Korzon O. Dola i niedola Jana Sobieskiego. Т. 2—3. Kraków, 1898. Єфименко А. Очерки історії правобережної України // Киевская Старина. Кн. 6—11. 1894. Кн. 6—11; Кривецький І. Під протекцію курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 117—118. Львів, 1914. Крип'якевич Ів. Остафій Астаматій, український посол у Туреччині 1670-х років. К., 1928. Кн. VI. Górski K. Wojna Rzeczypospolitej Polskiej

w latach 1672—73. Warszawa, 1890. Эйнгорнъ В. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в., М., 1899 (відбитка з «Чтеній Общества исторіи и древностей російскихъ» 1893—99); Його ж: Дипломатическія сношенія московскаго правительства съ правобережною Україною въ 1673 г. // Журналъ Министерства Народн. Просвѣщенія. V. 1898. Соловьевъ С. Исторія Россіи, Т. XI—XII. Эварнійкій Д. Исторія запорожскихъ козаковъ. Т. II. Петербург 1894. Матвѣевъ П. Батуринскій переворотъ 13 марта 1672 г. // Русская Старина. Кн. IX—XI. 1903. Петровскій М. Нариси исторіи України, Харьков, 1930. Біографіі П. Дорошенка, М. Ханенка й Д. Многогрішного: Антоновичъ В. и Бець, Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, К., 1885. Петровскій М. З життя П. Дорошенка на Московщині // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 100. Львів, 1930. Rawita-Gawroński Fr. Ostatni Chmielniczenko. Poznań, 1919. Оглоблин Ол. До історії руїни // Записки Історично-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук. Т. XVI. К., 1928.

V

ЗАХОДИ ТУРЕЧЧИНИ Й ПОЛЬЩІ ЩОДО КОЛОНІЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. «ВІЧНИЙ МИР» МОСКВИ З ПОЛЬЩЕЮ І ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ. ПІДПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ МОСКОВСЬКОМУ ПАТРІАРХОВІ. КРИМСЬКИЙ ПОХІД 1687 р. Й УПАДОК САМОЙЛОВИЧА. ГЕТЬМАН МАЗЕПА. ЙОГО ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА. ПОВСТАННЯ ПЕТРИКА. ВІЙНА З ТУРЕЧЧИНОЮ І КРИМОМ

Той ган речей, що його витворив на правобережній Україні Бахчисарайський договір, не міг довго вдержатися. Це був штучний витвір політичного опортунізму, який дуже скоро показав себе нездатним супроти життя з його різномудрими й ніякими параграфами непередбаченими вимогами. Стративши Юрія Хмельницького, турки віддали правобережну Україну в управу молдавському господареві Іванові Дуці. Незважаючи на постанови договору, Дука захопився був колонізувати спустошений край на основах козацького ладу. Титулюючи себе «господарем земель молдавських і земель українських», він призначив «наказним гетьманом» Яна Драгинича, а той попризначав полковників до колишніх козацьких міст, які малося відновити, й розсилав на всі сторони універсали, закликаючи народ переселятися й обіцяючи всякі пільги й вольності. Полковники Драгиничеві грали роль осадчих, які заселяли на старих попелищах міста й села. Народ справді почав сходитися, й знову появилися під старими назвами нові людські оселі в спустошеному краю. Це викликало тривогу в кругах гетьманського уряду на Лівобережжі й примусило поспішити з остаточним розселенням зігнаного перед тим силоміць люду з правого берега на півдні теперішньої Полтавщини, між річками Ворсклою й Ореллю, на самій границі запорізьких степів.

Але не тільки Туреччина не зважала на пункти договору: так само не дуже додержувалась умов Журавенського миру й Польща. Під проводом талановитого й енергійного короля Яна III Собеського, перейнятого ідеєю боротьби християнського світу з мусульманами, Польща фактично не припиняла пограничної війни з турками й за кілька років витіснила їх майже з цілого Поділля. В турецьких руках залишився лиш Кам'янець. Опанувавши Поділля, польський уряд також і з свого боку заходився біля колонізації безлюдних

просторів Поділля й Київщини. Ян Собеський не завагався відновити українську козаччину, щоб закріпити за собою правобережну Україну. Він признав від себе гетьманом Степана Куницького, що служив колись у Дорошенка, й доручив йому наново організувати вірне Річі Посполитій козацьке військо. Куницький оселився в Немирові, почав закликати переселенців і встиг відновити старі козацькі міста, як Богуслав, Мошни, Корсунь, що лежали в руїнах від часу Дорошенка й Юрія Хмельницького. В кінці 1683 р. саме тоді, коли король Ян Собеський, визволивши Відень від турецької облоги, виганяв турків із Угорщини, Куницький із своїми козаками зробив похід на південну Молдавію (теперішню Бессарабію), попалив околиці Бендер і Акерману, але наскочив на великі татарські сили й був побитий. Він покинув військо і втік назад на Україну. Проте він вислав до короля реляцію про свій похід, виставивши його, немов якусь перемогу, й на основі цієї реляції вже в 1684 р. повиходили в Італії й Німеччині брошури про «славну перемогу запорозьких козаків». Однак козаки, обурені на Куницького, вбили його й вибрали собі нового гетьмана, запорізького козака Андрія Могилу. Цей Могила повиганяв турків із решти міст коло Кам'янця і продовжував організацію нової козаччини. В знаменитому поході Яна Собеського під Відень 1683 р. брало участь близько 5 000 українських козаків, а в обороні Відня дуже прислужився український шляхтич з-під Самбора Юрій Кульчицький.

Розірвавши з турками, Ян Собеський формально відновив українську козаччину на правому березі Дніпра. Він видав універсал про відновлення давніх козацьких полків, а сейм зробив постанову, що вірні Речі Посполитій козаки наділяються всіма колишніми правами й привілеями. Україна швидко почала наново заселятися, звідусіль почали появлятися колоністи й, мов із-під землі, поставали міста. На Лівобережжі почався настільки сильний рух, щоб переселятися на правий берег, що Самойлович мусив розставити над Дніпром сторожу, щоб нікого не перепускати. Навіть Переяславський полковник Войца-Сербин задумав був перейти на службу до нового правобережного гетьмана. Але Самойлович, довідавшись про це, встиг його заарештувати й відіслати в кайданах до Москви. З наказу Самойловича були вислані агенти бунтувати козаків проти Могили, й їм удалося таки підбурити кілька тисяч вернутися частиною назад, частиною перейти на Запоріжжя. Але це не стримало поширення нової козаччини, бо на місце тих, що втекли, приходило щораз більше нових.

Але це відновлення козаччини на Правобережній Україні служило одною з важніших перешкод до заключення «вічного миру» між Польщею й Москвою, про який особливо дбала польська сторона. Уже скоро після своєї перемоги над турками Ян Собеський почав нахилити Москву до такого миру й до союзу проти турків; до цього союзу приступили крім Польщі й Австрії ще Венеційська республіка й римський папа. В самому кінці 1683 р. в тому самому селі Андрусіві, де колись заключене було в 1667 р. відоме перемир'я, почалися переговори між польською й московською делегаціями про

заклучення «вічного миру». Гетьманському урядові з Москви запропоновано прислати для присутності при переговорах і свою делегацію, але Самойлович відмовився під претекстом, ніби не встигне за короткий час вирядити своїх представників: він був дуже проти порозуміння Москви з Польщею й усіма силами намагався перешкодити заключенню «вічного миру». Справді, завдяки Самойловичеві переговори на цей раз до заключення миру не довели і в кінці лютого 1684 р. припинились. Було продовжене лише на кілька років перемир'я. Самойлович боявся, що «вічний мир» між Польщею й Москвою остаточно санкціонує розділ України на дві частини, і що вже потім об'єднати їх буде тяжко. Хоча Самойлович, особливо в останні роки свого гетьманування, виявив багато несимпатичних рис, які нажили йому багато ворогів: необмежене властолюбство й користолобство, пиха, старання скрізь на впливових посадах мати членів своєї родини або родичів (три його сини були полковниками),— все ж він був українським патріотом і прихильником як найширшої автономії України. Все хотів об'єднати всі українські землі під булавою одного гетьмана й тому був проти миру з Польщею й спільної з нею боротьби проти турків і татар. Він не хотів відступлення Криму, бо тоді б Україна була звідусіль оточена московськими володіннями й не мала б на кого, в разі потреби, опертись. Один із українських учених (В. Пархоменко) висловив недавно думку, що в Самойловича були таємні зносини з Кримом і що він таки дійсно старався робити перешкоди успіхові боротьби з Кримом, у чому його в свій час обвинувачено, і що, як ми зараз побачимо, його й погубило. Спочатку Самойлович тримався супроти Москви не тільки лояльно, але й дуже поблажливо, але згодом, укріпившись на гетьманстві і вважаючи свою владу досить міцною, почав держатися супроти Москви незалежніше, критикував, часом доволі різко, її політику, особливо в такому кардинальному питанні, як справа союзу з Польщею проти Туреччини й Криму. Однак між Москвою й Польщею, незважаючи на опозицію українського гетьмана, прийшло таки до порозуміння. Весною 1686 р. в Москві заключено з Польщею «вічний мир» і взаємний союз проти Туреччини й Криму.

На основі цього миру Польща назавжди зреклася Лівобережної України, а на правому березі уступала цареві Київ із невеличкою округою між річками Стугною й Ірпенем. Запоріжжя залишалось в виключному підданстві московському цареві. Москва за уступку Києва мала виплатити Польщі 146 000 карбованців. Щодо середньої Київщини над Дніпром, з містами Ржищевом, Трахтемировим, Каневом, Мошнами, Черкасами, Чигирином, то постановлено, що польський уряд поки що не буде їх відновляти й заселяти, але що це питання остаточно має бути вирішене згодом. Москва зобов'язувалася йти воювати Крим, а якби турки рушили на Польщу, прислати на поміч військо; Польща ж мала перегородити своїм військом шлях турецьким силам, якби вони пішли на Київ.

Довідавшись про умови миру, Самойлович голосно виявляв своє незадоволення, одверто казав: «Не послухала мене дурна Москва,

замирилася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші», грозив, що Україна сама буде думати за себе, й вислав до польського короля лист із протестом проти передачі Польщі Правобережної України. Але, виявляючи голосно своє незадоволення, і тим настроюючи проти себе Москву, Самойлович не помічав, що він уже не має якоїсь надійної опори в себе вдома, серед козацької старшини, і що його опозицію до Москви домашні вороги готові використати проти нього самого. А він до того ще й сам тоді доклав рук до знищення одної з основ української автономії, допомігши підпорядкувати українську православну церкву московському патріархові.

Українська церква з самих початків церковної організації на Україні-Русі залежала від патріарха царгородського. Ця залежність у XVII ст. носила лише властиво номінальний характер, але після унії з Московією 1654 р. служила для неї заборолом проти московських зазіхань. Як знаємо, митрополит Сільвестер Косів дуже нерадо погодився на присягу московському цареві. Другий по ньому митрополит Діонісій Балабан (1658—1663) був одвертим неприхильником Москви й стояв за федерацію з Польщею. Його наступник Йосиф Тукальський (1663—1675) був поборником самостійності України; він і не жив у Києві, а перебував у гетьманській резиденції в Чигирині. По його смерті Москва довго не допускала вибору митрополита, й митрополичий престол 10 років залишався вакантним; «містоблюстителем» його був спочатку відомий московфіл єпископ-архієпископ Чернігівський Лазар Баранович. Однак й вони стояли за незалежність української церкви від Москви. Довідавшись, що Бругукув у віці московському воеводі Шереметєву, що «нам краще смерть прийняти, ніж митрополита з Москви». Московський уряд зачекав іще кілька років, але в 1684 р. знову виставив проєкт вибору київського митрополита з тим, щоб митрополія київська надалі залежала не від Царгородського, а від московського патріарха. На цьому настоював особливо московський патріарх Йоаким, людина дуже властолюбна й великий ворог українців.

Гетьман пішов назустріч Москві, бо він мав у цій справі свої особисті інтереси. Річ у тому, що незадовго до цього часу переїхав на лівобережну Україну князь Гедеон Четвертинський, єпископ Луцький. Він зійшовся з гетьманом, і той одружив свою дочку з небожем єпископа, князем Четвертинським. Єпископ Гедеон став своєю людиною для Самойловича, і той виставив його кандидатуру на митрополита. Вибори митрополита відбулися на свято Петра й Павла 29 червня 1685 р. в Києві. На раді переважали люди світські. Український уряд заступали генеральний осавул Мазепа й чотири полковники. Під явною пресією з боку уряду вибрано Гедеона Четвертинського. Восени того ж року Гедеон поїхав до Москви, де патріарх Йоаким урочисто висвятив його на митрополита. Гетьман вислав до Москви генерального писаря Кочубея дякувати за скасування церковної автономії України. В Москві нового митрополита щедро обдарували грішми й соболями, але треба було

ще досягти згоди патріарха царгородського. До Царгорода були вислані посланці від царя й від гетьмана, які повезли туди соболі і червінці. Однак не тільки царгородський патріарх, але й інші, особливо патріарх єрусалимський, ні за що не хотіли змінити порядок, який існував уже сім століть і до якого звикли обидві сторони. Тоді московський посол звернувся до турецького візира, і той примусив царгородського й інших вселенських патріархів згодитися «добровільно» на відлучення Української церкви від Царгорода й на підпорядкування її Москві. Українське духовенство було тим усім дуже вражене, багато людей, як висловився сам гетьман, «обріталося аки в розтерзаній ума», але нічого не могли вдіяти супроти гетьмана й Москви.

Наслідком договору Москви з Польщею про «вічний мир» був розрив із Туреччиною й Кримом і спільний похід московських та українських військ на Крим. Нерадо готувався до цього походу гетьман Самойлович: його поради не розривати з Кримом не послухали й поради, коли вже воювати, то вибиратися в похід якомога раніше, скоро тільки настане весна, щоб устигнути пройти безводний степ перед тим, як почнеться літня спека. Москва вирішила нанести удар татарам в самому їх серці, в Криму, а рівночасно Польща, Австрія і Венеція мали оперувати проти турків. Зібрано величезну московську армію в 100 000 людей під проводом князя Василя Голіцина, фаворита царівни Софії, яка тоді фактично правила Московською державою. Тільки в кінці травня ця армія, яка мала з собою величезний обоз на 20 000 возів, дійшла до запорізьких степів, де до неї, між річками Ореллю й Самарою, прилучилася 50-тисячна українська армія під проводом гетьмана. Рушили просто на Перекоп. Уже почалася спека. Того літа не було дощів, трава вся висохла й вигоріла від палючого сонця. Порох і духота мучили людей. Не було ні води, ні корму для багатьох десятків тисяч коней. У Самойловича розболілися очі, і він одверто лаяв Москву, що вигадала цей «безглуздий» похід. Коли дійшли до Великого Лугу, недалеко Хортиці, почалася степова пожежа. Широкі простори обернулися в море вогню, який обернув степ у чорну, випалену пустиню: це татари підпалили суху траву, щоб утруднити ворогам похід. Але серед москалів пішла чутка, що це, мовляв, самі українці в порозумінні з татарами підпалили степ, щоб не допустити розгрому Криму, бо коли Крим буде завойовано, то ні на кого буде козакам опертися проти Москви. Тепер довелося йти випаленим степом під пекучим літнім сонцем. Люди й коні почали масами гинути від хвороб. Нарешті армія мусіла зупинитися вже недалеко від Перекопу, й на военній раді було ухвалено вислати на низ Дніпра під турецьку фортецю Кизикермень 20.000 українського й 20.000 московського війська, щоб там пильнувати татар і не допустити їх вирушити на Україну або на Польщу, а головні сили мали почати відступ назад, щоб не загубити всієї армії. Над українським корпусом, до якого мали прилучитися й запорожці, призначено наказним гетьманом сина Самойловича Григорія, полковника Чернігівського, над московським — воеводу Неплюєва.

Головне військо почало помалу відступати назад на Україну, не бачивши в вічі ані одного ворога. Всі були розлучені невдачею й даремно понесеними трудами й жертвами. Шукали, як звичайно в таких випадках буває, винуватого. І все лихо окошилося на Самойловичу. Старшина давно вже не злюбила гетьмана за його самовладні звички, за сувору й зневажливу поведінку з нею. Обвинувачувано його в користолобстві, в потуранні своїй рідні, яка засідала на важніших посадах і чинила всякі самоуправства, брала хабарі. Серед гуртка вищої старшини тут же на поході склалася змова: обвинуватити гетьмана перед москалями в зраді й скинути його. Було складено донос на гетьмана, підписаний генеральним обозним Дунин-Борковським, суддями Вуєховичем і Кочубеєм, генеральним писарем Прокоповичем і «заслуженими у війську особами»: Солониною, Гамалією, Лизогубом, Дмитрашком-Райчею і Забілою, й подано Голіцинові. Самойловича обвинувачено в неприхильності до Москви й бажанні створити з Гетьманщини незалежну державу, в користолобстві, в зневажливому поводженні з старшинами, а найголовніше — в порозумінні з татарами щодо спалення степу. Голіцинові донос був дуже на руку: знайдено було винуватого в ганебному результаті так широко задуманого військового підприємства. Він поспішив негайно вислати донос у Москву, не подавши гетьманові й знака. Але перше ніж донос прибув до Москви, туди вже дійшла чутка про те, ніби гетьман звелів палити степ, і московський уряд негайно вирядив думного дяка Шаковитого запитати гетьмана: що це означає? Через тиждень прибув із Москви до Голіцина й наказав: арештувати гетьмана й вислати на Московщину, а козацькому військові вибрати нового гетьмана.

22 липня 1687 р. в таборі над річкою Коломаком, уже на границі Гетьманщини, старшина заарештувала Самойловича й передала Голіцинові, а той відслав його до Москви. Тут же в таборі 25 липня відбулася рада, яка обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Зразу ж як арештовано Самойловича, в козацькому війську почалися розрухи: прості козаки почали бити старшину, але московське військо втихомирило бунт. Ще більші розрухи вибухли в козацькому корпусі, що вирушив був у похід під проводом Григорія Самойловича, як тільки туди дійшла чутка про арешт гетьмана. Полковника Прилуцького Лазяра Горленка вбито, інших заарештовано. Григорія Самойловича оборонили сердюки, але його було скоро по тому взято й вислано за батьком на Московщину. Розрухи втихомирили силою москалі.

Над гетьманом Самойловичем не роблено ні слідства, ні суду: його просто заслано разом із сином Яковом до Сибіру. Гірша доля судилася Григорієві: воевода Неплюєв пограбував його майно і, щоб укрити сліди, обвинуватив у «зраді». Несчастливого гетьманича повезли в Севськ, брали там на тортури й відрубали голову: щоб збільшити муки, кат тричі рубав йому голову: так помстилася Москва за те, що Григорій Самойлович, будиши полковником Чернігівським, заборонив війтові повісити на ратуші знак московського двоголового орла, коли той хотів тим приподобатися московському воеводі.

Вину йому ставлено те, що він завжди лаяв Москву, дарма, що був вихований при царському дворі разом із братами (старший син гетьмана Семен, полковник Стародубський, помер у 1685 р.). Так загинула ціла родина гетьмана Самойловича, що був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла й не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра. Обвинувачуючи його перед Москвою в «зраді», козацька старшина, як слушно зауважив проф. В. Пархоменко, сама «знову зрадила Україну, промінявши її загальнодержавні інтереси на свої класові, й підвела гетьмана під московську кару».

Коломацька рада, яка вибрала Мазепу гетьманом, дуже нагадувала своєю обстановкою раду в Козачій Діброві, яка 15 років перед тим вибрала Самойловича: майдан над річкою Коломаком оточили московські полки; посередині майдану поставлено було царське шатро для Голіцина, який мав передати клейноди новообраному гетьманові. Козаків на раду допущено близько 2.000. Після молебня Голіцин запитав їх, кого вони хочуть мати гетьманом? Дехто вимовив ім'я Мазепи, так було наперед умовлено: річ у тому, що напередодні ради в намісті Голіцина відбулася рада Голіцина з генеральною старшиною, і на цій раді були підвищені в своїх рангах усі учасники змови проти Самойловича: Лизогуб, Гамалія, Дмитрашко-Райча, Солонина й Забіла дістали полковницькі уряди, генеральний писар Прокопович став генеральним суддею (другим), а «реєнт» (управитель) генеральної канцелярії Кочубей став генеральним писарем. Треба думати, що на цій нараді було умовлено й вибір Мазепи, який потім, коли став гетьманом, зразу ж нагородив їх маєностями. Отже, на раді, коли було названо ім'я Мазепи, всі почали його вигукувати, й Мазепа був вибраний. Він тут же заприсягнув цареві на вірність і підписав (складені також напередодні) нові «статті» в 22 пунктах, які де в чому доповнювали статті, списувані перед тим при кожних виборах нового гетьмана. Старшина хотіла була добитися права зносин із чужоземними державами, але в цьому було відмовлено і всякі листи, які могли прийти від чужих урядів, наказано негайно пересилати до Москви. Козаки, як звичайно, виговорювали собі права й привілеї: свободу від усяких податків і натуральних повинностей, спокійне володіння своїми ґрунтами, сіножатями, лісами, млинами і т. д.; підтверджувалися права київських і ніжинських міщан, зазначені в попередніх договорах; гетьман і старшина зобов'язувалися дбати по зближенню з москалями, особливо через міщані шлюби, щоб ніхто не казав, що Україна «якийсь інший край, під гетьманським реґіментом». Воеводи московські мали стояти під-старому в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі, але не втручатися в місцеві справи. Оренди мали бути скасовані. Війська реєстрового поставлено мати 30 000. Підтверджено, щоб гетьман не скидав із посад генеральну старшину, не поспитавши наперед царського на те дозволу. Гетьман мав жити в Батурині, й при ньому, для охорони його особи, мав перебувати полк московських стрільців.

На південній границі Гетьманщини вздовж Орелі й Самари мали бути побудовані укріплені міста для охорони від татарських наскоків.

Після Самойловича залишилося величезне майно в грошах (близько півмільйона золотих) і в дорогих речах. Старшина хотіла, щоб усе це пішло до військового скарбу, але Москва настояла на тому, щоб половина пішла до царського скарбу, а половина до гетьмана.

*

В особі нового гетьмана лівобережна Україна дістала талановитого політика й адміністратора зі школи Петра Дорошенка. Іван Степанович Мазепа належав до православної української шляхти Білоцерківського повіту на Київщині, де було її родове гніздо, село Мазепинці. Батько Мазепи пристав до козаків і в 1654 р. був білоцерківським отаманом. Мати майбутнього гетьмана походила з шляхетського роду Макієвських, відзначалася гарячою прихильністю до православної віри, була «сестрою» Луцького братства, а пізніше, ставши вдовою, постриглася в черниці; вибір її сина на гетьмана застав її ігуменію Флорово-Вознесенського монастиря в Києві. Одинокa сестра Мазепи, що була замужем за шляхтичем Войнаровським, покинула свого чоловіка за те, що він її силоував перейти на католицтво, і сама теж постриглася в черниці, так само, як її дочка Марта. Син Андрій виховувався при дворі дядька-гетьмана. Ця любов до православної віри й глибока релігійність характеризували й самого Івана Мазепу.

Докладний рік народження Мазепи й досі невідомий: дослідники означають його між 1629—1632 рр. Невідомо напевно, де він учився, є вказівки, що вчився в Київській Академії, по другій версії — в єзуїтській колегії в Варшаві, а потім ще й за кордоном. В усякому разі він мав дуже гарну, як на ті часи, освіту, й пізніше, як побачимо, виявив себе великим меценатом просвіти й мистецтва. Найкращу школу життя пройшов Мазепа при дворі польського короля Яна Казимира, куди був узятий як паж десь між 1649—1652 роками в числі кількох молодих козаків, яких король хотів виховати при собі, в прихильній до Польщі атмосфері. В 1659 р. Мазепа возив лист від короля до гетьмана Виговського, а в 1662 р. до гетьмана Юрія Хмельницького; в 1663 р. відвозив клейноди до гетьмана Тетері. Але коли король пішов у свій відомий похід на Україну 1663 р., Мазепа, як каже Величко, прибувши до своєї рідної Білоцерківщини, «подякував королеві за службу» й залишився приватною людиною. Ол. Лазаревський думає, що причиною залишення Мазепою служби було те, що він недавно виконав свою місію до Тетері. В 1669 р. Мазепа стає на службу гетьмана Дорошенка. Спочатку був він лише ротмістром «надвornoї короєви» — гвардії гетьмана, але його здібності, знання світу й людей швидко були оцінені Чигиринським гетьманом, і за кілька років він став генераль-

ним осавулом, а потім і писарем. Перебуваючи на службі в Дорошенка, Мазепа одружився з дочкою білоцерківського полковника Половця, вдовою по полковнику Фридрикевичу, але дітей ніколи не мав. У 1674 р., в липні, коли справи Дорошенка стояли дуже погано, він був висланий своїм гетьманом до Криму й до Туреччини прохати військової допомоги проти москалів і Самойловича, але по дорозі попав у полон до запорожців, трохи не загинув, але, врятований Сірком, був висланий ним до Самойловича. Він зумів дуже впадобати Самойловичеві, і той, висилаючи його до Москви, гарантував йому вільний поворот на Україну. Мазепа вважав діло Дорошенка вже за пропаще й одверто розповів у Москві про всі його турецько-татарські зносини. Мазепу справді пустили назад на Україну, і він вступив на службу до Самойловича. Службову кар'єру довелося починати наново: колишній генеральний писар починає її в скромній ролі «гетьманського дворянина»; його матеріальні достатки були в цей час такі невеликі, що для того, щоб виорати подарований йому гетьманом Самойловичем шматок поля, він мусив спрятатися з сусідом, можливим козаком. Однак й у Самойловича Мазепа висунувся в перші ряди старшини і в 1682 р. став генеральним осавулом. Усе це свідчить не тільки про великі здібності Мазепи, але й про його осавуливе вміння сходитися з людьми й подобатися їм. На службі в Самойловича виконував Мазепа важливі дипломатичні доручення, їздив кілька разів у Москву, і це дало йому змогу близько придивитися до московських урядових кругів та до їх політики.

Тяжко сказати, наскільки сам Мазепа був причетний до упадку Самойловича: одні історики, як Костомарів і Лазаревський, уважають його трохи чи не за головного привідцю в усій справі, хоча він сам не підписав доносу. Інші, от як Уманець, кажуть, що Самойлович упав жертвою своєї загальної непопулярності серед війська, що Мазепі не було потреби прикладати рук, щоб його погубити, а що сам Мазепа став гетьманом тому, що він був найпопулярнішою людиною, коли не по всій Україні, то принаймні в таборі над Коломаком. У всякому разі не підлягає сумніву, що в виборі Мазепи відіграв дуже поважну роль князь Голіцин, який потім дістав від нового гетьмана величезну суму грошей.

Звістка про події над Коломаком послужила немов гаслом для розрухів по цій Україні: скрізь поспільство та прості козаки кинулися бити й грабувати старшину і взагалі людей заможних, виявляючи цим свій протест проти старшинського панування, проти ненависних оренд і різних, зв'язаних із війною тягарів. Зразу з-під Коломака новий гетьман мусив рушити з компанійськими полками приборкати ці розрухи. Найбільше винних і привідців карали, а одночасно гетьман розіслав універсал, щоб ніхто не смів за свої кривди самовільно мститися, а щоб доходили правди судом, і оповіщав, що касує оренди. Трохи згодом у 1691 р. він розіслав універсали в усі полки, щоб ніхто з державців не важився обтяжати посполитих великими роботами й вигаданими поборами і не чинив їм кривди в володінні полями, лісами й сіножатями, та щоб узагалі не чинили насильств і «нічого нового й понад міру не вигадували».

Заспокоївши народне хвилювання, Мазепа мусив братися знову за воєнні приготування до нової боротьби з Кримом. Насамперед треба було побудувати укріплені пункти понад Самарюю й заселити їх. Весною 1688 р. було зібрано 20 000 козаків, вибраних із усіх полків, і почалася будова фортець, із яких головною була Новобогородська на березі Самари. Мазепа сам на місці кермував справою й, побудувавши «городки», зараз же позаселював їх околиці, переважно колишніми переселенцями з правого берега Дніпра. Саме ці фортеці мали служити базою для нового наступу на Крим і рівночасно боронити Гетьманщину від несподіваних татарських наскоків. Будовою фортець були дуже незадоволені запорожці. Вони вважали, що цим порушуються їх права на присамарські степи й боялися, що гетьман буде їх тепер держати в руках. Але Мазепа послав запорожцям у подарунок тисячу червоних і запевнив, що ці фортеці збудовані зовсім не проти них, а на те, щоб улегшити майбутній новий похід на Крим. Запорожці, як каже один історик, зробили вигляд, що повірили гетьманові, й на якийсь час затихли.

Новий похід дійсно відбувся весною 1689 р. Успіхи австрійців і венеціанців у боротьбі з турками спонукали й московський уряд організувати новий похід на Крим. 112-тисячна московська армія (у склад її входили й слобідські українські полки) вирушила в березні 1689 р. під проводом того ж князя Голіцина. В кінці квітня до неї прилучився Мазепа з цілим своїм військом. На цей раз устигли дійти до Перекопа в кінці травня. Хан напав на союзників із усіма своїми силами, але був відбитий. Однак Голіцин не пішов далі Перекопа: татари знищили кругом усю місцевість, не ставало води й корму для такого великого війська; Голіцин боявся йти далі і в початку червня наказав відворот. За два тижні військо було вже на берегах Самари й скоро по тому москалі пішли до себе на Московщину, а Мазепа з українським військом — на Гетьманщину. Вся справа обмежилася грандіозною воєнною демонстрацією. Голіцин представляв похід як свій великий успіх, його покровителька, царівна Софія, обсипала його й усіх учасників походу похвалами й нагородами, мов за справжню перемогу. Але дні її панування були вже пораховані.

На початку серпня 1689 р. Мазепа приїхав до Москви з величезним почотом представитися царям Іванові й Петрові, які правили номінально, та царівні Софії, яка була регенткою після революції стрільців у травні 1682 р. З Мазепою прибула майже вся генеральна старшина й п'ять полковників, а всього асистенції гетьмана було понад 300 людей. Мазепу зустріли з великими почестями, як зустрічали звичайно чужоземних послів або суверенів. Почалися були врочисті аудієнції й прийоми. Але тут вибухла палацова революція: молодий цар Петро повів рішучу боротьбу з своєю сестрою Софією, нарешті усунув її від регентури, засадив до монастиря й проголосив, що сам бере владу в свої руки. Софійного фаворита Голіцина заслано на далеку Північ; йому між іншим поставлено в провину невдалі кримські походи, а головного прихильника Софії Шакловитого, що їздив недавно в посольстві до Мазепи, страчено. Поки тяглася ця боротьба між Кремлем, де сиділа Софія, й Троїцько-Сергіївським

монастирем, де засів Петро, Мазепа перебував у дуже непевному й небезпечному становищі: він прибув як прихильник Софійного режиму, його вважали за креатуру Голіцина, й можна було сподіватися, що він розділить долю Софійного фаворита. Мазепа приїхав до Петра в монастир, і ось тут зумів так уподобатися молодому цареві, що не тільки не зазнав ніякої неприємності, але навпаки, придбав його довір'я й приязнь, яка тривала мало не 20 років, аж до того часу, коли дороги царя й гетьмана так рішуче розійшлися. Становище Мазепине було зміцнене й, вертаючись на Україну, він міг тепер спокійніше провадити свою політику.

Становище Мазепи на Лівобережжі було взагалі дуже тяжке від самого початку його гетьманства. Серед народних мас ішло глибоке хвилювання, котре раз-у-раз проривалось одвертими вибухами. Здобуваючи й заокругляючи всіми правдами й неправдами земельні маєтності, козацька старшина щораз більше обтяжала селян «послушенством» на свою користь. Перехід із селянського стану в козацький робився більше утрудненим. Велику ненависть до себе викликали «оренди», тим більше, що прибуток із них ішов на утримання охотницьких полків: набрані з усякого бродячого люду, ці полки дозволяють собі всякі насильства й здирства й були дуже непопулярні серед населення. У самого гетьмана було немало особистих ворогів, які інтригували проти нього й засипали московський уряд доносами. Здеморалізована старшина, звикши вислуговуватися перед Москвою й скидати гетьманів московськими руками, дивилася на Мазепу просто як на спритну людину, що потрапила використати момент і знайти підтримку в Москві; для більшості лівобережної старшини Мазепа був чужий зайда, «лях». Та й для мас рядового козацтва, а тим більше поспільства, новий гетьман не мав за собою нічого, що могло б його виділити з-поміж решти нового панства й зробити популярним.

З усіх тих труднощів свого становища Мазепа вийшов переможцем. Своєю розумною, тактовною й послідовно переведеною політикою він зміцнив свій авторитет серед старшин. Почуваючи за собою підтримку в особі молодого царя, він приборкав декого з своїх занадто отвертих неприхильників, а щедрою роздачею маєтностей створив значний круг прихильних і зв'язаних із ним людей. В усій своїй довголітній діяльності на гетьманському уряді Мазепа виявив зовсім виразну тенденцію оперти українську державність на верстві заможної й освіченої козацької старшини. Проф. В. Антонович, котрий уважав Мазепу за «дуже широкого й гарячого патріота українського», й за «єдиного справжнього політика з-поміж українських діячів XVII ст.», каже, що Мазепа «силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом за повну автономію України». Хоча Антонович і вважає за помилку Мазепи, що він оперся не на народні маси з їх демократичними ідеалами, а на старшину з її аристократичними тенденціями, але визнає, що Мазепа «хотів організувати Україну на зразок сусідніх держав», а там скрізь він бачив, що на чолі держави стоїть монарх, який

спирається на провідну привілейовану верству, на національну аристократію. Іншого ладу він собі уявити не міг, а до чого доводить на ділі потурання «народнім ідеалам», те Мазепа мав нагоду добре бачити, як свідок Бруховеччини й цілої правобережної руїни. Він був людиною свого часу, але в межах понять того часу старався зробити якомога більше добра для рідного краю. Піддержуючи старшину, надаючи їй земельні маєтності, що робили її сильною економічно й до певної міри незалежною політично верствою, він дбав про її освіту й навіть зовнішню культурність. І старшина скоро оцінила свого гетьмана; він придбав її довір'я й велику до себе пошану.

Уже від початку свого гетьманування Мазепа виявив себе як великий покровитель української церкви й меценат національної просвіти. Він збудував своїм коштом ряд величних церков і монастирів у Києві, Чернігові, Переяславі й по інших містах, навіть селах, поставив новий великий будинок Могиллянської Академії й щедро обдарував її маєтностями, щоб уможливити науку «всякому з малоросійських дітей, хочакому вчитись», фундував школи, бурси й шпиталі, взагалі всіми способами допомагав просвіті й мистецтву. Недурно прегарний мистецький стиль будівель Мазепиної доби носить назву «Мазепинського барока». Він наділяв маєтностями українські монастирі, які служили в ті часи розсадниками просвіти через свої школи й друкарні, а новому київському митрополитові Варлаамові Ясинському (1690—1706) виклопотав титул екзарха московського патріарха, щоб піднести значення глави української церкви. За свої заслуги перед церквою й національною культурою Мазепа придбав собі щирі симпатії освічених українців, як духовного, так і світського стану. Нікому з гетьманів не було присвячено стільки панегіриків, поем, драм, як Мазепі, а в одній драмі («Володимир» Теофана Прокоповича) він порівнюється символічно з князем Володимиром Великим, просвітителем Русі-України.

Хоча Мазепа й був представником, так би мовити, класової старшинської політики, але треба визнати, що він більше ніж хто-небудь із гетьманів старався захистити інтереси народних мас і вдержати старшинські апетити в межах права й законності. Універсалом 1691 р. він суворо забороняв як світським, так і духовним державцям (монастирям) обтяжати селян повинностями, а козаків неволити переходити в посполиті; він забороняє відбирати в простих козаків землю, яку ті колись «шаблею й кровію своєю завоювали», поділивши між собою колишні маєтності польських магнатів, і взагалі наказує, щоб державці, володіючи маєтностями, владу свою «виражали мірно, як слідує по-малоросійському обвикновенію, не чиня подданим розних вимислов і тяжестей». Універсалом 1692 р. гетьман нагадує державцям знову, щоб вони володіли «в міру, нічого нового і вище міри не налагаючи, но ізвиклими дачами і роботами (посполитих) доволствуючися». Тоді ж він відняв у деяких полтавських державців, які обтяжали підданих, маєтності. В універсалі з р. 1701 гетьман оповіщав, що він віддав під суд сотника с. Веркіївки (під Ніжином) за «великі й нестерпимі прикrostі», які той, як державця, чинив селянам, за «незносні обиди і в панщині

непрестанно вимисли», й одночасно наказував, «аби не більше, толко два дні в тиждень (селяни) роботу панщиною одправляли».

Мазепа кілька разів виступав у обороні посполитих, коли московський уряд намагався притягти їх до відбування різних повинностей військового часу: будувати фортеці, возити запаси і т. д. Він настояв, щоб усі фортифікаційні праці виконувалися козаками, які до того зобов'язані своєю службою, а не посполитими, які й без того обтяжені всякими повинностями. Однак пізніше він заступався перед царем Петром і за простих козаків, яких тоді виснажував непосильними походами й працею при будові фортець. Щодо «оренд», які так докучили народів, Мазепа скасував їх, як став гетьманом; але мусив їх незабаром відновити, бо не було чим удержувати охотницьких полків, однак подбав, щоб людям не чинено було «досади» при купівлі горілки на хрестини та весілля. Сам особисто він був проти оренд. Він писав до Москви, що оренди не так тяжкі самі по собі, як прикрі, бо нагадують давні часи, коли «при польській державі жида орендою володіли і многії вимисленії отягощення чинили», а через те оренда «єсть досадна і повна безчестя і хули». Тому гетьман після довгих нарад із старшиною рішив у 1692 р. оренди скасувати й пошукати інших джерел прибутку. Про це було сповіщено універсалом і народ. Але не так легко це було провести на ділі. На Великдень 1693 р. гетьман скликав нову нараду старшин із усіх полків, із простих козаків і міщан, і на цій нараді ухвалили для спроби скасування оренди, «як річ іздавна ненависну», на один рік і замість неї завести податок від винокурень і шинків. Але цей новий спосіб не вдержався, бо приніс державному скарбові дуже мало прибутку. Між іншим, гетьман був проти широкого винокурення ще й тому, що воно страшенно нищило ліси, а він дбав про охорону лісів, про що свідчать його спеціальні універсали.

Мазепа дбав за розвиток української торгівлі й охороняв інтереси українських купців. Коли в 1700 р. українським купцям почали чинити в Польщі труднощі й кривди, він спеціально інтервенював перед російським і польським урядами й добився того, що польський уряд видав спеціальний наказ і універсал до польського населення, щоб купцям, які приїздили до Польщі з українськими паспортами, ніхто не робив ніяких труднощів або кривд. Взагалі внутрішня діяльність Мазепи показує, що він, хоч і піддержував старшину, як опору української автономії, але дбав за інтереси всього українського народу в його цілості.

У постійній опозиції до Мазепи стояло Запоріжжя. Воно розуміло, що з завоюванням Криму й опануванням чорноморських степів могла скінчитися сама рація існування запорізької організації, як передової охорони границь України від кримських хижаків. Замирення цих границь і здобуття широких степових просторів грозило зробити існування Запоріжжя зовсім зайвим. В інтересах запорожців лежало, щоб кругом були нерозорані поля, щоб не було хліборобського господарства й інтенсивної культури. Присунення осілої людності до берегів Орелі й Самари й будовання там фортець дуже

не подобалося запорожцям і зразу ж викликало в них конфлікт із гетьманом. Причиною конфлікту було й те, що Запоріжжя, як колись перед Богданом Хмельницьким, стало притулком для всяких опозиційних елементів українського суспільства; звідти виходили на Гетьманщину агітатори, які підбурювали народ проти старшини й проти гетьмана. Звідти нарешті вийшов і претендент на гетьманську булаву, який марив увільнити Україну від московської надвлади й від своїх власних панів за допомогою Криму. Був це військовий канцелярист Петро Іваненко, або Петрик.

Ранньою весною 1692 р. генеральний писар Кочубей, під яким служив Петрик, вислав його з службовим дорученням з Батурина до Полтави. Петрик доручення виконав, а потім узяв та й утік на Запоріжжя. Там він почав агітувати проти гетьмана й проти Москви. Запорожці вибрали його своїм писарем. Проте особливого успіху агітація Петрика не мала. Тоді він із кількома десятками січовиків поїхав до Криму й там 26 травня 1692 р. склав формальний трактат в імені «Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького Городового й народу малоросійського». Це був договір між двома державами — Україною й Кримом, які умовлялися між собою про «вічний мир і братство» й взаємну оборону від Москви й Польщі. Повний текст цього договору в 16 пунктах уперше опублікував недавно (1927 р.) київський учений проф. Ол. Оглоблін. У договорі стояло, що князівство мало обіймати крім Гетьманщини ще правобережну Україну й частину України Слобідської — полки Сумський і Охтирський, а полки Харківський і Рибінський (?) мали бути переведені на правий берег Дніпра, щоб відкрити татарам вільний шлях для наскоків на Москву. Україна й Крим мали взаємно удержувати резидентів і всі справи й непорозуміння між собою полагоджувати дружнім способом. Застерігалось право вільної торгівлі для обох сторін без усякого мита, а для українців спеціально право вільного рибальства й звіроловства на низу Дніпра й добування солі без усякої оплати. Проф. Оглоблін вважає, що договір цей має великий інтерес для історії української політичної думки і що основна його ідея — це визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у одній державі. Татарський хан визнав Петрика гетьманом і дав йому кілька тисяч орди під проводом калги. Петрик рушив на Україну і в липні 1692 р. прибув на Запоріжжя. Запорізький кошовий Гусак із усіма курінними атаманами й 2000 товариства зустрів Петрика й калгу хлібом-сіллю, однак рада не зважилась отверто прилучитися до Петрика й дозволила йти лиш охотникам. Набралось чоловік 500 голоти, яку принадувала перспектива пограбувати орендарів і панів-кармазинників, що їй обіцяв Петрик. Ця голота проголосила Петрика гетьманом, а калга-салтан дав йому клейноди: булаву, бунчук і корогву.

Петрик розіслав універсали, оповіщаючи, що він, за допомогою Кримської держави хоче визволити Україну «від тиранства Москви і від немилостивих панів» і закликав народ допомогти йому «скинути московське невільницьке ярмо з вільних козацьких хребтів». Мазепа був у курсі всіх рухів Петрика й вислав негайно вперед чотири

городові полки й один компанійський, а сам із п'ятьма компанійськими полками став під Гадячем, щоб звідси керувати операціями. Він видав універсал до народу, де закликав не слухати «погібельного сина Петрика», не починати усобиці, яка поведе край до нової руїни, й грозив карами, хто стане на бік Петрика. Коли підійшли до гетьмана інші городові полки, він рушив на Полтаву. Петрик тим часом наблизився до південних границь Гетьманщини, й деякі містечка над річкою Ореллю — Царичанка, Китай-Город піддалися йому й заявили охоту визволити Україну від москалів. Але тут показалися гетьманські полки, й татари кинулись тікати. Мусив за ними вертатися й Петрик із купою своїх прихильників. Ті, що визнавали Петрика гетьманом, були суворо покарані: царичанському сотникові відрубано голову, а китаїгородського з кількома спільниками заслано у Сибір.

Але Петрик не вігамувався. В Криму сталася переміна: на ханському престолі втретє засів талановитий і енергійний Селім-Гірей, колишній союзник Дорошенка. Він радий був шкодити Москві, яку ненавидів, і рішив піддержувати Петрика. В січні 1693 р. Петрик, маючи при собі татарську орду (по одній версії близько 30.000) і кілька г козаків, появився знову на Україні. Запорожці на цей раз зовсім відмовилися брати якусь участь у його підприємстві, а міста Переволочна й Кишинка, до яких він відступив, не схотіли його приймати. Петрик дійшов був до самої Полтави, але полтавці вчинили йому опір, а чутка про наближення великих українських і московських сил примусила й на цей раз Петрика тікати до Криму. Ще кілька літ завдавав Петрик клопоту гетьманським властям своїми інтригами в Криму; він брав участь у пізніших наскоках татар на Україну, але після 1696 р. зійшов з історичної арени.

Уже давніше деякі наші історики (наприклад, Ф. Уманець) висловлювали погляд, що справа Петрика не була лиш його особистою авантюрою. В останніх роках проф. Ол. Оглоблін, досліджуючи діяльність Петрика й спираючися на свідчення літописця Величка, прийшов до висновку, що за Петриком стояла певна частина опозиційної старшини, а, можливо, й сам Мазепа, маючи на меті «скласти угоду з Кримом і за кримською допомогою вибитися з-під московської зверхності, вийти з антитурецької коаліції, добитися кращих умов задля українського торгу на Чорноморщині, утворити самостійну Українську державу». Але, висунувши Петрика, Мазепа, мовляв, скоро збагнув, що справа не може вдатися, та й виступив сам проти нього. Справді, в усій історії з Петриком багато ще темного й загадкового, й сказати щось певне, доки не знайдено явних доказів, дуже тяжко. В усякому разі справа Петрика свідчить про живучість української самостійницької традиції й політичної концепції союзу з татарами проти Москви серед козацької старшини. Проф. Оглоблін на підставі деяких міркувань допускає навіть співпрацю Петрика в пізніші часи з Орликом і в конституції Орлика 1710 р. вбачає деякі сліди Петрикового договору з Кримом 1692 р. Тільки що вляглося хвилювання, викликане справою Петрика, як увага козацтва й народних мас була відтягнута в бік боротьби

з турками й татарами, боротьби, яку розпочала наново Москва за опанування доступу до Чорного й Азовського морів і в якій Україна мусила взяти якнайближчу участь. Ця боротьба захопила й Запоріжжя та на якийсь час вгамувала його опозиційний настрій. Цар Петро склав план кампанії на два фронти: з одного боку мали бути ведені операції на долішньому Доні, щоб узяти турецьку фортецю Азов і відкрити вихід до Азовського моря; з другого — мала проводитися військова акція на долішньому Дніпрі, щоб профоритися до Чорного моря. Мета цієї боротьби була зрозуміла українському народові, вона лежала в площі його життєвих інтересів, і тому українська козаччина взяла в ній участь охоче й виявила в ній велике завзяття. В 1695 р. цар відбув свою першу облогу Азова, яка скінчилася для нього невдачею. Зате сполучена московсько-українська армія, яка оперувала під проводом Мазепи й боярина Шереметєва на долішньому Дніпрі, взяла турецьку фортецю Кизикермень і цілий ряд турецьких фортець, зруйнувала їх і тільки в одному, в Таванську, була залишена українська залага з гетьманських і запорізьких козаків. На самому початку 1696 р. татари разом із Петриком зробили наскок на Лівобережну Україну й прорвалися аж до Гадяча, але Мазепа вжив енергійних заходів, і скоро татари були прогнані.

У 1696 р. відбувся другий похід і облога Азова. Цар Петро збудував на Дону біля Воронежа флотилію, спустився з нею до Азова й тут, після завятих боїв, піддержаний 15-тисячним українським корпусом полковника Лизогуба, здобув міцну Азовську фортецю. Українські війська, як признався сам Петро, відіграли в здобутті Азова вирішальну роль.

Кампанія тривала ще чотири роки. Одним із видатніших її епізодів була геройська оборона Таванська й Кизикермена, де кілька тисяч гетьманських козаків три місяці відбивалися від цілої турецько-татарської армії з могутньою артилерією й завдали ворогові великих втрат, аж поки надійшли на визвіл головні гетьманські сили. За цю облогу українці втратили 205 людей, а турки й татари близько 7000. Запорожці на своїх чайках впливали в море й плондрували кримські береги. Однак союзники ніяк не могли нанести туркам і татарам вирішального удару, війна затяглась, і Україна, засобами якої головню провадилася боротьба, щораз більше відчувала на собі її тягар. Ситуація погіршувалася через неврожай, який майже кожного літа навідував Україну при кінці XVII ст. Тимчасом Австрія заключила з Туреччиною сепаратний мир у Карловцях. Слідом за нею заключила сепаратний мир і Польща, виговоривши собі поворот Кам'янець-Подільського. Тоді цар Петро, залишений своїми союзниками, розпочав із кінцем 1699 р. й собі переговори з турками й нарешті 30 липня 1700 р. заключив із ними в Царгороді перемир'я на 30 літ. Туреччина уступила Москві Азов із цілим північним узбережжям Азовського моря. Обидві сторони зобов'язувалися не будувати ніяких укріплень на долішньому Дніпрі й зруйнувати ті фортеці, які були вже там збудовані. Таванськ і Кизикермень були евакуйовані українським і московським військом і їх мури зруйновані. Царгородський мир відкрив для України частинний доступ до

Чорноморського й Азовського узбережжя, такий важливий для її економічних інтересів. Але цей результат уже не задовольняв царя Петра, який мріяв про безпосередній доступ до Європи через море Балтійське. Щоб здобути його, він підготовляв боротьбу з Швецією, і в цю боротьбу втягнув силоміць і Україну, дарма, що її інтереси не були тут безпосередньо зачеплені. Ця боротьба мала фатальні наслідки для Української козацької держави.

ЛІТЕРАТУРА

- Костомаровъ Н. Руина // Собрание сочинений. Кн. VI. Т. 15. Петербургъ, 1905. Український переклад: Руська Історична Бібліотека. Т. 16. Тернопіль, 1894. Соловьевъ С. Історія Росіи. Т. XIV. Антоновичъ В. Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра // Архивъ Юго-Западной Росіи. Ч. III. Т. 2. К., 1868. Український переклад у т. 18 «Руської Іст. Бібліотеки», Львів, 1895. Терновскій С. Исследование о подчинении кievской митрополии московскому патриархату // Архивъ Юго-Западной Росіи. Ч. I. Т. 5. К., 1872. Востоковъ А. Къ ист. перваго крымскаго похода // Кіевская Старина. Кн. II. 1886. Його ж. Судъ и казнь Григорія Самойловича. Там же. Кн. I. 1889. Про Мазепу до початку Північної війни: Костомаровъ Н. Мазепа и мазепинцы // Собрание сочинений. Кн. VI. Т. 16. Петербургъ, 1905; Український переклад Т. 17—18 «Руської Істор. Б-ки». Львів, 1894—95. Уманецъ Ф. Гетманъ Мазепа. Петербургъ, 1897. Лазаревскій А. Замѣтки о Мазепѣ // Кіевская Старина, 1898. Кн. 3, 5 і 6. Соловьевъ С. Історія Росіи. Т. XIV і XV. Эварницкій Д. Історія запорожскихъ козаковъ. Т. III. Петербургъ, 1897. Востоковъ А. Посольство Шакловитого къ Мазепѣ въ 1688 г. // Кіевская Старина. Кн. 5. 1890. Оглоблин Ол. Договір Петрика з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник в честь Д. Багалія. К., 1927; Його ж: Мазепа і Петрик // Записки Істор.—Філолог. Відділу Укр. Академії Наук. Т. XXIII, К., 1928; Ці статті разом із іншими про Петрика передруковано під спільним титулом: «Петрик, ханський гетьман України» в збірнику «Студії з Криму» I—IX. К., 1930.

VI

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЇЇ ТЕРИТОРІЯ Й УСТРІЙ. ГЕТЬМАН. КОЗАЦЬКА РАДА. СТАРШИНА. ВІЙСЬКО. ФІНАНСИ. ТОРГІВЛЯ. СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ Й ЇХ ВЗАЄМНІ ВІДНОСИНИ. ЗАПОРІЖЖЯ ПРОСВІТА Й КУЛЬТУРА

Говорячи про козацьку Українську державу XVII ст., яка утворилася внаслідок повстання Богдана Хмельницького, про її межі, устрій і державно-правне становище, треба мати на увазі, що за досить короткий час, за яких 30 років (від початку повстання Хмельницького 1648 р. й до упадку Дорошенка в 1676 р.) ця держава перейшла різні фази й по остаточному замиренні Москви й Польщі, які поділили між собою українську територію, виглядала вже далеко не так, як за Богдана Хмельницького. В своїх договорах із Польщею, Зборівському 1649 р. й Білоцерківському 1652 р., Б. Хмельницький, одержуючи для козацької України автономію, діставав територію трьох польських воєводств: Київського, Брацлавського й Чернігівського, що означало цілу сучасну Чернігівщину й Полтавщину на лівому березі, цілу Київщину, східне Поділля й частину Волині — на правому. Погранична лінія від Польщі була установлена приблизно від півночі на південь: від Овруча на захід, потім вздовж річки Случі на Костянтинів, звідти на Бар до Дністра. Білоцерківський трактат формально обмежив територію козацької України до одного Київського воєводства, але вже після перемоги Хмельницького під Батогом Брацлавське воєводство було знову окуповане козацьким військом так само, як і Чернігівське. Зірвавши з Польщею в 1654 р., Богдан Хмельницький, що вже перед тим марив про об'єднання під своєю владою усіх українських земель, приєднав насамперед до Української держави частини Білорусі: Могилів, Чауси, Новий Бихів, Гомель, які склали один «Білоруський полк». Це приєднання мало значення для України не тільки з причин стратегічних, захищаючи її від півночі, але й з економічних: через білоруські землі полегшувався торговельний шлях до Балтійського моря, куди йшов український експорт. В Старому Бихові, як знаємо, Хмельницький установив навіть «вільний порт». Українська держава, незважаючи на завзятий опір Москви, вдерувала в свої руки білоруські землі аж до упадку Виговського. В 1657 р. до Української держави добровільно приєднався Пінський

повіт, а українське військо опанувало східну Волинь, — також за згодою місцевої шляхти.

Незважаючи на прийняття протекторату московського царя, Богдан Хмельницький правив Україною як цілком незалежний володар. Коли після Андрусівського договору лівобережна Україна залишилась остаточно під Москвою, вона творила окреме державне тіло в складі Московського царства. Характер її державності й форми відносин до Москви означувалися кожного разу при виборі нового гетьмана окремим договором — конституцією, заключуваним між гетьманом і московським урядом. В основі всіх цих договорів лежали т. зв. «Статті Богдана Хмельницького». Але в кожний новий договір заводилося деякі зміни, майже всі в напрямку обмеження української автономії й влади гетьмана. Так постали «Глухівські статті» Многогрішного з 1669 р., «Конотопські статті» Самойловича з 1672 р. й, нарешті, «Коломацькі статті» Мазепи 1687 р. На основі всіх цих статей між Москвою й козацькою Україною установлялися відносини, які, на нашу думку, було б найправильніше характеризувати як васальну залежність України від Москви. Ця залежність залишала Україні широку внутрішню автономію: козацька Україна держава мала свого окремого голову держави — гетьмана, який вибирався самими ж українцями й тільки присягав після виборів цареві на вірність і з його урядом заключав формальний договір, мала своє власне військо, свої фінанси, свій власний адміністративний та судовий устрій і свої закони. До 1686 р. навіть церква українська залежала не від московського, а від царгородського патріарха.

Незважаючи на обмеження й на залежність від Москви, влада гетьмана була дуже велика: від нього залежало роздавання земельних маєтностей за службу й за «військові заслуги», а також призначення на посади. Це ставило старшину в повну залежність від гетьманської ласки. У старшини залишалась ще одна важлива зброя проти нелюбого їй гетьмана: донос на нього в Москву, обвинувачення у зраді: стаття 19 Глухівського договору, стаття 12 Переяславського договору 1674 р. й стаття 10 Коломацького просто казали, що коли якийсь гетьман, «забувши Божий стах», почне замишляти зраду, то про те старшина мала сповіщати царя. Отже, для гетьмана ставало необхідністю здобути собі довір'я Москви й певні особисті зв'язки серед московського уряду, щоб забезпечити себе від небезпеки з цього боку. Тому Самойлович добився, наприклад, щоб воєводою до Києва призначено боярина Шереметева, за якого він видав свою дочку. Знов же таки, в себе на Україні він старався обсадити всі важніші посади родичами або прихильниками: навіть на митрополита обрано, як ми бачили, єпископа Гедеона, з яким гетьман зараз же поріднився, видавши другу свою дочку заміж за його небожа. Самойловичеві довелося пережити велику небезпеку, коли в 1676 р. Стародубський полковник Петро Рославець і Ніжинський протопоп Симеон Адамович звинуватили його перед Москвою в таємних зносинах із Дорошенком. Але Рославець прорухувався: він сам задумав був відлучити від Гетьманщини Старо-

дубський полк і приєднати його просто до Московщини, так от, як слобідські козацькі полки. Та проти цього рішуче постала вся старшина полку. З другого боку, авторитет Самойловича стояв тоді високо в очах московського уряду, й там сваритися з гетьманом не хотіли. Самойловичеві вдалося справитися з своїми ворогами, й обоє попали на заслання до Сибіру. Але коли Самойлович необережно зіпсував свої відносини з московськими кругами, то свої домашні вороги зараз же це використали й приготували загибель для нього самого й для цілої його родини. Гетьман Мазепа, з своїм незвичайним хистом приваблювати до себе людей, зумів відразу завоювати прихильність і довір'я московського царя Петра, й це забезпечило його надалі від усяких доносів і звинувачень, які сипалися на нього з боку земляків більше, ніж на кого іншого з гетьманів. А знов же таки своєю зручною політикою він зумів придбати собі такий авторитет серед старшини, що міг правити краєм, не обмежуючись ніякими пунктами договорів і незважаючи на незадоволення окремих людей.

Однак на ділі гетьман рідко коли правив цілком самовладно: здавна повівся звичай, що про важніші справи він радився з близькими до себе старшинами, себто з генеральною старшиною й полковниками, а як коли, то й з іншою полковою старшиною й сотниками. Поволі установився звичай, що ці старшини з'їздилися регулярно до гетьманської резиденції кілька разів на рік, звичайно на свята: Різдва, Великодня, Спаса, Нового року, й тоді відбувалася сесія ради, де обмірковувалися важніші справи: про організацію способів оборони краю, про намічення кандидатур на важніші посади, про важніші справи адміністративного, судового й господарського характеру. Спробу зафіксувати звичай старшинських з'їздів законом і зробити їх державною установою зроблено аж геть пізніше, у відомій конституції гетьмана Орлика 1710 р., коли постановлено скликати «Генеральну Раду» (себто раду старшин) тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на свято Покрови. Дослідник, який уперше звернув увагу на інституцію Ради Старшин (Л. Окиншевич) і який докладно розглянув її історію та її функції, зближує Старшинську Раду з Радою Панів Великого Князівства Литовського, з Боярською Думою Московського царства й з сенатом західно-європейських держав.

Загальна козацька рада (іноді звуть її Генеральною Радою) відживає по смерті Богдана Хмельницького і входить у широку практику в часах Руїни, коли так часто мінялися гетьмани й заходили різні політичні переміни. Деякі з цих рад (наприклад, Корсунську в жовтні 1657 р.) сучасники називали «сеймом», але ця назва не вдержалась, і рада залишилась «радою». Однак більшість цих рад щодо свого характеру і щодо представництва на них мали дуже випадковий характер, у залежності від обставин моменту. В усякому разі можна спостерегти тенденцію обернення ради з чисто військової, козацької установи в орган державний, який вирішує загальнодержавні справи і в якому беруть участь представники й інших суспільних верств, окрім козаччини: духовенство, міщанство,

а іноді (як це було на відомій «Чорній Раді» 1663 р.) й поспільство. Найчастіше збиралися ради — й старшинська, й загальна, себто Генеральна Рада, — за П. Дорошенка. З усіх українських гетьманів XVII ст. Дорошенко був, коли можна так висловитись, найбільш конституційним гетьманом.

На лівобережній Гетьманщині вже від часу Многогрішного Генеральна Рада помалу завмирає або тратить свій первісний характер демократичного органу вияву суверенної волі козацького «народу». Навіть коли такі ради й скликаються (виключно для обрання нового гетьмана), то вони є, як висловлюється Л. Окиншевич, «свого роду вчистою окрасою, що санкціонувала рішення, що їх de-facto встановляла рада старшинська». У XVIII ст. Генеральна військова рада в своїй дальшій еволюції стає вже справжньою фікцією.

Українська козацька держава задержала свою військову організацію, яка повстала в момент революції Богдана Хмельницького й трималася з огляду на потреби військового часу. Навіть сама офіційна назва держави звучала: «Військо Запорізьке» і в такій формі дожила до XVIII ст. Офіційний титул голови держави, гетьмана, був: «Гетьман Війська Запорізького». Пізніше писалося: «Гетьман Військового Царського Пресвітлого Величства Запорозького обох берегів Дніпра», для підкреслення царської зверхності й аспірації лівобережних гетьманів до утраченого Правобережжя.

На чолі центральної управи держави стояла під проводом гетьмана колегія генеральних старшин, яка складалася з писаря, обозного, хорунжого, бунчужного, осавула й судді; всі вони спочатку носили титул «військових», але вже за Б. Хмельницького стали титулюватися «генеральними», становлячи «генеральну старшину». Всі ці посади відомі нам у козаків вже від початку XVII ст., а деякі (писар і осавул) ще від кінця XVI ст. Функції генеральних старшин були такі: Генеральний Писар звичайно був один; він завідував гетьманською канцелярією, провадив дипломатичні зносини і взагалі виконував функції міністра закордонних справ; чужинці називали його здебільшого «канцлером». Генеральний Писар сам по собі був близький до гетьмана, і такий писар, як Іван Виговський, що весь час гетьманування Хмельницького займав цей уряд, дуже підніс значення уряду генерального писаря. Клейнодом — атрибутом уряду генерального писаря була державна печать, яку він переховував і прикладав до важніших актів. Генеральний Обозний спеціально завідував Генеральною Військовою Арматою, але в його руках зосереджувалося взагалі все військове управління Гетьманщини, і він був, перекладаючи на сучасну термінологію, генерал-квартирмейстром і генерал-інженером української армії. Він мав у себе ціле управління: свого осавула, хорунжого, економа, гарматного писаря, отаманів окрему канцелярію. Мав він і свого заступника, «наказного», звичайно в часі своєї відсутності. Загалом кажучи, Генеральний Обозний виконував функції військового міністра.

Генеральних Суддів звичайно було два й завідували вони, як показує сама назва, судовими справами. Генеральні судді вирішували в XVII ст. ті справи, які безпосередньо до них впливали, звичайно по

скаргах, що подавалися самому гетьманові. Судив генеральний суддя сам один, лише за участю судового писаря. Генеральні судді виїздили часто на місця розглядати й вирішувати справи, що там виникали. Вже пізніше, в XVIII ст., Генеральний Суд зробився вищою апеляційною інстанцією. Генеральні Судді мали свої атрибути влади: «комишину» або «трость судейську» (іноді звали її «ліскою судейською»), яка доручилась їм при виборі на посаду й яку вони складали, коли покидали свій уряд.

Уряди Генерального Осавула (їх було завжди два), так само, як і Генерального Хорунжого та Генерального Бунчужного, не мали стисло зазначених функцій: носії цих урядів виконували важніші доручення гетьмана, командували військом, їздили послами. Чужинці називали їх генерал-ад'ютантами гетьмана. Генеральний хорунжий і бунчужний мали ще й церемоніальні функції: перший у врочистих випадках тримав військову корогву, а другий — бунчук. У XVIII ст. до генеральних старшин прилучено ще й Підскарб'я Генерального, який завідував фінансами.

Кожен із генеральних старшин, окрім звичайних своїх функцій, виконував різні важніші доручення гетьмана як військового, так і цивільного характеру, а всі разом генеральні старшини творили його найближчу державну раду, його, як висловлюється М. Грушевський, «штаб», або «кабінет міністрів». Л. Окиншевич називає колегію генеральних старшин у цілості «обмеженим постійним кворумом Ради Старшинської», або ж її «малим пленумом». Генеральну старшину обирали на Генеральних Радах (коли обирали й гетьмана), на з'їздах Ради Старшин, а іноді призначав і сам гетьман. Генеральна Старшина одержувала з військового скарбу платню; ця платня устанавляється по всіх договорах, починаючи від 1654 р., так само, як і платня гетьманові (наприклад, Коломацькі статті 1687 р. говорять про 1000 золотих червоних річно гетьманові, 1000 золотих польських генеральному писареві, по 300 зол. пол. суддям і т. д.). Але не ця розмірно невелика платня була джерелом для прожитку, а так звані «рангові маєтності», про які мова буде далі. Дехто з дослідників гадає, що платні грішми не виплачували старшині зовсім, як не виплачували її й рядовим козакам.

Лівобережна Гетьманщина остаточно (вже за Бруховецького) була поділена на десять військових округ, які називалися полками. Всі козаки, що жили на території даної округи, творили окрему військову одиницю — «полк», який відповідав більше-менше сучасній дивізії. Полки були такі: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Територія Київського полку, крім невеликої округи на правому березі, обіймала пізніші повіти Остерський і Козелецький на Чернігівщині. На чолі кожного полку-території стояв полковник, який був одночасно і воєнним начальником свого козачого полку як бойової одиниці й головою адміністрації полку, як округи. Біля нього стояла полкова старшина, що мала такі самі назви, як і генеральна, тільки що її функції поширювалися лиш на обсяг одного полку; отже, були: полковий

писар (начальник полкової канцелярії), обозний (начальник штабу полку й полкової артилерії), суддя, осавул, хорунжий.

Полк ділився на сотні, себто повіти, як територія і як менші бойові частини в складі полку. Сотень було в різних полках від десяти до двадцяти. Управа сотні була зменшеною копією полкової управи: отже, були: сотник, сотенний писар, обозний, осавул і хорунжий; сотенного судді не було, бо сам сотник був головою сотенного суду. З-під юрисдикції полковників були вилучені міста, які мали самоврядування на основі магдебурзького права, підтвердженого царськими грамотами. Інші міста й сільські громади підлягали юрисдикції загальних козацьких властей.

Козацького війська було положено мати по договору 1654 р. 60 000. Але пізніше, особливо після того як відпала Правобережна Україна, число його зазначалося (по статтях 1669 і 1687 років) в 30 000. Окрім реєстрових козаків гетьмани мали ще цілі полки найманого, т. зв. охотницького війська; в Дорошенка вони називалися сердюками, у лівобережних гетьманів звичайно компаніями. Хоч у гетьманських статтях говорилося звичайно за один полк на 1000 людей, але фактично тих полків було кілька, вони складалися з різних охотничьих людей, напочатку з чужинців: поляків, німців, сербів, волохів тощо. За гетьмана Виговського була спроба організувати регулярне «затяжне», себто наймане військо; тоді на українську службу вступали цілі сотні й тисячі сербів. На Лівобережжі в останніх десятиліттях XVII ст. вже не було такого масового припливу чужинців на українську службу, але ряди старшини раз у раз поповнялися сербами, волохами, греками, які досягали на Україні навіть полковницьких посад. Козацьке військо було піше, хоч у похід кожен козак вирушав на коні: до бою козаки «спішувалися» й атакували ворога або оборонялися в окопах у пішому ладі. Окремих кінних відділів було небагато, і взагалі доброї кінноти українське військо не мало, чим пояснюється в значній мірі постійна участь татарської кінноти в війнах Хмельницького, Виговського й Дорошенка. Артилерія була значна й доволі добра. Окрім загальної «військової армати», кожен полк мав свою окрему артилерію.

Про організацію фінансової справи в Українській козацькій державі, на жаль, ми знаємо небагато. Після революції 1648 р. в розпорядженні гетьманського уряду опинилися державні добра, т. зв. королівщини, в межах трьох воеводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського; по обрахунку дослідника українського державного скарбу за Б. Хмельницького проф. І. Крип'якевича, ці маєтності давали польському скарбові річно коло 100 000 злотих доходу. Залишилися ще маєтності римо-католицької церкви й ті маєтності панів та шляхти, з яких повтікали й більше не поверталися назад їх власники. Бурхливі воєнні часи мало сприяли відновленню господарства, але подекуди воно було відновлене, й ми маємо відомості, що в деяких місцях «меди, чинші, пастви, оренди бралися на Хмельницького», себто йшли до військового скарбу, яким він розпоряджався. Щодо податків, то як це виходить із переговорів гетьмана з Московією в 1654 р., він мав намір оподаткувати (себто

відновити колишні норми оподаткування) селян і міщан, увільнивши від усяких податків козаків, духовенство, шляхту. Але здійснити цього йому не вдалось, як не вдалось потім збирати податки до царського скарбу. Всякі умовляння про це залишалися на папері, й тільки за Бруховецького зроблено спробу збирати податки через московських агентів до царського скарбу, але ця спроба, як знаємо, скінчилася дуже сумно для москалів. Отже, для самого українського уряду залишалось як головне джерело прибутків до державного скарбу мито з привозного краму й посередині податки з меду, пива й горілки. Зберігся універсал Б. Хмельницького з р. 1654, в якому доручається організувати митну справу на границях України (турецькій і московській) Остапові Астаматієві, пізнішому дипломатові Дорошенка й установляються такси митних оплат, так званої «індукти», з привозного краму. Як свідчить Павло Алепський, митні побори на границях і доходи з оренди гарячих напоїв приносили українському державному скарбові 100 000 червоних золотих річно. Щодо видатків, то вони йшли головню на військо й на удержання дипломатії, що коштувала дуже дорого, бо був звичай, щоб чужі посольства, поки вони перебували на Україні, жили коштом українського уряду. З 1655 р. маємо згадку про «гетьманського підскарбія», котрий, як можна думати, провадив гетьманську касу, а, може, й взагалі кермував справами державного скарбу. Поборці державних прибутків називались індукторами, або екзакторами. Їм здавалося від уряду побирання митних та горілчанних поборів. В полках були полкові підскарбії, що завідували касою полку.

Одним із джерел державних прибутків був податок від млинів. Від кожного млина до військового скарбу бралось дві третини «розміру». Зразу після «Чорної Ради» 1663 р. Бруховецький призначив на посаду «військового підскарбія», або «дозорці скарбу військового» ніжинського сотника Романа Ракушку, який, займаючи цю посаду до р. 1669, перевів дуже добре організацію оподаткування млинів, дбаючи про «вщеляке розмноження скарбу військового по всіх полках». Крім млинів, як джерело прибутків, були рудні: власники рудень платили до військового скарбу доволі великий податок натурою, себто залізом, що на руднях вироблялося.

Одним із важніших привілеїв козацтва було здобуте ним по революції 1648 р. право вільно курити й продавати горілку. Але потреби державного скарбу примусили оподаткувати горілчаний промисл, так само, як і продаж дьогтю та тютюну. За гетьманування Юрія Хмельницького заведено оренди на продаж горілки. Право вільно викурювати горілку, варити пиво й ситити мед залишалось за козаками, але продавати в роздріб вони вже не сміли. Многогрішний «показанцину»: козаки або духовні особи платили по 50 копійок від казана, а посполиті по 1 карбованцю. Крім козаків привілей курити й продавати горілку мали ще й міщани міст із магдебурзьким правом. З'їзд старшин 1669 р. в Батурині ухвалив завести оренди на продаж дьогтю, горілки й тютюну. Оренди перебирали приватні люди, а іноді й цілі корпорації. Так, у 1686 р. Лубенський полк перебрав на себе

оренду на продаж горілки, тютюну, дьогтю та на збори з млинів на суму 17 000 золотих на рік, яку мав вносити до військового скарбу. Була установлена й тверда ціна на продаж горілки: кварта горілки продавано по 5 осьмаків. Продукти, віддані в оренду, можна було продавати тільки гуртом орендарям, а горілку не менше як 100 кварт відразу. Мед, пиво й брагу дозволено було вільно всім продавати.

Недавно київський архівіст В. Романовський знайшов дуже цікавий розпис прибутків і видатків українського державного скарбу за 1678 р. З нього видно, що оренда в 1678 р. по всіх 10 полках Гетьманщини мала дати 77 000 золотих, але до 28 жовтня того року на руки підскарбія вступило всього 44 656 золотих. Головні видатки йшли на удержання компанійських полків і взагалі на потреби в зв'язку з Чигиринською війною. Витрачено було до 27 липня 1678 р. 40 181 золотих. Між іншим із державного скарбу заплачено літературний гонорар: 100 золотих із наказу гетьмана Самойловича заплачено студентові Олександрові Бучинському за видання двох поем про Чигиринську війну.

Оренди були дуже непопулярні в народі, і за часів Мазепи зроблено зусилля в 1693 р. їх скасувати (сам Мазепа дуже стояв за скасування оренд) і заступити акцизним податком від винокурень і шинків. Але вже в наступному році мусили повернутися до давньої системи, бо новий порядок показався незручним і давав мало прибутку державному скарбові.

В останніх десятиліттях XVII ст. знову налагоджуються безпосередні зв'язки лівобережної України з закордоном, перервані в часи Руїни. Ми знаємо, що вже перед повстанням Богдана Хмельницького продукти сільського господарства України вивозилися через балтійські порти, головню через Крелевець і Гданськ. Тоді вони збагачували польських магнатів, власників широких українських латифундій. Тепер роль польських панів заступає молода українська буржуазія — старшина й заможніше міщанство. Відновляються безпосередні зв'язки з Пруссією, Швецією, Австрією. Туди спроваджують продукти сільського й лісового господарства: збіжжя, лен, пеньку, худобу, віск, мед, сало, шкіри, тютюн, а звідти привозять різні тонкі матерії, білизну, металеві вироби, коси, предмети люксову, музичні інструменти, книги, дорогої вина, колоніальний крам і т. д. Головними пунктами українського експорту були Бреслав, Гданськ, Крелевець, Рига. Звідти українські сирові продукти йдуть до різних країв: Німеччини, Англії, Голландії, Швеції. Піддержуються в великих розмірах торговельні зв'язки з Польщею, Литвою, Московщиною. Головним торговельним центром робиться Стародуб, і його багаті купецькі фамілії, такі, як Скорупи або Шираї, ведуть широку закордонну торгівлю. Поруч них бере живу участь у цій торгівлі й козацька старшина.

На Лівобережній Україні дуже довго держався в народі погляд, ніби велика революція Хмельниччини скасувала всі суспільні перегороди й перетворила українське суспільство в якийсь соціальний моноліт. Багато десятків років після Богдана Хмельницького старі люди згадували ще про те, ніби за його часів усі шляхетські привілеї

і взагалі всякі різниці між панами й простими людьми «шаблею козацькою були скасовані». Ця фраза попала на сторінки історичного документу й зробила великий вплив на українську історіографію, котра, починаючи від 60-х років XIX ст., довго трималася погляду про повну одноманітність соціального складу українського суспільства по революції Хмельницького. Одначе докладніше вивчення джерел за останні роки захитало цей погляд. Тепер уже нам ясно, що держава Богдана Хмельницького була класовою державою й що соціальна диференціація в ній майже цілком відповідала тому стану, який був перед тим на Україні під польським пануванням. Змінилося тільки становище окремих класів і їх взаємовідносини.

Повстання Хмельницького застало на Україні такі основні суспільні верстви: шляхту, козацтво, духовенство, міщанство й селянство (посполиті), не кажемо за тонку верству панів-магнатів, у руках котрих були зосереджені величезні земельні латифундії: повстання, яке мало своїм гаслом саме знищення магнатського панування, зразу ж викинуло з України всіх панів-магнатів, і повороту їх більше не було. Хоча гнів повсталих народних мас був обернутий також і на середніх та дрібних власників, на шляхту, й хоча ця шляхта й винесла на собі усю гостроту народного гніву, але чимало представників української шляхти від самого початку повстання опинилося в козацьких лавах; чим далі, тим більше шляхтичів переходило на бік повстання. Цим було врятоване й, так би мовити, легалізоване існування шляхетського стану Української козацької держави. Тому при всіх умовах Богдана Хмельницького з Польщею до остаточного з нею розриву ми бачимо незмінно пункт про амністію для шляхти, яка брала участь у повстанні. Тому і в Переяславській умові 1654 р. з Москвою одним із перших фігурує пункт про збереження прав і привілеїв тої шляхти, яка жила на території Української козацької держави. За нею признавалося навіть її власне станове судівництво на основі Литовського статуту. Але тої шляхти залишилося розмірно небагато, і майже вся вона була на службі Української держави. З другого боку, такі самі права й привілеї, як і шляхта, мала в цій державі козацька верства, котра зробилася пануючою верствою в державі. Тому дуже скоро настає процес злиття остатків колишньої шляхти з козацькою верствою: ці останки розчинилися в козацькій масі.

Повстання Богдана Хмельницького було ділом насамперед козацької верстви. Разом із частиною української шляхти козаки збудували Українську державу й заняли в ній становище організуючої, правлячої й економічно найсильнішої верстви. Але вже в кінці гетьманування Богдана Хмельницького виділяється козацька старшина з-поміж маси рядового козацтва й фактично забирає в свої руки всю владу. Спочатку козацька старшина складалася з людей, які вибилися наверх своїми здібностями, своїми військовими заслугами. Ці заслуги й давали їм потрібний авторитет і загальне признання. До них прилучалася значна частина шляхтичів, які через свою освіту або урядовий досвід позаймали високі становища в

козацькому війську. Такі були, наприклад, Виговський, Тетеря, Богун, Нечай, Гуляницький, Зарудний, Жданович та ін. З часом, одначе, старшинські посади починають обсаджуватися вже не по виборі самого козацтва, але по виборі Старшинської Ради або призначенню гетьмана, чи полковника, і то головно з-поміж дітей старшини. Таким робом старшина помалу замикається в особливий клас, доступ до якого для простих козаків стає щораз трудніший. Для простого рядового козака вже треба було виявити особливі здібності або особливі заслуги, щоб перейти в ряди старшини. Війна нагромадила в руках старшини значні багатства, які також виносили її понад просте рядове козацтво й давали їй більшу силу. Дуже вчасно почала старшина дбати про згромадження в своїх руках земельних маєтків, одинокої певної в тих часах збіжжя на продаж і на експорт, на своїй землі господарство, сіючи збіжжя на продаж і на експорт, розводячи худобу або ведучи на північній Чернігівщині лісове й бджоляне господарство, старшини мусили провадити його в єдино можливих на ті часи формах примусової експлуатації селянської праці, а пізніше й прикріплення селян до землі. Старшина випрохувала в гетьманів грамоти на право володіння маєтностями з загальнодержавного земельного фонду, такі самі грамоти випрохує вона і в московськ. цю царя, для більшої певності. Знов же таки, козацька держава, не маючи досить грошей для оплати служби своїх урядовців, дає їм на прожиток земельні маєтності, на термін, поки виконуватиметься певний уряд. До кожної посади, до кожної, як тоді називалося, ється певний уряд. До кожної посади, до кожного розміру (залежно від «ранги» приписана була більшого чи меншого розміру (залежно від висоти самої ранги) земельна маєтність чи водяний млин, які передавалися в користування тій особі, що в даний момент цю посаду займає. Це були так звані «рангові маєтності». Кожен уряд чи то серед генеральної старшини, чи то серед полкової або сотенної, мав свої рангові маєтності. Гетьман дістав «на булаву» старство Чигиринське, а лівобережні гетьмани, починаючи від Бруховецького, діставали «Гадяцький ключ» або волость. Дуже часто рангову маєтність, після того як особа, що користувалася нею, покидала службу, залишав гетьман за нею, як нагороду за службу, а до ранги приписувалася інша маєтність із державного земельного фонду. Таким способом козацька старшина дуже скоро зробилася верствою великих землевласників «державців», яка до певної міри зайняла місце колишніх панів. Уся дальша соціальна політика старшинської верстви розвивалася в тому напрямі, щоб поширити й закріпити за собою володіння земельною власністю й право на працю селян.

Певна річ, що таке відокремлення козацької старшини та її привілейоване становище супроти маси рядового козацтва викликали незадоволення з боку цієї останньої. Тому «козацька чернь», як називано тоді просте рядове козацтво, неприхильно ставилася до політичних махінацій правлячих старшинських кругів: недооцінюючи й не розуміючи державницьких змагань старшинської політики, зв'язаної з інтересами старшини, як правлячої верстви, козацька чернь часто противилася цій політиці. На цьому, як уже було вище

зазначено, дуже зручно грав московський уряд: він виступав у ролі оборонців козацької черні й взагалі пристого народу супроти «старшинської самоволі» і тим, наприклад, паралізував успіхи Виговського в його війні з Москвою. В дійсності ж московський уряд, роздаючи щедро грамоти на землю своїм прихильникам з-поміж старшини, цим самим зміцнював силу й значення старшинської верстви в відносинах до решти козацтва. Класовий антагонізм між старшиною й козацькою черню використовували також різні амбітні демагоги, такі, як от Пушкар або Бруховецький. Вони знаходили собі піддержку на Запоріжжі, котре весь час було гніздом усяких незадоволених і деструктивних елементів. Часом цей класовий антагонізм вибухав у гострій формі, як це було 1663 р. після так званої Чорної Ради в Ніжині. Однак помалу козацька старшина зуміла зберегти своє провідне становище, а також щораз більше зміцнювала свою соціально-економічну перевагу над іншими станами в державі.

Від часу Мазепи, в зв'язку з його політикою щодо перетворення козацької старшини в шляхетську верству, дістає поширення особлива категорія так званих бунчукових товаришів. Уперше зустрічаємо згадку про рангу «бунчукового товариша» в 1685 р., в універсалі гетьмана Самойловича. Пізніше зустрічаємо їх щораз частіше. Це були старшини, які не мали якоїсь певної посади й перебували коло гетьмана для його особливих доручень, виконуючи іноді військові або адміністраційні обов'язки. Перебуваючи в безпосередній залежності від гетьмана, вони й у похід ходили не з полком, до якого належали, а з гетьманом під його бунчуком; вони були звільнені від полкової служби й повинностей і не підлягали компетенції полкових суддів, а лиш юрисдикції генерального суду й самого гетьмана. Рангу бунчукових товаришів надавано звичайно за певні заслуги й часто особам, які перед тим займали певні уряди, наприклад сотницькі. Перебування «під бунчуком» у самого гетьмана вважалося за почесну службу, і ми знаємо в XVIII ст. випадки, коли бунчукових товаришів призначали на полковників, а то й на генеральних старшин. Іноді бунчукові товариші командували доволі значними козацькими відділами.

Аналогічно до бунчукових товаришів коло гетьмана, біля полковника сформувався круг «значкових» товаришів, які звільнялися від служби під своєю сотенною корогвою, а вступали в розпорядження полковника, виконували його різні доручення в ділянці військової, адміністраційній і судовій. У XVIII ст. для кожного полку був установлений певний комплект значкових товаришів, їх призначала Генеральна Військова Канцелярія, звичайно за рекомендацією полковника й полкової старшини.

Міщанство на Лівобережній Україні при формуванні козацької держави не спромоглося собі впливового й певного становища. Воно не було численне й по малих містах мало чим відрізнялося від звичайних селян-хліборобів. Тільки якийсь десяток міст мав магдебурзьке право, яке давало їм незалежність від полкової адміністрації та свою самоуправу й суд. В 1585 р. дістав це право від короля

Стефана Баторія Київ, між 1620—1625 роками від короля Жигимонта — Чернігів, Ніжин, Стародуб, пізніше Новгород-Сіверський, Мглин, Почеп, Погар. Уже за Гетьманщини дістали магдебурзьке право Остер, Козелець і Полтава. Міста дістали на свою власність значні земельні володіння: поля, сінокоси й ліси; були установлені податки (мити з привозного краму, з ремісників, з заїжджих дворів та лазень, з млинів, броварів, цегельень, т. зв. «мостове», «вагове», «комірне» й т. ін.), які йшли на удержання міських урядовців і канцелярій. Щоб збільшити доходи міст, були установлені ярмарки. Міщани діставали право курити горілку, пиво й мед. Вони були зобов'язані дбати про укріплення міста і взагалі про його оборону. Міський суд із вїтвом на чолі міг судити не тільки своїх міщан, але й приїжджих купців. Апелювати на міський суд можна було спочатку до старости, а потім до короля. Судити мали на основі збірників так званих Саксону й Порядку. Політика польських королів щодо міст на лівобережній Україні, якій надавано магдебурзьке право, полягала взагалі в тому, щоб мати там укріплені осередки, які рівночасно служили б інтересам торгівлі. Міщани-ремісники були зорганізовані в цехи.

Для прийняття московського протекції лівобережні міста поспішали випрохати в московського царя підтвердження своїх прав, що й було їм дуже охоче дано. Весь устрій залишився давній; вїта по старому обирало «вольними голосами» все населення міста, а затверджував його гетьман. Суд залишився в руках вїта й лавників, і його юрисдикція поширювалася на міщан і посполитих, які мешкали в місті. Апелювати на суд вїта треба було до полкового суду, опісля до гетьмана. Магістратський суд відав усі як цивільні, так і карні справи. До магістратських «міських» книг вписувалися всякі акти щодо купівлі й продажу. В своїх присудах керувалися по давньому «Саксоном» і «Порядком», а також Литовським статутом. Частенько вирішували справи по звичаю, що змягшувало суворі кари писаних законів. Взагалі судді старалися вирішувати справи по внутрішньому переконанню, і формалізм писаного права ослаблювався участю в процесі, в ролі слідчих і свідків, самого населення.

Козацька адміністрація виявляла постійну тенденцію вмішуватися в справи міського самоврядування. Міщанам раз-у-раз доводилося боронитися від утручання козацької адміністрації до їх судових, господарських та економічних справ. Але незважаючи на це, міське життя в козацькій державі могло розвиватися вільно в рамках свого магдебурзького устрою. Саме магдебурзьке право почало, в свою чергу, впливати спеціально в сфері юридичних понять і судового устрою на життя козацької верстви. По типу міст із магдебурзьким правом організувалися взагалі всі міста на лівобережній Україні. Управа в них складалася з ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман, але ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

Міщани значніших міст Лівобережжя від самого початку унії з Москвою почали шукати собі опори й захисту проти козацької адміністрації в московського уряду, й цей, необережно допущений

Богданом Хмельницьким безпосередній зв'язок міщанства з Московією приніс, як ми бачили, багато лиха українській козацькій державі.

Духовенство не творило на Україні замкненої окремої касті, хоча біле духовенство й було по грецькому звичаю жонате й мало свої родини. І священники, і єпископи на Україні були виборні, причому вибирали їх світські люди. Духовна влада давала вибраним лише свою канонічну санкцію. Традиція спільної боротьби за православну віру, як за загальну національну справу, під польським пануванням і надалі зміцнювала участь світського елементу в церковних ділах. Культурно-національні заслуги духовенства, особливо монастирів, давали їм високий авторитет серед суспільності й виправдовували втручання у політичне життя, як це ми бачимо з боку єпископів після Хмельницького. Богдан Хмельницький вже з початком повстання видав монастирям універсали, якими підтверджував за ними не тільки права володіння земельними мастками, але й права на працю селян, які проживали в тих маєтностях. Як ми далі побачимо, ці універсали, надані монастирям, відіграли важливу роль в еволюції кріпацьких відносин на Гетьманщині. Це протегування монастирів мало свою рацію в очах тодішнього українського громадянства: ченці не тільки тримали в своїх руках діло освіти й культури, вони ще й молилися за козацьке військо й за Українську козацьку державу, а це в часи тодішньої віри було дуже важливою суспільною функцією, зрозумілою для всіх. Тому кожен гетьманський універсал якомусь монастиреві містить у собі, як мотив надання певних матеріальних дбів, те, що ченці цього монастиря «моляться за нас, за військо».

Українське православне духовенство було задоволене з того законного забезпечення прав своєї церкви з боку Польської держави, яке було досягнуте за короля Володислава. Через те воно досить лояльно ставилося до Польщі й дуже не хотіло московського протекторату над Україною. Горде своїм, так тяжко обороненим супроти латинського натиску православієм і своєю культурною вищістю проти московського духовенства, воно боялося втручання московського патріарха в справи української церкви. Київський митрополит за Богдана Хмельницького Сильвестр Косів був явним полонофілом. Так само й його наступник Діонісій Балабан. Дальший митрополит Йосиф Тукальський був приятелем гетьмана Дорошенка й гарячим борником самостійності України. По його смерті митрополичий престол довгий час був ніким не обсаджений. Московський уряд дуже хотів придбати вплив на українську православну церкву, але це йому вдалося досягнути, як ми бачили, тільки в 1636 р. за гетьмана Самойловича.

Головна маса населення України складалася з селян (посполитих). У момент початку козацького повстання вони перебували в стані кріпацтва й працювали на своїх панів, більших і середніх земельних власників. З свого кріпацтва селянська маса на Україні була в високій мірі незадоволена, незважаючи на те що кріпацькі відносини на Наддніпрянщині були значно м'якші, ніж у корінній

Польщі, і навіть на західноукраїнських землях. Тут не така тяжка була панщина, тут був більший простір, а сусідство з вільним степом відкривало для сміливіших людей більшої свободи, й тому його дуже драгували часом навіть дрібні прояви козацької залежності. Особливо велике озлоблення було проти дрібних панських службовців, проти управителів мастків, проти економів, проти орендаторів, а найбільше проти посередників, у ролі яких найчастіше виступали жиди. Своїми дрібними причіпками, визиском, утисками вони найбільше докучили селянській масі й стягли на себе найстрашніші прояви народної помсти. Як знаємо, селянство однодушно піддержало козацьке повстання, вірячи, що перемога козаків увільнить і його від кріпацької неволі, й що раз прогнані з краю пани вже більше туди не повернуться. Надії селянства далеко не сповнилися. Спочатку козаки, заключаючи з поляками договори під Зборовом, під Білою Церквою, що називається, головою видавали своїх союзників-селян: вони мали на увазі лише свої станові козацькі інтереси, добували для себе територіальну автономію, а селян полишали під владою їх колишніх панів. Пізніше, коли Богдан Хмельницький порвав із Польщею й почав творити цілком незалежну Українську державу, небезпечною повороту під владу польських панів була усунута. Селяни залишилися вільними хліборобами на своїй землі, «підданими Війська Запорізького», як тоді говорилося, себто підданими Української козацької держави. Вони були обложені податком на користь цієї держави й підлягали тепер загальній військовій адміністрації. При постійних війнах багатьом був відкритий шлях до вступу в число козаків: хто мав охоту до воєнного життя й хто був настільки заможний, щоб озброїтися й жити власним коштом, той легко міг записатися в козаки. Селяни відрізнялися від козаків не так обсягом своїх прав, скільки характером своїх обов'язків щодо держави: козаки мусили боронити державу зброєю, а на селян лягала служба фінансова, вони мусили частиною вносити до військового скарбу податки грішми, частиною відбувати різні натуральні повинності своєю працею. Ні козацька, ні селянська верства не були спершу строго замкнені: хто хотів, мав змогу записатися в козаки, це залежало від його достатків і охоти. Військова служба була тяжка й вимагала більших засобів; тому зuboжілий козак, господарство якого було зруйноване частими походами, переходив частенько в ряди селян, щоб провадити спокійніше життя, а з другого боку, заможний селянин вписувався в козаки. Однак з часом гетьманська влада почала забороняти такі переходи, і вже прикінці XVII ст. козацька верства зробилася доволі замкнутою, вступ до неї був дуже утруднений для селян.

У становищі селянської-маси почали виявлятися великі зміни, для неї на гірше, вже в перших роках Хмельниччини. Вже вище було згадано, що Хмельницький видавав монастирям універсали, котрими гарантував їм не тільки право на землю, але й на працю тих селян, що жили по монастирських селах. Ці селяни не сміли записуватися в козаки навіть при загальній мобілізації. Розуміється, від тих

обов'язків, які несли селяни на користь монастиря, було далеко до колишньої панщини за польських часів, але це було свого роду прецедентом. Дуже вчасно й козацька старшина почала діставати гетьманські універсали не тільки на порожні незаселені землі, але й на залюднені села; це означало, що мешканці тих сіл повинні були відтепер відбувати на користь своїх панів певні повинності й робилися таким способом їм «підданими». Трохи згодом в універсалах ми вже просто зустрічаємо вказівки на те, що мешканці такого от села, яке надається певному державцеві, мають виконувати на його користь «звичайні» повинності. З другого боку, власники порожніх земель, дбаючи про їх заселення, закликали до себе вільних селян, давали їм змогу впорядкувати своє господарство, давали їм робочий інвентар, але за те обертали в своїх «підданих» і наклали на них певні повинності, які називалися характеристичним словом «послушенство». Це послушенство виявлялося звичайно в формі допомоги державцеві маєтності при надзвичайних роботах, наприклад при гаченні греблі, або в часі косовиці, жнив, заготівлі на зиму палива. Згодом, коли господарство по маєтностях поширювалося й державці засівали не тільки для своєї потреби, але й на продаж, вони почали вимагати від селян сталої роботи протягом точно означеного часу, і так помалу завелася знову «панщина», яка, однак, довго не переходила 1—2 днів на тиждень. Ще в 1701 р. гетьман Мазепа видав універсал, у якому заборонив вимагати панщини більш як два дні на тиждень.

На території Гетьманщини майже до кінця XVII ст. було багато зовсім порожніх земель, і такі землі роздавала гетьманська влада державцям дуже охоче, бо кожен, хто дістав якийсь порожній шматок землі, дбав насамперед про те, щоб його заселити. А недостачі в людях також не було: в часи руїни правобережної України багато народу втікало на лівий берег; практикувався в широких розмірах і насильний «згін» населення. Оце здебільшого були ті пересельці, що їх осаджували по своїх маєтностях різні державці, які помагали їм завести своє господарство, але вимагали натомість відбувати послушенство. Певна річ, що такі поселенці почували себе більш залежними від державця, ніж ті селяни, що жили тут із давніх часів. Поруч із роздаванням маєтностей за військові заслуги і з оберненням рангових маєтностей у власність старшин або їх вдів та дітей, розвивається в кінці XVII ст. скуповування старшиною ґрунтів від селян і козаків. Бувало й таке, що козаків насильно повертали в селян і примушували відбувати послушенство. Взагалі на ґрунті маєткових відносин старшина, маючи в своїх руках усю владу, дозволяла собі багато надужити і насильств, особливо тоді, коли відносини в кінці XVII ст. на Лівобережжі вже сконсолідувалися й адміністраційна влада взагалі зміцніла під сильною рукою Самойловича, а потім Мазепи.

Так помалу відбувався на козацькій Україні поворот до тих відносин, які існували перед повстанням Богдана Хмельницького. Диктували його з невблаганною неминучістю залізни закони економічного розвитку й те становище, яке займала Україна,

поставлена в тісний економічний і політичний зв'язок із державами, які перебували стадію переходу від феодального до капіталістичного ладу.

*

Щоб доповнити образ життя й устрою Української козацької держави, необхідно згадати про одну область, що була тісно з цією державою зв'язана й мала великий вплив на її внутрішні відносини, особливо в перші часи після Хмельницького. Це було Запоріжжя. В першій половині XVII ст. воно грало роль передового форпосту української козаччини супроти татарсько-турецького світу, а рівночасно служило резервуаром, де збиралися всі невдоволені з польських порядків на Україні елементи. Через те воно було базою й вихідним пунктом майже для всіх козацьких повстань проти Польщі. Звідси розпочав свою акцію й Богдан Хмельницький. Постійні війни, які провадив Хмельницький, давали повний вихід для військової енергії запорожців, а союз гетьмана з Кримом і Туреччиною відхиляв їх увагу від задач оборони південних границь. Під залізною рукою Богдана Хмельницького запорожці були слухняним апаратом українського уряду й не втручалися ні в яку політику. Всякі прояви непослуху або фронди він карав дуже рішуче. Але зараз же по смерті Богдана Хмельницького запорожці підіймають голову. Запоріжжя стає гніздом опозиції проти гетьманського уряду й супроти правлячої старшинської верстви. Запорожці починають вмішуватися в політичне життя України й висувати своїх кандидатів на гетьманство. Московський уряд зрозумів дуже добре, якого корисного для себе союзника він може знайти в запорожцях. Він зводить безпосередні зносини з запорожцями, посилає їм гроші, подарунки, запаси амуніції й поживи. І запорожці дійсно грають на руку московській політиці. Вони піддержують Пушкаря проти Виговського, Бруховецького проти Сомка, Суховія й Ханенка проти Дорошенка, Петрика проти Мазепи. Типовим представником Запоріжжя за Руїни був кошовий отаман Сірко, хоробрий воїн, але без політичних принципів. Він служив то Москві, то Польщі; то ставив політичних принципів. Він служив то Москві, то Польщі; то ставив політичних принципів. Він служив то Москві, то Польщі; то ставив політичних принципів. Він служив то Москві, то Польщі; то ставив політичних принципів.

авторитет гетьманської влади, запорожці стали більше слухняні, хоч і тоді Запоріжжя залишалося осередком, де зароджувалися й звідки виходили всякі рухи, спрямовані проти гетьманського режиму, як це було в Історії з Петриком. При кінці XVII ст., коли відновилася боротьба сполучених московсько-українських сил проти Криму, запорожці відіграли поважну військову роль як передова сторожа, як авангард союзних армій.

З часу повстання Української козацької держави помалу сконсолідувалося й внутрішнє життя Запоріжжя. Воно остаточно сформувалося в демократичну Козацьку республіку, де суверенну народну волю виявляла козацька рада, на зразок староруського віча. Рада вибирала на рік старшину: кошового отамана, суддю, писаря та інших урядових осіб. Цілий край, що відповідав території пізнішої Катеринославської й частини Херсонської губернії, був власністю Запорізького війська, й тут запорозькі козаки в мирний час займалися рибним та звіриним промислом. Економічно й культурно Запоріжжя було тісно зв'язане з Гетьманщиною й жило спільним із нею духовним життям. Хоча Запоріжжя й не мало ясно виробленого політичного ідеалу, але воно твердо держалося своєрідних понять про козацьку волю й берегло традиції свого демократичного устрою. Через те воно тішилося популярністю в широких масах українського народу, з яких постійно рекрутувалися сміливі й активніші люди, котрі покидали свої оселі й вступали в ряди цього своєрідного лицарського ордену з доволі аскетичним укладом життя.

*

Образ життя Української держави в другій половині XVII ст. був би неповний, якби ми не зупинилися на становищі в цій державі просвіти й культури. В осередку культурного життя по-старому стояв Київ із своєю знаменитою Могилянською Академією. Заснована в 1616 р. при київському Богоявленському братстві як братська школа, вона була в 1631 р. реформована митрополитом Петром Могилою в колегію на зразок західноєвропейських університетів. У ній викладалися науки майже виключно латинською мовою, а мови польська й українська служили лише за помічні. Викладалися такі науки, як граматика, риторика, поетика, діалектика, логіка й філософія. В київській колегії вчилися діти всіх станів: починаючи від аристократів, таких, як князі Огинські, до дітей простих козаків і селян. Колегія заснувала свої філії в 1632 р. в Вінниці на Поділлі, а в 1639 р. в Гощі на Волині. З її професорів із часу до Богдана Хмельницького треба особливо згадати Сильвестра Косова, що став пізніше митрополитом Київським, та Інокентія Гізеля, родом німця з Пруссії, який перейшов із протестантства на православ'я, став ректором колегії і взагалі видатним культурним діячем на Україні.

Колегія була щедро забезпечена матеріально як із боку вищого духовенства, починаючи від самого Петра Могили, так і з боку козацьких гетьманів. Війни половини XVII ст. й особливо смутні часи Руїни відбилися також і на стані колегії. Її студенти здебільшо-

го йшли до війська, пожежі й військова руїна нищили шкільні будинки й маєтності колегії. Але коли з початком 70-х років XVII ст. настало сяке-таке заспокоєння на Україні, починається розквіт діяльності колегії, яка в 1694 р. дістає почесний титул Академії. На чолі її стоять один за другим такі енергійні й талановиті діячі, як Лазар Баранович, Йоанікій Галятівський, Варлаам Ясинський, Йосаф Кроковський, усі — видатні письменники та вчені. З-поміж вихованців Академії виходить цілий ряд видатних учених, поетів, драматургів, діячів мистецтва; досить згадати славного проповідника Антонія Радивиловського, Симеона Полоцького, Степана Яворського, Дмитра Тупталенка, Теофана Прокоповича й цілу низку інших. Серед студентів Академії ми бачимо дітей майже всієї козацької старшини, хоча Академія по-старому зостається школою загальноштановою, і на її лавах вчилися діти гетьманів поруч із дітьми рядових козаків, міщан і селян. Професорів і взагалі вихованців Академії з половини XVII ст. починають запрошувати до Москви, й вони стають там піонерами західноєвропейської просвіти й культури (Єпіфаній Славинецький, Артемій Сатановський, Симеон Полоцький). Заразом вони є носіями українського впливу, який охоплює всі сторони культурного життя, в Московській державі: в царині церкви, в шкільництві, в письменстві, в мистецтві. В російській науковій літературі існують спеціальні розвідки про форми й розміри цього українського впливу на московське культурне життя, наприклад, праці московського вченого Ейнгорна, петербурзького професора Шляпкіна, професора Харламповича та інших.

Однак в тій просвіті, осередком якої стала київська Академія, була своя слаба сторона. Наука Академії була занадто відірвана від живого життя з його щоденними потребами. Вона мала занадто консервативний і до певної міри схоластичний характер. Заснована з спеціальною метою служити справі оборони православної віри, київська Академія уділяла занадто багато ваги теологічним питанням. Основою навчання були мови грецька й латинська. Велику роль в школі і в письменстві відігравала мова польська. Своя рідна українська мова грала лише помічну роль, на її розвиток і удосконалення зверталось дуже мало уваги. Сама українська книжна мова була занадто прив'язана до своєї церковнослов'янської основи. Елементарна жива народна мова давався дуже нерадо доступ до літературного вжитку. Таким робом паралельно існували поруч себе дві мови: книжна й народна. На народній мові творилася й розквітала прекрасна поезія: епічна в формі дум, незвичайно багата лірична, навіть драматична в формі коротких театральних п'єс, так званих інтермедій або інтерлюдій. Народною мовою писалися вірші, вона попадає навіть на сторінки хроніки, нею виголошувалося проповіді, нею листувалися між собою. Але вживання народної мови в літературі не вважалося за ознаку виробленого смаку й доброго тону: професори риторики й поетики остерігали своїх слухачів перед впровадженням мови «хлопів і пастухів», як вони висловлювались, до поважної літератури; в церкві, в канцеляріях, у школі панувала

суха книжна мова, штучна й незграбна, позбавлена будучності, засуджена на вимертя.

Після того як на Лівобережній Україні запанував відносний спокій, коли почала формуватися заможна верства земельних власників козацької старшини, коли помалу почало збагачуватися й міщанство, в міру того, як розвивалася закордонна торгівля, ми бачимо скорий розквіт в Українській державі матеріальної культури й мистецтва. Накопичення певних матеріальних достатків у руках козацької старшини відбивається насамперед на зрості будівництва, головним робом церковного. Не тільки гетьмани, але й полковники, та навіть нижча старшина будують величаві церкви, монастирі, шкільні будинки. На Україні утворюється особливий стиль, так званий українське барокко, чудові зразки якого донині прикрашають Київ, Чернігів, Переяслав і навіть зовсім незначні міста й містечка. Розвивається малювання, особливо церковне й портретне, причім українські маляри дуже влучно наслідують чужоземних, головно італійських. Особливо ж процвітає гравюра. При знаменитій Києво-Печерській друкарні працює цілий ряд талановитих граверів, учнів відомих майстрів Кіліянів із Нюренберга, серед них можна назвати імена Мігури, Тарасевича, Щирського, котрі утворюють цілу школу. Друкарні київська, чернігівська й новгород-сіверська випускають багато книжок слов'яно-українською, польською й латинською мовами, й ці книги обслуговують не тільки Україну, але й Польщу, Москву й балканські землі.

У зв'язку з розвитком культурних потреб життя розвинувся на Гетьманщині при кінці XVII ст. гутницький (скляний) промисел, а також папірництво, головним чином у північних полках — Стародубському, Чернігівському й Ніжинському, де було багато лісів та води. Розвинулося також і ліярництво: так зване «людвісарство», себто виливання виробів із міді, й «конвісарство», яке мало діло з циною (оловом). На Україні були прекрасні майстри, що виливали гармати, дзвони, казани, котли, всякий посуд та інші вироби, особливо вживані для горілчаного промислу. Осередками ліярництва були Київ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський і Глухів. Високого мистецтва досягла різьба на дереві (пам'ятками є чудові різьблені іконостаси в цілій низці українських церков) і килимарство, зразки якого так само, як і зразки шовкових тканин XVII ст., що збереглися по музеях, чарують наше око своїм високим артистизмом.

Коли трохи заспокоїлися бурі й заколоти часів Руїни, ми бачимо, що українська молодь відновлює давній звичай їздити за кордон до чужих країв, щоб там здобувати або закінчувати вищу освіту. І коли давніше, за литовсько-польської доби їздили діти панів, шляхти й заможнішого міщанства, то тепер їдуть діти козацької старшини й навіть простих козаків, їдуть іноді без грошей, бідують, але вперто, змагаються здобути освіту в європейських високих школах. На Україні не мали ніколи того упередження проти західно-європейської науки, яке існувало, наприклад, у Москві, що проти нього мусив так енергійно боротися цар Петро I. Він силою мусив висилати молодих людей на захід для науки. Українці їздили зовсім

добровільно. Їм не шкодило в очах земляків анітрохи те, що вони вчилися в римокатолицьких та протестантських школах. Так, наприклад, князь Йосиф Езеїл Курцевич учився на початку XVII ст. в Падуанському університеті, але, повернувшись на Україну, став архимандритом Запорізького монастиря в Трахтемирові, а в 1621—1629 роках був єпископом Володимирським і Берестейським. Коли ж він попав на Московщину, то скінчив свої дні на засланні. В кінці XVII ст. Теофан Прокопович скінчив єзуїтську колегію в Римі, і це не перешкодило йому по повероті зайняти професорську кафедру в Києві. Знову ж таки немало чужоземців приїздить і оселяється на Україні: лікарів, архітекторів, механіків, військових, навіть професорів. Ще з часів Богдана Хмельницького помічається дуже сильний приплив югослов'ян, головно сербів. Цілі сотні й тисячі сербів вступають до українського війська, й багато з них досягають високого становища. Вже в другій половині XVII ст. ми знаємо десятки генеральних старшин, полковників і сотників із сербів. В початку XVIII ст., як побачимо далі, цей приплив сербського елемента на Україну ще збільшується. Багато сербської молоді вступає до київської Академії; вертаючись додому, вихованці Академії займали посади вчителів, ставали видатними церковними й культурними діячами. Чимало переселяється на Україну греків та волохів. Українська держава служить предметом атракції для південних слов'ян і взагалі для православних християн на Балканах, пригнічених турецьким пануванням. Поруч із московським царем український гетьман виступає в ролі протектора переслідуваного мусульманством східного християнства. Мандрівець із далекого сходу, сирійський дякон Павло з Алеппа, що переїздив через Україну в 1654—1655 роках, залишив нам ентузіастичний опис української землі й її столиці Києва. Його вразив не тільки матеріальний добробут, квітучий стан сільськогосподарської культури, але й високий рівень просвіти і в народних масах, і на верхах суспільства. Він бачив, що по селах «усі вміють читати й знають порядок церковної служби та церковні співи; крім того, священики вчать сиріт і не залишають їх волочитися по вулицях невігласами»; навіть жінки ходили до церкви з молитовниками в руках, а в Києві в жіночих монастирях він бачив, що всі черниці добре обучені читанню й письму й знайомі з наукою та літературою. Там же у Києві він милувався високим рівнем друкарського мистецтва, малювання й будівництва. Висока культура, м'яка вдача, гостинність і привітність українського населення особливо вразили Павла Алеппського як контраст до життя на Московщині, де йому довелось перебути більше року в самій столиці і спостерігати побут самих верхів суспільства, аж до царського двору включно. Коли він перебував у Москві, то в нього «неначе замок висів на серці, думки були до краю придавлені, бо в московській землі ніхто не почуває себе вільним і веселим окрім тамошніх людей». Коли ж він вступив, вертаючися, на українську землю, його душу, як і всіх його супутників, «залила радість і серця розширились», вони почули себе немов

дома, бо лоди на Україні «були приязні, ласкаві й поводитися в нами як із земляками».

Таке саме враження високо культурної країни справляла Гетьманщина й на інших чужоземних подорожніх, які переїздили її на тереломі XVII і XVIII ст., за золотої доби Мазепи. Московський подорожній піп Іван Лук'янов, що переїздив її в 1701 р., був уражений красою архітектури українських міст Глухова, Кролевеця, Батурина, Ніжина, а особливо Києва. Вразило його й те самостійне місце, яке мала українська жінка в домашнім і суспільнім житті. Датський дипломат Юст Юль, їдучи тим самим шляхом у 1711 р., навіть після московської руїни 1708—1709 років був здивований багатством і культурністю краю. Чистота, чепурність українців, їх гарні будівлі нагадували йому Данію. Так само вразила його надзвичайна чемність українського населення й те, що жінки ходили до церкви з молитовниками.

Так, навіть обмежена й неповна форма власної держави, якою була Українська держава кінця XVII ст. дала змогу українському народові серед тяжких війн і спустошень розвинути найкращі сторони своєї вдачі й досягти такого рівня просвіти й культури, який сміливо дозволяє поставити Гетьманщину кінця XVII ст. поруч із найбільш освіченими країнами Європи. Такий був благодійний вплив життя у своїй власній державі, де українці мали змогу до певної міри влаштувати своє життя за своєю власною уподобою.

ЛІТЕРАТУРА

Василенко М. Територія України XVII ст. // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. К., 1927. Крип'якевич Ів. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 129, 130, 134—135, 139—140, 147, 151. Львів, 1920—1931. Слабченко М. Центральні утворення Гетьманщини XVII—XVIII ст. Одеса, 1918. Його ж. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 116. Львів, 1913; Його ж: Малорускій полк в административномъ отношеніи. Одеса, 1909. Окиншевич Л. Рада Старшинська на Гетьманщині // Україна. 1924. Кн. 4. Його ж: Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. Укр. Акад. Т. 6. К., 1929. Його ж: Генеральна Старшина на лівобережній Україні XVII—XVIII ст. Там же. Т. 2. К., 1926. Модзалевський В. Перший військовий підскарбій Роман Ракушка // Записки істор.-філол. Відділу Укр. Акад. Наук. Т. 1. К., 1919. Його ж: До історії млинського права Гетьманщини // Записки Укр. Наук. Тов. Т. XIII. К., 1914. Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в лівобережній Україні до кінця XVIII ст. // Праці Ком. вивч. зах.-рус. і україн. права. Т. 3. К., 1927. Лазаревський А. Малоросійські посполитые крестьяне (1648—1783). К., 1908; Укр. переклад у т. 22 «Укр. істор. Бібліотеки». Львів, 1902. Якотинь В. Очерки соціальної історії України в XVII—XVIII ст. Т. 1. В. І. Прага, 1924. Барвінський В.

Крестьяне в лѣвобережной Украинѣ в XVII—XVIII ст. // Записки Харьковскаго Университета. Кн. I—III. 1909. Окремо: Харків, 1909. Ткаченко М. Нариси з історії селян на лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. // Записки істор.-філол. Відділу Укр. Акад. Наук. Т. XXVI. К., 1932. Слабченко М. Господарство Гетьманщини. Т. I. Землеволодіння та форми сільського господарства. Одеса, 1923. Його ж: Організація господарства України от Хмельниччини до мирової війни. Т. 1—2. Одеса, 1922. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини // Записки істор.-філол. Відділу Укр. Акад. Наук. Т. VII—VIII. К., 1926. Багал'їй Д. Магдебургське право в містах лівобережної Малоросії // Журнал Минист. Народн. Просвѣщ. Кн. 3. 1892.; Укр. переклад у т. XXIII—XXIV. Руськ. Істор. Бібліотеки. Львів, 1903. Його ж: О судьбѣ городского самоуправления в малоросійскихъ городахъ XVII—XVIII ст. // Труды XIV Археологического Съѣзда. М., 1914. Клименко П. Западно-русские цехи XVI—XVIII ст. К., 1914. Його ж: Цехи на Україні. Т. I. К., 1929. Ершов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // 36. Чернігів і північне Лівобережжя. К., 1928. Його ж: До історії цехів на лівобережжі XVII—XVIII ст. // Записки Ніжинського Інституту Народн. Освіти. Кн. VI. 1926. Левицькій О. р. Очерки народної життя Малоросії в другій половині XVII ст. // Київська Старина. Кн. 1—12. 1901. Окремо: К., 1901; Нове українське видання: По судах Гетьманщини, Харків, 1931. Єварницькій Д. Історія запорожскихъ козаковъ. Т. I. Вид. 2. Петербургъ, 1900. Т. II. Петербургъ, 1895. Його ж: Славный кошевой атаманъ Ив. Д. Сирко, Петербургъ, 1894. Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії вивчення історії зах.-рус. і україн. права. Т. 3. К., 1927. Петров Н. Київська Академія // Записки істор.-філол. Відділу. Укр. Акад. Наук. Т. I. 1919. Його ж: Київская Академія во второй половинѣ XVII ст. К., 1895. Голубевъ С. Історія Київської Духовної Академії. Вып. I. К., 1886. Jablonski A I Akademi Kijowsko-Mohylanska, Kraków, 1899—1900; Його ж: W sprawie Akademji Kijowsko-Mohylanskiej // Kwart. Histor. 1902.

Тітов Хв. Стара вища освіта в київській Україні. К., 1924. Його ж: Історія книжної справи на Україні. К., 1924. Харлампович К. Малоросійське вплив на великоруську церковну жизнь. Казань, 1914. Огієнко Ів. Українська культура, Катеринослав-Ляйпціг, 1923. Мірза-Авакянц Н. З побуту української старшини кінця XVII ст. // Записки Україн. Наукового Т-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Т. I. Полтава, 1919. Модзалевський В. Гути на Україні. К., 1926. Його ж: До історії українського ліярництва // Збірник Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства. К., 1921. Кошарнівський М. З історії папірництва на Чернігівщині // Бібліологічні Вісті. К., 1930. Кн. III, IV.

VII

УЧАСТЬ УКРАЇНИ

У ВЕЛИКІЙ ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ.

МАЗЕПА ОКУПУЄ ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ.

АРЕШТ ПАЛІЯ. ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ.

ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ.

БАТУРИН І ПОЛТАВА. МОСКОВСЬКИЙ ТЕРОР.

СМЕРТЬ МАЗЕПИ В ЕМІГРАЦІЇ. ГЕТЬМАН

ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ.

ПОХІД ОРЛИКА НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ.

ПРУТСЬКА КАМПАНІЯ.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРЛИКА В ЕМІГРАЦІЇ

Україні довелося взяти близьку участь у великій Північній війні й понести з свого боку дуже тяжкі жертви, хоч, як уже було згадано, інтереси, задля яких цар Петро розпочав цю війну, були далекі й чужі для України. Головною причиною війни з московського боку було бажання відкрити доступ до берегів Балтійського моря, які належали Швеції. Цар Петро заключив союз із курфюрстом саксонським Августом, який незадовго перед тим був обраний на польського короля. Август хотів відняти у шведів Лівонію, уступлену їм Яном Казимиром у 1660 р. по договорі в Оливі. Він мав почати війну як курфюрст саксонський, але зобов'язався втягнути в війну також і Польську Річ Посполиту. Пристав до коаліції проти шведів і король Данії, який мав претензії на герцогство Шлезвіг-Гольштинське, якому допомагала Швеція. Союзники не мали ніякого спільного плану війни і взагалі, як виявилось, були дуже мало до цієї війни підготовані. Вони розраховували на те, що Швеція, на чолі якої стояв зовсім молодий король Карл XII, ще менше від них підготовлена до війни. А головно — вони надіялися заскочити шведів несподівано. Війну почали в кінці 1700 р. одночасно Данія й король Август. Данія окупувала своїм військом Шлезвіг-Гольштинію, а Август обложив своїм саксонським військом Ригу. Але Карл XII приготував союзникам ще більшу несподіванку: він висадився з військом коло Копенгаги, зовсім неприготованої до оборони, й примусив датського короля чимскорше заключити мир і вийти з коаліції. Вся датська кампанія закінчилася в кілька тижнів. Цар Петро дожидав тільки звістки про закінчення мирових переговорів із Турцією, щоб, маючи розв'язані руки, й самому кинутися на шведів. На другий день по одержанні звістки про бажаний мир він оповістив шведам війну. Це сталося 19 серпня 1700 р., рівно через день після того, як один із членів коаліції, датський король уже замирив-

ся з Швецією. Цар Петро обложив з своїм військом фортецю Нарву на південному березі Фінської затоки. Війська було в нього 40 000, але це були дуже погано вивчені молоді рекрути, під командою чужоземних офіцерів, бо своїм Петро ще не довіряв. Облога Нарви посувалася наперед дуже мляво, а тимчасом несподівано появився всього з 8 000 відділом сам Карл і сміливим ударом розбив 20 листопада цілу московську армію. Погром був страшний: всі генерали й офіцери поздавалися у полон, боячися своїх власних солдатів; тисячі полонених, увесь обоз, військовий скарб, уся артилерія попали до рук шведів. Карл XII вирішив, що й другий його противник остаточно розбитий, і звернув тепер свої сили проти третього ворога, Августа Саксонського.

Але Карл XII дуже помилився щодо царя Петра: страшний погром не тільки не знеохотив Петра й не примусив його упасти на дусі, але навпаки — викликав у ньому надзвичайний приплив енергії й непохитну рішучість провадити війну далі. Він почав наново збирати свої сили для нової боротьби. Хоча ще по Переяславському договору й на основі своєї попередньої практики московські царі ніколи не вживали збройних сил України проти ворога, який безпосередньо України й українських інтересів не зачіпав, але цар Петро у притягнув до участі в війні також і українські війська: виступав сам у похід проти Нарви, цар звелів, щоб туди ж вирушив і 12000 корпус українського війська під командою полковника Обидовського. Але не встигли українці досягти такої далекої мети походу й дійшли лише до Пскова, як під Нарвою було все скінчене. Українці дуже багато потерпіли в цьому поході від холоду й голоду, й кілька тисяч їх загинуло зовсім або вернулися додому інвалідами. На зміну цьому корпусові цар викликав новий 7 000-й корпус. Тим часом Карл розбив Августа в Лівонії й переніс військові дії в Литву. Цар змінив свій союз з Августом новим договором і зобов'язався піддержувати союзника всіма силами. Тепер уже втягалася в війну Польська Річ Посполита. Вона вимагала від Петра як компенсації зречення прав на решту правобережної України, яка ще залишалась у підданстві в царя. Звістка про це дуже стривожила гетьмана Мазепу, й він протестував перед царем проти всяких уступок полькам коштом України.

Однак гетьман скоро одержав наказ іти з військом на поміч польським союзникам царя на Білорусь. Крім того, цілий корпус українського війська під проводом полковника Апостола був висланий на північ, де українці разом із москалями розбили шведського генерала Шліпенбаха під Ерестфером у Лівонії. Українці захопили велику військову здобич, але російські начальники відняли її в них. Взагалі українські козаки дуже нарікали на погану поведінку з ними московської команди, на тримання їх у голоді, невиллату грошей і всякі утиски. Беручи участь у тяжкій війні в незвичайних для них кліматичних умовах на півночі, кладучи свої голови за чужу справу, українці не тільки не діставали ніякої нагороди, але ще й зазнавали всяких кривд та образ від москалів. Через війну припинилась українська торгівля з балтійськими портами, нав'язані

з заходом торгівельні зв'язки рвалися, українські експортери зазнавали величезних втрат й економічне життя України руйнувалось. Це все робило війну дуже непопулярною на Україні й викликало серед народу незадоволення й нарікання.

А цар Петро вимагав щораз нових жертв з боку України. В 1702 р. Карл зовсім розбив Августа й захопив Варшаву й Краків. Багато поляків почало покидати Августа й переходити на шведський бік. Появився навіть претендент на королівство, якого піддержував Карл супроти короля Августа: це був Станіслав Лещинський, воєвода Познанський. Вся Польща розділилася на дві партії: одна стояла за короля Августа, друга за Станіслава Лещинського. Прихильники Августа вважалися за союзників Москви, Станіслава Лещинського піддержували шведи. Тепер фронт бойових операцій, в яких мусило брати участь українське військо, розтягнувся на всі пограничні з Гетьманщиною польські провінції: на Білорусь і на правобережну Україну. Щоб піддержати прихильників Августа на Білорусі, гетьман Мазепа мусив вислати туди в 1703 р. 12 000-ї козацький корпус під проводом полковника Миклашевського, а сам із царського наказу вирушив весною 1704 р. з цілою українською армією в 40 000 людей на правий берег Дніпра. Цей період дав йому змогу окупувати правобережну Україну, й він старався з того часу, щоб ця окупація обернулася в прилучення правого берега Дніпра до Гетьманщини.

Становище правобережної України під той час було уже складне. Як знаємо, по договорах Бахчисарайському з 1681 р. і по Московському з 1686 р. більша частина правобережної України залишилася за Польщею; тільки Київ із околицями дістався Москві, та ще Кам'янець із частиною Поділля залишався в турецьких руках. Мир із Туреччиною в 1699 р. вернув Польщі й Кам'янець. Однак влада Польщі над правобережною Україною була не безумовна: Польща була зобов'язана по договору з Москвою не заселювати цілої смуги землі, яка тяглася вздовж правого берега Дніпра, починаючи трохи нижче від Києва й до самого Чигириня. Ця смуга мала залишатися порожньою, свого роду буфером між лівобережною козацькою Україною й Україною польською. Властиво кажучи, під владу Польщі ціла правобережна Україна повернулася як пустиня: міста й села лежали в руїнах, населення було знищене або розбіглося на всі сторони й ховалося по малодоступних місцях. Спочатку польський уряд заходився наново колонізувати Поділля. Але діло посувалося дуже помалу. Тимчасом Польща мала потребу в постійній охороні своїх українських провінцій від татарського степу. Тому король Ян Собеський прийшов до рішення відновити знищену тут козацьчину. Він видав у 1684 р. універсал, яким дозволив козакам селитися на місцях, де колись існували старі міста, такі, як Корсунь, Чигирин, Лисянка, Умань. І в наступному 1685 р. польський сейм формально відновив козацьчину. Настановляється козацьким гетьманом полковник Могиленко, йому доручається організувати козацьке військо та розселювати його по всьому краю. Це викликає тривогу й незадоволення московського уряду й лівобережного гетьмана, виникають дипломатичні конфлікти. Але колонізаційний рух росте

з стихійною силою. На заклик Могиленка звідусіль починають сходитися переселенці: з лівобережної України, з Волині, Полісся, Галичини, Молдавії. Всіх приваблює обіцянка свободи й володіння землею, скільки хто захоче її взяти: родючі чорноземні простори лежали вільні й незайняті, аби була охота на них працювати. Мов із-під землі виростають козацькі полки й сотні: кожен із прибулих переселенців записується в козаки й хоче одночасно орудувати шаблею й плугом. Серед козацьких полковників висуваються особливо Самусь у Богуславі, Абазин у Брацлаві, Палій у Фастові та Іскра в Корсуні. Кожен із них у своєму полку енергійно провадить організаційну й колонізаційну діяльність. Гетьманом над новою козацькою королю після смерті Могиленка призначив Гришка, а потім Самуся. Та найбільше визначився серед нових козацьких діячів полковник Фастівський Семен Палій, родом із Чернігівщини. Це була людина освічена і вже немолода. У його голові роїлися широкі політичні плани. Заснувавши свій осередок у містечку Фастові, 60 кілометрів від Києва, майже на самій границі з Гетьманською Україною, Палій енергійно взявся за заселення цілої північної й середньої України. Вже 1694 р. він писав до гетьмана Мазепи: «Я знайшов цей край пустинною й працював коло Фастова, як коло свого господарства. Широкі поля засіялись збіжжям, число мешканців зросло, та не так із польської сторони, як із берегів Дніпра, з козацького краю та з Волощини; й церкви Божі я побудував і прибрав на славу імені Божого».

Палій правив своїм полком дуже самостійно так, наче над ним не було ніякої верхньої влади. Але перші роки він уникав зачіпок із польськими властями. Він брав дуже енергійну участь у боротьбі з татарами й турками, робив дуже сміливі походи й заходив аж до берегів Чорного моря. Своїми походами він здобув собі велику бойову славу. Однак Палієві не вдалось уникнути конфлікту з польською владою. Річ у тому, що в міру того як знову заселялася правобережна Україна, почали пригадувати про свої права на землю діти й внуки вигнаних колись звідти за Хмельницького панів і шляхти. Із скринь та з архівів витягали вони тепер старі документи, з яких було видно, що землі, які опанувала вільна народна колонізація, належали кілька десятків літ назад окремим власникам. І діти цих власників почали заявляти свої права. Але Палій не визнавав ніяких прав і не допускав колишніх власників до їхніх бувших маєтків. Він не церемонився й з шляхтою сусідніх із його полком околиць; він розставляв своїх козаків на «лежі» (квартирі) по шляхетських маєтках. Це, розуміється, викликало незадоволення й скарги на Палія.

Сам Палій голубив у душі план організувати на правому березі козацьчину, передати її під владу лівобережного козацького гетьмана й таким способом злучити докупи обидві частини розірваної надвоє України. Очевидно, що про це марив у ті часи кожен український патріот. Цей план, як видно, виник у Палія дуже вчасно, бо вже в 1688 р. він через гетьмана Мазепу звернувся до московського уряду з пропозицією прийняти його з цілим Фастівським полком

у підданство московському цареві. Але в Москві не хотіли вплутуватися в новий конфлікт із Польщею, з якою щойно заключили «вічний мир», і Палієві відмовили. Чутка про зносини Палія з Москвою дійшла до польських властей. Вони схопили Палія й посадили в тюрму. Але Палій утік із тюрми, вернувся до своїх козаків, витіснив польську заложу з Фастова й знову став правити своїм полком як незалежний володар. Він продовжував зносини з гетьманом Мазепою; з польською владою не раз доходило в нього до ворожих сутичок. Одного разу був висланий проти Палія цілий відділ польського війська, але Палієві на поміч прийшли козаки з лівого берега, й вони вкупі відбили поляків.

Та ось у 1699 р. Польща заключила мир із Туреччиною. Поділля вернулося до Польщі, турки остаточно зреклися своїх претензій до правобережної України, й козаки були тепер більше для Польщі непотрібні. В тому ж самому 1699 р. сейм постановив скасувати в межах Польщі козащину, й коронний гетьман Яблоновський видав наказ гетьманові і всім полковникам, щоб вони розпустили козаків і здали укріплені місця польській команді.

Але козаки не послушали. Польська влада вислала в 1700 р. чотиритисячний відділ війська з артилерією проти Палія. Однак Палій розбив цей відділ. Це був уже відкритий розрив із Польщею. Щоб приборкати козаків, було оповіщено посполите рушення шляхти в усіх трьох воєводствах: Київському, Волинському й Подільському. Самусь із свого боку розіслав універсали до всього народу, підіймаючи його на війну. Він оповіщав, ніби присягнув за весь український народ на Правобережжі бути вірним цареві й слухатися гетьмана Мазеви. Головною опорою польської влади в краю була сильна укріплена фортеця в Білій Церкві. Самусь і Палій спільними силами обложили її. Польське військо, яке рушило виручати Білу Церкву, вони розбили під Бердичевом. Нарешті після сімох тижнів облоги козаки штурмом здобули Білу Церкву. 28 гармат, великі запаси пороху і всякої амуніції були їх трофеями. З-під Білої Церкви Самусь рушив до другої важкої фортеці, до Немирова на Поділлі, й також здобув його. По всьому краю розлилося народне повстання, як колись за Богдана Хмельницького. Навіть дехто з шляхти пристав до повстання, наприклад, відомий поет-демократ Данило Братковський, який стояв у близьких зносинах із Мазепою й за своє співчуття до повстанців заплатив головою, коли попав до рук польських властей.

Мазепа уважно стежив за розвитком подій на Правобережжі. Він радив цареві Петрові, щоб той прийняв під свою владу правобережну Україну, принаймні хоч Білу Церкву з Палієм. Але цар не хотів про це й чути: він зовсім не хотів псувати своїх союзних відносин із Польщею, котра була втягнута в війну проти шведів. Він не тільки не думав приймати Палія в підданство, але вимагав, щоб Палій припинив повстання й покорився Польщі, й не дозволив Мазепі подати ніякої помочі повстанцям.

Народне повстання було здане на свої власні сили, й польський уряд його приборкав. Польський гетьман Сінявський вирушив із

цілим військом. Він випер Самуся з Немирова, потім обложив Ладижин, де замкнувся полковник Абазин. Після героїської оборони Ладижин узято штурмом, усіх оборонців поголовно винищено, причім загинуло 10 000 народу, а Абазина посаджено на кіл. Після здобуття Немирова й Ладижина почалися страшні репресії. Багато тисяч повстанців покарано смертю, в 70 000 людей обрізано ліве вухо... Один Палій держався в своїй Білій Церкві. Сінявський посилав листи за листами до гетьмана Мазеви, прохаючи допомоги проти повстанців. Але Мазепа не міг підняти руку на своїх земляків і одновірців. Він прийняв у себе Самуся, котрий віддав йому свої гетьманські клейноди, дав притулок у себе й козакам, які вернулися після погрому на правому березі Дніпра.

При таких обставинах раптом Мазепа дістав весною 1704 р. наказ від царя вирушити з цілою українською армією на правий берег Дніпра й йти в глиб Польщі на поміч партії короля Августа Саксонського проти партії Станіслава Лещинського. Мазепа окупував Київщину й Волинь. Він вислав уперед 17-тисячний український корпус під проводом полковників Апостола й Мировича, котрий прилучився до саксонських військ і оперував разом із ними проти шведів на Познанщині. Козаки під проводом Апостола розбили шведський відділ Лейонгельма і взяли в полон 300 шведів. Козаки Мировича взяли участь у здобутті від шведів Варшави. Сам Мазепа задержався в Бердичеві. В нього виник конфлікт із Палієм. Хоча Мазепа й Палій хотіли того самого — злуки правобережної України з Гетьманщиною, але вони дуже різнилися своїми політичними поглядами й своєю тактикою. Палій був щирий демократ, він хотів удержати справжнє народоправство й такі порядки, які були хіба що на Закарпатській Січі; він ворогував проти панів і шляхти. В очах Мазеви він був небезпечний демагог, тим більше, що народні маси дуже любили Палія, для яких він був «козацький батько». Мазепа боявся, що Палій захоче й при ньому грати якусь самостійну роль, як він це робив під Польщею. Може бути, що Мазепа підозрював Палія в честолюбних замірах і в претензіях на гетьманську булаву. Щоб збутися такого небезпечного союзника, Мазепа звелів заарештувати Палія й вислав його до Батурина, а потім до Москви. Звідти Палія заслано до Сибіру. Конфлікт між Мазепою й Палієм справив глибоке враження на народні маси: ще й донині збереглася в численних варіантах пісня про Мазепу й Палія, де всі симпатії народу лежать по стороні Палія.

Карл XII розбив Августа й вигнав його з Польщі. Шведи взяли Львів, і українське військо мусило відступити. Однак Мазепа вдержав за собою Волинь і Київщину й, коли Карл погнався далі на захід за Августом і переніс війну до Саксонії, 40-тисячна українська армія під проводом Мазеви рушила літом 1705 р. до Галичини. Львів і вся Галичина були окуповані українським військом. Воно дійшло аж до Сандомира. Однак нові перемоги Карла привели до нової зміни в військовій обстановці. Шведи рушили були на Литву, й сам Карл підійшов до Гродна. Литовські магнати й шляхта стали переходити на його бік, визнаючи королем Станіслава Лещинського.

Москалі старалися затримати наступ шведів, і раною весною цар Петро викликав на поміч Мазепу, який у березні 1706 р. прибув до Мінська з 14 000 війська. Козаки стали залогом в Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах. Тут козакам не пощастило: шведи взяли Несвіж, де загинув Миклашевський, полковник стародубський, а потім після довгої облоги добули й Ляховичі, де попав у полон Минович, полковник Переяславський. Тимчасом Карл XII, затримуючи ворогів дрібними сутичками на Литві й Білорусі, кинувся з головними своїми силами до Саксонії й окупував її аж до Липська. Це примусило Августа почати переговори про сепаратний мир. 18 вересня в Альштранді заключено мир: Август зрікся польської корони на користь Станіслава Лещинського й розірвав свій союз із Москвою. Карло мав тепер змогу обернутися з усіма своїми силами проти останнього свого ворога, проти царя Петра.

Восени 1707 р. Карл рушив з Саксонії на схід. Йому властиво треба було знову завойовувати Польщу, окуповану українсько-російськими військами при допомозі прихильників Августа. Невідомо, однак, було, куди він саме рушить, чи на Польщу й звідти на Україну, чи на Литву й звідти просто на Москву. На Україні почалася тривога. Цар Петро звелів гетьманові Мазепі стягати до купи свої сили й почати поспіхом укріплювати Київ. Україна вже сьомий рік несла тягар шведської війни й поклала на цю війну величезні жертви. Десятки тисяч українських козаків полягли в далеких краях — у Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі, Саксонії за чужу для них справу, а цар вимагав щораз нових жертв. Край був страшенно виснажений і зруйнований економічно. З України вивозилося безконечне число хліба й усяких інших харчів; торгівля припинилась; маси сільського населення примусово виганялися на фортифікаційні роботи. Серед народу, серед козацтва й навіть серед козацької старшини йшли голосні нарікання: коли ж цьому нарешті буде кінець? Непевні політичні перспективи примушували задумуватися над майбутньою долею України. Було ясно, що для Петра Україна була лише знаряддям для його власних цілей, які зовсім не були згідні з інтересами українського народу. Мазепа хотів удержати за собою правобережну Україну. Цар Петро готовий був віддати її назад Польщі, аби тільки знайти в ній союзників проти Карла. Ходили чутки, що він готовий віддати Україну як компенсацію кому завгодно, — полякам, шведам, аби тільки купити собі цією ціною шматок узбережжя Балтійського моря. На Україні боялися, що коли Карл піде просто на Гетьманщину, то цар залишить її на власні сили, аби оборонити свої придбання на півночі й саму Москву. Все це утворювало на Україні незвичайно тривожний настрій і приводило до того, що українські патріоти разом із старим гетьманом мусили поважно задуматися над питанням, що далі буде з Україною й що далі їм треба робити. Виникла думка: чи не пошукати яких інших політичних комбінацій, ніж протекторат московського царя?...

Ми підходимо тут до винятково важливого в українській історії моменту, який звичайно зв'язують із іменем одної особи, а саме особи гетьмана Мазепи. Це так звана «зрада» гетьманом Мазепою

московського царя, й його перехід на бік шведів. Небагато в українській історії моментів, які так тяжко завважили на долі українського народу, як цей вчинок знаменитого гетьмана. Можна сміливо сказати, що весь дальший розвиток українського життя й спеціально розвиток українсько-російських відносин відбувався протягом трохи не цілих двох століть під враженням і під знаком трагічного кроку гетьмана Мазепи. Досить буде пригадати, що вже в наші часи, на початку XX ст., український визвольний рух був охрещений його ворогами іменем «мазепинства», а прихильників цього руху названо «мазепинцями». Біля імені Мазепи накопичилося з одного боку страшенно багато ненависті й злоби, а з другого — не менше того романтичної ідеалізації. І те й друге так впливало на самий хід історичних дослідів, що майже до самого кінця XIX ст. історіографія не знає ні одної спроби хоч трохи об'єктивно, *sine ira et studio*, розглянути життя й діяльність славного гетьмана. Коли додати до цього, що до самого кінця XIX ст., в Росії й неможливо було об'єктивно писати про Мазепу, без безпеки стягнути на себе підозріння в політичній неолояльності, трохи не в державній зраді, то буде зрозуміло, чому навіть широка спеціальна монографія про Мазепу, написана в 1885 р. знаменитим українським істориком Костомаровим, дуже далека від історичної об'єктивності. Лише в 1897 р. появилася перша праця, яка старалася спокійно розглянутися в історичній обстановці початку XVIII ст. й оцінити особу і вчинки гетьмана Мазепи не в залежності від традиційних і передуваних поглядів. Це була монографія Ф. Уманця «Гетманъ Мазепа». Вона викликала живий обмін думок серед спеціалістів і стала щасливим початком. Нові розсліди, а особливо нові матеріали, знайдені по закордонних архівах, пролили багато нового світла, й трагічний момент української історії, зв'язаний із іменем гетьмана Мазепи, представляється нам сьогодні зовсім інакше, ніж представляла його раніше офіційна російська історіографія, а за нею повторювали й інші історики, навіть деякі українські.

Передовсім в'яснено, що справа зовсім не була індивідуальним учинком самого гетьмана Мазепи, нібито продиктована якимись його особистими мотивами: це був рух цілої старшинської верстви, який тільки виніс наверх самого гетьмана, як головного представника цієї верстви й як голову Української держави. Друге, цей рух опирався на певну історичну традицію і в очах його учасників представлявся логічним і необхідним виходом серед тих обставин, які утворилися в часі війни між Швецією й Москвою. Шведсько-український союз 1708 р., заключений між королем Карлом XII і гетьманом Мазепою, не був якимсь небувалим явищем в історії Української держави. Ми бачили вже, як Богдан Хмельницький старався спертися на поміч Швеції в боротьбі проти Польщі. Ми пригадуємо, як він заключив із дідом Карла XII тісний військовий союз і провадив спільно з шведами війну проти Польщі, незважаючи на те що ця війна в той час ішла врозріз із політикою Москви. Швеція, як держава, що не межувала безпосередньо з Україною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найзручнішим союзником, що його в той час могла собі

знайти Україна. З упадком самостійного становища України по смерті Хмельницького й з переходом її на становище васала Москви, шведсько-українські відносини самі собою мусили перерватися. Тепер, на початку XVIII ст. Швеція знову виступає на політичному обрії України в критичному моменті, коли перед Україною знову постає грізне питання: бути чи не бути? Обставини склалися так, що перемога кожного з могутніх противників несла Українській державі загибель: у разі перемоги Карла Україна зробилася б добычею його союзника Станіслава Лещинського, нового польського короля; перемога Петра привела б до остаточного скасування всякої автономії України, як це вже показала практика перших років війни, цар Петро зовсім не збирався боронити Україну, яко таку, проти шведів і поляків; він визискував її сили для своїх власних цілей, у разі ж потреби готовий був покинути її на її власну долю або ж отверто пожертвувати нею для врятування своїх інтересів, котрі лежали для нього на берегах Балтійського моря, а не на середньому Дніпрі.

Отже, при такому становищі в представників провідної на Україні старшинської верстви вже в перших роках війни мусила постати думка, що треба самим подумати про свою власну долю. Чим ширше розгорталася військові події й чим більші жертви мусила складати Україна на вівтар цієї чужої для її інтересів війни, тим глибше незадоволення поширювалося в усіх кругах українського населення. До гетьмана з усіх боків йшли скарги на різні кривди, надужити й нестерпні тягарі, які терпіло населення України від московських властей у зв'язку з війною. Щорічне висилання тисяч людей на фронт, примусові фортифікаційні роботи, нескінченні реквізиції харчів, цілковите припинення торгівлі з закордоном, усе це з кожним роком щораз більше руйнувало край і захитувало самими основами добробуту. Кінець кінців населення обвинувачувало в своїх нещастях правлячу старшину з гетьманом на чолі. І коли в кінці 1706 р. козацькі полковники Апостол і Горленко звернулися до Мазепи з словами: «Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо, за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу й кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!» — то ці слова були відгуком того, що думалось і говорилося по всій Україні. Вже весною 1707 р., коли українська головна команда перебувала в Жовкві в Галичині, вища старшина зібралася на таємну нараду в помешканні генерального обозного Ломиковського й обмірковувала статті Гадяцької умови Виговського з Польщею з 1658 р. Всі факти вказують, що думка залишення Москви й перехід на бік її ворога — Швеції, щоб рятувати Україну, зовсім не була винаходом самого Мазепи; вона була спільною всім відповідальним керманічам української політики, й перехід на бік Карла XII був, можна сказати, нав'язаний Мазепі самою старшиною.

Сама історія зносин Мазепи з Карлом, по своїй суті глибоко таємних, ще й досі вкрита великою таємницею. Все, що ми знаємо про них, це згадки й записки сучасників, зроблені вже значно

пізніше, *post factum*, і здебільшого з певною політичною метою. Такий характер носить, наприклад, записка одного з найближчих до Мазепи людей, його генерального писаря Орлика, зроблена більш як 12 років після подій із метою дістати від московського уряду амністію. А вона, ця записка, є одним із найважливіших документів до історії Мазепиною замислу. Скільки можна судити з різних роду сучасних звісток і пізніших документів, зносини Мазепи з противниками Петра розпочалися в 1705 р., коли він перебував із українським військом у Польщі. Ініціатива вийшла з польських кругів, які піддержували кандидатуру на польський трон Станіслава Лещинського. Є відомості, що вже восени 1705 р. Станіслав Лещинський засилає до Мазепи таємного посланця. Можна думати, що піддержуючи ці таємні зносини з ворогами Москви, Мазепа ще не будував ніяких конкретних планів, аж поки на нього не почала налягати козацька старшина, домагаючись, щоб він відпав від Москви, й не знаючи ще, що гетьман уже стоїть у таємних зносинах із ворогами царя. Всі найближчі співробітники, впливові старшини: генеральний обозний Іван Ломиковський, полковники Апостол, Горленко, Зеленський, усі вони, як нам відомо, дуже наставляли, щоб гетьман використав тяжке становище Москви і врятував Україну за допомогою шведського союзу. М. Грушевський у статті про «Шведсько-український союз 1708 року» підкреслює, що в своїх планах перейти на бік шведів козацька старшина спиралася на стару традицію шведсько-українського союзу з часів Б. Хмельницького й Виговського і що вона властиво потягла за собою старого гетьмана. І тільки після настирливих просьб і умовлянь зважився Мазепа на якісь конкретніші кроки, знову-таки поки що в сфері таємних переговорів. Він узяв усю справу у свої досвідчені руки й свідомо перебрав цілу відповідальність: неї сам на себе.

Які були мотиви, що спонукали Мазепу до цього? Навіть якби ми не знали з його власних уст ніякого умотивування, то й тоді тяжко було б допустити, щоб тут відіграли роль мотиви особистого характеру, наприклад, бажання ще більших почестей чи слави. Мазепі вже минуло 70 років. Він був бездітний удівець. 20 років був він гетьманом під протекторатом московського царя й користувався з боку царя необмеженим довір'ям і повагою. Цар зробив його першим кавалером ордену св. Андрія Первозванного, виклопотав для нього титул князя Святої Римської Імперії. Для того, щоб у таких роках і при таких обставинах поставити все на карту й кинутися назустріч і невідомій будучині, для цього були потрібні якісь інші мотиви, ніж бажання титулів і влади, того, й другого старий гетьман мав досить.

Мотиви свого небезпечного й необчислимого в своїх наслідках кроку розкрив нам сам Мазепа в деяких своїх деклараціях, які дійшли до нас безпосередньо або посередньо. Так, Пилип Орлик, котрий хотів реабілітувати себе 12 років згодом, пише в своїй записці, що коли Мазепа восени 1707 р. відкрив йому свою грізну тайну, то заприсягався перед ним на хресті й на євангелії в таких словах: «Я кличу всемогучого Бога в свідки і заприсягаю, що не ради високих почестей, не для багатства, або яких інших цілей,

а для вас усіх, що есте під моїм урядом, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей — хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками ващими і рідний край не загинули ні під москалями, ні під шведами. Коли ж я це роблю задля яких-небудь приватних інтересів, то нехай побере мене душею і тілом Бог, в Тройці Святій Єдиний, і безневинно понесені муки Христові». Тяжко допустити, щоб 70-літній дід, який протягом цілого свого життя виявив себе незвичайно ревним сином православної церкви, складав фальшиву присягу, стоячи вже на порозі могили.

У своєму договорі з Військом Запорізьким у Бендерах 1710 р. Орлик писав, що «славної пам'яті Гетьман Ясновельможний Іван Мазепа, подвигнувшись правдою й ревністю за цілість вітчизни, прав і вольностей військових, послідуючи і наслідуючи антецессора свого, славної пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, віддався в оборону найяснішого короля шведського». Та сама думка проводиться в опублікованому вперше М. Грушевським «Короткому представленні причини, через які Україна вийшла з-під московської протекції», складеному якимсь мазепинцем у 1710 р. Нарешті в знайденому І. Борщаком «Виводі прав України», складеному Орликом мабуть у 1712—1713 роках, є вказівки навіть на певні пункти договору між шведським королем і «Князем Іваном Мазепою та станами України»: обидві сторони зобов'язувалися не заключати сепаратного миру, а король зобов'язувався обороняти Україну й допомагати їй визволитися від Москви.

Від самого початку гетьманства Мазепи різні люди писали на нього доноси в Москву. Нахил до доносів, до ябідництва, до інтриг — це був один із сумних наслідків, які залишила в душі українського громадянства епоха Руїни з її загальною деморалізацією. Але в Москві звикли до подібних доносів, розуміли, що вони не мають під собою поважних підстав, і не вірили їм. Звичайно цар Петро відсилав донощиків разом із їх доносами до рук самого гетьмана. Але в 1708 р. на гетьмана був поданий донос, який дійсно був для нього дуже небезпечний, бо виходив цим разом від двох людей, що займали високе становище в українських урядових кругах. Одним донощиком був генеральний суддя Василь Кочубей, другим полтавський полковник Іскра. Кочубей був колись близьким приятелем Мазепи, але в 1704 р. посварився з ним. Причиною був любовний роман старого гетьмана з дочкою Кочубея Мотрею, яку Кочубей, а головню його жінка, не хотіли віддати за Мазепу, бо Мотря була його хрещеницею. Цей роман, що дав стільки вдячного матеріалу пізнішим поетам і драматургам, скінчився тим, що Кочубей посварилися з гетьманом. Правда, з часом сам Кочубей помирився з ним і разом із усією генеральною старшиною був утаємничений у політичні заміри гетьмана. Але мстива жінка Кочубея підмовила свого чоловіка розкрити ці заміри перед царем і таким чином погубити Мазепу. До свого наміру Кочубей притягли й свого родича Іскру. Вони подали цареві донос аж на 27 пунктів. У тому був відпис

патріотичного вірша Мазепи, де він тужить над сумною долею України, над браком згоди між її синами й закликає українців об'єднатися і рятувати свою батьківщину («Всі покою щирою прагнуть»). Але в Москві до такої міри звикли, що всякі доноси з України пишуться з чисто особистих мотивів, що й у даному випадку побачили не що інше, як зведення особистих порохунків. Кочубея й Іскру заарештовано й вивезено до Москви, і з наказу царя його міністри самі робили донощикам допит у Вітебську. Кочубей та Іскра, обое вже старі люди, не витерпіли мук на тортурах і заявили, що свій донос написали по злобі на гетьмана і що все, що в ньому написано, то неправда. Тоді московський суд присудив їх до смерті, з тим, щоб сама страта відбулася на Україні. Обоє привезено на Україну, й там, недалеко від Києва, літом 1708 р., серед козацького табору їм відрубано голови. Але те, про що вони писали в своєму, дуже незручно й навіть наївно складеному доносі, була правда. Вся ця історія примусила Мазепу ховати свій намір в ще більшій таємниці. Та в той час, як нещасним Кочубеєві й Іскрі рубали голови, справа вже наближалася до своєї розв'язки: Карл XII уже марширував із своїм військом на Москву, й гетьман збирився в разі шведського успіху перейти отверто на його бік.

Доля походу Карла на Україну є одним із найяскравіших у цілій всесвітній історії зразків загибелі великого підприємства, якому, здавалося, всі обставини пророкували безперечний успіх. Тим більше вразила і катастрофа, якою скінчився цей похід. Існує величезна література, присвячена історії цього фатального походу, головною російська й шведська. До недавніх часів у цій літературі панував більш-менш одноставний погляд на нещасливого героя походу, на Карла XII: його вважали за незвичайно хороброго й відважного вояка, але відмовляли йому у таланті стратега. Вчинки Карла в часі війни признавалися за яскравий зразок авантюристичної стратегії, котра в своїх наслідках загубила шведську армію, одну з найліпших у Європі, й самій Швеції завдала невиліковні рани.

За останні десятки років у цих поглядах зайшли значні зміни. Ціла низка дослідників, головню шведських (Артур Стілле, Ернст Карлсон, Карл Беннедіх та ін.), взялася наново студіювати історію Карлових походів і на основі нових документальних матеріалів, досліджуючи ці походи з чисто військового погляду, провела свого роду реабілітацію шведського короля, як стратега. Вони показали, що виною катастрофи була не його стратегія, сама по собі дуже добра, лише фатальний збіг зовнішніх обставин, супроти яких був безсилий і найбільший військовий геній. Дуже цінні знахідки до історії походу Карла на Україну дали також праці українського військового дослідника, генерала М. Юнакова.

Альтштрандський мир 1706 р. поставив Карла на висоту могутності. Його завзятий противник Август Саксонський був зломлений, зрікся польської корони й виконав цілий ряд принижуючих умов, які поставив йому переможець, аж до видачі шведам Паткуля, якого дожидали муки й смерть, у той час як саксонські зрадники, які перейшли були на бік шведів, увільнялися від усякої кари. На

польський трон був посаджений Станіслав Лещинський, в повному значенні слова креатура шведського короля. Міжнародний престиж Карла стояв надзвичайно високо. Данія й Пруссія не сміли проти нього й ворухнутись. Австрія, Франція, Англія й Голландія схилилися на бік Карла. Французька дипломатія енергійно його підтримувала. Туреччина була готова в разі його успіху в похід на Москву пристати до нього. Шведські краї були добре захищені. Карл розпоряджав величезним, як на ті часи, контингентом війська: 110 000 людей, при чім це було першорядне військо. Всі ці сили Карл міг обернути проти Москви. Головна армія під проводом самого короля мала нанести рішучий удар цареві. До неї мав прилучитися корпус Левенгавпта, який віз провіант і амуніцію з Ліфляндії. Армія генерала Любекера в Фінляндії мала завдання зв'язувати тут значніші російські сили й загрожувати Петербургові. Корпус генерала Красса мав завдання вирушити разом із військом Станіслава Лещинського на Україну.

Пізним літом 1707 р. Карл вирушив із своєю армією з Саксонії на схід. Поки він завдавав у Саксонії рішучий удар Августові, московський цар окупував своїм військом Польщу, де знову сила Станіслава Лещинського мала зовсім номінальний характер. Тепер Карлові доводилося завойовувати Польщу знову. Дві дороги лежали перед ним у напрямку до Москви: або йти на південний схід через Волинь на Україну й звідти, зміцнивши себе силами Мазепи, йти на Москву, або ж йти на Москву просто через Литву. Карл вибрав цей останній шлях, бо він давав йому змогу бути в зв'язку з шведськими провінціями на східному березі Балтійського моря й бути в контакті з розташованими там шведськими силами. Протягом 6 місяців шведська армія пройшла 900 кілометрів і з початком березня 1708 р. досягла містечка Сморгоні на південний схід від Вільна. Понад Віслою стояла московська армія. Але Карл дуже зручно обійшов її з правого флангу, й москалі мусили весь час перед ним відступати. З бою взяли шведи лінію річки Німану. Москалі, відступаючи, нищили й руйнували все на своєму шляху, залишаючи шведам цілком спустошені області. З Сморгоні Карл рушив просто на Мінськ. З дороги він дав розпорядок, щоб генерал Левенгавпт, що з своїм 12 000 корпусом стояв у Курляндії, вирушив йому на підмогу, зібравши якомога більше артилерії, бойових запасів і провіанту. Сам Карл мав 38 000 війська. Всі думали, що Карл піде просто на Смоленськ і далі на Москву. Розбивши москалів коло Головчина, Карл досяг Дніпра й зайняв Могилів. Цілий місяць дожидав він Левенгавпта й, не діждавшись, рушив далі. Рушити на Москву просто на схід завадило йому те, що москалі на сотні кілометрів спустошили всю місцевість вздовж шляхів, які вели на Москву; з другого боку, щадячи свої сили, Карл не хотів атакувати московські війська, які займали дуже сильні позиції. Відійшовши до міста Татарська, всього в ста кілометрах від Смоленська, Карл, різко повернувшись на південь у напрямку на Україну. Як доводять новіші шведські історики, Карл в цей час ще не думав йти в глиб України: він хотів тільки обійти головні московські сили з правого фронту

й через північну область України, через Сіверщину, вийти на дорогу до Москви, через Брянськ і Калугу. Поспішним маршем він думав випередити царські сили, захопити Сіверщину з її багатими запасами й, забезпечивши себе таким способом, йти далі на Москву.

Але всі його плани розбилися через невдачі двох його генералів: з одного боку Левенгавпт, ідучи занадто помалу, дав себе оточити переважаючим чисельно царським силам і був розбитий коло села Лісного на Білорусі. Вся артилерія і весь обоз Левенгавпта попали до рук москалів. Сам Левенгавпт тільки з половиною своїх сил, з 6 000 вояків, пробився через ворожу армію й догнав головні сили Карла. Цар Петро пізніше зовсім справедливо назвав бій коло Лісного матір'ю полтавської перемоги: ще більше, ніж бойове значення перемоги коло Лісного, було її значення моральне: це вперше московські війська побили значніший шведський відділ у відкритому бою.

Друга невдача полягала в тім, що відділ генерала Лягенкрони, висланий Карлом уперед, щоб захопити головні стратегічні пункти Сіверщини, збився з дороги, попав не туди, де треба, й не виконав свого завдання: перше ніж надійшли головні шведські сили, московська армія, яка весь час йшла паралельно з шведською на схід від неї, захопила всі важливі пункти, які панували над шляхами, що вели з Сіверщини на Москву. Московські відділи, як і раніше, кинулися руйнувати й нищити, щоб не залишити шведам ніяких запасів. Уже зовсім наблизилася зима, й шведам не залишилося тепер нічого, як йти на зимові квартири в глиб України, і то якомога швидше, щоб не дати на цей раз випередити себе царським силам.

Є підстави думати, що в плани Мазепи зовсім не входило, щоб Карл ішов просто на Україну й зробив її театром військових операцій. В інтересах України лежало, щоб два могутні суперники вирішили свою боротьбу в рішучому поєдинку десь поза межами України так, щоб їй залишалось перейти на бік переможця. Україна з кожного погляду була невідготівана до того, щоб самій взяти активну участь у цьому рішучому поєдинку. Хоч яке було сильне незадоволення в широких масах українського населення, але на те, щоб викликати загальне народне повстання проти Москви, треба було відповідної агітації й певних організаційних заходів. Ані того, ані другого не можна було робити: справа шведсько-українського союзу була закутана найглибшою таємницею, про якість готування народних мас не було ані мови; більша частина українських військових сил була розкидана в різних місцях далеко поза Україною; натомість у цілому ряді пунктів України стояли московські залоги, а сам гетьман мусив увесь час кооперувати з московськими генералами.

Коли шведи вступили в північні області України, спеціально на територію Стародубського полку, то через стратегічні помилки шведського генерала Лягенкрони Стародубський полковник Скоропадський був відтятий від сполуки з гетьманом, московські відділи зайняли Стародуб, і Скоропадському, хоч він і належав до однопідданців Мазепи, нічого не залишилось, як триматися разом із царськими

військами. Коли Мазепа довідався, що Карл іде просто на Україну, то, як переказують сучасники, з його уст вирвалися слова страху й відчаю; він заявив своїм довіреним людям, що марш Карла на Україну приведе за собою появу на українській території цілої царської армії й погубить усю справу. Мазепа опинився між двома вогнями, з одного боку наближалася московська армія, й її начальник кликав Мазепу скоріше до себе; з другого боку наближалися шведи. Кожен день проволоки міг викликати серед московської сторони підозріння, і щоб цього уникнути, Мазепі довелося покласти в ліжку й удавати смертельно хворого. Коли ж московський авангард був усього в двох-трьох днях переходу від гетьманської столиці Батурина, й коли далі баритися було вже неможливо, Мазепа залишив частину своїх сил, близько 10 000 людей під проводом полковника Чечеля й гарматного осавула Кенігсека (німця родом) у Батурині й звелів їм не пускати до себе москалів, а сам із 5 тисячами поспішно вирушив на північ. Тільки коли козаки переправилися через Десну, старий гетьман урочисто об'явив їм, що веде їх не проти шведів, а проти москалів. Коло села Орлівки Мазепа сполучився з Карлом.

Батурин був сильно укріпленим містом із дуже численною артилерією. В ньому був великий склад бойових запасів. Оборонці Батурина готовилися вірно виконати наказ свого гетьмана, і коли генерал Меньшиков із передовими московськими силами за кілька днів після виїзду Мазепи наблизився до Батурина, його зустріли гарматними пострілами. Цар Петро дуже скоро довідався про відхід від нього Мазепи. Велике було здивування й переляк царя, але він скоро оговтався в новій ситуації, як і взагалі умів не тратити присутності духу в найкритичніші моменти. З блискавичною швидкістю приймає він одне за другим важливі рішення. Він видає універсал до всього українського народу, оповіщає Мазепу зрадником, обвинувачує його в тому, що ніби він хоче віддати Україну в полську неволю й силоміць обернути українців у католицьку віру; він закликає український народ залишатись йому вірним і обіцяє йому такі вольності, яких, мовляв, «не має ні один народ у світі». Далі він наказує козацькій старшині з'їхатись у Глухові, щоб вибрати собі нового гетьмана. З другого боку, він дає Меньшикову наказ штурмувати Батурин і вжити всякого терору, щоб від самого початку відстрашити населення України від спільки з шведами.

Меньшиков зробив так, як наказав йому цар. Хоча штурм Батурина був відбитий його оборонцями, але в ту саму ніч один зрадник показав москалям таємний підземний хід до фортеці, й москалі прорвалися в Батурин. Козаки й усе цивільне населення геройськи оборонялись, але були переможені. Страшна помста Меньшикова: все населення поголовно, не виключаючи жінок і дітей, було вирізано, місто було зруйноване й спалене. Від блискучої гетьманської столиці залишилися обсмалені руїни, калюжі крові й гори людських трупів. Ті козаки, які попали живими в полон, особливо начальники, були по-варварськи замучені, й їх замордовані тіла були прив'язані до дощок та пущені плисти рікою Сеймом, щоб дати знати про долю

оборонців Батурина. Зробивши своє нелюдське діло, Меньшиков мусив поспішно відступити, бо вже наближалися шведи й Мазепа. Як доводять нові шведські дослідники, це була помилка самого Мазепи, що він замість того, щоб йти якнайкоротшою дорогою на визвіль Батурина, порадив Карлові рушити спочатку на Новгород-Сіверськ, через що було втрачено кілька днів. Тепер він побачив перед собою руїни своєї столиці і трупи її оборонців.

Несподівано скоро загибель Батурина була страшним ударом для всієї акції Мазепи: не тільки тому, що була зруйнована його столиця, багатий арсенал зброї й бойових припасів, в яких мала таку велику потребу шведська армія; ще сильніший був моральний удар. Не встиг Мазепа покинути царя й перейти на бік шведського короля, як уже грізна караюча рука московського володаря нанесла йому страшний удар, силу якого з жахом відчула вся Україна. На всіх тих, хто пішов за Мазепою, посипалися страшні репресії; московський цар поспішав терором знищити серед українського населення всякий дух опозиції.

У містечку Лебедині, куди трохи згодом була перенесена головна царська квартира з Глухова, було скликано спеціальний суд над прихильниками гетьмана Мазепи. Як оповідає український хроніст, «багато старшій і козаків, запідозрених у прихильності до Мазепи, тому, що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукували по домах і віддавали на різні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім з іграшку вважалось вішати й рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди самі визнавали себе винними, а потім уже їх карали смертю». Хроніст наводить число 900 замучених таким способом у Лебедині прихильників гетьмана Мазепи. Але разом із терором проти тих, хто вже відпав від царя, цілий дощ милостей і нагород посипався на голову тих, хто відразу виявив свою лояльність. Та козацька старшина, яка прибула по першому царському наказу до Глухова на вибори нового гетьмана, щедрою рукою була обдарована грамотами на земельні маєтки: за кілька днів було спечено десятки й сотні багатих поміщиків. Навіть автор хвалебних од, новгород-сіверський піп Заруцький, яких ще недавно писав оди на честь Мазепи, а тепер поспішив скласти вірші, де осуджував Мазепу як «зрадника», дістав у дарунок від царя ціле село. Всі маєтності мазепинців були оповіщені skonфіскованими й роздавалися тим, хто появою в ставці царя заявив свою вірність. Нагороджувалися і такі, хто зробив донос на когось, що він є таємний або явний прихильник Мазепи. Це довело до справжньої оргії доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитись або зробити службову кар'єру. Серед українського громадянства були посіяні зерна страшної деморалізації, яка довгі десятиліття потім давала себе відчувати. Не тільки самі українці, які в слухний момент зуміли засвідчити свою «вірність», діставали царські подарунки з запасу skonфіскованих маєтків; московські генерали й міністри: Меньшиков, Головкин, Долгоруков, Шафіров,

Шереметев, усі ці відомі співробітники царя Петра поробились українськими поміщиками, діставши великі земельні латифундії.

Такі були перші реальні наслідки переходу Мазепи на бік шведів і зв'язаної з цим переходом політики царя Петра супроти України. Тимчасом військові події розвивались. Карл спішив далі на південь, щоб мати змогу ввійти в контакт із Кримом і Туреччиною. Його агенти вже давно вели переговори з турецьким урядом, стараючися втягнути його в війну з Московією. Французька дипломатія піддержувала шведські старання. Але наступала зима й перепинила на деякий час похід. Шведи розложилися в північній Полтавщині. Московське військо весь час стежило за ними й старалося тривожити їх дрібними нападами. Зима 1708—1709 років була надзвичайно жорстока, й шведи, дарма що вони, як діти півночі, не так боялись холоду, понесли тяжкі втрати від морозів. Кілька тисяч людей загинуло й цим зменшило й без того вже ослаблену шведську армію. На початку 1709 р., саме в люті морози, Карл із своєю кіннотою почав наступ у глибоку Слобідську Україну й так розтрощив московську кінноту, що вона на довгий час утратила свою боєздатність, але тут несподівано наступила відлига, все вкрилося водою, й операції мусили припинитись. Тимчасом московські генерали почали тривожити залишені на зимових квартирах шведські частини, й Карл повернув назад. Тероризована москалями Україна держалася пасивно, хоча в тих місцях, де стояли шведи, населення ставилось до них прихильно, тим більше що шведські війська з наказу короля поводитися з українцями дуже добре. Єдина поміч, яку Карл досі мав від свого українського союзника, це кілька тисяч козаків, яких привів із собою Мазепа. Але раною весною 1709 р. на бік шведів перейшло Запоріжжя. Ввесь час гетьманування Мазепи запорожці стояли в укрітій або навіть у явній до нього опозиції. Але коли настав рішучий момент, вони пішли за гетьманом. Можна думати, що значну роль у цьому відіграв кошовий отаман Костянтин Гордієнко, великий український патріот і ворог Москви. Вже восени 1708 р. запорожці заявили про свою солідарність із гетьманом. Цар Петро поспішив вислати на Січ великі гроші, щоб підкупити запорізьку старшину, але з цього нічого не вийшло, і вже в березні 1709 р. кошовий Гордієнко привів до головної шведської квартири 8 000 запорожців. Це було дуже на руку шведам, бо якраз вони мали велику потребу в кавалерії, яка була в них дуже знищена в часі зимової кампанії. Запорожці за посередництвом гетьмана Мазепи склали з шведським королем формальну угоду: король зобов'язувався поміритися з царем не інакше як на умові, що Україна й Запоріжжя будуть визволені з-під Москви. В той час як запорожці вели ці переговори в головній квартирі короля, відділ запорожців розбив московського генерала Шаумбурга під містечком Нехворощею. Запорожці привели до короля кілька сот полонених москалів. Це був доказ того, що в запорожцях шведський король здобув собі корисних союзників.

Але приєднання запорожців було останнім успіхом шведів в Україні. Далі справи їх пішли щораз гірше. Переговори з турками

посувалися дуже повільно, і тільки татари готові були виступити проти москалів по стороні шведів. Дуже добре розуміючи небезпеку з татарського боку, цар Петро вислав весною відділ свого війська, якому вдалося зайти запорожцям у зади, взяти й зруйнувати їх Січ, що була над річкою Чортомликом, а також зруйнувати запорізьку фортецю Переволочну, вище порогів, там, де Ворскла впадає в Дніпро. Тут було знищено всю річну флотилію запорожців, що мало свої фатальні наслідки, бо унеможливило пізніше шведам переправу через Дніпро. Зруйнування Переволочної було ударом, що був рівний зруйнуванню Батурина. При здобутті Січі й Переволочної повторилися й страхіття Батурина: всіх козаків і загалом усе населення, яке попало в руки москалів, москалі замордували найбільш варварським способом.

На початку травня шведська армія посунулася далі на південь до лінії Ворскли й тут облягла фортецю Полтаву. Облога тяглася дуже мляво. Як думають найновіші шведські дослідники, метою Карла було за всяку ціну втягти московську армію в генеральний бій: він дуже добре розумів, що в умовах війни на широких східно-європейських рівнинах не мало значення ані маневрування, ані захоплення того або іншого пункту, ані опанування якоїсь території; важливо було завдати рішучого удару і знищити головні сили ворога. В даному разі це було ще настільки важливе, що в разі успіху зараз же поплили нові союзники: виступили б проти царя татари й турки, а ще й недавно лише втихомирені донські козаки, та й сама Україна після того як її залишили б москалі, могла вся приєднатися до шведів.

Ці міркування, на думку шведських істориків, і привели Карла до плану через облогу Полтави притягти московську армію й змусити її до рішучого бою. Цей бій дійсно стався 27 червня 1709 р., один із важніших своїми наслідками боїв не тільки для сходу, але й для цілої Європи. Сили противників були нерівні, по новітнім обрахункам, зробленим шведськими дослідниками, шведи мали всього 18 000 здатного до бою війська з 30 гарматами супроти 40 000 москалів при 72 гарматах. Українські частини, які були в обох таборах, так само й різні нерегулярні відділи в московській армії не входять в обрахунок. Високі бойові прикмети шведських військ урівноважували неоднакову чисельність ворожих військ, але в особі царя Петра Карл XII мав собі гідного противника, котрий добре використав увесь попередній досвід, усі свої колишні невдачі: московська армія була вже не та, яку десять років перед тим так легко розгромив Карл під Нарвою. Та нещастям для шведів було те, що сам король не міг командувати військом у день рішучого бою. За десять днів перед тим Карл об'їздив місцевість і дуже необережно наблизився до ворожих позицій; його серйозно поранено в ногу, й він уже не міг сам керувати боєм та здав головну команду генералові Реншільдові. А цей наробив фатальних помилок, і, незважаючи на свою хоробрість, шведи програли битву. Хоч вони втратили всього 5 000 людей і могли доволі спокійно відступати до Дніпра, але справа була безповоротно програна. Петро, захоплений своїм успіхом, дав змогу

ворогам відступити. Але, дійшовши до Переволочної, шведська армія й українські відділи Мазепи мусили зупинитись, бо всі засоби для переправи були знищені москалями ще раніше. Тимчасом наспіла погоня. Шведські генерали умовили Карла переправитися через Дніпро й тікати до Туреччини. Разом із ним тікав і Мазепа. Виснажена шведська армія капітулювала, а українці, яким пощастило втекти від московської помсти, разом із своїм гетьманом знайшли притулок на турецькій території.

Мазепа недовго пережив полтавський погром. Агенти царя весь час старалися підкупити за величезні гроші турецьких правителів, щоб вони видали Мазепу цареві. Турки залишилися вірні заповітові свого Корана — не видавали втікачів, які шукають у них охорони, й не видали старого гетьмана на люту помсту жорстокого царя. Але сили його не витримали, й він помер 22 серпня 1709 р., в Бендерах. Тіло його було поховане в православному монастирі в Галаці. Однак з смертю Мазепи справа його ще не закінчилася. В нього знайшлися енергійні наслідники.

За Мазепою пішло багато козацької старшини. Спочатку вся генеральна старшина й майже всі полковники опинилися в його таборі. Згодом, коли показалося, що справа успіху шведів дуже сумнівна, дехто покинув Мазепу й явився до царя, прохаючи амністії. Цар усіх приймав охоче й залишав на їх посадах, не вживаючи ніякої кари аж до самої Полтавської битви. Після неї, коли Петро почув себе нарешті міцно, він почав заарештовувати всіх тих, хто являвся тепер до нього, й судити за «зраду». Однак найліпші люди пішли за Мазепою на вигнання. За Мазепою пішли на еміграцію: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Минович, генеральний осавул Григорій Герцик, полковник Прилуцький Дмитро Горленко, генеральний бунчужний Іван Максимович, старшини Клим Довгополенко, Нахимовський, Третяк та інші. Вони вирішили продовжувати акцію, шукаючи опортя на татарську й на турецьку поміч, якої добився для себе також і король Швеції. Реальною силою українських емігрантів було запорізьке військо, кілька тисяч людей, яким татарський хан дав місце в своїх володіннях, але число його все збільшувалося втікачами з України. На чолі української еміграції стояв генеральний писар, себто канцлер Мазепи й його найближчий співробітник Пилип Орлик.

Орлик походив із значної фамілії, яка виємігрувала по Білогорській битві до Польщі. Він народився в місті Опшяні недалеко від Вільни, але в молодих літах вибрався на Україну й навіки зв'язав свою долю з долею своєї нової батьківщини. Він скінчив київську Академію і вступив на службу до канцелярії київського митрополита. Звідси він перейшов до гетьманської канцелярії й, як людина дуже здібна й освічена, скоро зробив видатну кар'єру. Вже на початку 1700-х років Орлик став генеральним писарем. Він визначався літературним хистом, видав кілька панегіриків у честь Мазепи латинською й польською мовами й залишив після себе «широкий щоденник, який провадив протягом 20 років на еміграції».

5 травня 1710 р. козацька рада в Бендерах вибрала Орлика гетьманом. Він був визнаний зараз же шведським королем і турецьким султаном. З шведським королем заключено спеціальну умову, в якій він зобов'язувався не складати зброї доти, поки Україна не буде звільнена з-під московського панування. Але найцікавіший той договір, що його склав сам Орлик із своїми виборцями та запорожцями. Це мала бути конституція тої самостійної Української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці. Вона цікава як показник того рівня політичної думки, якого досягли українські діячі з кругів Мазепи й Орлика.

Договір починався з урочистої декларації, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування»: далі йшов основний статут державного устрою України. «Гетьманське самодержавство», як сказано було в договорі, мало бути обмежене генеральною радою, яка складалася з генеральної старшини, полковників і виборних депутатів від кожного полку. Гетьман мусив радитися з ними «о всяких ділах публичних». Крім того, тричі на рік мав збиратися сейм із полковою й сотенною старшиною, депутатів і послів від запорозького війська. Установлювався строгий розділ між державним скарбом і сумами, які були в особистому розпорядженні гетьмана. Мала бути проведена ревізія захоплених старшиною земельних маєтків, мали бути скасовані всі тягарі, накладені на селянство, заборонялося чинити утиски сільському населенню, брати в людей підводи, ставити військо на постій і т. д. Касувалися так неависні народові державні монополії, оренди й відкупи, ярмаркові податки та інші тягарі. Взагалі ціла конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найінтересніших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі.

Але далеко тяжче, ніж скласти, було провести цю конституцію в життя. На що міг рахувати Орлик? Насамперед він рахував на чужоземну поміч. Зараз по своєму виборі він заключив договір із кримським ханом. Хан зобов'язувався допомогти визволити з-під московської влади Україну, причім малося відірвати від Москви також і Слобідську Україну, себто пізніші Харківську й Воронезьку губернії, заселені українцями. Рахував Орлик також і на спочуття самого українського населення, змученого й озлобленого московським терором під час перебування шведів на Україні. До Орлика й до запорожців прибувало з України багато втікачів, які палали бажанням помсти за свої кривди й за руїну рідного краю. Орлик розіслав своїх емісарів по Україні, які під виглядом бандуристів і старців мали розповсюджувати його прокламації до українського народу й підбурювати його до повстання. Агітація ця мала успіх.

Весною 1711 р. Орлик із зорганізованою ним 16 000-ю українською армією, з польським відділом Йосифа Потоцького, який держався по стороні Станіслава Лещинського, й з допоміжними татарськими силами, під проводом ханового сина, вирушив відвоювати насамперед правобережну Україну. В його війську було 40 шведських інструкторів. На правобережній Україні Орлик мав успіх. Населення йому співчувало, й одне місто здавалося йому за другим

без бою. Правобережні козацькі полки переходили на його бік і визначали за свого гетьмана. Лівобережний гетьман Скоропадський вислав був проти нього військо під проводом генерального осавула Бутовича. Але Орлик розбив Бутовича під Лисянкою й узяв його самого в полон. Заворушення починались уже й на лівому березі Дніпра. В кінці березня Орлик дійшов до Білої Церкви, майже під сам Київ. Але тут його успіхи скінчились. У нього не було доброї артилерії, і всі спроби взяти сильно укріплену Білу Церкву штурмом не давали наслідків. В той же час татари почали варварськи спустошити правобережну Україну й забирати населення в неволю. Крик жаху й відчаю понісся по всьому краю. Все діло Орлика було знівечене. В розпущі писав він до шведського короля, гірко нарікаючи на татар, на цих найфатальніших союзників, яких тільки коли-небудь мала Україна.

Тоді ж таки сам кримський хан пішов походом на Слобідську Україну. І тут населення спочатку зустрічало його хлібом-сіллям як визволителя, здавало йому без бою міста й навіть видавало татарам у полон московські гарнізони. Але хан задовольнився захопленою здобиччю й, не доводячи діла до зустрічі з московським військом, відступив з-під Харкова назад, залишивши населення на помсту з боку москалів. Літом того самого року й Орлик і хан мусили відступити назад аж до вихідних пунктів свого походу. Хоч Орлик і добився через турецького султана того, що татари випустили на волю захоплене ними на Правобережжі українське населення, але симпатії народу до справи, яку провадив Орлик, були втрачені. Але це ще не був кінець нещастю правобережної України.

Тепер літом розпочався московський проти наступ. Цар Петро оповістив Туреччині війну й сам вирушив із армією на правобережну Україну. Він розпочав діло від репресій проти місцевого населення; всіх, хто заявив був прихильність до Орлика, безпощадно карано; ціле населення міст, які добровільно здалися були Орликові, насильно переганялося на лівий берег Дніпра; тут його або розселяли по різних полках Гетьманщини, або гнали далі на схід і селили по порожніх місцях Слобідської України. Плач і стогін розляглися по всьому краю, який не встиг іще прочуняти після татарського погрому в часі Орликового походу весною того року. Цар Петро з своїм Прута в липні 1711 р. був із усіх боків оточений турками. Йому грозила неминуча капітуляція, але москалям удалося підкупити за великі гроші турецького головнокомандуючого (візиря) і той випустив їх із пастки, заключивши мир, відомий в історії під іменем Прутського. Цар урочисто зрікся претензій до правобережної України й обіцяв «не втручатися до козацьких справ». Договір був стилізований взагалі дуже неясно, й кожна сторона могла розуміти по-своєму.

Страшне було обурення Карла XII, коли він довідався про Прутський договір. Сам візир заплатив головою за цей договір, однак в Царгороді головні дорадники султана були підкуплені царським золотом, і Порта ратифікувала Прутський договір. Щоб

паралізувати діяльність українських емігрантів, цар Петро розпочав терор проти їх родичів, які залишилися на Україні: їх арештовували, вивозили до Москви й далі на північ та примушували писати до емігрантів, щоб ті припинили свою акцію.

Тепер Орлик міг розраховувати тільки на власні сили. Він прожив іще близько 30 років за кордоном і разом із купкою відданих українській справі людей безперестанно старався викликати війну між Туреччиною й Росією, щоб добитись визволення України. Він проживав то в Швеції, то в Туреччині, закидав усі європейські двори своїми нотами й меморандумами, старався використати кожную нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка зайняла провідне місце в північній і східній Європі. З нею тепер не так то легко було боротись. За Ніштадським миром 1721 р. з Швецією цар Петро здобув собі балтійські провінції, й сфера його впливу простяглася на ціле балтійське узбережжя. Туреччина задовольнилася тим, що Росія уступила їй за Прутським договором назад Азов і Азовське узбережжя, й не хотіла більше воювати. Польща була зовсім безсила й, коли по упадку Карла зновув засів на польському престолі Август Саксонський, цар Петро погулював у Польщі, як у себе вдома. Швеція була зовсім знесилена. Орлик помер на вигнанні в 1739 р., і разом із ним надовго зійшла в могилу ідея незалежної Української держави, щоб відродитись аж за півтора століття при зовсім відмінних обставинах.

ЛІТЕРАТУРА

- Костомаровъ С. Мазепа и Мазепинцы // Собрание сочинений. Кн. VI. (т. 6). Петербург, 1905; Український переклад у т. 18 «Руської Істор. Бібліотеки». Львів, 1895. Уманець Ф. Гетманъ Мазепа. Петербург, 1897. Антоновичъ В. Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра // Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III. Т. 2. К., 1868; Український переклад у т. 18 «Руської Істор. Бібліотеки». Львів, 1895. Андрусак М. До історії правобережних козаків у 1689—1690 pp. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 100. Львів, 1930. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 року. Там же. Т. 92. Львів, 1909. Грушевський Ол. Глухів і Лебедин. Там же. Feldman J. Polska w d. dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709. Kraków, 1925. Соловьевъ С. Исторія Россіи, кн. IV (Т. 16—20). Дрогошечко Д. Мазепа, sein Leben und Wirken // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Band VII. Heft 1. 1932. Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу // Записки чину св. Василя Вел., Жовква, 1932. Окремо: Юнаковъ Н. Сѣверная война. Кампанія 1708—1709 гг. // Труды Импер. Рус. Военно-Истор. О-ва. Т. II. IV. Петербург, 1909. Stille A. Carl XII-s fälltagsplaner 1707—1709. Lund, 1908. Російський переклад: Карль XII какъ стратегъ и тактикъ въ 1707—1709 гг. Петербург, 1912.

Alfred Jensen. Mazepa. Lund, 1909. Молчановский Н. Нѣсколько данных о смерти и наслѣдствъ Мазепы // Киевская Старина, 1903. Кн. I. Ензен I. A. Орлик у Швеції // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 92. Львів, 1909. Борщак I. Гетьман Пилип Орлик і Франція. Там же. Т. 134—135. Львів, 1924. Його ж: Арешт Войнаровського. Там же. Т. 138—140. Львів, 1925. Його ж: Вивід прав України П. Орлика // «Стара Україна». Кн. I—II. Львів, 1925. Різниченко В. Пилип Орлик, гетьман-емігрант. К., 1918. Застирець Й. Мазепинці в Туреччині // Україна. Кн. II. К., 1914. Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709—1714 // Rozprawu Ak. Umiejtn. Ser. II. T. 40. Kraków, 1926.

Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Ученые Записки Института Истории. Т. IV. М., 1929. Скальковскій А. Ф. Орликъ и запорожцы // Киев. Старина. Кн. IV. 1882.

VIII

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ СУПРОТИ ГЕТЬМАНЩИНИ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ. ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ. КАНАЛЬНІ РОБОТИ, НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ТОРГІВЛІ. ГЕТЬМАН СКОРОПАДСЬКИЙ І ЙОГО СТАНОВИЩЕ. «МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ». ПАВЛО ПОЛУБОТОК. НОВИЙ КУРС СУПРОТИ УКРАЇНИ ЗА ЦАРЯ ПЕТРА II. ГЕТЬМАНУВАННЯ ДАНИЛА АПОСТОЛА

Наслідком Прутського договору з турками, а також нового порозуміння з Польщею, стало те, що цар Петро остаточно зрікся всяких претензій до правобережної України. Решта населення, яка ще залишилася тут після недавніх погромів, була насильно переведена на лівий берег Дніпра. Фортеця Біла Церква була здана полякам, і російські війська евакуювали правобережну Україну. Незважаючи на всі заходи Карла XII й Орлика, Туреччина не схотіла вплутуватись у нову війну проти Росії, і в російсько-турецьких відносинах на цілих чверть століття запанував мир. Запорожці прийняли протекторат Кримського хана й заснували свою Січ при самім гирлі Дніпра (т. зв. Алешківська Січ, біля теперішнього Херсону). Становище їх було дуже тяжке. Відрізані від рідного краю, живучи з ласки своїх відвічних ворогів татар, вони почували себе дуже погано. Особливо тяжка була повна неможливість провадити з Україною які-небудь торговельні зносини: російський уряд якнайсуворіше заборонив усякі стосунки з запорожцями, видаючи раз-у-раз нові розпорядки, щоб кати до границь і відганяти зброєю, як ворогів. Таким робом Запорожжя, яке завжди було так симпатичне народним масам на Україні через свої демократичні порядки, тепер було поставлене зовсім поза межі українського життя. Коли поглянути на наслідки полтавської перемоги з погляду загальноукраїнських інтересів, то приходить ся сконстатувати, що цими наслідками була насамперед утрата українського півдня на користь татар та турків і правобережної України на користь поляків. Доступ до Чорного моря був запечатаний знову, а Київщина, Волинь і Поділля знову залишилися в чужих руках.

Але не менше тяжко відбився триумф царя Петра над шведами на становищі самої Гетьманщини. Коли раніше Петро використовував сили й засоби Гетьманщини для своїх інтересів, які всі лежали в нього на півночі, над Балтійським морем, не думаючи ще ломати

української автономії, то тепер він твердо вирушив «прибрати Україну до рук»: це був його власний вислів. Він побачив, якою страшною небезпекою міг бути для інтересів Московської держави політичний сепаратизм України, й рішив раз назавжди цю небезпеку знищити. Людина, яка, йдучи до поставленої собі мети, не зупинялася перед жодними жертвами, яка не жаліла свого власного народу й кров'ю та залізом примушувала його бути схожим на німців, цар Петро не міг жаліти й українського народу. Розлючений зрадою Мазепи, він дав волю своєму почуттю помсти, й його кара на тих, хто отверто пішов за Мазепою, була страшна. Але в своїй політиці щодо скасування української автономії Петро умів бути терпеливий: він не зразу, а поволі, зате послідовно й систематично нищив усі ознаки української державності й не менш систематично ослаблював Україну, фізично винищуючи її населення, руйнуючи його матеріальний добробут, виснажуючи його сили.

Робити якісь різкі зміни спершу не давали Петрові зовнішні обставини: не знаючи ще, який оборот візьме сама війна при вступі шведів на українську територію, не знаючи ще напевно, як поставиться до Мазепиною діла народна маса, Петро не зважився зразу ламати українські порядки: навпаки, він видав до українського народу універсал, де обіцяв йому всякі милості й свободи, наказував провести вибір нового гетьмана, старався всіма способами задобрити козацьку старшину, слав гроші й подарунки на Запоріжжя. Але в той же час він міцно додержував принципу: «divide et impera». Ніщо, може, так влучно не характеризує політики Петра щодо України, як лист одного з його міністрів, князя Голіцина до другого міністра, Головкина, лист, який містить у собі цілу політичну програму: «Задля нашої безпеки на Україні, пише Голіцин, треба насамперед посягти незгоди між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої власті, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цьому не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ними обійтись ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніш я до вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті».

У часі виборів нового гетьмана в Глухові з'їхалося дуже небагато старшини. Полковників прибуло всього троє. Всі хотіли вибрати на гетьмана Чернігівського полковника Павла Полуботка, людину дуже енергійну і сміливу. Але цар заявив, що з Полуботка може вийти другий Мазепа, й наказав вибрати стародубського полковника Івана Скоропадського, людину вже старшу й тихої, лагідної вдачі.

Іван Скоропадський, родом із правобережної України, переселився в 1674 р. після зруйнування Умані турками на лівий берег і вступив на службу до гетьмана Самойловича. Він служив у військовій канцелярії, виконував різні дипломатичні доручення, брав участь у кримських походах і за Мазепи став генеральним

бунчужним, а потім генеральним осавулом. У 1706 р. Мазепа призначив його полковником Стародубським. Безумовно, Скоропадський належав до групи мазепинців, але події заскочили його так, що він мусив залишитися на стороні Москви. На його долю випало тяжке завдання: рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини, яку цар Петро по полтавській катастрофі намірився звести нанівець. Після вибору гетьмана належало за звичаєм скласти «статті», але цар відклав це з огляду на військові обставини. Зараз після полтавського бою Скоропадський із табору під Решетилівкою, де він стояв із козацьким військом, звернувся до царя з проханням підтвердити права й вольності Гетьманщини й вирішити низку дуже важливих справ біжучого життя, а саме: щоб козаки в походах залишалися під командою своєї старшини, а не московських офіцерів, які знущалися над ними, щоб віддано було українському урядові гармати, забрані в Батурині та інших містах, щоб московські воеводи не втручалися до внутрішнього правління на Україні, щоб не обтяжати українське населення постійними московських військ, щоб заборонено було називати українців «зрадниками» і т. п. На це все прийшла відповідь за підписом канцеляра Головкина: «цар у загальних фразах підтверджував «права й вольності», обіцяв згодом дати й «статті», але щодо інших прохань, то не на всі прохання була його згода: українські війська мали по давньому залишатися під командою російських генералів; батуринська артилерія, як військовий трофей, мала залишитись у Москві; щодо воевод, то обіцялося, що їм буде наказано «не інтересуватись до українського населення»; як особливу ласку царя з огляду на руїни краю обіцялося, що в цьому 1709 р. без крайньої потреби українські козаки не будуть посилятися в похід. Гетьманові було вказано, що йому не личить звертатись до царя, згадувати за «козацьку вольність», бо український народ із ласки царя має стільки вольностей і свободи, як ні один народ у світі.

У тих самих днях, коли цар давав відповідь гетьманові на його прохання, призначив він стольника Ізмайлова бути своїм міністром при гетьмані. Ізмайлов дістав від царя дві інструкції: явну й таємну. В явній в 10 пунктах говорилося, що Ізмайлов має стежити за тим, щоб на Україні не було зради, щоб не допускати запорожцям селитися біля границь Гетьманщини; щоб чужоземних посланців приймав гетьман укупі з ним, Ізмайловим, і зараз же пересилав привезені ними листи до царя; дивитися за тим, щоб гетьман без дозволу царя не переміняв нікого з генеральної старшини й полковників, щоб не відбирав і не давав маєтностей нікому без порозуміння з царем. Резиденція гетьмана мала бути в Глухові; дозволялося знову заселити Батурин та інші міста, які були зруйновані «за зраду», але на знак кари мешканці цих міст мусили платити до царєвого скарбу по два червінці з двору. Нарешті, наказувалося пильнувати, щоб гетьманський уряд повідомляв царя про всі свої прибутки.

В таємній інструкції Ізмайлову доручалося стежити за гетьманом і старшиною, щоб вони не зносилися з турками, татарами, шведами,

поляками, «зрадником» Мазепою: довідатися таємно, скільки збиралося раніш, за Мазепи, й скільки буде збиратися тепер прибутків до військового скарбу й прислухатися до розмов старшини і козаків, — хто з них виявляє справжню прихильність до царського уряду й хто до якої посади надається. Глухів, як гетьманська столиця, був вибраний тому, що він лежав на самій московській границі. При особі гетьмана мали постійно перебувати два російські полки, які знаходилися у розпорядженні царського при гетьмані міністра.

Усі ці розпорядки ясно свідчили про повне недовір'я царя до гетьманського уряду й про бажання тримати гетьмана під повним своїм контролем. Стольника Ізмайлова, як доглядача за гетьманом, скоро заступив стольник Протасьєв, великий хабарник і ворог України, який вів агітацію проти гетьмана серед населення й раз-у-раз висилав на нього доноси цареві. За його ініціативою цар видав у 1715 р. наказ, яким касував колишній порядок вибору полкової й сотенної старшини й заступав його призначенням: полкові й сотенні ради визначали тільки кандидатів, а гетьман, за порозумінням із міністром-резидентом, призначав котрогось із кандидатів, який мав складати присягу в присутності російського міністра.

Козацькій старшині, яка пішла за Мазепою, зразу було обіцяно амністію, якщо хто вернеться й стане знову на царську службу. І справді, ціла низка представників козацької старшини, починаючи від генерального хорунжого Сулими й полковника миргородського Данила Апостола, покинула Мазепу й явилася прохати прощення в царя. Всі дістали прощення й затримали за собою свої посади. Але з днем полтавського бою всякі амністії припинилися і всіх, хто явився тепер прохати прощення, арештовувано й вивожувано на Сибір. Така доля зустріла генерального суддю Чуйкевича, генерального осавула Максимовича, полковників Зеленського, Кохужовського, Кандибу, Покотила, Гамалію й цілу низку інших старшин. Усі маєтності мазепинців конфісковано, й з цього земельного фонду цар щедро нагороджував тих, хто показав йому в цей критичний час свою вірність.

Після знищення шведської армії цар почув себе значно певнішим, і від того часу його політика супроти України різко змінилась: тепер настала в повному розумінні слова політика «залізної руки». Формально залишаючи попередній устрій у Гетьманщині, цар старався фактично забрати все в свої руки. Зовсім не рахуючися з основними правами України й ігноруючи її гетьмана, він почав сам призначати полковників, і то не українців, а москалів. У три північні полки: Стародубський, Чернігівський і Ніжинський були призначені москалі. До Гадяча призначено полковником сербина Милорадовича. Взагалі Петро попризначав на Україні на цілу низку важливих посад чужинців, головно сербів і волохів, а також роздав великі земельні маєтності, сконфісковані в прихильників Мазепи, цілій низці російських генералів і вельмож, серед яких більша половина були німці: Вайсбах, Рооп, Дуглас, Мініх та інші. Всі вони, й адміністратори з чужинців, і поміщики, поводилися на Україні, як у завойованому краю, й дозволяли собі всякі надужиття, всякі насильства над

місцевим населенням. Ніхто не міг їм нічого зробити; вони держали себе зовсім незалежно від гетьмана, ігнорували місцеву українську владу, й ніхто не смів на них поскаржитися; скарги самому гетьманові залишалися без наслідків, бо й гетьманові було не під силу боротися з чужинцями, які хвалилися, що вони поставлені царем і тільки йому одному й підлягають. А скаржитись у Москву також не досягало цілі, бо там не звертали уваги на ці скарги. Нові земельні власники, не будши певні, як довго вони будуть володіти маєтками, старались якомога швидше збагатитись і страшенно визискували підвладних їм українських селян. На Україні, незважаючи на зріст «послушенства», кріпащини ще не було; селяни зобов'язані були відбувати тільки деякі повинності на власників маєтків. Нові поміщики заводили кріпацькі порядки, такі, які вже давно існували в Московщині, але які були нові й страшні для українського люду. Деякі царські вельможі, не обмежуючися тим, що їм подарував цар або з царського наказу гетьман, самовільно захоплювали величезні маєтності. Так, генерал Меньшиков до подарованих йому маєтків на північній Чернігівщині самовільно приєднав цілі дві козацькі сотні, себто дві великі округи, а козаків, які там мешкали, обернув у своїх кріпаків і примушував відбувати панщину. Гетьману Скоропадському коштувало величезних зусиль і довгого часу, доки він добився, щоб Меньшиков вернув незаконно загарбані землі.

Але мало чим кращі від чужинців були і деякі українці, які випли на поверхню життя в ці сумні часи. В часи страшного терору, з одного боку, й переляку та упадку духа — з другого звичайно дуже легко шириться серед громадянства й упадок моралі. Люди неперемірливі в засадах для досягнення кар'єри, різні авантюристи, підіймають у такі часи голову й на загальному нещасті будують своє власне щастя. Так було й на Україні в часи зараз після упадку Мазепи. Всі ті, хто через такі або інші причини попав у число «вірних» цареві людей, хто доніс на когось із мазепинців або чим-небудь пошкодив мазепинській справі, той тепер гордо ніс голову й вимагав від російської влади нагород за свої «заслуги». І нагороди сипалися щедро. Простий неграмотний козак, компанійський полковник Гнат Галаган за те, що покинув Мазепу й поміг російським військам зруйнувати Запорізьку Січ, — він сам раніше був запорожцем і знав на Січі усі виходи й входи — був зроблений полковником Прилуцьким і двадцять п'ять років правив полком безконтрольно, не слухаючи ні гетьмана, ні кого іншого з українських властей, заявляючи всім, що він поставлений самим царем і тільки одного царя й хоче слухатись. Правдами й неправда-царем і тільки одного царя й хоче слухатись. Правдами й неправда-ми він зібрав у своїх руках величезні маєтки, силою віднімав у сусід землю, записував козаків у своїх підданих. Коли він постарівся, то передав свій уряд синові, й син був затверджений на полковницькій уряді за «заслуги» батька. Ціла низка полковників і сотників була настановлена таким способом за різні заслуги перед царем у часі Мазепиною «зради», і всі вони показали себе на службі людьми дуже користолюбними й поганими у відносинах до населення, всі пороби-лися багачами, нагородили в своїх руках великі земельні маєтки.

Таким же самовладним сатрапом, як Галаган у Прилуцьку полку, почував себе сербин Михайло Милорадович у полку Гадяцькому. Він оточив себе слугами сербами, зневажав полкову старшину, бив її киями, а козаків та їх жінок обернув просто в своїх рабів: примушував працювати на нього на полі і в лісі, виконувати усякі роботи й послуги у себе у дворі; так само мордував він і своїх посполитих. Одинадцять років стогнав Гадяч під його управою, а коли Михайло Милорадович помер, то Меньшиков настановив полковником його брата Одржівця, котрий не мав ніяких здібностей і заслуг, що одружився з служницею з двору Меньшикова. Горді своєю «вірністю» Кочубеї виробляли на Полтавщині те саме, що Галаган на Прилуччині, або Милорадовичі на Гадяччині: стара Кочубеїха та її сини Федір і Василь (що пізніше став полковником Полтавським) грабували козаків і селян, били їх та їх жінок, мордували звірським способом (били «смертно батогами по спині й череву, поливаючи вином і натираючи сіллю»), від чого люди помирали. І це їм минало безкарно. Внук жида-вихреста, лубенський полковник Андрій Маркович, з сестрою котрого Настасією був одружений гетьман Скоропадський, почав свою кар'єру з того, що одним із перших прибіг до Меньшикова й помагав йому добувати Батурин; сильний своїм родством із гетьманом, він «бив нещадно киями» старшину, гвалтом забирав у козаків, селян і міщан грунти і взагалі робив стільки насильств, що скарги на нього сипалися з усіх боків. Але він підкупав московських вельмож і зоставався безкарним, аж поки не настав гетьманом Апостол, особистий ворог Марковичів. Тоді тільки скинули його з полковництва й відняли в нього частину загарбаного чужого майна. Але після Апостола московські приятелі Марковича повернули йому награбоване, й самого його зроблено генеральним підскарбієм. Генеральний суддя Іван Чарниш, родич гетьмана, брав такі хабарі й чинив у судових справах стільки неправди, що на довгий час скомпрометував генеральний суд і своєю діяльністю послужив цареві Петрові за один із приводів віддати судову справу на Україні на половину до рук москалів. Та не тільки генеральні старшини й полковники — Новгород-Сіверський сотник, бувший піп-розстрига Лісовський, поставлений самим царем, чинив такі здирства й самоуправства, що цілий Новгород-Сіверський стогнав під його управою; але навіть гетьман не міг нічого вдіяти, доки Лісовський не виявився двоєженцем і не попав за це під духовний суд. І багато було тоді таких пройдисвітів, що вискочили на поверхню життя на Україні за свої заслуги в ділі руйнування української автономії.

Як справедливо зазначає один із дослідників цієї доби, призначення чужинців поза волею гетьмана вносило нелад в українську адміністрацію й побільшувало деморалізацію серед української старшини: чужі люди, неприв'язані старими традиціями й інтересами до українського державного устрою, дивлячись на себе, як на настановлених царем доглядачів за «зрадниками» українцями й з погордою ставлячися до українського населення, були пильними виконавцями царської політики на Україні, яка зводилася до дискредитування

українського державного устрою й провідної старшинської верстви в очах народу.

Як уже було згадано, одним із способів політики Петра супроти Гетьманщини було систематичне й методичне ослаблення її живої сили в буквальному розумінні слова. З цією метою десятки тисячів українських козаків виганялося на далекого північ на тяжкі примусові роботи: копати канали Ладозького озера, будувати на фінських болотах столицю Петербург або ж копати лінію укріплень на далекому півдні понад Каспійським морем на Кавказі, та убійчий нездоровий клімат пожирав серед козаків тисячі жертв. В 1716 р. 10 000 козаків під проводом генерального хорунжого Івана Сулими вислано копати канал між Волгою й Доном коло Царицини. В 1718 р. туди ж виряжено новий відділ козаків, а частину вислано будувати укріплену лінію над річкою Терекон на Кавказі. В 1721 р. звелено вислати на Ладозьке озеро на півночі копати обхідний кругом озера канал (Ладозьке озеро дуже бурхливе, плавати по ньому небезпечно, й через те рішення було викопати канал паралельно з озером) 12 000 козаків. З них за кілька місяців померло від голоду, холоду і від хвороб 2400 людей. Ну другий рік на зміну їм було вислано нових 12 000 козаків. З них також загинуло кілька тисяч, а більшість тих, які залишилися живими, повернулася додому каліками, з відроженими руками або ногами. Праця на цих «канальних роботах» тяглася аж до 1725 р., на ній загинуло, як обраховують дослідники, 30 % козаків із тих, що були вислані до Ладозького каналу. Страхіття «канальних робіт» полишили глибокий слід у пам'яті народу й знайшли свій відгук у цілому циклі пісень. Крім праці при будові Ладозького каналу російська влада вживала козаків на всякі інші роботи. Навіть звичайні офіцери вважали себе в праві вимагати, щоб козаки тисячами виходили на згадані роботи, а коли їм відмовляли, то карали за це «екзекуціями».

В 1721 р. цар Петро почав війну з Персією. На фронт під Дербент було вислано 10 000 козаків під проводом полковника Миргородського Данила Апостола; ще за рік було вислано на Сулак нових 10 000 під проводом Лубенського полковника Андрія Марковича. В 1724 р. було вислано ще 10 000, а в 1825 р. в т. зв. Ділянській похід 2000 козаків. Половина їх загинула від тяжкої праці й злиднів у нездоровому, гарячому й вогкому кліматі. В 1725 р. під Дербентом стояло 6800 козаків. Із них, як свідчить офіційне донесення до Петербурга, померло від цинги та інших хвороб і загинуло в боях 5200 людей, близько тисячі людей були відпущені додому, як інваліди, й тільки 646 людей було здорових, та й ті терпіли крайню нужду, крім хліба не мали іншої їжі, не мали ані взуття, ані одежі. Але незважаючи на таку згубність кавказької служби, українських козаків далі посилали туди вже й по смерті царя Петра. Не проходило року, щоб не посилали нового десятка тисяч людей і не тільки козаків, але й посполитих селян; в 1731 р. для копання лінії укріплень на степу понад Азовським морем було вислано 20 000 козаків і 10 000 селян, а в наступному році нових 300 000 людей. І так далі.

Звичайно, щонайменше половина цих людей гинула від тяжких умов життя й праці.

Тимчасом як козаки й селяни працювали й мучилися на цих роботах, їх господарство вдома підупадало, бо нікому було працювати. Одначе з України ввесь час без жалю реквізовано коней, волів, збіжжя і взагалі запаси поживи. На Україні, крім того, була розложена на квартирах ціла російська армія, що годувалася коштом місцевого населення. Воно мусило давати війську безплатно помешкання, годувати людей і коней. Навіть господи козаків, які були вислані на далекі ладозькі або перські походи, не звільнялися від постою й утримання російських полків. Вже коли покінчилася війна, на території Гетьманщини все-таки було залишено 16 кавалерійських полків на повному удержанні місцевого населення.

Наслідком такої політики Гетьманщина за два десятиліття після упадку Мазепи страшенно збідніла. Навіть самі російські генерали помічали зубожіння краю й склали один на одного вино за те, що Україна, колись такий багатий край, тепер збідніла й не може давати для Російської держави стільки, скільки було треба. Коли в 1735 р. почалася нова війна Росії з Туреччиною, війна, яка всім своїм тягарем лягла знову таки на гетьманську Україну, то головнокомандувач, фельдмаршал Мініх, сам німець, котрому зовсім не жаль було України, скаржився цариці Анні Іванівні, що російські генерали, які командували військом на Україні, дбали тільки про свої маєтки й про доходи з цих маєтків. Тимчасом край занепадав і убожив. Мініх скаржився далі, що козаки від тяжкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. В давні часи, писав Мініх, гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч людей, а в 1735 р. їх ледве можна було зібрати й двадцять тисяч. Бойове значення українських козаків зовсім упало. Десятками літ їх уживали не для війни, а для праці — копання ліній і каналів, через те військовий дух їх ослаб і боездатність їх зовсім змаліла. Мініх нарікав, що в війні проти турків від українських козаків не було ніякої користі, й він рівняв їх із мишами, які тільки дурно хліб їдять під час походу. Але таке ослаблення живої української сили, здатної бути обороною для свого рідного краю, було тільки наслідком політики Петра I, й можна думати, входило в заздалегідь обмірковану програму цієї політики.

До тієї самої програми ослаблення гетьманської України настільки, щоб вона вже ніколи не могла й мріяти про якийсь сепаратизм, належала й політика російського уряду, започаткована також царем Петром і в ділянці економічного життя. Ця політика мала виразну мету: зруйнувати Україну як самостійний економічний організм, обернути її в російську колонію, в ринок збуту молоді російської індустрії, яку саме почав насаджувати в себе цар Петро. Уже в одному з попередніх розділів ми зазначили, що в кінці XVII ст., коли на Гетьманщині наступив сякий-такий спокій, почався в ній дуже інтенсивний розвиток сільського господарства: в руках старшини згромаджується щораз більше земельних маєтків, відбувається

мобілізація земельної власності. Ступневе обмеження політичної автономії й самодіяльності примушує молоде українське громадянство, українську буржуазію, якщо можна вжити цього терміну, обернути всю свою енергію на поле економічної діяльності. Козацька старшина інстинктивно розуміла, що політичну незалежність їй скоро доведеться втратити в міру розвитку державного централізму в Росії; але щоб не втратити зовсім свого провідного значення в краї, треба було забезпечити собі незалежність економічну, яка б служила за опору при всяких політичних перемінах. Економічну незалежність в умовах тогочасного натурального господарства, яке тільки що почало переходити в капіталістичне, давало лише володіння землею й провадження на цій землі господарства. Чим ширше було сільське господарство, тим більший розмах досягала торгівля його продуктами, тим більші прибутки воно приносило. Ось чому козацька старшина з такою енергією, з таким, можна сказати, азартом кидається накопичувати в своїх руках земельні маєтки й забезпечувати себе робочими руками, якими в ті часи могли бути тільки зобов'язані робочою повинністю селяни. Продукти сільського господарства в широкому розумінні слова, включаючи сюди й скотарство та лісовий промисли, служили предметом експорту, перетворювалися в грошовий капітал, який давав змогу діставати з-за кордону продукти організатори сільського господарства, були й торговцями, сами збуваючи посередньо чи безпосередньо свої продукти за кордон. Тільки при самому кінці XVII ст. починає помалу формуватися спеціальна купецька верства з-поміж багатших міщан українських міст, особливо Стародуба. В торгівлі брали участь і нижчі верстви населення: козаки й селяни. Вони спрягалися в компанії, щоб постачати на вивіз певну партію якогось краму, або ж служили як фірмани, возячи чужий крам за кордон на своїх конях.

Історія торгівлі лівобережної України з закордоном уперше стала предметом спеціального дослідження в працях передчасно померлого львівського вченого Івана Джиджори (помер 1919), який займався дослідженням головно економічної політики російського уряду супроти України після полтавської катастрофи. Пізніше по-явилися в цій ділянці праці М. Слабченка, нарешті, в останні часи дуже цінні студії М. Тищенка та В. Дубровського. До них ще треба долучити праці Ол. Оглобіна з історії мануфактури на Гетьманщині, в зв'язку з економічною політикою російського уряду на Україні.

Україна була торговельно зв'язана в першій лінії з Польщею та Німеччиною. Там був головний ринок збуту її продуктів і туди спрямований був її вивіз. Цей вивіз ішов головно до Шленська та до балтійських портів — Гданська, Крелевця (Женігсберг) і до Риги, яка до 1700 р. була в шведських руках. У 1701 р. цар Петро видав указ, щоб українські купці їздили тільки до Азова, а щоб до балтійських портів не їздили. Але цей указ не був здійснений, а події 1709 р. з їх наслідками на довгий час перепинили торгівлю з півднем.

Предметами українського вивозу були: воли, шкіри, віск, лій, сало, олія, щетина, вовна, горілка, тютюн, коноплі, риба, збіжжя, сіль, селітра, поташ, смола. Головними пунктами, де збиралися товари й вивозилися далі на експорт, були: Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб. Але за кордон ішли через руки українських купців не тільки продукти українського господарства: ішли туди товари, які привозилися на Україну зі сходу, наприклад, чай, перські килими й різні східні тканини.

Одним із найважливіших предметів вивозу були воли. Їх збирали великими партіями по кілька сотень, а то й по кілька тисяч і гнали до Бреслава, до Гданська, до Кролевця. Волів розводили головню в південній частині Гетьманщини, в теперішній Полтавщині. Які маси волів виводувано там, дає нам поняття той, наприклад, факт, що в 1735 р. російський уряд реквізував на Гетьманщині 20 000 волів. В 1737 р. реквізовано 44 000 волів, а 30 000 куплено за гроші.

Після волів одною з найдохідливіших статей українського торгу був тютюн, який ріс на місцевих українських плантаціях. Ці плантації розводили не тільки старшини, але й прості козаки. Окремі українські експортери продавали сотні пудів, себто десятки тисяч кілограмів тютюну. Поруч тютюну також дохідною статтею торгу була горілка й збіжжя. Торговельні операції іноді виходили поза межі німецьких міст: є відомості, що українські купці збували свій крам безпосередньо до Франції та Голландії. Головні сухопутні й водяні шляхи, затверджені гетьманом Мазепою в 1700 р. офіційно, були такі: з Стародуба суходолом на Бихів, Борисів, Мінськ, Раков, Оліту, Вержболово до Кенігсберга, з Чернігова на Лоїв, Річицю, Слуцьк, Несвіж, Гродно, Августово, Кенігсберг. Був і комбінований шлях: із Стародуба до містечка Столпці над Німаном, а звідти вже водою через Гродно, Ковно, Юрбург до Кенігсберга. До Риги їздили сухопуттю до пристані Бішенковичі над Двіною, а звідти вже просто до Риги, або ж до Столпців, а потім Німаном і Балтійським морем.

Який же був імпорт на Україну? Недавно знайдені матеріали дають нам на це доволі докладну відповідь. Шленськ посилав на Україну голландські й англійські сукна, біле й пофарбоване полотно, всякі шовкові матерії, різні вироби домашнього німецького промислу, коси, серпи, нюрнберзькі ручні вироби, стирійські металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, ігли, шила, всяке гостре коріння. З Шленська вивозили на Гетьманщину й книги (німецькі, французькі, латинські та ін.). У Бреславі був центральний пункт книжкової торгівлі з Україною. Книжки йшли також із Липська, Гданська, Кролевця й Бродів. З Гданська вивозили на Україну мідь, коси, серпи, предмети локсусу й медикаменти. Мідь особливо йшла на лиття дзвонів, гармат, казанів, котлів і всякого посуду. На Україні були свої добрі ліярні, де виливано гармати, дзвони та інше, але мідь доводилося привозити з-за кордону. З Туреччини привозився на Україну (й частиную йшов далі) такий крам, як матерії — адамашки, парча, оксамит і цілий ряд інших; килими, шовкові пояси, коралі, тютюн, ладан, фініки, рис, родзинки, кава, цитриновий сік, мигдаль,

шафран, шовк і т. д. З Московщини привезено хутра лисиць, горностаїв, куниць, білок, соболів і різних інших звірів; полотна, китайку, цукор, папір та інший крам, московський і чужоземний.

Про розмір української закордонної торгівлі вже тоді, коли вона підпала всяким обмеженням і утискам з боку російської влади, дають поняття відкриті недавно В. Дубровським у московських архівах офіціальні реєстри, зібрані російськими агентами на Україні за роки 1715—1720 рр. у Ніжині, Києві, Переяславі, Ромні, Стародубі й Чернігові. Ці реєстри показують, що найпоказніше місце українського імпорту тих років належало різним тканинам із Туреччини й Німеччини, ста тисяч ліктів і кілька десятків тисяч «штук» або «кип». Майже вся ця маса була спожита на самій Гетьманщині: привезено було близько 100 000 кушаків і близько 20 000 шовкових поясів, а крім того 417 дорогих, гаптованих золотом і сріблом. Довезено було велике число хутер і шкір, однак вивіз хутер перевищував довіз, бо й з України вивезено величезну масу білячих шкірок (7 488 000 штук за 1715—1720 роки), так само горностаїв, куниць і лисиць. Іншими головними категоріями імпорту були: ножі, коси, бритви, папір, тютюн, різна мануфактура, жіночі окраси, вино, кава, цитриновий сік, ладан та ін. Аналізуючи український імпорт цих років, В. Дубровський приходить до висновку, що «кількістю, асортиментом і важливістю товарів, що довозилися для споживання у першій половині XVIII ст., Гетьманщина була міцніше зв'язана з Польщею й Туреччиною, ніж із Московщиною».

Щодо експорту Гетьманщини, то, як свідчать дані 1715—1720 років, головне місце належало продуктам сільського господарства: за цей час вивезено 3776 волів, 6047 овець, 18049 рогоатої худоби, 554 вози вовни, 2368 возів прядива, 8528 пудів юхти, 160 бочок поташу, 150 пудів воску, 520 куф олії, 351 віз тютюну. Далі йдуть хутра й шкіри, овчини, полотно, сало, шерсть, китайка та інше. Ці цифри не охоплюють усього імпорту й експорту, бо відомості були зібрані тільки про торгівлю важливих міст, зазначених вище, але все-таки вони дають певне поняття про закордонну торгівлю Гетьманщини за часів, коли ця торгівля внаслідок несприятливих зовнішніх умов уже значно підупала.

В інтересах облегчення торгівлі був установлений обопільний кредит: українські купці діставали кредит у Польщі й у Німеччині, так само й чужоземні купці діставали українські продукти на кредит. Великим гальмом для української торгівлі, яка йшла транзитом через Польщу й Литву, до Німеччини, були постійні неприємності в Польсько-Литовській державі, самоваля місцевої адміністрації й шляхти, незабезпеченість транспорту й тому подібні перешкоди. Відколи почалася Велика Північна війна, українська торгівля почала зазнавати різних недогод, зв'язаних із воєнними подіями. Здавалося, можна було б сподіватися, що з боку Росії торговельні інтереси України знайдуть могутню опіку й підтримку, особливо після погрозовсім не так. Російський уряд дуже мало боронив інтереси українських купців перед утисками в Польщі й, навпаки, дуже

уважно ставився до претензій польсько-литовської шляхти, яку цар Петро старався перетягнути на свій бік у боротьбі з шведами. Та найбільшим лихом була зазначена вище політика Петра, яка полягала передовсім у забороні вивозити українські продукти до німецьких портів і в примусі везти їх до портів російських; далі було заборонено привозити на Україну цілі категорії закордонного краму й, нарешті, виключено з приватної торгівлі цілу низку продуктів, монополізованих російським урядом. Це все вкупі робило повний переворот в економічному житті України й підкопувало його в самих його основах.

Спершу, як уже було згадано, Петро хотів було звернути українську торгівлю в бік Азова. Але це не вдалося, насамперед тому, що Азов не давав жодного виходу до європейських країн, з якими Україна могла б торгувати. Та й, зрештою, Азов було втрачено після невдалої війни з турками над Прутом. Тоді починаються заборони вивозити продукти українського господарства до надбалтійських портів Риги, Данціга й Кенігсберга, а наказується везти їх до Архангельська. Так, у 1701 р. було наказано вивозити прядило, поташ, юхту, сало, віск та інші продукти тільки до Архангельська на Білому морі. Коли зважити, який далекий був Архангельськ до України, як довго треба було їхати до нього, та ще коли взяти на увагу, що від Москви до Архангельська транспорт ішов тільки зимою по савній дорозі, бо в інші місяці року через непрохідні болота майже не було проїзду; коли пригадати, нарешті, що Північне море замерзало на більшу частину року, та й самий шлях кругом Скандинавії до Європи був страшенно довгий, то ми зрозуміємо, що такий наказ просто вбивав експорт тих важливих в українській торгівлі продуктів. Не помагало й те, що прядиво, яке вивозилося через Архангельськ, російський уряд увільняв від оплати мита. В 1711 р. було знято заборону вивозу прядива через Ригу, яка тепер була вже в російських руках, але й до Риги було їхати дуже далеко й незручно. В 1714 р. вийшов наказ, що забороняв узагалі вивозити українські продукти: прядиво, шкіри, сало, віск, олію, щетину й цілу низку інших до чужоземних портів; їх можна було везти тільки до російських портів: Риги, Петербурга й далекого Архангельська; це було новим тяжким ударом для української торгівлі. В 1719 р. заборонено вивозити за кордон українське збіжжя. В наступні роки пішли нові обмеження, які врешті звели український експорт за кордон до мінімуму.

Таких самих заборон і обмежень уживав російський уряд і щодо імпорту чужоземних товарів на Україну. В 1714 р. заборонено ввозити такі вироби: панчохи, золоті й срібні нитки, дорогі шовкові тканини, цукор, фарби, полотно, столову білизну, тютюн, карти й сукно. Чому саме підпали забороні такі товари, як сукно, полотно, панчохи? Річ у тому, що цар Петро старався насадити штучно мануфактурну промисловість на Московщині. Він давав якнайбільші пільги тим московським купцям, які засновували фабрики мануфактури, щоб чужоземні мануфактурні вироби не могли конкурувати з домашнім московським виробом, чужоземні товари обкладено

дуже великим митом, а на Україну просто заборонено їх привозити, щоб примусити українців купувати замість чужоземних виробів вироби молоді московської мануфактури. Коли в Рязані була заснована фабрика голок, то на Україні було заборонено привозити голки з Австрії або Шленська, щоб примусити купувати вироби Рязанської фабрики, далеко гірші й дорожчі.

Пересунення торговельних шляхів мало для української торгівлі дуже шкідливі наслідки. Крім того що нові шляхи — до Риги, до Петербурга, а особливо до Архангельська були значно дальші, поставили інші, дуже поважні невідгоди: переривалися налажені торговельні зв'язки, переривався кредит. Українське купецтво тратить помалу свій характер купців і сходиться на роль звичайних експортерів продуктів сільського господарства. Воно підпорядковується інтересам російського купецтва й перекупує в нього заборонені для безпосереднього ввозу з-за кордону на Україну товари, й таким робом український покупець купує тепер той самий закордонний крам уже з російських рук, і розуміється, платить за цей крам значно дорожче.

Забороняючи деякі категорії продуктів для вивозу за кордон, російський уряд дуже знижує ціни на ці продукти на українському ринку. Тоді він сам скуповує по дешевих цінах цей продукт і продає його за кордон. Так, у 1712 р. уряд закупив на Україні на сто тисяч карбованців прядива і продав усе через Архангельськ за кордон. Потім кілька разів поспіль він повторював цю операцію. Російський уряд дуже часто сповіщав офіційно про свої накази в торговельних справах уже після того, як фактично почав вводити ці накази в життя. Це руйнувало українських купців і відбивало охоту до нових операцій, бо ніхто не був певний, що якийсь закуп не підпаде під заборону, поки ще буде доведений до кінця.

У парі з штучною регламентацією українського експорту й імпорту йшла також і митна політика російського уряду. Досі українські купці при своїх закордонних операціях платили на українській границі ввозне мито, так звану «індукту», й вивозне «евекту», яке йшло до українського державного скарбу. Тепер установе на українсько-російському кордоні особливе мито на користь російського скарбу, а далі за той самий крам бралось мито ще в російських портах. Висота цього мита була 5—10 % вартості краму й платити його треба було конче в золоті. В 1724 р. заведено було такі митні такси при вивозі з України: від олії, сала, льону прядива — по 4 %, від смоли — 18 %, від збіжжя — 25 %, а від льняної пряжі й необробленої шкіри навіть 37 %. За привозний крам, який ввозився на українську територію, побирали на російському кордоні від 10 до 37 %.

Некорисно відбивалося на українським економічним житті ще й те, що разом із новими земельними власниками-росіянами, з усіма цими Меньшиковими, Строгановими, Неплюєвими та іншими потяглася ціла зграя їх земляків, як дрібних службовців та агентів. Усі вони, являючись елементом привілейованим, маючи повсякчасну оборону в своїх патронів, зайнялися скупом місцевих продуктів

і вивозом їх до Росії. Купували по дуже дешевих цінах, використовуючи свої зв'язки й свою фактичну безкарність і потім продавали по значно дорожчих цінах. Місцевий торговельний елемент не міг витримувати з цими московськими купцями конкуренції. Для прикладу можна зазначити, що компанія, яка купилася коло князя Меншикова, скупила одного разу прядива на 85 000 карбованців — сума величезна на той час, і перепродала його в Москву по вдвоє і втриє дорожчих цінах. Так само скуповувано й волів. Ця сама компанія, користуючися своїми зв'язками й протекцією, закуповувала тисячі волів, причім один віл обходився їй пересічно по 10 копійок, смішно дешева ціна навіть і на ті часи.

Регламентация української торгівлі доходила до дрібниць і безконечно обтяжала українських купців. У 1715 р. вийшов наказ, щоб купці, їдучи до Риги, спершу всі їхали до Глухова і там у гетьманській канцелярії подавали список усього краму, який тут перевірювано, й до валки додавано спеціального гетьманського дозорця. Обов'язок їхати зовсім убік від свого шляху — до Глухова, й зв'язані з цілою цією процедурою витрати, розуміється, знеохочували купців. Після смерті гетьмана Скоропадського в 1722 р. були скасовані українські окремі паспорти, й тепер, щоб виїхати за кордон, треба було спершу їхати до Києва, до російського коменданта або губернатора, а крам везти на огляд аж до Брянська, пограничного міста на російській території.

Ще в 1709 р. на всіх пограничних українських пунктах поставлено російські військові застави. Це пояснювано воєнними подіями того часу. Але згодом цим заставам надано характер контролю над українським торговельним рухом. Ці військові застави дозволяли собі страшні насильства й надужиття. Навіть вищі російські урядовці нарікали, що через ці надужиття на кордоні чужоземна торгівля України зовсім занепадає, й російський скарб не дістає ніяких прибутків від митних зборів. Стараючись забезпечити російські провінції від конкуренції українського тютюну й горілки, російський уряд зовсім заборонив привозити їх до Московщини; деякий час пізніше знову було дозволено ввозити, але було обложено 30 % митом, окрім гетьманської «евекти».

Усі ці розпорядки російського уряду гальмували й підкопували розвиток торговельного життя на Україні та шкідливо відбивалися на її економічному добробуті. Україна втрачала характер самостійного економічного організму й оберталася в звичайну колонію Москви: насильно відрізувалася від безпосередніх зносин із закордоном, ставала ринком для збуту московських виробів, а сама могла продавати свою сировину й продукти свого господарства тільки до Росії.

Вихід України з числа самостійних членів міжнародного торговельного обороту шкідливо відбився не тільки на ній самій, але й на інтересах її закордонних контрагентів, насамперед шленських купців. Вони почали скаржитися своєму урядові, і в наслідку цих скарг Австрія мусила в 1720 р. робити перед російським урядом інтервенцію в справі української торгівлі. Спершу почалися переговори у Відні з російським послом Ягужинським. По довгих переговорах

у Відні і в Петербурзі російський уряд пішов на теоретичні уступки, але домагався, щоб справу трактовано, як справу про торгівлю з цілою Росією, а не з самою лиш Україною. Тоді австрійський посол у Петербурзі, граф Кінський, повів справу енергійно й притягнув до акції також і Польщу, яка з свого боку так само була зацікавлена, щоб українська торгівля велася безпосередньо з австрійськими провінціями. В 1723 р. вдалося добитися від російського уряду дозволу на вивіз із України рогатої худоби, воску, сала, щетини й клею. Австрійський уряд узявся сам добитися перед Польщею полегшення для українських купців. Австрійський посол у Варшаві граф Вратіслав робив у цій справі двічі інтервенцію перед польським сеймом і нарешті добився того, що Польща спільно з Австрією зробила інтервенцію в справі української торгівлі перед російським урядом. Коли в 1728 р. приїхав до Петербурга новий український гетьман Апостол, то граф Вратіслав, явившись туди, безпосередньо перегорював із ним. У квітні 1727 р. між Польщею й Австрією був заключений спеціальний трактат у справі української торгівлі. Польща зобов'язалася давати українським купцям вільний переїзд до Шленська й назад і не брати в них інших податків, окрім звичайного прикордонного мита. Задля митних операцій установлялась особлива митна камера в Луцьку на Волині. Всі ці заходи трохи оживили були торгівлю гетьманської України, хоча зовсім поставити її на ноги вже було неможливо. Два десятки років усяких утисків та обмежень зробили своє діло. Насамперед була ослаблена сама українська верства; багато купців було зовсім зруйновано, інші віддалилися лише дрібній торгівлі всередині самого краю; вплив торговельних чужинців, у першій лінії москалів, скоро зовсім витіснив українців із міжнародної торгівлі й забрав у свої руки всі операції за кордоном. Ослаблення торговельних зв'язків із закордоном відбилосся також і на інтересах ширших мас; тепер уже за хурциків при перевозі краму треба було наймати москалів, бо з них на українсько-російській границі не брали мита, як брали його в українців. Широкі круги українського селянства й козацтва позбулися таким способом доброго заробітку. Терпів, розуміється, великі втрати від зменшення закордонної торгівлі й український державний скарб.

У часи після «шведчини» почалися утиски і над українським культурним життям. Цар Петро зараз же після Полтавської перемоги наказав вислати з Києва за кордон усіх студентів Могиллянської Академії, які були родом із українських провінцій Польщі. Внаслідок цього вислання з майже 1000 студентів залишилося в ній всього 161. Спершу патріарх Московський, а потім Синод почали чіплятися до українських друкарень за те, що вони несхожі з московськими, й нарешті в 1720 р. Синод із царського наказу надіслав розпорядок, щоб українські друкарні не друкували ніяких книжок, текст яких різнився від московських та петербурзьких видань. Це була фактична заборона друкувати книжки українською мовою.

Не рахуючись зовсім із українською владою, представленою гетьманом, втручаючись в усі сторони внутрішнього життя й на все накладаючи свою залізну руку, цар Петро мав на увазі потроху зовсім скасувати автономію України й звести її на становище звичайної російської провінції: примара сепаратизму весь час стояла перед його очима, й він уже не довіряв нікому з українців. Соціальний антагонізм, який усе загострювався між козацькою старшиною й народними масами, давав йому дуже добрий протест, вміщуючись у внутрішні українські справи, робити вигляд, ніби він заступається за інтереси народу, обороняє його від надужиття власної старшини. Я вже згадував, що смутні часи після погрому Мазепи витворили широкий круг людей, які на національному нещасті будували собі кар'єру й достаток. Вкупі з різними заволоками з чужинців, що їх Петро понастановляв старшинами, ці люди підставляли в свої руки багато земельних маєтків разом із приписаними до цих маєтків селянами. Вони зовсім не церемонилися, щоб побільшити й заокруглити свої маєтності: відіймали в селян та козаків їх ґрунти, примушували їх продавати собі ґрунти майже задувно, силою повертали козаків у своїх підданих, взагалі дозволяли собі всякі надужиття й насильства, знаючи, що все це мине для них безкарно. Ця деморалізація захоплювала взагалі майже всю козацьку старшину. Бачачи крах своїх політичних мрій про політичну самостійність, старшина старалася принаймні закріпити своє матеріальне становище, щоб почувати себе спокійніше при всяких можливих політичних бурях. Загальний упадок громадської моралі й матеріалістичні змагання розв'язували в людей найгірші інстинкти, й рідко хто з старшин, які займали хоч трохи впливове становище, й заплямив себе користолобством, безоглядною гонитвою за наживою, утисками над підвладними собі людьми, надужиттям своєї адміністраційної або судової влади. Народна маса, змучена довгими роками війни і всяких зв'язаних із війною тягарів, зруйнована економічно, виснажена, дуже боляче відчувала на собі оцей гніт правлячої старшинської верстви й глухо ремствувала на неї. Не дістаючи справедливого вирішення своїх справ у місцевому українському суді, який був увесь у руках старшини, населення дуже часто скаржилося представникам російської влади, які перебували на Україні, а то зверталось з своїми скаргами й до Москви або до Петербурга. Цар Петро тепер після Мазепи дуже охоче приймав ці скарги, які давали йому привід дискредитувати український суд і взагалі українську владу. Він цілком одверто в офіціальних паперах, які наказував оголошувати прилюдно, обвинувачував українську адміністрацію й суд у нехтуванні інтересами народних мас і виставляв себе оборонцем народу від його власної правлячої верстви.

Становище гетьмана Скоропадського було дуже важке. Він усіма способами старався зм'якшити долю мазепинців, які добровільно поверталися з еміграції й підпадали різним карам мстивого царя. Він заступався за тих, кого висилали на Сибір, або в кого конфіскували

майно й, поскільки це від нього залежало, поводився людяно й справедливо. Цар назверх поводився з старим гетьманом дуже чемно й виявляв йому знаки своєї поваги, але фактично мало слухався його просьб і провадив свою екстермінаційну політику супроти України вперто й послідовно. Одначе Скоропадський був занадто м'якої вдачі, щоб ставати в рішучу опозицію, та й до того на нього мали вплив енергійніші люди з-поміж старшин, й особливо його родичі, котрі старалися використати його владу в своїх егоїстичних інтересах, а зовсім не в інтересах цілого краю. Часто гетьманові доводилось їздити аж до Москви або до Петербурга, щоб особисто клопотатися перед грізним царем за інтереси українського населення. Весною 1722 р. поїхав він у таку подорож і несподівано для себе дістав на своє ім'я наказ царя, з дня 29 квітня 1722 р. про заведення нової установи, так зв. Малоросійської Колегії, яка фактично позбавляла гетьмана й тої решти влади, яку він досі ще мав. Заснування колегії було мотивоване тим, що на генеральний суд і на старшину йдуть скарги за здирства й хабарі, за утиски козаків і примушування їх переходити в підданство; далі ставилося гетьманському урядові в провину, що він не дає звітів із збору податків і що в генеральній канцелярії панують великі непорядки. Покликаючися на статті Б. Хмельницького, які нібито дають право всім незадоволеним із козацького суду звертатися до суду воевод, цар тепер установляв коллегію, яка мала складатися з шістьох російських офіцерів із стаціонованих на Україні військ, із президентом, бригадиром Степаном Вельяміновим на чолі. Малоросійській Колегії доручалося приймати від населення скарги на всі українські суди й вирішувати судові справи, контролювати українські фінанси й дивитися, щоб старшина не обтяжувала козаків і посполитих.

Гетьман зараз же подав цареві «чолобитну», де доводив, що всі чутки про старшинські насильства й судові непорядки донесені цареві «по ненависті й злобі», й спростовував усі пункти обвинувачення в царському наказі; далі він доводив, що ні в одних гетьманських статтях нема й натяку на апеляцію до московських воевод на українські суди, пригадував цареві його урочисті обіцянки шанувати українські права й вольності й прохав в імені всього українського народу «держати Україну при прежніх правах і порядках». На це цар дуже сухо відповів, що вже справу зроблено та що заснування Малоросійської Колегії нічим не перечить статтям Б. Хмельницького.

А тимчасом видано до українського народу грамоту, де цар заявляв, що Малоросійська Колегія засновується «не для чого іншого, як тільки для того, щоб український народ ні від кого не був обтяжений: ані неправими судами, ані утисками старшини». Сам бригадир Вельямінов дістав докладну інструкцію, як контролювати гетьманський уряд. Це було завершенням «геніальної демагогії», якої вживав цар Петро для внутрішнього розкладу українського суспільства від самого кінця 1708 р.

Старий гетьман не переніс цього удару. Повернувшись на Україну, він помер за кілька днів (3 липня 1722 р.).

Через кілька днів після похорону гетьмана Скоропадського старшина вислала до царя прохання про дозвіл вибрати нового гетьмана, а поки що уповажнила Чернігівського полковника Павла Полуботка перебрати правління, як наказному гетьманові, маючи під собою Генеральну Військову Канцелярію. Але одночасно приїхав до Глухова бригадир Вельямінов і негайно сформував Малоросійську Колегію. Відразу в Глухові повстало ніби два уряди: один — Військова Генеральна Канцелярія з Полуботком на чолі, другий — Малоросійська Колегія з Вельяміновим. Між ними зразу ж почалися тертя й непорозуміння. Павло Полуботок уважався серед козацької старшини за головного кандидата на гетьмана. Це була людина дуже енергійна, смілива, рішучий оборонець автономних прав Гетьманщини. Він користувався великим авторитетом серед старшини, а до певної міри й серед рядового козацтва. Ще в 1715 р. в Сосниці відігрався такий інцидент, який свідчить про те, як дивилися на Україні на Полуботка. Коли 27 червня святковано день перемоги під Полтавою, слуга Полуботка Федір Стечинський не пішов до церкви й коли його запитали, чого він не ходив дякувати Богу за те, що цар побив шведа й проклятого Іуду-Мазепу, Стечинський відповів: «Не Мазепа проклятий Іуда, а теперішній гетьман проклятий Іуда тому, що не стоїть за Україну, й москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі не будуть її розоряти. Вся Україна сподівається, що нашому полковникові бути гетьманом». Стечинського ці слова коштували батогів і заслання на Сибір, але вони показували, що не всі на Україні були приголомшені московським терором, і що на Полуботка покладались якісь надії. Але про це знав і московський уряд і сам цар, котрий не любив Полуботка і не довіряв йому. Як правдивий син свого часу та представник своєї соціальної верстви, Полуботок не дуже перебирав часом різні утиски над козаками, міщанами й селянами, брав живу участь у торгівлі з закордоном і зробився одним із заможніших людей на Гетьманщині. Його смілива боротьба за права української автономії зробила його одним із найулюбленіших героїв старої української історіографії, починаючи з «Історії Русовь», яка змалювала його ідеальним борцем за національну свободу. Ол. Лазаревський у кількох своїх працях старався його розвінчати, підкреслюючи його діяльність, як багатого державця, що, мовляв, тільки й дбав за свою наживу. Однак більшість українських істориків, які спеціально писали про Полуботка: Костомарів, Яків Шульгин, Модзалевський і Василенко вважають його за безумовного українського патріота, дарма, що він, як син свого віку й своєї верстви, дбав також за свої власні матеріальні інтереси.

Як тільки Вельямінов почав приймати скарби й прохання, минаючи українські державні установи, Полуботок рішуче запротестував проти цього так само, як і проти посилення до Військової Генеральної Канцелярії Наказів, наче до підвладної собі установи. Він добився того, що сенат звелів Вельямінову звертатися до Військової Генеральної Канцелярії не з наказами, а з «промеморія-

ми» і взагалі вказав Вельямінову провадити свою роботу в контакті і в порозумінні з вищими українськими установами. Але Вельямінов цим не знеохотився. Придивившись добре до стосунків на Гетьманщині, він виробив свій проект різних змін у адміністрації, суді й фінансовій управі й поїхав із ним на початку 1723 р. до Петербурга, де подав його цареві. Петро переглянув усі 12 пунктів цього проекту й більшість затвердив із тим, що порядкування українськими фінансами передавалося в руки Малоросійської Колегії й без її ради та підпису Генеральна Військова Канцелярія не сміла робити ніяких розпорядків.

Але Полуботок провадив свою контракцію. Він передовсім раз-у-раз нагадував цареві про справу вибору гетьмана й так цим надокучив Петрові, що той нарешті відповів у червні 1723 р., що всі гетьмани досі були зрадниками; й через те треба почекати, поки знайдеться на становище гетьмана людина вірна й надійна та заборонив більше «докучати в цьому ділі». Щоб зашухувати втручання Малоросійської Колегії в судову справу, Полуботок заходився коло реформи суду, зробив генеральний суд колегіальним, запровадивши в ньому т. зв. асесорів, суворими наказами вимагав від провінціальних судів, щоб не було хабарництва й волокити, установив точний порядок судової апеляції й грозив суворими карами старшині за надужиття й утиски населенням. Цим усім він вибивав зброю з рук Малоросійської Колегії, яка виступила нібито в обороні українського населення проти старшини. І це найбільше обурило Петра. Літом 1723 р. він викликав генерального писаря Семена Савича й генерального суддю Івана Чарниша для пояснень, а щоб не сталось якого заколоту, наказав князеві Голіцину, який був головнокомандуючим усіх московських військ на Україні, щоб вивів козацькі полки у степ, ніби для охорони від татар.

Прибувши до Петербурга, Полуботок подав цареві нову петицію про те, щоб Україні були повернуті старі права в адміністрації й суді. Але одночасно прибуло від стародубського полку прохання, можна думати, підстроєне агентами Вельямінова, щоб цар завів там московські суди й призначив полковником москаля. Тоді цар вислав на Україну бригадира Рум'янцева розслідувати, як стоїть справа, в Малоросійській Колегії дав наказ публічно оповістити, щоб кожен, хто має якусь кривду від старшини, подавав би скаргу, не боячися за це ніякого лиха. Скарг було зібрано чимало. Але Полуботок провідав у Петербурзі про секретний наказ царя й зараз же вислав свою людину на Україну з інструкцією організувати по всіх полках збирання підписів для підкріплення його домагань. Так само з його доручення козацька старшина, яка стояла з військом у таборі над Коломаком, склала колективне прохання про вибір гетьмана й повернення прав та вислала його до Петербурга.

Уперта опозиційна діяльність Полуботка роздратувала царя, й він у кінці 1723 р. звелів заарештувати його і всіх українців, які були з ним, і посадити до Петропавлівської фортеці. Традиційне оповідання українських літописців XVIII ст. ставить цей арешт у зв'язок із промовою, яку нібито виголосив Полуботок цареві, подаючи йому

свою петицію, коли цар виходив із церкви. Ця промова, подана в цілості автором «Истории Русовъ» (дехто гадає, що він сам її склав) і наведена вже в 1788 р. французьким істориком України Шерером (у його «Annales de la Petite Russie»), докоряла цареві за його жорстоке й несправедливе відношення до України й доводила, що не личить йому, християнському монархові, поводитись як якомусь азіатському тиранові. Можна мати сумнів, чи таку промову Полуботок дійсно сказав, але й без неї діяльність Полуботка давала Петрові підстави для його великого незадоволення. Скоро по арешті Полуботка вислано на Україну наказ розшукати й привезти до Петербурга всіх Полуботкових однодумців, які брали участь у складанні й висиланні петиції. Заарештовано й привезено до Петропавлівської в'язниці старого полковника Данила Апостола, генерального бунчужного Лизогуба, генерального осавула Журавовського й цілий ряд інших старшин. Всі вони просиділи до початку 1725 р., а Полуботок так і помер у тюрмі 29 грудня (н. ст.) 1724 р., там же померли й реєнт (управитель) Військової Генеральної Канцелярії Дмитро Володковський та наказний Переяславський полковник Карпека. Решту визволила смерть царя Петра на початку 1725 р. Замість заслання на Сибір, як намірявся Петро, всіх українських в'язнів інтерновано в Петербурзі, де вони й пробули кілька років. Коли ж декого пущено на Україну, то залишено в Петербурзі закладниками їх синів.

Це був останній погром української старшини з її автономістичними тенденціями. Тепер усе замовкло й припинилося. На вищі становища генеральної старшини й полковників попризначувалося людей смирних, слухняних, далеких від яких-небудь політичних аспірацій. На чолі Військової Генеральної Канцелярії поставлено полковника Полтавського Івана Левенця, Глухівського сотника Івана Мануйловича й Федора Гречаного. До Стародуба й Чернігова призначено полковниками москалів. Всі зайнялися тепер своїми приватними справами й дбали тільки про збереження свого матеріального добробуту. Краєм правила Малоросійська Колегія разом із слухняними старшинами.

Виконуючи волю Петра, Вельямінов наклав руку й на українські фінанси: він почав збирати податки грішми й натурою й висилати їх просто до Москви. В 1722 р. було зібрано 45527 крб., і 16785 четвериків збіжжя; в 1723 р. 85854 крб. і 27524 четвериків збіжжя; в 1724 р. 141342 крб. і 40693 чтв., — з кожним роком щораз більше, з того в 1725 р. відіслано до розпорядження російського уряду 244255 крб. — майже все, що було зібрано з України, а збіжжя запаси передано до російського інтенданства. Щоб збільшити прибутки з України, Малоросійська Колегія вигадувала щораз нові податки.

Суворий режим щодо України продовжувався під час короткого царювання Петрової дружини, цариці Катерини I, коли фактичним правителем був князь Меншиков. У кінці 1726 р. «Таємна Рада»

найвища інституція держави, обмірковувала можливість турецької війни, і в зв'язку з цим було висловлено думку: поки ще не дійшло до розриву з Туреччиною, чи не зробити деякі полегшення Україні «ради удовольствія и приласканія тамошнього народа», чи не дозволити вибрати гетьмана, полегшити податки й відновити старий порядок судівництва? Однак ця думка зустріла сильний протест з боку одного з членів Ради, графа Толстого, який заявив, що такі полегшення означали би порушення політики, установленної царем Петром I, політики, яка полягала в тому, щоб посварити старшину з народом і тим способом Україну «къ рукамъ прибрать»; він указав на те, що ця політика дала добрі наслідки, бо вже народ і старшина «пришли въ немалую ссору». Престиж покійного царя був такий великий, що всі погодилися, що не слід міняти раз узятої лінії політики щодо України. Проте справу зміни політики щодо України обмірковувано ще кілька разів і в Найвищій Таємній Раді, і в сенаті, але поодиноким реальним полегшенням тягарів, які несла Гетьманщина, був дозвіл козакам відкуповуватися грішми від участі в походах на Кавказ.

Але скоро сам Меншиков перемінив свою думку про потребу продовження політики залізної руки на Гетьманщині. Річ у тому, що він посварився з Малоросійською Колегією через те, що вона, наклавши податки на приватні маєтності, наклала їх і на Меншикова, який володів численними латифундіями в Стародубському й Ніжинському полках. Меншиков запротестував, і Малоросійська Колегія прогнала справу в Найвищій Таємній Раді, де все залежало від Меншикова; але тепер Колегія нажила собі в особі Меншикова рішучого ворога. Коли в травні 1727 р. померла Катерина й царем оповіщено маленького Петра II, сина нещасного царевича Олексія й онука Петра I, Меншиков зробився фактичним регентом. Тоді й у «Найвищій Таємній Раді» взяла гору думка, що Україні таки слід де в чім попустити, щоб заспокоїти населення й прихилити його до Російської держави. Не минуло й тижня, як померла цариця Катерина, а вже Найвища Таємна Рада ухвалила скасувати нові податки, накладені Малоросійською Колегією, й залишити лише ті, які належало збирати згідно з «пунктами Богдана Хмельницького»; того ж дня ухвалено заборону москалям купувати землю на Україні, а тим, що закупили, наказано повернути гроші. На Україну вислано від імені малого царя грамоту, в якій подано надію, що скоро буде вибрано гетьмана, а одночасно Вельямінова викликано до Петербурга, з усіма його фінансовими книгами для ревізії. Саме тоді посварився Меншиков і з Толстим, і останнього було арештовано й вислано на заслання, причім скинуто з ніжинського полководства й сина Толстого, зятя гетьмана Скоропадського, й вислано з України.

У червні того ж 1727 р. Найвища Таємна Рада ухвалила перенести всі українські справи в Сенату до Колегії Закордонних Справ, і нарешті 20 червня ухвалено вислати до Глухова таємного радника Наумова для проведення виборів гетьмана й призначення старшини. Малоросійська Колегія була скасована, 1 жовтня 1727 р. при дуже

урочистій обстановці з усією старосвітською церемонією відбулися в Глухові вибори, й на гетьмана вибрано Данила Апостола, полковника Миргородського. Напередодні виборів у Наумова відбулася нарада старшин при участі вищого духовства, й на цій нараді властиво й було ухвалено кандидатуру Апостола. Наумов залишився при новому гетьмані як міністр-резидент. Однак за кілька місяців Наумову було наказано титулуватися просто «тайним радником», бо «при гетьмані цареві тримати міністра не личить».

Як тільки на Україні одержана була царська грамота з 12 травня 1727 р. про вибір гетьмана, це викликало великі прояви радості: з усіх полків посипалися до молодого царя адреси з подяками за обіцяне повернення гетьманства; ці адреси були вкриті підписами всієї старшини до в'їтів включно, а почасті також і рядових козаків. Ще більшу радість виявило населення, коли вибори гетьмана вже відбулись. Відгуками цієї радості стали оди, панегірики і всякі інші вірші, якими українська академічна молодь вітала обрання гетьмана. Київський магістрат улаштував велике всенародне свято з приводу обрання гетьмана. Сама російська адміністрація сподівалася, що тепер українські втікачі й емігранти почнуть вертатися додому, й наказала зняти на деякий час військову пограничну охорону. Справді, на правобережній Україні почався був рух, який стривожив польську пограничну адміністрацію, почувши про вибори гетьмана, місцеві земельні власники перестали брати податки з селян, а дехто виїхав подалі від границі вглиб краю. Навіть запорожці, «зачувши о благополучном вадем панском пришествії на престол ваш гетьманський малоросійський», звернулися в 1728 р. з свого далекого вигнання до гетьмана Апостола, прохаючи його заступництва.

Скоро по своїх виборах гетьман Апостол поїхав у 1728 р. до Москви на коронацію молодого імператора Петра II й тут подав петицію про повернення Україні старих прав, згідно з договором, що його заключено іще з Богданом Хмельницьким. На цю петицію була дана відповідь у 28 пунктах, і ця відповідь залишилася до кінця самого існування Гетьманщини її основною конституцією. Вона звісна в історії під іменем Рішительних (конфірмованих) пунктів. Головні пункти цієї конституції були такі: гетьман не мав права вести дипломатичні зносини з чужими державами, і якби до нього прибули якісь послы, то він негайно мусив переслати привезені ними листи до Петербурга. Тільки з сусідніми державами — Польщею і Кримом міг він зноситися про пограничні справи, але з відома царського резидента при гетьманському дворі. Гетьманська резиденція мала й надалі залишатись у Глухові. Число найманого війська обмежувалося до трьох полків (окрім реєстрових козаків) і гетьман мав підлягати з військового погляду російському генерал-фельдмаршалові. Кандидатів на становища генеральної старшини й полковників мала обирати сама старшина з-поміж себе, але затверджував ці кандидатури сам імператор. Всю нижчу старшину затверджував гетьман.

Зроблені були певні зміни в судівництві: за вищу апеляційну

інстанцію мав служити в краю так званий Генеральний Суд, який складався тепер із шістьох осіб: із трьох українців і трьох москалів. Гетьман мав бути президентом цього суду. В один із пунктів конституції було внесено, що має бути скликана спеціальна комісія для перевірки старих законів і складення нового кодексу. Цілий ряд пунктів торкався питань економічного життя. Отже, був дозволений вільний приїзд чужоземних купців для торгівлі. Дозволено приїздити й жидівським купцям, але з тим обмеженням, що вони мали продавати крам лише гуртом, а не на роздріб і за виручені гроші знову-таки купувати якийсь місцевий крам на вивіз, а не вивозити золота й срібла. Індукта, себто мито на ввезені в Україну товари, мала йти до російського скарбу. Була скасована заборона москалям купувати землю на Україні. Але москалі, які мали на Україні маєтки, мусили підлягати юрисдикції української влади. Селити на цих землях російських селян-кріпаків було заборонено.

Як бачимо, ці Рішительні пункти значно обмежували ті права, якими гетьманська Україна користувалася до упадку Мазепи. Але важно було те, що замість колишньої самоволі російського уряду, з якою він трактував українські справи після Мазепи, ставилися тепер певні норми, певні юридичні форми. Тепер від самого українського уряду, а передовсім від нового гетьмана залежало, щоб ці норми були здійснені в житті.

Новий гетьман Данило Апостол (1659—1734) був дуже яскравою політичною фігурою. М. Грушевський, характеризуючи його, підкреслює, що Апостол виростав у тих часах, коли українська сила не була ще зломлена й люди ще не зневірилися в можливості вибороти для українського народу свободу й краю долю. Далі Грушевський пригадує, що «Апостол належав до великого числа старшин, які не забруднили своїх рук кривдою народною». Автор монографії про гетьмана Мазепу Федір Уманець називає Апостола «останнім козаком». Нарешті, новіший дослідник Іван Джиджора називає Апостола «одним із кращих українських історичних діячів, а притім рішучим оборонцем автономії України». Додамо ще до цього, що Апостол належав до інтимного гуртка прихильників Мазепи, які разом із ним виробили план шведсько-українського союзу для виборення української самостійності. Коли він відпав від Мазепи ще тільки в початках самої акції, то це треба пояснити тим, що нещасливі початки справи цілком зневірили його в успіху шведсько-українського союзу, й він рішив вернутися назад до протекції Москви, стараючись, як і Скоропадський, врятувати серед загальної катастрофи те, що ще можна було врятувати. І дійсно, незважаючи на свій семидесятилітній вік, гетьман Апостол відразу дуже енергійно взявся за реставрацію автономних прав Гетьманщини, які за попередні два десятиліття зовсім підупали.

Повернувшись додому, Апостол перевів майже вповні нове призначення генеральної старшини й полковників, причому більшість із них була кандидатами самого гетьмана. Генеральним обозним призначено Якова Лизогуба, старого бойового старшину; генеральними суддями — колишнього мазепинця, Корсунського полковника Анд-

рія Кандибу й Михайла Забілу, сотника Борзенського; генеральним писарем зроблено Михайла Турковського, генеральними осавулами сотників Івана Мануйловича й Федора Лисенка, генеральним хорунжим Якіма Горленка й генеральним бунчужним Івана Борозну. На бажання російського уряду встановлено двох генеральних підскарбіїв, одного українця, другого москаля. На ці посади призначено Андрія Марковича, колишнього полковника Лубенського, й Івана Мякініна. Марковича призначено проти бажання гетьмана, який недолюблював усієї фамілії Марковичів. У Гадячі по смерті зненавидженого сербина Гаврила Милорадовича призначено полковника Григорія Граб'янку, відомого українського історика. Полковником Лубенським зроблено гетьманича Петра Апостола, дуже освічену людину, що залишив мемуари французькою мовою. Взагалі Апостолові вдалося оточити себе співробітниками, які поділяли його погляди й проводили його політику.

Одним із найголовніших завдань гетьманського уряду було піднесення економічного добробуту краю, зруйнованого в значній мірі через хаос і безладдя, які вмисне піддержував російський уряд. Насамперед треба було якось урегулювати справу землеволодіння, в якій накопичилося стільки надужиття. Цій справі було присвячено спеціальну увагу в «Рішительних пунктах»: 8-й пункт забороняв відіймати в козаків та в посполитах як спадкові, так і куплені ґрунти; пункт 9-й казав про потребу перевірки маєтностей, призначених на утримання гетьмана й розданих у приватні руки, а пункт 10-й торкався маєтностей рангових і ратушевих; ці маєтності, якщо вони були роздані приватним власникам, мали бути повернуті урядом і ратушам. Для здійснення постанов цих пунктів було переведене так зване «Генеральне слідство про маєтності», що мало метою перевірку прав державців на маєтності, які вони під собою мали. Слідство розпочалося в 1729 р. й закінчилось у 1731. По всіх полках були розіслані канцеляристи, які об'їздили всі села, списували з уст старих людей, хто й коли осадив дане село й до кого воно належало, а державці маєтностей мали показувати документи, на підставі яких вони володіли маєтністю; з цих документів здійснювались копії й додавалися до «Слідства». В полкових канцеляріях зібраний матеріал упорядкувала полкова старшина: викладала зміст оповідань старожилів, долучала в копіях текст документів і цифрові відомості про число дворів посполитих на основі попередніх ревізій. В кінці 1730 р. полкові книги були відіслані до Глухова, де їх остаточно перевіряли і в початку 1731 р. один примірник «Слідства» по всіх десяти полках, за підписами генеральної старшини й полковників, вислано до Петербурга. Всі маєтності в «Слідстві» були поділені на шість категорій: 1) рангові маєтності; 2) маєтності, надані за заслуги; 3) маєтності ратушеві; 4) вільні маєтності; 5) спірні маєтності й 6) монастирські. «Слідство» виявило, що вільних посполитих залишилося не більш одної третини всього селянського населення Гетьманщини, а дві третини відбували послушення, живучи в рангових, приватних або монастирських маєтностях. На землях ратушевих (міських) жило менше одного відсотка всіх посполитих.

Гетьманський уряд заходився головню коло повороту тих маєтностей, які були записані на певну рангу, але були роздані (головню за Скоропадського) в приватне володіння. Одначе ті власники, які в часі «Слідства» могли довести документами законність свого володіння маєтністю, тепер дістали остаточне закріплення цих маєтностей за собою, не боячися більше, що їх будуть повертати назад у власність держави. Таким робом ужиток, який було зроблено з результатів «Слідства», не зовсім відповідав сенсові тих параграфів у Рішительних пунктах, які мали на увазі упорядкування відносин. Зібраний у «Слідстві» величезний правнотатистичний матеріал мав не тільки практичне значення, допомагаючи гетьманському урядові розібратися в складних і заплутаних маєткових відносинах, але також і велику історичну вартість, як першорядне джерело до історії землеволодіння на Гетьманщині. Сам гетьман Апостол був дуже добрий господар; він енергійно працював над розширенням свого приватного господарства, колонізував набуті ним пустопорожні землі, організував інтенсивне сільське господарство. Крім того, був він купцем-експортером на широку скалю: він експортував за кордон волів, збіжжя, масло й добре розумівся на цій справі. Свої господарські здібності Апостол, ставши гетьманом, переніс на широке поле державного господарства. Мазепа старався зробити опорою автономної України заможну верству старшин — земельних власників; він насаджував і піддержував земельну шляхту. Апостол же старався піддержувати старшинсько-купецький клас, буржуазію, в ній добачаючи опору української державності.

Дуже цікаві заходи Апостола встановити окремий український державний бюджет, так званий «військовий скарб». У цій ділянці було перед тим багато неясностей і плутанини, яку піддержував центральний московський уряд своїм постійним втручанням у фінансові справи України. Апостол уперше встановив точний прелімінар державних видатків на суму близько 144 000 крб. річно, вставивши до бюджету видатки на центральну адміністрацію, на наймані компаніїські полки, на артилерію й т. ін. Більшість видатків мала покриватися доходами з так званої евекти, себто вивозного мита.

У справі поліпшення української торгівлі ми помічаємо в Апостолі два напрямки його заходів: перше, він клопочеться перед російським урядом про зміну економічної політики щодо України; друге, він сам своєю владою старається взяти українську торгівлю під опіку, щоб нейтралізувати ту шкоду, яку терпіла українська торгівля від тих розпорядків російського уряду, про які вже говорилося вище. Це перед своєю подорожжю до Москви, на самому початку 1728 р., гетьман скликав до Глухова представників українського купецтва з важніших міст: Києва, Чернігова, Ніжина й Полтави на конференцію про торговельні справи. Конференція винесла резолюцію: прохати дозволу на вивіз за кордон цілого ряду категорій краму, забороненого попередніми наказами російської влади, наприклад, воску, лою, шкіри, прядива тощо. Передаючи свої резолюції гетьманові, купецтво благало його «умилосердитися над покривдженими українськими купцями, щоб вони не прийшли до останньої руїни». В своєму

проханні на царське ім'я Апостол дуже широко порушив справи української торгівлі, обстоюючи інтереси не тільки купців, але й інших верств населення, наприклад, чумаків, простих козаків і селян, котрі їздили до Криму й вивозили звідти сіль, сушену рибу та інші кримські продукти.

«Рішительні пункти» скасували тільки примус торгувати лише з Московщиною та вивозити продукти й крам лише через російські порти. Заборона вивозити цілий ряд дуже важних категорій продуктів залишилася в силі. Але, не зраджуючися цією невдачею, Апостол у кінці того ж самого 1728 р. подає до Колегії чужоземних справ широкий меморандум, де, змалювавши всі кривди й утиски українських купців, домагається обмеження мита самою індуктою та щоб українські купці могли їздити за кордон із українськими паспортами — без паспортів російських. У кінці меморандуму стояло прохання віддавати індукту на відкуп тільки самим українцям, а не чужим людям, як це здебільшого практикував російський уряд до того часу.

Що торкається протекції українським купцям у межах самої Гетьманщини, то незважаючи на обкороєння своєї компетенції, Апостол уживав дуже рішучих заходів. Передовсім він старався охоронити українських купців від конкуренції московських крамарів, агентів московських поміщиків на Україні, солдатів і всякого зашого з Московщини люду, який використовував своє упривілейоване становище й різними комерційними оборотами підкопував інтереси місцевих купців. Спираючися на заборону москалям купувати землю на Україні, гетьман видав наказ українським властям, щоб вони спонукували москалів спродувати своє нерухоме майно й виїздити з України.

Заслугують на увагу заходи Апостола щодо регуляції кредиту для українських купців. Наглий розрив торговельних зносин із закордоном унаслідок указів Петра I привів до банкрутства багатьох українських купців. Уже гетьман Скоропадський мусив своєю владою відкладати сплати до векселів на 1—3 роки. Апостол у широкій мірі видає такі «відрочування» (мораторії), особливо маючи на увазі тих купців, що торгували з Гданськом і Шленськом. Він видає також суворі накази про охорону купців від надужитів місцевої й пограничної адміністрації, раз-у-раз забороняючи робити купцям і чумакам якісь перешкоди.

Нарешті, Апостол виступив із остаточним проектом регуляції торгівлі на Україні, виклавши його в формі меморандуму до центрального уряду. Цей меморандум пропонував установити повну свободу торгівлі як для українських, так і для московських купців на Україні за оплатою належних митних зборів; так само мав бути дозволений цим купцям транзит через Україну московського, китайського, перського й індійського краму. Чужоземним купцям також дозволялася вільна торгівля, але тільки в певних пунктах і в певний час, а саме під час ярмарків у Києві та Чернігові, які відбувалися б двічі на рік. Але з цього меморандуму нічого не

вийшло, крім неприємного для гетьмана листування з канцлером Головкиним.

Апостол добився того, що в 1733 р. царським наказом місто Київ було підпорядковане гетьманській владі. Гетьман почав втручатись у внутрішні справи міста й навіть заарештував був війта Войничча за невиконання своїх наказів. Міщани вперто боролися за свою автономію й досягли в 1737 р., вже по смерті Апостола, повернення під владу російського генерал-губернатора. Але це, як побачимо, не поліпшило їх становища. Взагалі всім заходам Апостола судилося мати здебільшого лише паліативний характер: російська політика йшла своїм шляхом із залізною послідовністю, і всі її уступки на користь української автономії носили лише тимчасовий або формальний характер. Так, Апостол не міг досягти того, щоб козаків не висилано на тяжкі фортифікаційні роботи поза межами України. В 1731 р. 20 000 козаків і 10 000 селян вислано копати укріплену лінію між долішнім Дніпром і Донцем протяжністю 400 км. У 1732 р. на зміну їм вислано нових 30 000 козаків, а в 1733 р. ще нових 10 000 людей. Коли в 1733 р. почалася російська інтервенція в польські справи з приводу вибору нового короля по смерті Августа, то 11-тисячний український корпус під проводом наказного гетьмана Якова Лизогуба вислав в Польщу проти прихильників кандидатури Станіслава Лещинського. Козаки визначилися в кількох боях і дуже поруйнували польські провінції, які трималися партії Лещинського.

Гетьманування Апостола, перейняте духом оборони автономних прав України й навіть, коли можна вжити теперішнього терміну, національним духом, незважаючи на часткові невдачі політики гетьмана, все ж таки дуже підбадьорило український народ, піднесло його настрої. Усе українське суспільство з вдячністю оцінило згадані вище заходи гетьмана щодо піднесення української торгівлі, так само його заходи щодо відновлення права вибору козацької старшини, а не призначення просто з Петербурга. Також і його заходи щодо виводу російського війська з України й щодо поліпшення судівництва та адміністрації.

Чутки, що на Гетьманщині стало легше жити, дійшли й до запорожців і сприяли тому, що вони вирішили повернутися з еміграції. Протягом 1712—1728 років запорожці мали свою Січ на долішньому Дніпрі в Олешках, проти теперішнього Херсону. Перебування під ханською протекцією було для запорожців дуже тяжке. Татари безперестанно їх кривдили й утискали, вплутували в свої уособиці й потім жорстоко мстилися. Головне, відрізани від економічного зв'язку з Україною, для котрої вони служили посередниками в торгівлі з півднем, запорожці страшенно бідували й з тяжкою бідною здобували засоби на життя. Весною 1728 р. скинуто з отаманства Костя Гордієнка, непримиренного ворога Москви, й гору взяла партія, яка стояла за порозуміння з російським урядом і за випрохання амністії. Запорожці пересунулися ближче до границь Росії й почали прохатися в російське підданство. Але скоро знову перемогла антиросійська партія. Гордієнко випрохав у татарського хана пробачення, і запорожці знов оселилися поблизу гирла Дніпра,

в сусідстві з Кримом. В 1733 р. Гордієнко помер. Росія готувалася до війни з Кримом, а сама була дуже зацікавлена в тому, щоб прихилити до себе запорожців. З обох боків почалися переговори; в початку 1733 р. запорожці одверто перейшли на бік Росії і вже в травні того ж року заклали собі Нову Січ над Річкою Підпільною, малому допливі Дніпра, близ містечка Нікополя на теперішній Катеринославщині. Цариця Анна Іванівна вислала запорожцям військовій клейноді й грошові подарунки. Акція Орлика, щоб не допустити до цього порозуміння з Росією, не мала успіху. Запорожці літом 1734 р. (вже по смерті гетьмана Апостола) склали в Лубнах на Полтавщині умову з представниками російського уряду в таких пунктах: 1) всі «провини» запорожців прощаються й вони дістають повну амністію, 2) запорожці дістають усі свої землі, цілу теперішню Катеринославську губернію, 3) вони можуть жити за своїми порядками і звичаями, 4) підлягають під військовим оглядом начальникові російського війська, розташованого на Україні, і 5) дістають від російського уряду 20 000 крб. річно. Запорожці взяли дуже живу участь у Турецькій війні, яка скоро по тому наступила, й принесли російській армії значну поміч. За національного погляду об'єднання запорожців із Гетьманщиною було певним позитивним фактом, хоч одночасно з тим втрачалася остання реальна сила, яка стояла в одвертій опозиції до російської політики в її централізаторських змаганнях.

Гетьман Апостол помер 17 січня 1734 р. Його шестилітнє гетьманування було короткою ясною смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина вільніше зітхнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський Ол. По катастрофі 1708 р. Розквартирування російських полків на Україні // «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка». Львів, 1907. Т. 78. Його ж: Военні роботи. Там же. Т. 80. Львів, 1907. Радакова Ол. Українські козаки на Ладозькій каналі. Там же. Львів, 1896. Т. 12. Дубровський В. Про гиянський похід 1725 р. // «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського». К., 1928. Т. I.

Типові представники старшини по мазепинських часів: Лазаревській А. Очерки малоросійських фамилій: Галаганы // «Русский Архив». 1875. Т. I. Кочубей. Там же. Кн. XII. 1876. Його ж: Семья Скоропадских // «Исторический Вѣстник». Кн. II. 1880; Його ж: Люди Старой Малоросии: Миларадовичи // «Кіевская Старина». Кн. 3. 1882. Марковичи. Там же. Кн. I. 1884. Модзалевській В. Генеральный судья Иванъ Чарнышь и его родъ. Там же. Кн. 3—4. 1904. Моравській С. Федоръ

Лисковскій (1709—1722). Там же. Кн. IX і X. 1891. Левицький Ор. З розстриги сотник // «Літер.-Наук. Вістник». Кн. I. 1918. Коструба Т. Гетьман Іван Скоропадський. Львів 1932. Модзалевскій В. Слухи о назначеніи Кантакузина гетманомъ Малороссіи (1718) // «Кіевская Старина». Кн. VI. 1904. Соловьев С. Исторія Россіи». Т. 18 і 19. Кн. IV.

Економічне життя Гетьманщини після Мазепи: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 роках // «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка». Львів, 1910—1911. Т. 97, 101, 103 і 105. Передруковано в збірці: Джиджора Ів. Україна в першій половині XVIII ст. К., 1930. Слабченко М. Хозяйство Гетьманщини въ XVII—XVIII ст. Т. 3. Очерки торговаго капитализма. Одеса, 1923. Руднев В. Финансовий стан Гетьманщини за Петра I // «Науковий Збірник за рік 1925». Вид. Историчної Секції Укр. Акад. Наук. К., 1926. Тищенко М. и к. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст. // Записки Іст.-Філол. Від. Укр. Акад. Наук. Т. XXVI. К., 1931; Його ж: Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Исторично-Географічний Збірник. Вид. Укр. Акад. Наук. К., 1931. Дубровський В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. XXVI. К., 1931. Оляничин Д. До історії торгівлі Руси-України з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кенігсбергом наприкінці XVII і поч. XVIII ст. Жовква, 1932. Оглоблинъ А. Очерки історії української фабрики. Мануфактура въ Гетманщинѣ К., 1925. Модзалевскій В. З історії книги на Україні // Книгарь Ч. В. 1918. Тищенко М. З історії торгівлі книжками в XVIII ст. // Україна. Липень-серпень. 1929.

Малоросійська Колегія й Павло Полуботок: Ефименко А. Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова // Кіевская Старина. Кн. II. 1888. і збірн. «Южная Русь». Т. П. Петербург, 1905. Джиджора І. Реформи Малоросійської Колегії на Україні в 1722—1723 рр. // Ювілейний Збірник М. Грушевського. Львів, 1906, і в книзі «Україна в першій полов. XVIII ст.» К., 1930. Лазаревскій А. Павелъ Полуботокъ // Русский Архивъ. Кн. I. 1880. Костомаровъ Н. Павелъ Побутотокъ, Собрание Сочиненій. Кн. 5. Т. XIV. Петербургъ, 1905. Шульгин Я. Павелъ Полуботокъ, полковникъ Черниговскій // Кіевская Старина. Кн. XII. 1890. Модзалевскій В. П. Л. Полуботокъ // Русский Биографическій Словарь. (Плавильщиковъ — Примо) і окремо: Петербургъ, 1904. Василенко М. Павло Полуботок // Україна. К., 1925. Кн. VI. Соловьевъ С. Исторія Россіи. Т. 22—23.

Гетьманування Апостола: Джиджора Ів. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720 і 1730 рр. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 61. Львів, 1904 і в збірці Україна в першій полов. XVIII ст. К., 1930. Радакова Е. Гетманъ Д. Апостоль въ роли колонизатора // Кіев. Стар. Кн. VI. 1891. Нечипоренко Пр. Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725—1950 рр. // Записки Істор.-Філологічного Відділу Укр. Академії Наук. Т. XX. К., 1928. Мякотинъ В. Очерки соціальної історії України въ XVII—XVIII ст. Т. I. В. II. Прага, 1926. Соловьевъ С. Исторія Россіи. Т. 23.

ІХ

ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1734—1740 РОКІВ ТА ЇЇ ТЯЖКІ НАСЛІДКИ ДЛЯ ГЕТЬМАНЩИНИ. КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ ГЕТЬМАНОМ. НАПРЯМОК ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ. СУДОВІ РЕФОРМИ. ЗРОСТАННЯ РОЛІ СТАРШИНИ. СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ. ПЕТРО РУМЯНЦЕВ МАЛОРОСІЙСЬКИМ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРОМ. СКАСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

Ще за життя Данила Апостола російський уряд вирішив не допускати по його смерті вибору нового гетьмана й повернутися до системи Малоросійської Колегії. Апостол, умираючи, хотів був передати владу генеральній старшині, але з Петербурга прийшов наказ перебрати правління по смерті гетьмана царському при ньому резидентові, генералові Нарішкіну. Зараз же по смерті Апостола відбулася в Петербурзі нарада членів уряду, на якій винесено ухвалу, апробовану царицею Анною, щоб нового гетьмана не обирати, а доручити управу Гетьманщиною Малоросійській Колегії, як це вже було після Скоропадського. Ухвалу про невибір гетьмана рішено держати в тайні, щоб не викликати незадоволення на Україні.

Нова Малоросійська Колегія, під офіційною назвою правління Гетьманського Уряду, складалася з шести осіб, із них троє москалів: генерали князь Шаховський і князь Барятинський та полковник Гур'єв, і троє українців: генеральний суддя Михайло Забіла, генеральний осавул Федір Лисенко і генеральний підскарбій Андрій Маркович; їм звелено сидіти «в рівенстві», москалям з правого, українцям з лівого боку столу. Та, незважаючи на таку формальну «рівність», фактичним правителем зробився князь Шаховський. Правлінню Гетьманського Уряду наказано правити на основі «Рішительних пунктів» Апостола, але князь Шаховський поруч явної дістав іще таємну інструкцію від самої цариці, де йому наказувано старатись, щоб українці зближувалися з москалями, беручи мішани шлюби, й рівночасно перешкоджати тому, щоб козацька старшина зближувалася з білоруською шляхтою на Смоленщині. Так само рекомендувалося не допускати зближення й шлюбів з польською й українською шляхтою з правого берега Дніпра, який залишався під Польщею.

Між іншим на основі цієї секретної інструкції виключено з української служби білоруського шляхтича Пассека, який мав посаду в генеральнім суді.

Одним із перших кроків нового уряду було поновлення заходів щодо кодифікації українських законів. Справа законів на лівобережній Україні знаходилася в досить хаотичному стані. За офіційний кодекс уважали Литовський статут, складений іще в XVI ст. й виданий тоді ж урядовою білорусько-українською мовою. Крім того, було дійсним і німецьке, так зване Магдебурзьке право, якого вживали по містах; у полкових і сотенних козацьких судах мало головне значення звичаєве право, котре впливало й на практику інших судів. З того всього виходила велика незручність і мішанина понять. Гетьман Скоропадський перед самою смертю в травні 1721 р. видав універсал про призначення окремої комісії українських правників, які б переглянули всі збірники діючого права («Саксон», «Порядок», «Литовський статут») і склали один загальний кодекс, переклавши його українською мовою, як виразно було сказано в універсалі. Скоро по тому гетьман Скоропадський помер, і комісія не увійшла в життя. Один із «Рішительних пунктів» гетьмана Апостола (20-й) нагадував про потребу кодифікації українського права, але за його гетьманування такої кодифікації не було проведено. Апостол видав 13 липня 1730 р. лиш «Інструкцію малоросійським судам», у якій установлявся порядок судового процесу й апеляції у судях полкових, сотенних і сільських. Зараз же по смерті Апостола князь Шаховський дістав із Петербурга інструкцію про призначення спеціальної комісії з 12 членів для вироблення зводу українських законів. Цим разом закони мали перекладатись не на українську, а на російську мову. Місцем осідку комісії призначено Москву, і тільки через два роки її переведено до Глухова. Комісія була складена з найкращих тодішніх знавців права на Україні як людей світських, так і духовних. Згодом число членів її побільшено до 18 осіб. Комісія працювала 15 років і тільки в 1743 р. закінчила вироблення кодексу під назвою «Права, по котрим судиться малоросійський народ». Але поки що закінчилася праця комісії, практична потреба в підручниках права привела до появи вже в 1734 р. «Процесу краткого» або «Аксесу» — підручника українського судового процесу, складеного кимсь із українських правників. Хоча цей підручник і не мав офіційного значення, але знайшов собі широкий ужиток в українських судах.

Уже в перші часи урядування Правління Гетьманського Уряду з Шаховським на чолі виникло серед козацької старшини незадоволення. Вона хотіла, щоб було обрано гетьмана. Коли звістка про це дійшла до Петербурга, то звідти прислано нову таємну інструкцію, в якій Шаховському доручалося ширити серед українського населення чутки, ніби причиною всіх податкових та інших тягарів був сам гетьман, і що взагалі всім кривдам та несправедливостям, які коли доводилося народові терпіти, було причиною гетьманське правління і що тепер, коли гетьмана нема, всім стане легше.

Шаховський правив Україною недовго. В 1736 р. його відкликано й на його місце поставлено князя Барятинського, котрий також правив недовго. Протягом десятка літ один за другим змінюлися голови Правління Гетьманського Уряду, «правителі», як їх звичайно

називали. Знову пригадалися тяжкі часи першої Малоросійської Колегії, заснованої при Скоропадському, з самоуправством правителів і різних генералів. Це були якраз часи жорстокого режиму цариці Анни Іванівни, коли всіма ділами у державі правив її фаворит німець Бірон. По цілій Росії шаліла так звана Тайна Канцелярія, жертвою якої падали тисячі й десятки тисяч людей. Діяльність «Тайної Канцелярії» поширено й на Україну, і тут ця страшна інституція знайшла собі багато жертв.

Знову, як це було за царя Петра I, російський уряд перестав рахуватися з місцевими українськими законами й звичаями, втручався в різні сфери місцевого життя й дозволяв собі всякі насильства. В 1734 р. скасовано вже затверджені вибори київського віта Кричевця й зведено губернаторові, щоб він припилював, аби на віта обрано когось із москалів, а не з місцевих київських міщан. Але незважаючи на присутність на виборах губернатора Шереметєва, міщани знову обрали свого чоловіка, українця Павла Войничка. Та сенат скасував ці вибори і тільки тоді, коли сам князь Шаховський довів до відомого уряду, що з москалів не можна знайти відповідного кандидата на цю посаду, цариця затвердила вибори Войничка.

Кілька років згодом новий правитель, князь Барятинський, звелів заарештувати старого чернігівського архієпископа Іларіона Роголевського за те, що він не допустив у церкві до хреста одного російського капітана. Той самий князь Барятинський звелів одного разу заарештувати цілий київський магістрат. При цій нагоді він забрав усі старі королівські й царські грамоти з привілеями місту Києву й відіслав їх до Петербурга; в своєму листі до уряду він радив не повертати їх назад до Києва, бо, мовляв, «з часом міщани забудуть їх зміст, і, не маючи під рукою грамот, не будуть у стані покликатися на свої вольності». Всякі самоуправства почали дозволяти собі не тільки правителі і взагалі представники адміністраційної влади, але й різні російські генерали, які мали свої маєтності на Україні. Генерал Мініх, розгнівавшись на своїх сусідів по маєтку, Марковичів, за якісь непорозуміння по господарству, звернувся до Генерального Суду, щоб той якнайсуворіше покарав братів Марковичів, синів генерального підскарбія. І суд не тільки штрафував їх, але й наказав вислати їх як простих козаків на лінію на земельні роботи. Але Мініхові й цього видалося мало, і в часі свого переїзду через Глухів він прийшов до Генерального Суду — найвищої судової установи в краю — і тут публічно вилаяв і самих суддів, і український суд та закони. Розуміється, це пройшло йому цілком безкарно.

Та найбільшим тягарем для Гетьманщини сталася Турецька війна, яка вибухла в 1735 р. Україна була головною базою для цієї війни, на неї спали найтяжчі тягарі, як безпосередньою участю українських козаків у війні, так і апровізацією цілої російської армії, постачанням підвід для обозу й погонців (форшпанів). Війна затяглася на цілих шість років, велася дуже мляво і в результаті принесла дуже мало користі Україні в порівнянні з принесеними останньою жертвами. Кримського ханства не завойовано, берегів Чорного моря не вдалося досягнути й тільки запорізькі землі прилучено до

Російської держави. Але ці землі прилучалися й без того вже самим фактом переходу запорожців у російське підданство, фактом, що стався ще в 1734 р. перед війною.

Війну відкрив похід сполученої російсько-української армії під проводом генерала Леонтєва на Крим літом 1735 р. Своєю невдалою організацією цей похід дуже нагадував кримські походи кінця XVII ст. з часів царівни Софії. Так само, як і тоді, виступили в похід дуже пізно й мусили з півдороги завертати назад через негоду й недостачу провіанту та фуражу. В самих тільки гетьманських козаків загинуло від поганого корму 12 000 коней. Весною 1736 р. зроблено новий похід уже під командою фельдмаршала Мініха, який повів 54-тисячну армію. Гетьманських козаків мало бути 16 000, але значна частина їх дезертирувала й явилось усього 12 730 поганого озброєних, наполовину без коней. Мініх скаржився, що гетьманські козаки, як миші, дурно тільки хліб їдять, натомість запорожці, «належачи до того самого народу, бо це — втікачі з України», все люди добрі й бадьорі, гарно озброєні, кожен мав із собою по 2—3 коні. На думку Мініха, 3—4 тис. запорожців могли цілком розбити цілий корпус гетьманців. Та все-таки цим разом московсько-українське військо прорвалось аж у саму середину Криму і взяло ханську голицю Бахчисарай. Але скоро по тому мусили спішно вертатися назад, бо люди в війську почали мерти від недостачі провіанту та хвороб. Мініх поклав у могилу в цім поході половину своєї армії. Особливо страшні були втрати серед українського війська, якого Мініх анітрохи не жалів і не дбав за його потреби.

Знову з великих планів нічого не вийшло. Незважаючи на пограничні лінії, для збудування яких Україна принесла стільки жертв, татари на самому початку 1737 р. прорвалися на Україну: вони переправилися біля Переволочної по льоду через Дніпро, розгромили московсько-український відділ генерала Леслі й кілька днів грасували на території Полтавського й Миргородського полків; вони вбили й захопили в полон близько 7000 людей, спалили кілька сот хуторів, забрали близько 10 000 коней, 150 000 овець і рогатої худоби і взагалі наробили шкоди за офіціальними обчисленнями на 345 000 крб. Та московська вища команда не зразилася торішнім фіаско і повела в 1737 р. новий комбінований наступ, цим разом проти Азова й Очакова. В цьому наступі взяли участь гетьманські, слобідські й запорізькі козаки. Всього українського війська було близько 50 000. Єдиним успіхом кампанії було здобуття Очакова, але при цьому понесено величезні втрати: самих українців загинуло 5 000. Та скоро, через хвороби в війську, довелося покинути Очаків і відступити. При відступі загинуло кілька тисяч людей і близько 40 000 коней і волів, узятих із України.

Але й ці страшні жертви не спинили дальших заходів Мініха, ведених тою самою метою. Готуючись до чергового походу в наступному 1738 р., він звелів реквізувати на Гетьманщині 46 000 волів, викликати 15 000 козаків і крім того 50 000 селян для обозної служби. Край був уже страшенно винищений. Відомий російський

міністр Волинський, переїздячи через Україну, писав до Бірона такі свої враження: «Аж до самого свого в'їзду на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогудувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено в часі походу, а що лишилось, то тепер забирають. У самому лише Ніжинському полку взято 14 000 волів, а що з інших полків забрано, про те не маю докладніших відомостей». Але Бірон, Мініх, Лясці та інші німці, які тоді правили Росією, менше всього рахувалися з інтересами населення й продовжували свою політику, не зупиняючись ні перед якими жертвами, що їх мусила нести передовсім Україна.

Російсько-турецька війна продовжувалась далі, ведена з російського боку так само надолуго і постійно з великими втратами й жертвами коштом України. Літом 1738 р. московсько-українська армія знову пройшла в глиб Кримського півострова і знову мусила відступати назад через погане забезпечення війська провіантом. При відступі на український ар'єргард, який прикривав російську армію, напало 20 000 татар. У гарячому бою загинув Гадяцький полковник Григорій Граб'янка (відомий автор літопису) й генеральний бунчужний Семен Галецький. Турки почали схилитися до миру лише після того, як Мініх переніс війну до Молдавії й побив турецьку армію під Хотиним у 1739 р. В цій кампанії гетьманські й запорізькі козаки брали дуже живу участь. У кінці 1739 р. союзниця Росії Австрія заключила з Туреччиною сепаратний мир, і тоді й Росія розпочала мирні переговори. Наслідком миру Росія дістала запорізькі землі (пізніше Катеринославщину й частину Херсонщини), які й були залишені в розпорядженні Запорізького війська. Це був єдиний результат майже шестилітньої війни, веденої з страшною напругою всіх сил та з величезними жертвами.

Для Гетьманщини наслідки цієї війни були дуже тяжкі. Передовсім загинуло багато людей, десятки тисяч козаків і не менше того селян, які служили в обозі. Загинуло дуже багато худоби, коней і волів, через що край дуже зубожів. Недавно знайдені дані показують, що за час війни було притягнуто до строевої й обозної служби 157 300 козаків і 205 000 селян; із них загинуло 34 200, що при всьому населенні в 1 млн становить дуже великий відсоток. Коней загинуло близько 47 000. Всього край зазнав утрат на 12 млн крб. — колосальна сума для того часу. Волів і коней російське командування забрало з України на 146 355 крб., і ця сума не була повернута. Так само не повернуто 140 138 крб. за провіант і фураж та 30 858 крб. за вози і всякий інструмент. Сільське господарство в краю сильно впало. Наприклад, в одному з найбільших полків — Ніжинському, що мав 140 000 душ населення і звичайно споживав щороку 1 500 000 пудів збіжжя, в 1737 р. було зібрано з поля всього 160 000 пудів; так само зменшилася продукція збіжжя й по інших полках: Чернігівському, Лубенському та ін.

Російський уряд, довідавшись про це, заборонив викурювати горілку, щоб не переводити збіжжя, звелів позапечатувати горілчані казани, грозив карами. Але це мало помагало. Козаки й селяни перебували в походах або розбігалися та ховалися, й не було кому сіяти збіжжя. Тим часом у тому ж 1737 р. стояло на Гетьманщині постоем 75 російських полків (із них 23 кінних), а в 1738 р. понад 50 полків, і все це годувалося коштом місцевого населення. Турецька війна завдала такий удар добробуту краю, що ще 25 років після того, в 1764 р., козацька старшина скаржилася, що козаки й селяни дуже зубожіли через руїну, зв'язану з тою війною, і ніяк не могли стати на ноги. Не маючи змоги винести тягарів, які впали на нього, населення розбіглося на всі сторони. Вже в перших роках війни погранична адміністрація доносила російському урядові, що за короткий час міста й села на правому березі Дніпра, під владою Польщі, наповнилися утікачами з лівобережної України.

У 1740 р. померла цариця Анна, з іменем якої зв'язана дуже сумна доба не тільки для України, але й для цілої Російської імперії, доба панування німців, на чолі яких стояв фаворит цариці, жорстокий Бірон. Анна залишила престол своїй племінниці Анні Леопольдівні, під регентурою Бірона. Але Бірон був скоро усунутий за допомогою Мініха, а за п'ять місяців була усунута й сама Анна Леопольдівна, й престол зайняла царівна Єлизавета, дочка Петра I. Її вступ на престол означав упадок німецької партії при дворі й прихід до влади національної російської партії. А разом він означав також початок кращої ери й для України. Річ у тому, що Єлизавета, ще будучи царівною, ввійшла в велику приязнь із українцем Олексом Розумовським, із яким пізніше взяла шлюб. Сам Олекс Розумовський був простий козак з-під Козельця на Чернігівщині, його за гарний голос взяли до придворної царської капели до Петербурга. Тут на нього звернула увагу Єлизавета, і він скоро став дуже близькою до неї людиною й взяв живу участь у державному перевороті, який забезпечив Єлизаветі престол. Розумовський був обсіпаний милостями і досяг найвищого становища в державі. Але він не надживав свого становища. Людина від природи добра й м'яка, він нікому не робив зла й цим дуже корисно відрізнявся від царських фаворитів, яких так багато знає XVIII ст., коли в Росії майже безперервно одна за одною панувало п'ять жінок. Розумовський зумів викликати в Єлизавети симпатії й до України. В 1744 р. Єлизавета зробила подорож на Україну, щоб поклонитися київським святиням. Населення зустрічало її дуже радісно, й вона була дуже зворушена цим. У Києві козацька старшина звернулася до неї з проханням відновити гетьманство. В наступному році приїхала до Петербурга спеціальна українська делегація з тим самим проханням. Єлизавета прийняла делегацію прихильно й пообіцяла, що її прохання буде задоволене. При дворі було вже вирішено відновити гетьманство і вже був знайдений бажаний кандидат: цим кандидатом був молодший брат Розумовського Кирило. Кирило був висланий на науку за кордон, і дожидали тільки, щоб він досяг відповідного віку, щоб мати змогу зайняти призначене для нього високе становище.

Тим часом у режимі, що його практикував російський уряд супроти України, були зроблені деякі полегшення. Коли в 1746 р. помер президент Малоросійської Колегії Бібіков, то наступника йому вже не було призначено, й краєм правила сама Колегія. З України були виведені російські полки, які стояли в ній постосм; був дозволений вільний торг збіжжям; у 1745 р. відновлено Київську митрополію: по смерті митрополита Йосафа Кроковського російський уряд не дозволяв вибирати нового митрополита, щоб звести Україну на становище звичайної єпархії. В Києві залишався звичайний архієпископ. Тепер було дозволено висвятити архієпископа Рафаїла Зборовського на митрополита київського. Нарешті в 1747 р. оголошено царську грамоту про вибори гетьмана, та аж на початку 1750 р. переведено в Глухові з надзвичайною урочистістю самі вибори. Розуміється, єдиним кандидатом був Кирило Розумовський: всі знали, що така була воля цариці. Влітку 1750 р. Розумовський в'їхав до Глухова.

Новому гетьманові виповнилося всього 22 роки. Він був звичайний сільський хлопець і пас худобу своїх батьків, коли розпочалася казкова кар'єра його старшого брата в Петербурзі. П'ятнадцятилітнього хлопця викликали до столиці і, щоб дати йому освіту й навчити поводитись у високім товаристві, його вивезено за кордон. За наставника дано йому ад'юнкта петербурзької Академії Наук Теплова. Кирило Розумовський побував у Німеччині, Франції, Італії, слухав викладів у Берліні та Геттінгені. В 1745 р. він повернувся до Петербурга й був призначений президентом Академії Наук. Йому було тоді 18 літ. Ще за кілька літ він був уже гетьманом України. Цариця одружилася його з своєю племінницею Нарішкіною.

Молодий гетьман своєю вдачею нагадував свого старшого брата, чоловіка цариці. Це була людина добра й лагідна. Розумовський встиг при звичаїтись до петербурзького двору й перейнятися його інтересами. Однак він зберіг любов до своєї батьківщини, любив українську мову (один із поетів XVIII ст. Опанас Лобисевич присвятив йому, як любителю української мови, український переклад еклог Вергілія), пісню, взагалі побут, хоч усе це в його очах і було провінціалізмом у порівнянні з життям, до якого він звик у Петербурзі. Він нудився в скромному Глухові й при кожній нагоді старався виїздити до Петербурга й подовше там залишатись. Із своєї глухівської резиденції він намагався зробити маленький Петербург: при цьому появились в Глухові італійська опера, кав'ярні, французькі пансіони, французькі моди; гетьманський будинок був збудований у стилі західноєвропейських королівських палаців і кругом його розведений англійський парк. Глухів прикрасився взагалі гарними будівлями, серед яких визначався величезний будинок Генеральної Канцелярії. Незадоволений із положення Глухова Розумовський хотів перенести свою резиденцію до Батурина, який стояв у гарному місці на високому березі Союму. Він уже дістав згоду на це російського уряду й заходився забудовувати Батурин «національними строєніями»; у Батурині мав бути відкритий і університет. Але скасування гетьманства в 1764 р. не дало здійснитись цим планам.

Разом із Розумовським в'їхав на Україну і його колишній учитель Григорій Теплов. Цій людині звичайно приписували великий вплив на гетьмана і вважали, що він трохи чи не сам правив поза плечима Розумовського Україною. Складена ним записка «О непорядках в Малоросії» (опублікована Кулішем у 1857 р., а Василенком у 1909 р.), де Теплов дуже різко критикував політичний і суспільний устрій Гетьманщини, вважалася в старій українській історіографії за привід, який використала цариця Катерина II для скасування гетьманства і взагалі автономії України. Самого ж Теплова вважали трохи не за приятеля українського народу, який він нібито хотів оборонити від утисків старшини. Та новіші досліді (М. Василенко, Ір. Черкаський) довели, що з Теплова був ніякий приятель українського народу, та що він зовсім не відігравав при Розумовським якоїсь рішачої політичної ролі, а був просто управителем маєтків гетьмана й керував його господарськими справами.

Хоча Розумовський і тягнув своїми інтересами до петербурзького двору, треба, проте, знати, що він таки дбав, як умів, за добро батьківщини, використовуючи свої зв'язки при царському дворі та прихильне ставлення до України цариці Єлизавети. Він добився того, що завідування справами України й зносини з нею були передані з сенату до Колегії закордонних справ, добився й того, що Київ було знов підрядковано гетьманові, так само і Запоріжжя. Але тяжче йому було відстоювати фінансову автономію України. Царським наказом 1754 р. наказано було гетьманові подавати відомості про прибутки й видатки українського державного скарбу. Розумовський протестував проти такого контролю над українськими фінансами, покликався навіть на Богдана Хмельницького й Дорошенка, але добитися усунення цього контролю не міг, так само, як не досягнув і відміни царського наказу того ж 1754 р. про скасування еветки та індукти, від чого гетьманський скарб втрачав близько 50 000 карбованців річного прибутку. В наступному 1755 р. були скасовані внутрішні податки, які гальмували внутрішній торг і докучали населенню (так зване покуховне, і поковшовне та ін.), і між Україною й Росією установлено вільну торгівлю без усякого мита. Не вдалося Розумовському добитися й права вільних зносин із чужоземними державами, так само, як і увільнити Гетьманщину від участі в загальноімперських війнах і походах та від зв'язаних із цим тягарів. Гетьманська Україна мусила взяти участь у Семилітній війні з Пруссією. В 1757 р. вислано до Пруссії 1000 компанійців, які взяли участь у бою під Егерсдорфом. Тоді ж вислано з України 8000 погонців-селян, із котрих, як каже сучасна хроніка, «більша частина в поході померла й тільки дуже невелике число повернулося додому». В 1760 р. вислано на фронт знову 2000 козаків. Мусила Україна постачати й тисячі волів для війська. Тяжкі бідкування в далеких походах залишили по собі пам'ять у народній поезії: збереглися пісні про битву під Кострином, де загинуло кілька тисяч українців, козаків та погонців.

За Розумовського козацька старшина здобула собі вирішальний вплив на політику в краю. Властиво і в часі перебування гетьмана

в Глухові, і в часі його виїздів до Петербурга краєм правила старшина. Розумовський при виїздах формально передавав їй владу, призначаючи правити генеральних: обозного Семена Кочубея, підскарбія Михайла Скоропадського, писаря Андрія Безбородька, осавула Петра Валькевича й хорунжого Миколу Ханенка. Старшина вже давно звикла дивитися на себе як на провідну, привілейовану верству, як на шляхту, і від часів Розумовського сама назва «шляхетство» для означення старшинської верстви входить у загальний ужиток. Вибір Розумовського на гетьмана оживив надії старшини на те, що тепер їй удасться закріпити за собою не тільки своє економічне посідання, але й свої політичні права. За Розумовського входять у звичай загальні з'їзди старшини в Глухові для обмірковування важніших справ, і ці з'їзди виявляють тенденцію перетворитися в український шляхетський сейм. На одному з таких з'їздів хтось із присутніх старшин виголосив цікаву промову, котра потім ходила у відписах по руках під назвою «О поправленні состоянія Малоросії». Ця промова може служити за показчик політичних і суспільних змагань козацької старшини часів Розумовського, принаймні її освіченої й патріотичної частини. Автор її добре тямить колишню козацьку славу й сумує над упадком войовничого духу на Україні, він ідеалізує давні часи, коли «були в нас сейми або генеральні ради», і взагалі видко, що його ідеалом був конституційно-парламентарний устрій Української козацької держави, і що він віддавав перевагу польським республіканським порядкам перед російським самодержавієм. Однак автор промови стояв на чисто шляхетському становищі: на його думку, вся сила політичних прав мала належати самому лиш українському шляхетству, себто козацькій старшині; він уважав за потрібне деякі реформи, але ці реформи мали б тільки розвинути й зміцнити панування та привілеї шляхетського стану в державі. За одно з найбільших лих вважає автор те, що «мужики наші здобули собі самоволю: вільно бродять із місця на місце, безборонно вписуються в козаки, тікають у Польщу, у Московщину», а від цього зменшується хліборобство, несправно виплачуються податки, збільшується безладдя, а дітичі від того терплять утрати та убожіють. Через те автор настоював на забороні вільних переходів посполитих із місця на місце. Між іншим він казав і про потреби судівництва, але знов же так, щоб уся судова влада була в руках шляхетства — старшини.

Справді, за часів Розумовського завершено було реформу судівництва на Гетьманщині, розпочату, як ми бачили, ще за Апостола. Реформу цю переведено вповні в дусі бажань старшинської, чи, як вона тепер себе називала, шляхетської верстви. Як уже згадувано, в 1743 р. комісія українських правників склала кодекс законів «Права, по котрим судиться малоросійський народ». В основу кодексу покладено Литовський статут, почасти Магдебурзьке право, почасти українське звичаєве право. Кодекс містив закони про права верховної влади, про привілеї шляхетського стану, про військову службу, закони про карні й цивільні злочини, про право власності та його порушення, про порядок судового діловодства, про спадщину,

про міську самоуправу, про ставлення дідичів до своїх підданих або кріпаків, про становище чужоземців та іновірців на Україні. Увесь кодекс був перейнятий становим духом, і крізь нього червоною ниткою переходила ідея про привілейоване становище шляхти в державі. Однак російський уряд не затвердив цього кодексу. В 1756 р. він був пересланий із Петербурга гетьманові Розумовському, і в Глухові призначено нову комісію для його розгляду. Але й з цього нічого не вийшло, й кодекс так і не діждався офіційного затвердження. Однак неофіційно його почали вживати по українських судах зараз же по його закінченні в 1743 р., про що свідчить значне число копій кодексу, які збереглися до нашого часу. В 1750 р. бунчуківий товариш Федір Чуйкевич, видатний правник свого часу, склав наукову працю «Суд і розправа в правах малоросійських», присвячену гетьманові Розумовському. В цій праці проводилася ідея заведення на Гетьманщині шляхетських судів на основі Литовського статуту, так, як це мовляв, було затверджено ще в статтях Богдана Хмельницького 1654 р., але не було здійснено через війни й брак освічених людей.

Справді, ми знаємо, що в Українській козацькій державі від самого її початку існували не статутіві, а козацькі суди: Генеральний Суд, полковий, сотенний і сільський (суд громади). Сотенні суди судили козаків і посполитих. Генеральний суд у XVII ст. був і вищою апеляційною інстанцією й судом безпосередньо для справ, які до нього впливали. Полуботок упровадив до Генерального Суду чотирьох асесорів із освічених бунчуківих товаришів. Інструкція гетьмана Апостола, хоч вносила певний порядок і форму в судах, але фактично, як каже Лазаревський, «суд змішала з адміністрацією». Як діючі закони по судах Гетьманщини і в XVII і в XVIII століттях уживали: Литовського статуту, Магдебурзьких прав, Порядку, Саксону та інших збірників. Хоча Розумовському не вдалося перевести офіційної кодифікації законів, але в 1760 р. була переведена реформа самого судівництва, і то в дусі ідей Ф. Чуйкевича, які поділялися більшістю старшини і які лежали також в основі кодексу 1743 р. Цілу Гетьманщину було поділено на 20 судових повітів. У кожному повіті заведено Земський Суд для справ цивільних і Підкоморський Суд для справ земельних. Для карних справ установлено суди Гродські, замість полкових, у кожному з десяти полкових міст. Судді мали бути виборні з місцевого шляхетства. Найвищою інстанцією був Генеральний Суд, на зразок польського Судового Трибуналу. Він складався з колегії двох генеральних суддів і 10 виборних депутатів від полків, по одному від кожного полку, також з-поміж місцевого шляхетства. Таким чином, реформа 1760 р. впроваджувала властиво реституцію тих судових порядків, які існували на Україні перед повстанням Богдана Хмельницького на основі Литовського статуту.

В 1763 р. гетьман скликав до Глухова Генеральні збори, справжній шляхетський сейм, і цей сейм затвердив реформу судівництва. Віддаючи суд цілком у руки шляхетського стану, ця реформа ще більше зміцняла привілейоване становище козацької старшини. Тим

часом значно поліпшилося в соціальному розумінні становище шляхетського стану в самій Росії, де він називався дворянством. При вступі на престол цариці Анни йому вдалося досягти частково емансипації від тяжкої обов'язкової державної служби, а також певної безпеки своїх спадкових прав. Протягом царювання Єлизавети емансипація російського дворянства від обов'язків і збільшення його прав та привілеїв робили дальші кроки силою факту. Близькі часи, вже за царювання наслідників Єлизавети, принесли законне затвердження упривілейованого становища дворянства. Це все не могло залишитися без впливу й на українську шляхту, котра скоро побачила, що російське дворянство, не маючи назовні тих політичних прав, які давала українській шляхті автономія Гетьманщини, фактично вже випереджує цю шляхту на дорозі здобуття соціально-економічних привілеїв. Поки що українська шляхта старається остаточно закріпити за собою володіння земельними маєтками й зв'язане з цим володінням право на селянську працю. За Розумовського було вже значно обмежене право вільного переходу селян і тим прикріплено їх до панських маєтків. Вже було недалеко й до формального обернення селян у кріпаків у звичайному розумінні цього слова. Таким робом соціальні реформи за гетьманування Розумовського мали реакційний характер.

Заслужують згадки спроби Розумовського реформувати українську армію через заведення одностайного озброєння й уніформи (сині мундири з червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору по полках; зброя — рушниця, шабля й спис; кожен козак мав коня), а також військового навчання на західноєвропейський зразок. Була поліпшена артилерія й заложено велику порохівню в Шостці коло Глухова. За почином Лубенського полковника Куляби по всіх полках заведено обов'язкове навчання козацьких синів — окрім загальної ще й спеціальної військової науки, так званої воїнської екзерциції. Вже згадувано вище про заходи Розумовського щодо заснування університету в Батурині. Але дні самого гетьманського правління були вже пораховані.

В 1761 р. померла цариця Єлизавета. Коротке царювання її наслідника Петра III, сина голштинського герцога, ознаменувалося для України всього лиш одним епізодом, а саме: припинивши війну з Пруссією й цим вирятувавши її від загибелі, Петро III мав намір розпочати війну з Данією в інтересах своєї рідної Голштинії. Задля цього спочатку був оповіщений набір охотників до окремого корпусу, який мав перший рушити в похід. Цей набір переводився на Україну, й тисячі української молоді записалося до так званих голштинців та рушило на північ. Але тим часом наступив новий переворот. Петра III скинуто з престолу і вбито, а на престолі засіла його дружина, німецька князівна з Ангальт-Цербста під ім'я Катерини II. Голштинці були розпущені й мусли вертатися додому.

Нова цариця була настроєна в душі централізму, й її ближчим наміром було скасування всяких автономій та партикуляризмів у межах Російської імперії. Крім того, вона особисто не любила українців: в одному приватному листі з Києва вона писала, що ніде

в своєму житті не бачила провінції, де б люди були такі дурні й гидкі, як на Україні. На її думку, насамперед мало бути на Україні скасоване гетьманство, як найбільша ознака її окремишого устрою. Розумовського не могло врятувати від позбавлення гетьманської гідності навіть те, що він брав участь у перевороті й поміг Катерині здобути престол. Наміри Катерини можна бачити з її таємної інструкції генерал-прокуророві сенату князеві в'яземському, що є немовби політичною програмою нової цариці. «Малоросія, — читасмо в цій інструкції, Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі».

Мабуть, догадуючись про заміри нового уряду, українська шляхта з свого боку зробила деякі заходи, які в дійсності послужили для Катерини приводом, щоб скоріше зреалізувати свої наміри. В кінці 1763 р. поміж козацькою старшиною пішов рух, щоб зробити гетьманство спадковим у роді Розумовських. Почали збирати підписи під петицією до цариці Катерини, довідавшись про це, негайно викликала Розумовського в Петербурзі й запропонувала йому добровільно зректися гетьманського уряду. Той послухався без усякого супротиву, і так здійснилося бажання Катерини, висловлене нею в одному листі, — «щоб навіть сама назва гетьманів зникла, а не те, щоб якусь особу вибрали на цей уряд»!

У кінці 1764 р. був виданий царський маніфест, у якому оповіщалося, що гетьман Розумовський добровільно зрікся свого уряду, що задля добра українського народу замість гетьманського правління засновується тимчасово Малоросійська Колегія з президентом у ранзі генерал-губернатора. Цим генерал-губернатором, який фактично мав зосередити в своїх руках усю владу, був призначений генерал Петро Рум'янцев. У Колегії мали засідати четверо українців і четверо москалів.

Сам Розумовський дістав від цариці величезну пенсію й великі земельні маєтки на Україні, в яких він і оселився. Він прожив після скасування гетьманства ще 40 років, але до кінця свого віку абсолютно не втручався до громадського життя.

Удучи на Україну, Румянцев дістав від цариці таємну інструкцію, яка накреслювала програму його діяльності. Ця інструкція свідчить, що Катерина прекрасно зрозуміла слабкі сторони політичного й суспільного життя Гетьманщини. В своїй інструкції вона говорить насамперед про те, що Україна — дуже багатий і родючий край, багатший за інші провінції Російської імперії; але завдяки автономним порядкам на Україні імперія не мала від неї майже ніякої користі, ніяких прибутків, особливо за останнього гетьманування. Далі вона підкреслює, що між українцями й москалями існує обопільна ненависть, ця ненависть особливо помітна серед української старшини, котра має фальшиве поняття про якусь свою свободу

й свої привілеї й котра піддержує в українському народі відчуженість від москалів та недовір'я до них. Отже, завданням нового правління є скасування всіх відмін в устрої Гетьманщини та зрівняння її в становищі з іншими імперськими провінціями.

Задля цього найкращий спосіб — поставити краще адміністрацію й суд, ніж це було досі, щоб усі бачили, що нові російські порядки кращі за попередні, коли все було в руках старшини. Коли народ побачить, писала Катерина, що його увільнено від самоволі маленьких тиранів, то буде вдячний і помириться з новими порядками. Отже, як бачимо, це була стара, випробувана метода російської політики щодо України: грати на класових антагонізмах у самому українському громадянстві й, виступаючи в ролі оборонця народних мас проти пануючої старшинської верстви, підковувати політичну автономію краю. Цієї методи додержувався московський уряд протягом XVIII ст., її ж уживав цар Петро I, її ж тепер поручила в своїй інструкції Румянцеву й цариця Катерина II.

Але це зовсім не означало, що Катерина дійсно дбала про інтереси народних мас; у тій самій інструкції вона вказує як на одні з найбільших лих українського життя те, що селяни на Гетьманщині вільно переходять із місця на місце, й рекомендує Румянцеву вжити всіх заходів, щоб припинити ці селянські переходи та прикріпити селян до одного місця, себто зробити їх справжніми кріпаками. Доручаючи Румянцеву вдавати роль оборонця інтересів народної маси супроти козацької старшини, Катерина водночас наказувала йому пильно стежити за самою старшиною й негайно приборкувати всякі прояви опозиції та незадоволення з її боку в самому їх зародку.

На початку 1765 р. Румянцев прибув на Україну. За свою резиденцію він вибрав Глухів, як і гетьмани. Румянцев мав великі маєтності на Україні, де він провадив дуже гарне господарство. Він був ознайомлений із внутрішнім становищем у краю й почував себе до певної міри зв'язаним із його інтересами. В основу своєї політики він поклав думку, висловлену Катериною в її інструкції: «Старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ цілком відмінний від москалів». Треба признати, що своєю політичну програму Румянцев переводив дуже вміло, послідовно й зручно. Йому дійсно вдалося протягом свого 20-літнього правління краєм без великих струсів і майже непомітно перевести Гетьманщину на становище звичайної імперської провінції.

Головною основою економічного життя Гетьманщини було, як знаємо, сільське господарство, в якому характер землеволодіння мав вирішальне значення. Але землеволодіння на Гетьманщині весь час було дуже далеке від хоч трохи стабілізованого стану: воно весь час відбувало невпинну еволюцію в напрямі нагромадження головної маси землі в руках старшинської верстви. Це нагромадження йшло шляхом роздачі гетьманами державних земель старшині і шляхом легальної експропріації землі в селян та козаків, причому селяни повертались у кріпаків. Тому, що вся влада в краю була в руках самої ж старшини, то поруч із легальними способами вона раз-у-раз

зверталася й до способів нелегальних, себто до прямого обходу законів і до насильства. Це все в зв'язку з різними політичними потрясіннями, які відбувалися й на економічному становищі, утворювало дуже запутане становище і в справі володіння землею. З ініціативи російського уряду не раз переводилися в першій половині XVIII ст. ревізії людності й розподілу земельної власності між окремими станами. Одною з найважливіших ревізій було відоме вже нам «Генеральне слідство о маєтностях» 1729—1731 років. Та зазначена вище еволюція земельної власності в напрямі зосередження всіх земель у руках старшини відбувалася в XVIII ст. таким прискореним темпом, що за яких 30 років відомості, добути Генеральним Слідством, уже застаріли. Щоб уявити собі дійсний образ земельних відносин у сучасний йому момент, Румянцев мусив зорганізувати нову ревізію.

Вона мала на меті вияснити докладно число населення, дати опис земельної власності та її розподілу, число дворів, ґрунтів і господарств, з'ясувати ступінь заможності кожного окремого господаря й дохідні його господарства. Мало бути подане число коней, волів і всякої іншої худоби. Румянцев наказав пояснити населенню, що ревізія переводиться виключно задля того, щоб увільнити його від зайвих тягарів з боку старшини. Ревізія відбулася протягом 1765—1767 років і в результаті дала величезний матеріал статистичних відомостей, понад тисячу грубих фоліантів. Але не видно ні з чого, щоб Румянцев використав цей матеріал на практиці. Дорогоцінні томи опису лежали спокійно в архівах, усіма забуті, а частина їх навіть загинула. Лише на початку 60-х років XIX ст. томи Румянцевого опису відкрив історик Ол. Лазаревський у архіві одної адміністраційної установи в Чернігові, де переховувалися остатки українського державного архіву. Від того часу почалося наукове дослідження Румянцівського опису. Але велося його несистематично й уривчасто. На перешкоді стояло між іншим те, що близько тисячі збережених томів опису були розкидані, як виявилось, по архівах і бібліотеках Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Чернігова й Полтави, що дуже утруднювало дослід. Та, проте, матеріали Румянцівського опису послужили за основу для праць Лазаревського, Багалія, Лучицького, М'якотіна та інших дослідників соціально-економічного побуту Гетьманщини. Професор Лучицький, оцінюючи значення Румянцівського опису для історії, рівняє його до аналогічних західноєвропейських джерел і каже, що Румянцівський опис є одним із найцікавіших та детальніших описів землеволодіння, який тільки знає наука, і що з ним не можуть навіть рівнятися описи, які має Західна Європа. В останні часи почалося систематичне дослідження опису молодими дослідниками в Києві, скупченими навколо Української Академії Наук.

Одним із перших розпорядків Румянцева, які мали безпосереднє практичне значення, була заміна натуральних повинностей на утримання російських військових частин, розміщених на Гетьманщині (шість карабінерних полків і два піхотні полки в Глухові) грошовим податком по 1 крб. 2 коп. від кожної хати. Платити мали козаки,

підпомічники, міщани, посполиті вільні, монастирські й панські. Цей податок давав близько 250 000 крб. річно. Румянцев запровадив більший порядок у адміністрації й дбав за економічні інтереси краю, з яким почував себе зв'язаним як власник великих маєтків. Він не допускав безплатних реквізицій і старався улегшити тягарі, які спадали на Гетьманщину, в часі Російсько-Турецької війни 1768—1774 років. Він завів на Гетьманщині регулярну пошту по лініях Київ — Глухів, Полтава — Глухів, Полтава — Київ, Стародуб — Київ, Глухів — Чернігів, Глухів — Переяслав, Полтава — Чернігів і Лубни — Ромни. Одначе всю політику щодо земельних і селянських справ провадив Румянцев так, як це йому наказувала Катерина: вільні переходи селян щораз обмежувано, збільшувано панську юрисдикцію над селянами. Сам великий земельний власник, Румянцев добре розумів і поділяв інтереси землевласницької верстви, а ці інтереси були взагалі основою внутрішньої політики Російської імперії.

Як же поставилось українське громадянство до скасування гетьманства й до нового курсу, який заповідався з призначенням Румянцева на посаду генерал-губернатора? Народна маса зустріла нові порядки з пасивною покірністю. Вона вже давно була усунута від усякої участі в політичному житті й від усякого впливу на громадські справи. Та ці переми, які відбувалися на верхах, властиво й не змінiali становища народної маси, селян і козаків. Народ реагував, і то пасивно, лише на збільшення панщини, на погіршення становища кріпаків. Залишилося багато народних пісень, які гірко оплакують кріпацьку неволю, які нарікають на панування в світі неправди. Але далі пасивних нарікань народні маси не йшли, й за всю другу половину XVIII ст. на лівобережній Україні трапився лиш один випадок одвертого вибуху селянських розрухів: мешканці села Турбаїв на Полтавщині, насильно повернуті з козаків у селян-кріпаків, убили своїх дідичів, братів Базилевських, і виявили збройний опір надісланій військовій команді.

Але так само спокійно поставилася до скасування гетьманства й маса самої козацької старшини. Козацька старшина була певна, що перемена політичного устрою не зачепить її привілейованого суспільно-економічного становища, бачачи, що в цілій Росії іде скріплення привілейованого стану шляхти, вона домогалася тепер тільки того, щоб її було зрівняно в правах із російським дворянством. І українські патріоти того часу мали слухність нарікати на козацьку старшину за те, що вона спокійно дивилася на скасування політичної автономії своєї батьківщини та ще хотіла при тому здобути собі різні матеріальні вигоди.

Одначе не можна сказати, що скасування автономного устрою Гетьманщини пройшло без усякого відгуку. Як тільки ширші круги козацької старшини усвідомили собі значення подій, які відбулися в них перед очима, як тільки відчули на собі тяжку руку російського генерал-губернатора, вони почали жалкувати за гетьманством. Скоро наступила зручна нагода виявити свої почуття й побажання перед центральним урядом: цариця Катерина в 1767 р. заповіла

скликання до Москви особливої Комісії для перевірки законів і уложення нового кодексу. Ця Комісія мала бути складена з виборних представників од всіх станів суспільства, за винятком тільки селян-кріпаків. Отже, шляхта, духовенство, міщани й козаки (гетьманські, слобідські й запорізькі) мали вибирати своїх представників і давати їм «накази», себто інструкції щодо своїх побажань. Взагалі це мав бути вого роду парламент із законодатними функціями. Сама цариця виробила для нього загальну інструкцію в дуже ліберальному дусі. Населення України з великим зацікавленням поставилося до справи, надіючися через своїх депутатів заявити урядові про всі свої потреби й побажання. В цілому ряді місцевостей України виборці доручали своїм депутатам домогатися відновлення гетьманства на Україні.

Під час виборів трапився характерний інцидент у Ніжинському полку, де місцева шляхта заявила в наказі своїм депутатам категоричні побажання реставрації старих порядків. Але про це довідався Румянцев, звелів негайно скасувати вибори, заарештувати обраних депутатів і віддати їх під військовий суд за державну зраду. Суд присудив 11 депутатів до смертної кари. Цариця зараз же помилувала всіх засуджених і взагалі постаралася зм'якшити поведінку Румянцева, яка йшла всупереч із ліберальними принципами, проголошеннями в наказі для Законодатної Комісії.

На засіданнях самої Комісії, яка дійсно зібралася 1767 р. в Москві, головним речником українських автономістів виступив депутат від шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика, автономіст-республіканець, імовірний автор «Истории Русовъ». У зв'язку з Комісією виник деякий рух автономічного напрямку в різних місцевостях гетьманської України. Так, у Прилуцькому полку козаки просто домогалися виборів нового гетьмана. Але сама Комісія проіснувала недовго. В її праці виявилася велика розбіжність думок, невідповідність і безсистемність. Катерина скоро прохолола до неї й під претекстом візиту Румянцева припинила працю Комісії та більше її вже не скликала.

Війна з Туреччиною дійсно наступила в 1769 р. й поклала на кілька років перерву в реформаційних заходах Румянцева, тим більше, що сам Румянцев був призначений на головнокомандувача російської армії в цій війні. Українські військові сили мусили взяти дуже близьку участь у тій війні. Як гетьманські козаки, так і запорізькі відіграли на війні дуже активну роль. Війна велася взагалі енергійно і більш підготовлено, ніж за часів Мініха й цариці Анни. Російсько-українські війська зайняли цілий Крим, Молдавію й Волощину, розбили турків у кількох вирішальних боях і, нарешті, перенесли кампанію за Дунай, у нинішню Болгарію. Це змусило Туреччину просити миру, який і був заключений літом 1774 р. в Кучук-Кайнарджі. Росія дістала частину Чорноморського узбережжя, а Крим був оповіщений незалежним від Туреччини. Властиво він опинився під протекторатом Росії. За кілька років Росія скористала з внутрішніх непорядків серед татар, скинула останнього хана з престолу й прилучила Крим до своїх володінь. Це сталося в 1783 р.

Так, нарешті, досягнута була задача, над розв'язкою якої безуспішно працював уряд Великого Князівства Литовського ще в XV ст., потім Москва за Івана Грозного в XVI ст., в XVII ст. Москва разом із Україною; нарешті було знищено це хижацьке гніздо, яке протягом трьох століть робило неможливими тривку колонізацію багатих українських степів і хоч трохи спокійне культурне життя; нарешті Росія й Україна дістали вільний вихід до Чорного моря. В зв'язку з досягненням доступу до Чорного моря російський уряд ще більше прискорив темп своїх заходів, які мали за мету знищити партикуляризм українських земель і остатки автономного устрою на цих землях. Першою жертвою цієї політики безпосередньо по закінченні Турецької війни упало в 1775 р. Запоріжжя.

По закінченні Турецької війни Румянцев повернувся на Україну й продовжував свої реформи. В 1781 р. Гетьманщину поділено на три губернії або намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, які разом склали «Малоросійське генерал-губернаторство». Глухів перестав бути центральним адміністративним пунктом, по губерніях були введені загальноросійські адміністративні й судові установи. Кожна губернія була поділена на повіти.

Вже на початку свого правління Румянцев офіційно висловлював думку про шкідливість вільних переходів селян до сільського господарства Гетьманщини. Заборони переходу селян домагалося й українське шляхетство, але російський уряд не поспішав йому назустріч, доки шляхетство це виявляло певні автономістичні змагання. В 1775 р. шляхетство Прилуцького, Миргородського, Полтавського, Ніжинського й Стародубського полків звернулося до Румянцева з адресами, в яких, заявляючи в ультралояльній формі свою відданість Російській державі й Румянцеву, як її представникові на Україні, просило зрівняння українських чинів із російськими військовими та цивільними чинами, признання всіх приватних маєтків за повну власність їх державців і, нарешті, — заборону селянських переходів із місця на місце. Але тільки 3 травня 1783 р. цариця Катерина видала наказ, який, мотивуючи потребою для державного скарбу одержувати акуратніше податки з населення, прикріплював усіх селян до того місця, де вони були записані по останній ревізії, й забороняв переходити на нові місця. Цей наказ фактично санкціонував кріпацьку залежність селян від дідичів. Одночасно зроблено новий перепис людної й на неї накладено замість колишніх натуральних зборів подушний грошовий податок по 1 крб. 20 коп. від душі. Такий податок мусили платити вільні селяни (їх залишилося дуже небагато), козаки й міщани. Поміщицькі селяни мали платити по 70 коп. від душі. На купців накладено податок у розмірі 10 % від їх капіталу.

У тому ж 1783 р., в якому остаточно легалізовано кріпацькі відносини на Україні, був скасований й козацький військовий устрій. Десять колишніх гетьманських полків і три компанійські були перетворені в десять регулярних кінних (карабінерних) полків російської армії з шестилітньою службою. Ці полки й надалі мали комплектуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення,

що відрізнявся від селян головно тим, що був вільний від кріпацтва, але був зобов'язаний військовою службою в регулярній російській армії на спеціальних умовах. В цих полках заведено сувору військову дисципліну: сам Румянцев наказував бити їх «нещадно плетьми і киями» на найменшу провину. Пізніше брали з козаків по 3 рекрути з 500 душ.

У 1785 р. була оповіщена також і на Україні знаменита «Грамота про вільність дворянства», яка установляла повну свободу дворян від обов'язкової державної служби, надавала їм корпоративну самоуправу (повітові й губерніальні дворянські збори й виборні повітові та губерніальні маршали), право петицій до престолу робило дворянство першою й єдиною привілейованою верствою в державі. Царське самодержавство оперлося виключно на цю верству, принісши їй у жертву інтереси інших верств суспільства, передовсім селян. Українська шляхта фактично була тепер зрівняна в правах із російським дворянством. Ціною, яку вона за ці права заплатила, було скасування автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу Української козацької держави, заснованої в половині XVII ст. гетьманом Богданом Хмельницьким.

У наступному 1786 р. скасування старих порядків було довершене на Україні секуляризацією монастирських маєтків. Від монастирів були відібрані й земельні маєтності (від самих лиш київських монастирів відібрано близько 50 000 селян), а селян монастирських віддано під управу так званого Економічного Відомства, і з них мали комплектуватися окремі полки російської армії. Значна частина монастирів була просто закрита, а решта перейшла на скупе утримання від уряду на основі спеціально вироблених норм (штатів). Монастирська реформа відбилася на становищі шкільництва, а також друкарства на Україні, що були в значній мірі зв'язані з монастирями. Це був удар передовсім для київської Академії, позбавленої тепер своєї матеріальної основи, для колегій і навіть для українського папірництва, зв'язаного з потребами монастирських друкарень — головно Києво-Печерської.

Від усіх колишніх установ залишилися на Гетьманщині тільки власні закони, Литовський статут та Магдебурзьке право, пристосовані до українського життя ще за гетьманських часів. Та хоча зовнішні форми автономії гетьманської України були скасовані, але збереглося щось таке, що залишило глибокий слід в українському житті, що пережило й Гетьманщину, й Козаччину й стало запорукою нового відродження українського народу: це була державно-національна традиція, яка по упадку старої княжої Русі-України ожила була в Українській козацькій державі. Як-не-як протягом більше ста років український народ хоч на одній частині своєї землі мав змогу жити до певної міри самостійним життям, міг будувати своє життя й культуру за власною уподою. Протягом цього часу, особливо в початках, раз-у-раз ставилася на весь зріст ідея незалежної й соборної Української держави, й цілі покоління боролися й умирали за цю ідею. Українському народові через несприятливі політичні умови, а особливо через недостачу внутрішньої консолідації, не

пошастило вдержати своєї державної самостійності. Але він не раз заявив свою тверду волю свобідного незалежного життя, а його провідники в своїх змаганнях, сформульованих у низці знаменитих трактатів, кінчаючи бендерською конституцією Орлика, показали, що вони стояли нарівні передових європейських політичних ідей свого часу. Можна сміливо сказати, що Українська козацька держава зберегла й українську народність від культурно-національної асиміляції з сусідніми народами, близькими культурою, як польський, або вірою, як московський. Після того як занепали огнища культурно-національного життя в Галиччині й на Волині, козацька Україна з своїм духовним центром у Києві залишилася самотнім огнищем національного життя для всіх українських земель. Хоча й обмежена та раз-у-раз обкромлювана, автономія Гетьманщини все ж таки давала певний захист для розвитку української культури. І ця культура в кінці XVII і на початку XVIII століть розвинулася до тої висоти, яка дає правд поставити Гетьманщину часів Мазепи, Скоропадського, Апостола й Розумовського на один рівень із найбільш освіченими краями тогочасної Європи. Вона стала культурним огнищем, впливи якого розходилися на цілий схід Європи й на Балкани. Навіть московський терор і політика виснаження духовних, фізичних та економічних сил українського народу, проваджена російським урядом після Мазепи, довго не могли знищити цієї культури.

Досить кинути хоча б поверховий погляд на стан шкільництва, просвіти й матеріальної культури на Гетьманщині в XVIII ст. до скасування автономії, щоб переконатися в справедливості висловлених нами тільки що тверджень про українську культуру того часу. Українське Лівобережжя — Гетьманщина, разом із Слобідською Україною, що жила спільним із нею культурним життям, обіймало територію трьох пізніших губерній: Чернігівської, Полтавської й Харківської (із частиною Воронежчини) з населенням, яке не переходило 1,2 млн. Його духовним осередком був Київ, із своєю Могилянською Академією, яка за часів Мазепи досягла найбільшого розвіту: на початку XVIII ст. вона мала понад 2000 студентів річно; після короткого часу занепаду по полтавській катастрофі, коли наслідком московських репресій число студентів звелось було до 160, Академія скоро знов ожила і вже в 1715—1717 роках мала 1000 студентів. У рік скасування гетьманства в ній було 1160 студентів. Вона була широко відкрита для дітей усіх станів: у ній училися поруч із синами гетьманів, генеральних старшин діти простих козаків, міщан і селян. Вона обслуговувала не тільки всі українські землі (в 1736—1737 роках у ній училося 127 українців із Польщі і кілька закарпатських), але взагалі православні краї: серед студентів XVIII ст. бачимо десятки сербів, черногорців, болгар, греків, молдаван. Вихованці Академії ставали учителями й носіями просвіти в Московщині, Польщі, Сербії (відомий сербський діяч Іван Раїч і чимало інших), Угорщині, Далматії, Молдавії та інших краях. У лавах студентів Академії ми бачимо представників майже всіх значніших родів української старшини XVII — XVIII століть. З-по-

між її професорів можна вказати таких видатних діячів на полі церковнім і культурно-просвітнім, як Феофан Прокопович, Степан Яворський, Йосаф Кроковський, Іродіон Жураховський, Гавриїл Бужинський, Іларіон Рогалевський, Амвросій Юшкевич, Арсеній Мацієвич, Сильвестр Кулябка, Гервасій Лінцевський, Юрій Кониський, — усі вони займали єпископські кафедри й визначились як учені теологи, письменники та проповідники. Із світських вихованців Академії XVIII ст. визначалися на полі просвіти й культури Василь Григорович-Барський, Степан Лукомський, Григорій Сковорода, Григорій Полетика, Петро Симоновський, Опанас Лобисевич, Микола Бантиш-Каменський, Олександр Безбородько, Василь Рубан, М. Березовський, Дм. Трощинський, А. Ведель, Дм. Велляньський, Ілля Тимковський, П. Гулак-Артемівський. Це була справжня alma mater для цілого ряду поколінь.

Як свого роду філії Могилянської Академії повстали колегіуми: в 1700 р. в Чернігові, в 1722 р. у Білгороді, перенесений року 1726 до Харкова, в 1730 р. у Переяславі. В них викладали вихованці Київської Академії і вчилися сотні студентів (напр., Чернігівський Колегіум мав р. 1728-го 257 слухачів, Переяславський у році 1744—130, а в р. 1774—232; в Харківському Колегіумі число учнів досягало 500). Хоча навчання в Могилянській Академії та колегіумах задержало свій старий схологічно-схоластичний характер, проте в ньому звертали велику увагу на розвиток інтересу до поезії, до вивчення грецької й римської літератур. З академічних кругів вийшло багато драм, комедій, поем, всякого роду віршів, розвинувся в мурах Академії й театр, в якому поруч драм та трагедій у псевдокласичному дусі, ставилися веселі й живі комедії з народного життя, (інтермедії та інтерлюдії). З часом, ідучи назустріч вимогам життя, українські високі школи заводили в себе навчання німецької та французької мов й наук математичних.

Але наука в Академії та в колегіумах, помалу відстаючи від життя, вже на початку XVIII ст. не задовольняла багатьох з-поміж української молоді, й вона, слідуючи давній традиції, щораз частіше мандрує за кордон, щоб там здобувати освіту, або докінчувати здобуту в себе вдома по західноєвропейських університетах і академіях. Уже в першій половині XVIII ст. десятки й сотні молодих українців (і знову-таки не лиш діти старшин, але й діти духовенства, міщан і простих козаків) учаться по високих школах Німеччини, Франції, Англії та інших країн. Особливо багато українців училося в Кенігсберзі, Галле, Липську й Страсбурзі. Коли в 1759 р. постав університет у Москві, багато української молоді йде туди на студії. Уже в половині XVIII ст. постають плани власного університету на Україні: в 1760 р. з наказу гетьмана Розумовського був вироблений проект університету в Батурині. Розумовський же проектував перетворити Київську Академію на університет — другий поруч батуринського. Домагання університету знаходимо в меморіалі, поданому в 1764 р. цариці Катерині українським шляхетством разом із гетьманом. Сам Румянцев, ідучи назустріч бажанням українського громадянства, проектує в 1765 р. два університети, в Києві й Чернігові.

Про потребу університету йде мова в наказах київського, переяславського, стародубського, чернігівського, глухівського, ніжинського й батуринського шляхетства 1767 р. Однак російський уряд уперто відкидав усі проекти вищої школи на Україні. Найрішучіше відкидав він проекти університету в Києві, навіть тоді, коли проекти виходили від самих російських адміністраторів, таких, як Румянцев. Він погоджувався вже на університет у Чернігові, аби не в Києві. Взагалі, як каже один із дослідників, політика російського уряду була спрямована на те, щоб не допустити на Україні існування університету. Тільки завдяки особистому впливу царициного фаворита Потьомкіна вдалося йому добитися затвердження в 1786 р. проекту університету в Катеринославі. Але 1791 р. Потьомкін помер, і його проект зразу ж занехаяно. В 1801 р. українське шляхетство висунуло проект університету в Чернігові або в Лубнах, у 1802 р. прохали університету в Новгороді-Сіверському. Але Гетьманщина не діждалась у себе університету аж до кінця Російської імперії, натомість Слобідська Україна добилася в 1805 р. відкриття університету в Харкові, і то лиш тому, що кошти на нього зібрало місцеве дворянство й купецтво. Головну роль у відкритті Харківського університету відіграли заходи учня Сковороди Вас. Каразіна, який мав вплив на царя Олександра I в перші ліберальні роки його царювання.

Київську Академію російський уряд штучно вів до упадку, так само, як і колегії. В 1783 р. введено навчання російською мовою, «конче з вимовою, яка вживається у Великоросії». Її повернуто на стану школу для вищої освіти духовенства, а в 1810 р. формально перетворено в Духовну Академію, а колегії ще раніше перетворено в духовні семінарії. Замість розсадника вищої освіти для всіх станів українського суспільства Києво-Могилянська Академія перетворилася в окрему духовну школу, яка мала спеціальне завдання служити твердинею обрусіння України. Не тільки професори, але й значна, коли не більша, частина студентів Академії насилалися з москалів. Від самого кінця XVIII ст. встановилася також практика, щоб ні один українець не попадав на митрополичу кафедру в Києві, а по змозі також і на єпископські кафедри на Україні.

Часи Гетьманщини XVIII ст. виявляють розквіт мистецтва в усіх його галузях. В обсягу архітектури поруч чужинців, які прикрасили Україну своїми утворами й серед яких на першому місці треба назвати Шеделя й геніального Растреллі, визначились українські архітектори Степан Ковнір, Іван Григорович Барський, Гр. Яновський і ціла низка інших. Поруч кам'яних храмів, палаців, брам і взагалі монументальних будов у стилях барокко, рококо й класичному процвітає дерев'яне будівництво церков у суто українському національному стилі. Серед великої сили його пам'яток збереглися й досі такі шедеври, як церква Калнишевського в Ромнах (перенесена в наші часи до Полтави) або запорізький собор у Новомосковському. Царський наказ 1800 р. на ціле століття зупинив будівництво церков в українському стилі. Українське малярство XVIII ст. пишеться такими іменами, як Антін Лосенко, Дмитро Левицький і

Володимир Боровиковський, що їх твори служать окрасою петербурзьких, московських і західноєвропейських мистецьких галерей. З українських різьбярів визначилися Михайло Козловський і учень Канови Іван Мартос. Українська гравюра ще з часів Мазепи дала блискучу плеяду талантів, таких, як І. Щирський, Н. Зубрицький, Л. Тарасевич, І. Мігура, Гр. Левицький, Н. Козачковський та ін. Українська музика, що вже з кінця XVII ст. запанувала при російським царським дворі, де українські органісти, бандуристи й співаки зробилися неодмінним аксесуаром, дала видатних композиторів: Максима Березовського, Дмитра Бортнянського й Артема Веделя.

У другій половині XVIII ст. багато українців, закінчивши західноєвропейські університети, стають професорами молодого Московського університету, а один — Іван Полетика — став у 1750 р. професором Медичної академії в Кілі в Німеччині. Серед них визначився ряд талановитих математиків, природознавців і особливо медиків. Серед українських філософів XVIII ст. як зірка першої величини блищить славне ім'я Григорія Сковороди. Вже в перших десятиліттях XVIII ст. серед козацької старшини значно поширюється знання чужих мов, і козацькі полковники та бунчукові товариші що переплачували собі французькі журнали або складали значні домашні бібліотеки, не були ніякою рідкістю. Дрібний український шляхтич із Чернігівщини Григорій Винський, якого доля закинула в другій половині XVIII ст. домашнім учителем до поміщиків у Московщині, згадував потім у своїх записках, що «українське виховання» зберегло в його душі гуманні поняття й не давало йому спуститися до рівня оточуючої його грубої й некультурної обстановки. Домашній побут московських поміщиків, їх родинне життя й ставлення до кріпаків обурювали Винського до глибини душі, й тільки любов до читання книжок, винесена ним із української школи, як це він раз-у-раз підкреслює, служила йому за розвагу серед тяжкої атмосфери цього життя.

Але ніде, може, культурний стан Гетьманщини XVIII ст. не виступав так яскраво, як в ділянці народного шкільництва. Ще в 1862 р на сторінках «Основи» Ол. Лазаревський опублікував із архівних джерел відомості, з яких видно, що в 1748 р. на території семи полків Гетьманщини (за три не збереглося відомостей) було 866 шкіл, себто на кожну тисячу душ населення припадала одна школа. В 1767 р. тільки в Чернігівському полку було 143 школи, себто одна школа на 746 душ. У Слобідській Україні в чотирьох полках було 124 школи. Найціннішою прикметою цих шкіл було те, що їх засновувало само населення і своїм коштом: сільська громада сама запрошувала вчителя, складала з ним умову й давала кошти на утримання його самого й шкільного будинку. В тих місцях, де населення жило розкидано, по малих хуторах, дітей учили перехожі вчителі, так звані мандровані дяки, які, навчивши дітей у одній околиці, мандрували далі до другої, де продовжували свою працю. В кожному селі був утримуваний коштом громади «шпиталь», де

проживали вбогі старі люди, які не мали рідні, та сироти, які вчилися в школі. Високий культурний рівень українських народних мас дивував чужинців XVIII ст. так само, як колись у середині XVII ст. він уразив Павла Алепського. Один англійський подорожник (Джозеф Маршаль), який у 1768—1770 роках подорожував по Чернігівщині, писав у своїх записках, що, їздячи по селах, він почував себе так безпечно, як «у першому-ліпшому англійському графстві», дарма, що саме тоді точилася війна з Туреччиною. Вдача українського населення видавалася йому надзвичайно лагідною й приємною, й скрізь усе йому нагадувало Англію. Другий подорожник англієць (Едвард Даніель Клерк), який переїздив східну частину Слобожанщини в 1800 р., писав, що таку чепурність і чистоту, як в українському селі, він бачив тільки в Голландії та Норвегії: «за столом в українського селянина,— читаємо в його книзі,— більш охайності, ніж у московського князя». Контраст у побуті між Московщиною й Україною вразив його надзвичайно, й він не знаходив слів, щоб вихвалити «чесність, привітність, гостинність і господарність українців». Подорожуючи по Україні, Клерк почував себе немов удома, в своїй Англії. Ці відзиви — не виняток: це загальний голос усіх чужих подорожніх, англійців, німців і французів, яким довелося побувати на лівобережній Україні за часів її автономного життя й побувати навіть по його скасуванні. Висока народна культура, яку ми бачимо на Лівобережжі за часів Української козацької держави XVII — XVIII століть, послужила основою для українського національного відродження на порозі XVIII — XIX століть. Саме тоді, коли, здавалось, українське самобутнє життя замерло навіки, ожила знову українська національна традиція й, подавши руку новим духовним течіям, які йшли до нас зі заходу й віщували нове життя, створила підстави українського національного руху наших часів.

ЛІТЕРАТУРА

Соловьевъ. Исторія Россіи. Т. 19—20 (кн. IV вид. «Обществ. Польза». Т. 21—29 (кн. V—VI). Романовський В. Війна 1735—1739 років та її наслідки для України // Нариси з соц.-економ. історії України. Т. I. К., 1932. Щербина В. Україна і Російський уряд в середині XVIII ст. // Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. VI. К., 1925. Васильчиковъ А. Семейство Розумовскихъ. Т. 1—2. Петербург, 1880. Василенко М. Гр. Теплов і його «Записка о неурядкахъ въ Малороссіи» // Записки Укр. Т-ва. Т. IX. К., 1909. Черкаський Ір. Чи впливав Г. Теплов на гетьмана Розумовського? // Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського. Т. I. К., 1928. Кистяковскій А. Права, по которимъ судиться малоросійській народъ. К., 1879. Теличенко І. Очеркъ кодифікації малоросійскаго права // Киевская Старина. IX і X. 1888. Василенко М. Памятник української правничої літератури XVIII ст. // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 138—140. Львів, 1925; Його ж: Передмова до збірки «Матеріали до історії українського права». Т. I. К., 1929. Слабченко М. Ескізи з історії «Прав, по которим судиться

малоросійській народъ» // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. Т. I. К., 1927. Черкаський Ір. Судові реформи гетьмана К. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. Т. I. К., 1927. Романовський В. До історії бюджетового права Гетьманщини за К. Розумовського. Там же. Миллеръ Д. Очерки изъ исторіи и юридическаго быта Старой Малороссіи. Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII ст. // Сборникъ Историко-Филол. О-ва. Т. VII. Харків, 1896; Його ж: Превращеніе малорусской старшины въ дворянство // Киевская Старина. I—IV. 1897. Його ж: Пикинерія. Там же. XII. 1899. Його ж: Голштинскіе наборы въ Малороссіи. Там же. II. 1892. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьбы // Вѣстникъ Европы. IV. 1891, а також збірник «Южная Русь». Т. I. Петербург, 1905; Його ж: Турбаевская катастрофа // Киевская Старина. III. 1891 і Южная Русь. Т. II. Петербург, 1905. Укр. переклад: Руська істор. Бібліотека. Т. XIX. Львів, 1897. Лазаревскій А. Суды въ Старой Малороссіи // Киевская Старина. VII—VIII. 1898. Барвінський В. До питання про індуку та еваку в Гетьманщині // Наукові Записки Науково-Дослідної Катедри історії укр. культури. Т. VI. Харків, 1927; Його ж: Замѣтки по історії финансового управления въ Гетьманщинѣ Сборникъ статей въ честь проф. В. Бузескула. Харків, 1914. Нечипоренко Пр «Національні строснія» 1748—1765 рр. на Посем'ї та їх відношення до г-одарства гетьмана Розумовського // Студії з історії України. Т. II. К., 1927; Його ж: Фабрики Розумовського на Посем'ї // Записки Істор. Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. XI. К., 1927. Пархоменко В. Конецъ Старой Малороссіи (1733—1788 годы въ історіи лѣвобережной Украины) // Киевск. Стар. 1905. XI—XII. Стороженко Н. Реформи въ Малороссіи при гр. Румянцевѣ // Киевск. Стар. III. IX. 1891. Максимович Г. Дѣятельность гр. П. Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей. Ніжин, 1913; Його ж: Выборы и наказы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 г. Ч. I. Выборы и составленіе наказовъ. Ніжин, 1917. Теличенко І. Сословныя нужды и желанія малоросіянъ въ эпоху Екатерининской Комиссіи // Киевск. Стар. VIII—XII. 1890, I—II. 1891. Багалія Д. Генеральная опись Малороссіи. Эпизодъ изъ дѣятельности гр. П. Румянцева // Киевск. Стар. XI. 1883. Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцевської ревізії // Україна. Кн. III. 1924. Лазаревскій А. Малоросійскіе посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). К., 1908. Укр. переклад: Руськ. Іст. Бібліотеки. Т. 22. Львів, 1902. Мякотинъ В. Прикрѣпленіе крестьянства Украины въ XVII—XVIII вв. // «Годишникъ на Софійский Университетъ». Кн. XXVIII, I. Софія, 1932; По-французьки: La fixation des paysans ukrainiens à la glébe aux XVII-e et XVIII-e siècles // «Le Monde Slave». XI—XII. 1932. Його ж: Очерки соціальной історіи Украины въ XVII—XVIII ст. Т. I. В. I. Прага, 1926. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні. К., 1924; Вишневскій Д. Киевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст., К., 1903. Петровъ Н. Киевская Академія въ царствованіе Екатерины II. К., 1906. Серебряниковъ В. Киевская Академія съ половины XVIII в. до преобразования ея въ 1819 г. К., 1897. Стеллецкій Н. Харьковскій Коллегіум. Харків, 1895. Данилевскій Гр. Харьковскія народныя школы // Украинская Старина. Собр. Сочин. изд. Маркса. Т. XXI. Петербург, 1901. Лазаревскій Ал. Статистическія свѣдѣнія объ украинскихъ народныхъ

школах в XVIII ст. // Основа. Кн. V. 1862. Пархоменко Вл. Къ історіі образованія на Украинѣ // Киевск. Стар. IX і X. 1905. Павловскій Ф. Приходскія школы в Старой Малороссіи и причины ихъ уничтоженія. Там же. Кн. I. 1904. Максимовичъ Гр. Обученіе грамоты и воинской екзерциціи в Малороссіи в концѣ XVIII ст. // Чтенія О-ва Нестора Лѣтописца. Кн. XXIII. К., 1912. Миловидов Л. Проект університету у Києві у другій половині XVIII ст. // Київські Збірники. Т. I. К., 1931. Лоський І. Українці на студіях у Німеччині в XVI — XVIII ст. // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 151. Львів, 1931. Єфименко П. Шпитали в Малороссіи // Киевск. Стар. Кн. IV. 1883. Ернст М. Київські архітекти XVIII ст. // Наше Минуле. Кн. I. К., 1918. Біляшевський М. Наші національні скарби // Шлях. Ч. 9—10. К., 1917 і окремо К., 1918. Горностаевъ О. Дворцы и церкви Юга // Культурныя сокровища Россіи. Вып. VIII. М., 1914. Широцкій К. Очерки по історіі декоративного искусства Украйны. К., 1914. Горленко В. Старинная южно-русская гравюра // Киевск. Стар. 1890. Павлуцкій І. Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. К., 1906. Щербаківський Д. Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання // Збірник Секції Мистецтва Укр. Наук. Т-ва. К., 1921. Антонович Д. Скорочений курс історії укр. мистецтва. Прага, 1923. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII — XVIII століть. К., 1919. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет XVII — XX ст. К., 1925. Грінченко Мик. Історія української музики. Харків, 1922. Doroßenko D. Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts // «Abhandlungen der Ukrain. Wissenschaftl. Institutes». B. I. Berlin. 1927.

Х

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ. СЛОБІДСЬКІ КОЗАЧІ ПОЛКИ. ЇХ СОЦІАЛЬНИЙ І ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ. ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА. РОСІЙСЬКІ РЕФОРМИ XVIII СТ. СКАСУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАНЩИНИ

Майже одночасно з Гетьманщиною втратила свій автономний устрій ще одна українська область на лівому березі Дніпра — так звана Слобідська Україна. Її історія творить окрему сторінку в діях української землі, і через те їй треба присвятити окремий розділ у цьому нарисі. Історіографія Слобідської України доволі добре розроблена в українській і російській історичній науці, з деякого погляду навіть краще, ніж певні періоди історії Гетьманщини. Досить указати на праці Багалія, Миклашевського, Міллера, до яких прилучився цілий ряд молодших дослідників. Осередком наукової праці над дослідями історії Слобідської України до недавнього часу був Харків із його університетом і різними установами, зв'язаними з університетом. Досліді полегшувало те, що в Харкові сконцентровані й місцеві архівні матеріали, це головне джерело історичних студій. Професорові Багалієві належить і перший загальний курс історії Слобідської України, що появився в 1918 р. й подає ніби підсумок усїєї дотеперішньої наукової праці над історією краю.

Іменем Слобідської України означають широку область, яка лежить на схід від теперішньої Полтавщини й обіймає простір цілої колишньої губернії Харківської та кількох південних і південно-західних повітів губерній Курської й Воронежської. З огляду етнографічного ця область творить компакту цілість із чисто українським населенням. З погляду історичного треба пригадати, що більша частина теперішньої Слобідської України, або просто Слобожанщини, була тереном дуже давньої слов'янської колонізації і в X — XVIII ст. входила в склад Чернігівсько-Сіверського князівства. Її простори були ареною завзятої боротьби з половецькими ордами, й десь на території теперішньої Харківщини відбувся нещасливий похід сіверських князів, оспіваний у «Слові о полку Ігореві». Татарська руїна на довгі століття обернула цей край у безлюдну пустиню, яка тільки в першій половині XVII ст. почала колонізуватися наново, знову ж таки українським населенням.

З погляду географічного Слобідська Україна представляє високу площину на вододілах басейнів Дніпра й Дону. Це типовий чорноземний степ, переритий глибокими ярами, на дні яких течуть річки й струмочки, й колісь багатий лісами. Високі лісисті береги річок

Донця, Тихої Сосни, Осколу були дуже зручні для поселення й оборони від ворогів. Річки Оскол, Донець, навіть Псьол і Ворскла в своїй горішній течії були колись сплавні, бо на дні їх уже за наших часів знайдено якори й останки суден доволі великого розміру. Систематичне нищення лісів довело до того, що річки стали маловодні і втратили своє колишнє значення комунікаційних шляхів.

На світанку нашої ери стеги теперішньої Слобідської України служили за пристановище для цілого ряду кочових племен, які перебували тут одно за другим, довго не задержуючись і посуваючись щораз далі на захід. Гунни, авари, печеніги, торки, половці, татари — всі вони залишили сліди свого перебування й своєї культури в численних археологічних знахідках. Коли від половини XIII ст. на південному сході запанували татари, то через стеги Слобожанщини пролягали їх шляхи, котрими вони робили свої наїзди на українські й великоруські землі. Ці шляхи проходили звичайно по вододілах річок. Із них історичне значення як військовий, а пізніше торговельний шлях, здобув собі шлях Муравський, що йшов із Криму через Перекоп, поміж верхів'ями річок Молочні Води й Кінські Води, поміж Вовчими Водами й Торцем, далі вододілом Дону й Оки аж до самої Тули; так само через Слобідську територію проходили шляхи Ізюмський, Каміуський, Бакаївський, Ремодан і Сагайдачний.

Коли в кінці XIV ст. татарська сила почала слабнути й на півночі вирости два державні осередки, які стали об'єднувати біля себе великоруські, білоруські й українські землі, — один у Москві, а другий у Вільні, то експансія Великого князівства Московського почала посуватися головню на південь і південний схід. Територія Слобожанщини являла собою так зване Дике Поле, звідки появлялися дрібні й більші татарські загани, щоб нападати на південні окраїни Московської держави. В міру того як протягом XV й першої половини XVI століть ці окраїни заселювались, виникла потреба організувати постійну охорону з боку неспокойного, вічно загрожуючого степу. Московський уряд уживав системи пограничних укріплень, зв'язаних між собою цілою безперервною лінією дрібних форпостів і сторожових станиць, так що виростала ніби одна суцільна оборонна лінія, на північ від якої жило осіле хліборобське населення, а на південь простягався на довгі сотні кілометрів порожній безлюдний степ. Ця лінія з бігом часу все більше й більше посувалася на південь, захоплюючи щораз більші простори під владу московського царя. Але колонізація не постівала за посуванням оборонної лінії, й укріплені пункти творили ніби оази серед пустопорожніх просторів. За царя Івана Лютото, отже, в середині XVI ст., оборонна лінія проходила від Путивля на литовській границі вздовж річки Сейму. За його наступника царя Федора Івановича, — значить між роками 1584—1598, проведено новий ряд пограничних кріпостей по лінії Білгород, Курськ, Воронеж, Валуйки, Лівни. А за кілька літ цар Борис Годунов будує фортецю Цареву. Борисов уже в межах теперішнього Ізюмського повіту на Харківщині. Нарешті за Михайла Федоровича в першій половині XVII ст.

будується так звана білгородська лінія, яка висувається на південь на сотні кілометрів.

Малочисельне великоруське населення фортець і форпостів складалося переважно з військових та службових людей. Цивільне населення йшло сюди дуже неохоче. До того ж Московське царство після смуги початку XVII ст. само значно збезлюдніло й не мало звідки брати кадри поселенців, щоб колонізувати ці далекі й глухі окраїни. Невеличке число так званих слобід (сіл, де нема ще церкви) тулилося під захист укріплених пунктів, і в них перебувало дуже нечисленне населення, переведене насильно з центральних областей Московської держави. Отут на поміч прийшла українська колонізація, яка протягом кількох десятків років цілком змінила фізіономію країни, обернувши порожній дикий степ у квітучий, заселений господарною, хліборобською людністю край. Ця колонізація розпочалася в першій половині XVII ст. після краху козацького повстання на лівобережній Україні, в 1638 р. У цьому році козацький ватажок Остряниця з цілим полком у 900 людей перейшов московську границю й явився до московського восводи в Білгород. З дозволу московського уряду утікачів оселено коло Чугуєва, трохи на схід від теперішнього Харкова. Втікачі мали зберегти свою військову організацію й служити ділу охорони південної границі від татар.

Але цей перший колонізаційний акт був невдалий. Жорстокість московської пограничної адміністрації й різні надужиття з її боку знеохотили переселенців. Із Польщі почали надходити листи, які закликали їх вертатися додому. Серед козаків назрів бунт, Остряницю вбито, й переселенці вернулися назад на польську Україну. Погром козацького війська під Берестечком у 1651 р. й розчарування народних українських мас в успішності боротьби проти Польщі викликав новий еміграційний рух на схід за московську границю. Цілі тисячі козаків із родинами й майном посунули в межі московських володінь. Московський уряд дуже радо зустрів нових переселенців, відводив їм обширні пустопорожні землі, дозволяв зберігати свій козацький устрій і внутрішню автономію. Він був радий цим воєнним колоністам, які своїми слободами утворювали оборонний вал далеко надійніший, ніж колишні укріплені лінії. За дуже короткий час були заселені нові міста: Суми, Лебедин, Харків, Охтирка й велике число слобід, від яких цілий край дістав назву Слобідської України або Слобожанщини.

Розрухи на гетьманській Україні в 1659 р. викликали нову хвилю еміграції, як і міжусобиця 1663 р. і навіть пізніших років, приносили все нові юрби переселенців, які шукали спокою й можливості мирної праці. В 1652 р. Іван Зіньківський з-під Острога на Волині вивів за собою тисячу козаків із жінками й дітьми. Він оселився далеко на сході й заснував місто Острогоськ, яке пізніше належало до Воронежської губернії. Збереглися відомості, як виглядало це переселення: Зіньківський, як полковник, привів із собою всю старшину; з ним були обозний, сотники, осавули, полковий писар, навіть два священники-капелани. Всі мали з собою родини, слуг, коней, волів,

корів, свиней, одним словом виселилися з повним господарством, яке зараз же відновили на новому місці. В тому ж 1652 р. якийсь Герасим Кондратієв оселив місто Суми, а в 1654 р. сотник Харко на чолі 37 родин оселив місто Харків. Трохи пізніше явилось ще 600 людей, і вони збудували в Харкові фортецю. У тому ж році оселено місто Охтирку.

Московські архіви зберегли нам точні статистичні дані про заселення Охтирки й економічний стан переселенців. Ці дані взяті з донесень московських урядовців центральному урядові і, як звичайно в московських урядовців того часу, визначаються точністю й докладністю. Отже, Охтирку заснував відділ переселенців, який складався з 445 чоловіків, 109 жінок і 634 дітей, крім того, було 72 родичі тих переселенців з 18 дітьми, а всього було народу 1587 людей. Ці люди привели з собою 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці і 1091 свиню. Як бачимо, живий інвентар був доволі багатий, і з ним можна було починати господарство. Московський уряд не потребував давати переселенцям ніякої допомоги, давав їм тільки право селитись, а вони самі влаштували своє життя. Легко зрозуміти, що ці переселенці, які обртали дикий степ у заселений господарський край, були дуже бажані для московського уряду. Тому він, не вважаючи на свої централістичні поняття й практику, охоче надавав їм доволі широку внутрішню автономію.

Треба зазначити, що паралельно з масовою народною колонізацією йшла також колонізація монастирська. Ми знаємо, що на старій Україні-Русі, так само, як і на заході Європи, монастирі були помітним чинником колонізації. Так було на Русі північній, Володимиро-Суздальській, так було й на Україні. На Слобожанщині колонізація монастирська хронологічно навіть випередила колонізацію народну: в 1624 р. ми вже бачимо першу звістку про Святогорський монастир, що здобув собі пізніше широку славу. В 1652 р. засновується монастир у Острогозьку, там же поруч чоловічого повстає монастир жіночий. І далі засновується ряд монастирів по всіх важніших містах новозаселеного краю. Монастирі заводять своє господарство, осаджують на своїх землях селян. Рівночасно заводять школи й служать таким чином культурними осередками.

Так протягом не більше двох десятиліть років поза межами Гетьманщини, тут же поруч із нею, тільки за московською пограничною лінією, виростає нова Україна, з козацьким устроєм, дуже подібним до того, який був у покинутому рідному краю. Цікаво тепер поглянути, на яких основах політичних і соціально-економічних будувалось життя в новозаселеному краю. Як уже згадувано, переселенці зберігали свою військову козацьку організацію, таку, як і на старих місцях, звідки вони вийшли. Таким робом на території Слобожанщини сформувалось п'ять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Кожен полк творив окрему провінцію, яка ділилася на повіти-сотні. На чолі полку стояв виборний полковник і полкова старшина, як і на Гетьманщині. Їх вибрано довічно. Полкова старшина складалася з полкового обозного, який завідував артилерією й фортецями, судді, осавула й хорунжо-

го — помічників полковника у військових справах та двох писарів. Судові справи рішались в так званій судовій ратуші. В сотні були ті самі старшини. Сотника вибирала полкова старшина, а він сам добирав собі сотенних старшин. Це була пізниця супроти Гетьманщини.

Полковник мав дуже велику владу. Він завідував адміністрацією, стверджував судові постанови, командував своїм полком під час походу, роздавав вільні військові землі поселенцям. Він мав знаки свого достоїнства: пернач (шестигранну булаву), прапор і печатку. Він писав від свого імені грамоти, які складом і формою нагадують гетьманські універсали. На Слобідській Україні установився звичай свого роду спадковості полковницького уряду в однім і тим самим роді. Так, наприклад, протягом більш як столітнього існування автономного козацького устрою на Слобожанщині ми бачимо, що родина Донців дала п'ять полковників, Кондратієвих — чотириох, Лесевицьких — чотириох і т. д. Загалом 8 родів дали 26 полковників. Це було явище майже незвісне на Гетьманщині, й причина його полягала в особливих умовах заселення краю: полковники були переважно провідниками переселенських груп, які приходили на нові землі; вони мали великий авторитет і фактичну владу, як посередники між населенням і московським урядом, і цей авторитет переходив на їх потомків. Заселення зважало, щоб на чолі його стояв представник одного й того самого роду.

Одначе, даючи козакам-колоністам повну внутрішню самоуправу в межах полкової організації, московський уряд не об'єднував усі п'ять слобідських полків під владою однієї особи з-поміж них самих. Слобідські полки не мали над собою гетьмана, як було в старому краю, а підлягали безпосередньо московському воєводі, який сидів у Білгороді. Це був їх головний начальник. Він затверджував полковників на їх посадах і пропонував цареві кандидатів. Становище білгородського воєводи вважалося за одне з важніших серед московської адміністрації, на це становище призначали звичайно родовитих людей — бояр або князів. Білгородський воєвода мав велику владу, і ми знаємо випадок, коли в 1692 р. воєвода Шереметев скуп за волосся полковника Кондратієва за скаргу на другого полковника, якого протегував всемогутній воєвода. Справи слобідських полків підлягали в самій Москві так званому «Розрядному Приказу»: «прикази» — це був рід міністерства, але їх було дуже багато, часом до сорока, й розподіл чинностей між ними не завжди відповідав нашим поняттям про міністерство як орган центрального управління в державі. З кінця XVII ст. слобідські полки передано в завідування т. зв. «Великоросійського Приказу». Професорові В. Данилевичеві пощастило знайти сліди існування спеціального «Слобідського» приказу в Москві, але це питання досі не в'ясане в науці.

Московський уряд умисне не об'єднував слобідських полків під управою однієї особи з-поміж українців. Він звертався до кожного полку окремо й старався, щоб серед слобідських полків не виробилося почуття окремої територіальної цілості. Основою конституції

полків були царські «жаловані» грамоти. Першу таку грамоту дістав Острогозький полк у 1652 р., в 1669 р. дістали кожен зокрема полки Харківський, Сумський і Охтирський, у 1670 р. — полк Ізюмський. Ці грамоти надавали: право власного козацького устрою, свободу від податків на землю, право вільної торгівлі й вільного викурювання горілки.

Збереглися дані про число козаків із 1700 р. «Компут», себто реєстр козаків, які мали відбувати службу, виносив тоді 3500 людей: у Сумському полку було 1230 козаків — це був найчисленніший полк, в Охтирському — 820, у Харківському — 850, в Ізюмському — 250, в Острозькому — 350. У 1732 р. було в компуті вже 4200 козаків, але всього реєстрових козаків, себто приналежних до козацького стану, було 22 000, а разом із т. зв. помічниками й підсусідками 86 000 людей.

Треба зазначити, що серед переселенців були не тільки військові люди-козаки, але й прості селяни-хлібороби. Переселенці приносили з собою на нові землі вже готовий поділ на стани. Воеводи, сповіщаючи Москву про прихід переселенців, доносили, що прийшли «мужики деревенські», або «пашенние мужики». Були й міщани. У Харкові вже в 60-х роках XVII ст. воевода Ситін у часі ревізії зареєстрував поруч козаків кілька сот міщан і селян-хліборобів. Населення Харкова та інших міст ділилося на «козаків полкової служби» й на міщан, які властиво творили одну спільну соціальну групу з селянами, бо так само жили здебільшого з хліборобства. Однак вони були зайняті також і ремеслами. Серед них дуже скоро розвиввся цеховий устрій, як і в старому краю. На чолі кожного цеху стояв цехмістер і судив у цехових справах, окрім діл карних. Судили за писаними артикулами Магдебурзького права так, як і на Гетьманщині. Цехи були тісно зв'язані з братствами, які мали церковно-добродійний характер. У 1685 р. у Харкові було п'ять цехів.

Головним, пануючим, привілейованим станом були козаки, як і на Гетьманщині. Козаки поділялися на дві категорії: на козаків «виборних» (або компанійців) і на «підпомічників». Виборні — це ті козаки, що самі відбували службу, поставляючи певний контингент озброєних вояків, щоб заповнити установажений «компут». Підпомічники — це були бідніші козаки, які самі звичайно не служили, а підпомагали виборних грішми або харчами. Підпомічників звичайно бувало, як це ми вже бачили з наведеної статистики, в п'ять або шість разів більше, як виборних.

Селяни, як окремий стан, з'явилися на Слобідській Україні, як ми бачили, одночасно з козаками. Вони оселилися як вільні хлібороби, зберігаючи свою назву «посполиті», яку мали й на Гетьманщині. Вони платили до царського скарбу податок, але зберігали довгий час право вільного переходу з місця на місце. Однак більша частина посполитих селилася на землях козачої старшини й заможніших козаків, не бажаючи діставати землю з фонду т. зв. вільних військових земель, бо володіння такою землею було зв'язане з військовою службою: треба було записатися в козаки й відбувати военну служ-

бу. Козача служба приваблювала далеко не кожного, бо була тяжка, й переселенці-хлібороби не всі були охочі міняти плуг на шаблю.

Землеволодіння на Слобідській Україні, як і на Гетьманщині, було основою всього економічного життя. Земля теоретично належала цареві. Даючи жаловану грамоту якомусь полкові, цар передавав у його розпорядження всю землю. Землі були величезні простори. Вона була порожня й ніким не заселена. Кожен міг присвоїти собі стільки землі, скільки міг обробити. Земля переходила в приватну власність поселенців. Основою цієї власності була, як тоді казали, «займанщина», себто загорнення в свою власність певної кількості орної землі, лісу й сінокосів. Але щоб урегулювати цю займанщину, звичайно робили так, що при заснуванні нового міста або села означали якийсь певний район навкруги, який ділили між окремими поселенцями. Так, при заснуванні Чугуєва його мешканці дістали по 30 десятин на душу, в Охтирці по 42 десятини. Окрім того, було відведено кожному ділянку лісу й сінокошу. Пізніше поселенці старались оформити й закріпити за собою володіння, випрохуючи відповідні документи в московської адміністрації. Особливо цінилися царські грамоти, які забезпечували непорушність або вічність, як тоді казали, володіння. Так, у 1668 р. новозасновані полки дістали царські жаловані грамоти, і в цих грамотах виразно стояло, що полковники, старшина, козаки й міщани можуть спокійно володіти землями, сінокосами й лісами, які вони зайняли, що воеводи не мають вмішуватися до їх господарювання та міряти їх землі.

Однак землі було так багато, що й після осадження на ній переселенців та поділу між ними займанщини зоставалося вільних просторів більше, ніж заселених місць. Ці простори творили вже згаданий вище фонд вільних військових земель, який фактично знаходився в розпорядженні старшин з полковниками на чолі. Володіючи більшими достатками, себто більшим господарським інвентарем, старшина відразу могла займати для себе більш шматки землі й заводити на них господарство в ширших розмірах. Щоб мати готові робочі руки, старшина селила на своїй землі посполитих, які, дістаючи для свого прожитку певні ґрунти, помагали обробляти поле свого пана. Таким побитом на Слобожанщині дуже рано появилася більша земельна власність і були посіяні зерна майбутніх поміщицьких порядків.

Ми можемо на основі документів простежити, як виростала на Слобожанщині більша земельна власність і як появлялися панські маєтки з поселеними на них і залежними від своїх панів селянами. Відомий запорізький кошовий Іван Сірко заснував на річці Мерефії слободу Артемівку, де поселив 20 дворів селян. Харківський полковник Донець завів хутір на річці Удах із посполитими. Навіть Гадяцький полковник Михайло Василів, із сусідньої Гетьманщини, осадив у Сумському полку слободу Михайлівку, де було поселено 800 посполитих. Рідко хто із старшин не зробився значним земельним власником і не вів більшого господарства руками поселених на його землі посполитих. Цар Петро роздавав землі не тільки українським старшинам за вірність у часі шведської війни, але

й російським офіцерам. Таким робом із початком XVIII ст. появляються на Слобідській Україні поруч українських дідичів і московські поміщики.

Яке ж було становище селян, які були їх повинності супроти панів? Певна річ, що спочатку, в другій половині XVII ст., коли ще відбувався процес колонізації, повинності ці були невеликі: селяни були зобов'язані уділяти частину свого робочого часу на те, щоб зорати землю дідича, в якого вони селились, і зібрати хліб у кінці літа. Ці повинності припадали головню на сезон літніх польових робіт. Але з часом повинності росли. Приклад кріпацьких відносин у сусідніх провінціях Московської держави робив своє діло. Поміщики-росіяни виводили своїх кріпаків із центральних областей і селили їх на подарованих царем землях на Слобожанщині. Вся еволюція поміщицько-селянських відносин у Росії відбувалася в тому напрямі, щоб прикріпити селян до землі й до поміщиків.

Професор Багалій вважає, що «кріпацтво на Слобідській Україні було не дуже тяжке, як порівняти його навіть із кріпацтвом на Гетьманщині. А з кріпацтвом російським його зовсім і рівняти не можна». Певна річ, на це були свої причини, й головна з них була та, що багатство землі та її родючість не викликали ще потреби в інтенсифікації сільського господарства, а його натуральна метода дозволяла обмежуватися невеликим напруженням робочої сили.

*

Ми ознайомилися в загальних рисах із повинностями селян на Слобідській Україні. Ці повинності, як ми бачили, ще тільки наближались до звичайного кріпацького типу, який уже в повній мірі наближалася Гетьманщина. Які ж були повинності й обов'язки козаків, цього основного й привілейованого стану населення в краю? Головною повинністю їх була військова служба. Козаки повинні були на перший наказ виступати в похід озброєними, кінними й годувати себе й коней своїм власним коштом. Державний скарб не давав їм нічого.

Слобідські козаки, крім постійної охоронної служби проти татар, брали участь у цілій низці кампаній. Московський уряд посилав їх битися проти Виговського, проти Бруховецького, проти Орлика. Слобідські козаки ходили в Чигиринські походи 1677—1678 років і на Крим. Під час Азовського походу вони були покликані на службу всі поголовно. Вони обороняли границі Слобожанщини проти шведів у часі походу Карла XII на Україну. В 1724 р. вони воювали в Персії, а в 1733 р. ходили в похід на Польщу. В 1736 р. під фельдмаршалом Мініхом ходили на Крим і зазнали великих втрат в бою в Чорній Долині. В 1739 р. вони ходили в молдавський похід, у 1746 р. взяли участь у війні за австрійську спадщину і, нарешті, в 1756—1762 роках брали участь у Семилітній війні. Як бачимо, військова діяльність слобідських козаків була дуже інтенсивна й, очевидно, бойові прикмети їх цінилися російським урядом.

Але російська влада вимагала від них не тільки чисто бойової служби. Вона накладала на них ще й інші повинності, не раз далеко тяжчі для них, як сама війна. Так, ще в 1697 р. цар Петро посилав їх будувати Кизикерменську фортецю на долішньому Дніпрі, а в 1719 р. посилав їх на страшні роботи — копання каналів на півночі. З кожних семи дворів дворів посилали по одному козаку. Смертність серед них була страшна. В 1728 р. слобідських козаків посилено на не менш тяжкі роботи для будовання кріпостей на границях Персії. В 30-х роках XVIII ст. слобідські козаки, так само, як і гетьманські, будують так звані українські лінії проти татар. Із кожних десятих дворів брали задля цього по одному робітнику, по одному возу з волами, а на кожних 50 людей іще й по одному плугу з волами. Всі мусили мати свої власні харчі. В часі походів Мініха на Крим слобідські козаки мусили доставати для російського війська 12 000 волових возів і, крім того, годували це військо, поки воно стояло на квартирах у Слобідській Україні. Всі ці повинності далеко тяжче, ніж війна, відбивалися на козаках і руйнували їх економічний добробут.

Як уже було згадано, козаки на Слобідській Україні ділилися на дві категорії: на виборних і на підпомічників. Бойова й похідна служба лягала ловним тягарем на виборних козаків. Підпомічники мусили помагати виборним грішми й харчем. Вони ходили також у походи, виконуючи обозну й взагалі нешеренгову службу. Але до воєнних повинностей притягувано також і міщан, яких іноді офіційно називано «козаками городової служби». Міщани мусили удержувати в порядку фортеці й постачати для війська смолу, коноплі, вози, колеса, хомути, сідла, давати фіри для перевозу харчів та амуніції. Майстри з-поміж міщан — ковалі, шевці, кравці — посілалися в полки для виконання роботи у своєму фаху. Отже, більша частина краю була змілітаризована, що відповідало пограничному положенню краю, який постійно терпів від татарських наїздів.

Незважаючи на воєнні тривоги й зв'язані з військовою діяльністю відзначався великим добробутом. Родючість ґрунту, гарне підсоння й взагалі багатство природних даних сприяли розвитку високої господарської культури. В краю процвітало виноградарство, під Чугуєвом були, наприклад, царські виноградники, шовківництво, тютюнництво, а особливо скотарство. Про його розвиток дають поняття цифри захопленої татарами худоби: так, у 1680 р. татари під час наскоку захопили близько 12 000 голів худоби, а в 1681 р. близько 400 коней, 2 300 волів і корів та 3 000 овець. Було розвинуто також бджільництво, винокурництво, млинарство, здобування по лісах смоли й поташу. Помітний також розвиток ремесел. У кінці XVIII ст. було в цілій Слобожанщині 6776 домашніх майстерень, а всіх ремісників було 33 834. Виріб шов не тільки для місцевого продажу, але й на всю Україну, на Гетьманщину, й навіть на Україну правобережну. Місто Чугуїв славилось своїми кушнірами, Охтирка — плахтами, Водолаги — килимами. Край провадив обширну торгівлю, що зосереджувалася на ярмарках. Головні ярмарки бували в Харкові чотири рази на рік і в Сумах — тричі на рік. Приїздили купці з Шленська,

Гданська, Липська, з Гетьманщини, Криму, Москви, Галичини. Чужі купці привозили здебільшого металеві вироби, мануфактурний і бакалійний крам, на місці ж збувалися продукти господарства й домашнього промислу.

Слобідська Україна майже не мала своєї політичної історії й не знала якихось внутрішніх чвар і неспокоїв. Більш-менш спокійне життя переривали тільки походи поза межі краю, а в цих походах, як уже згадувано, слобідські козаки грали дуже активну роль, та ще татарські наскоки. Ці наскоки були справжнім бичем Божим і завдавали тяжких утрат краєві: особливо страшні напади були в останніх десятиліттях XVII ст., коли десятки тисяч людей попали в неволю, були спалені сотні сіл і забрана маса худоби. Дрібні напади повторялися постійно й тривали майже до самого завоювання Криму в кінці XVIII ст. Ці наскоки тримали населення, особливо пограничних районів, у постійній напрузі. Вони вимагали пильної вартової служби. Для охорони від несподіваних наскоків будувалися вздовж усієї границі укріплені лінії редутів із сторожовими пунктами й фортецями. Будування цих ліній пожирало масу енергії та матеріальних коштів. Але й лінії мало помагали: хижакі вмiли прокрадатися непомітно й крізь ці лінії.

Аж до самого кінця XVII ст. московський уряд не чіпав автономії слобідських полків. Він задовольнявся тим, що прибдав населення для обширної області, яка до того часу стояла пустою, й не накладав своєї руки на внутрішнє життя цього населення. За царя Петра I ми бачимо бажання якомога більше використати засоби й сили Слобідської України, що зрештою відповідало загальному напрямові Петрової політики, яка вимагала максимальної напруги сил усіх провінцій держави. Уже в кінці XVII ст. цар Петро накладав на козацьких підпомічників особливий податок по одному карбованцю на душу. В 1700 р. цей податок скасовано, але натомість установлено постійний «компут» козаків у 3500 людей, котрі були зобов'язані повсякчасним відбуванням військової служби. Слобідську Україну включено в склад Азовської губернії, й це збільшило догляд і контроль з боку російської адміністрації. За Катерини I слобідські полки переведено під управу Военної Колегії і в кожному полку заведено регулярну роту загального для імперської армії типу.

Властиво реформи, які довели до скасування автономії краю, почалися за цариці Анни. В 1732 р. переведено під проводом майора Хрущова статистичний дослід стану слобідських козаків. В наслідку цього досліді сконстатовано тяжкий матеріальний стан козаків, як результат постійних походів і воєнних тягарів. Цариця Анна випустила указ, де говорилося про потребу піднести добробут козаків. Справа була доручена князеві Шаховському, президентові Малоросійської Колегії на Гетьманщині. Шаховський оселився в Сумах і заснував тут спеціальну комісію для опрацювання реформ у Слобідській Україні. Комісія складалася з російських офіцерів, а слобідські полковники були присутні тільки з дорадчим голосом. Ця комісія виробила проект реформ, які й були незабаром втілені в життя. Насамперед було оповіщено, що право «займанщини»,

себто вільного заволодіння землею, надалі касується. Але ті, що вже володіли землею давніше на підставі займанщини, могли спокійно володіти нею й надалі. Установлявся постійний «компут» шеренгових козаків у 4500. Ті виборні козаки, які в даний час не відбували служби, мусили платити грошовий податок на користь тих, що відбували службу. Взагалі виборних козаків було по підрахунку 22 000, підпомічників нараховано 86 000, і вони так само були обкладені грошовим податком. Слобідські полки дістали одного спільного начальника в особі полковника Лесевицького, креатури князя Шаховського. Лесевицький одержав ранг бригадира.

Нетрудно бачити, що ця реформа зачіпала самі основи соціального й службового укладу Слобідської України. Приписування підпомічників до старшин для приватної служби виглядало так, як закріпощення козаків. Цілком зрозуміло, що реформа князя Шаховського дуже не подобалась козакам. Утворене нею становище продержалося тільки до смерті цариці Анни. На коронацію нової цариці Єлизавети до Москви прибула депутація від слобідських полків із самим бригадиром Лесевицьким на чолі й подала петицію про скасування цієї реформи. В 1743 р. її дійсно скасовано. Козаки знову дістали свої права, від старшин віднято підпомічників і знову повернуто їх козацького стану. Було підтверджено, що суд і карі мають відбуватися на основі свого українського права. Компут виборних козаків побільшено до 7 500, усім козакам дано одностайні мундири, що ніби зрівнювало їх до певної міри з регулярною російською армією. Але рівночасно на Слобожанщину накладено обов'язок утримувати своїм коштом чотири регулярні полки російської армії.

Та недовго Слобожанщина пишалася відновою свого давнього укладу життя. За кілька років знову почалася реакція, яка за чверть століття привела до повного скасування й тієї невеликої автономії, яку мали слобідські полки. В 1748 р. вийшов наказ про заборону козакам переходити не тільки до Гетьманщини, але й переселятися з полку до полку. Козаки прикріплялися до місця. На території Слобожанщини заведено регулярні гусарські полки, на вербовані з місцевої лодності, й цим полкам віддавано явну перевагу перед козаками. Та ось вступила на престол цариця Катерина II. Тепер реформи почалися рішучі й ґрунтовні. Як і в Гетьманщині, реформи були попереджені констатуванням «непорядків» у краю й потреби їх направити. В 1763 р. перевів майор Щербінін по наказу згори слідство в справі доносу одного сотника про непорядки в адміністрації краю. Результати слідства були дуже невтішні для старшинської управи. В Петербурзі засновано в 1764 р. комісію з князя Шаховського, Паніна й Олсуф'єва для обміркування становища краю.

Серед старшини зчинився переполох. Всі розуміли, що важиться доля автономії краю. Рішили були вислати депутацію до Петербурга, але ніхто з делегатів не зважився їхати боронити старі права, всі залишилися вдома під претекстом хвороби. Тим часом комісія визнала організацію слобідських полків за незручну й перестарілу,

і влітку 1765 р. вийшов царський маніфест про скасування полково-го козацького устрою на Слобідській Україні. Край обернуто у так звану Слобідсько-Українську губернію. Замість п'ятьох козачих полків установлено п'ять гусарських полків із охотників. Козаки, підсуїдки й підпомічники були обернуті в особливий стан, т. зв. «військових обивателів», обкладених подушним податком. Хто мав право курити горілку, той платив по 95 коп. від душі, а хто не мав, той по 35 коп. Всього козачого населення обох статей начислено близько 300 000. Селяни були обкладені податком по 60 коп. Їх було разом із жінками 328 000. Знайшлося в краю ще 4 500 циган, але вони всі були неосілі. Переходи й переселення селян від одного поміщика до другого були строго заборонені.

Ті військові обивателі, які мешкали по містах, утворили разом із міщанами окремий міщанський стан, який дістав у 1780 р. право самооподаткування. Хто з міщан мав капіталу більше ніж 500 крб., той міг записатися до окремого стану купців. Козацьку старшину переведено на російські військові чини: полковник діставав чин російського підполковника, обозний — прем'єр-майора, суддя — секунд-майора і т. д. Козацька старшина давно вже зробилась привілейованою верствою, й перейменування її в російські офіцерські чини було тільки дальшим кроком до зрівняння її в правах із російським дворянством.

Так за короткий час край цілком змінив свій колишній вигляд, хоч усі ці зміни торкалися більше форми, а по суті давні суспільні взаємовідносини змінилися небагато. Як же реагували слобожани на ці реформи? Незважаючи на те що її привілейованого становища майже не порушувано, козацька старшина була дуже незадоволена. Ще коли в Петербурзі засідала Комісія, яка виробляла нові порядки, туди приїхав у своїх справах Ізюмський полковник Федір Краснокутський. Він довідався про роботу Комісії, збагнув, до чого воно йде, і зараз же написав додому, щоб звідти прислали депутацію клопотатися, щоб усе було залишене по-старому. Він писав між іншим: «Нехай Бог виправить сльози бідного народу на нас, бо старшинствувати ми вміли, а як тепер настав тяжкий час, то й пальцем рушити не хочемо для загального добра!» В Ізюмі старшина ніяк не зреагувала на лист Краснокутського, але по інших містах він справив враження. Почали збирати гроші, щоб вислати депутацію. Особливо клопотався підпрапорщик Харківського полку Сухомлин. Чутки про якісь приготування серед старшин дійшли до російських урядових сфер і викликали там тривогу. Було проведено слідство, шукали якоїсь змови, пішли арешти. Скінчилося тим, що Краснокутського присуджено вибити прилюдно батогами, але потім помилувано: його позбавили маєтку, чинів і заслали до Казані. Але за те-таки вибито батогами Сухомлина і ще декого з старшини, які брали участь в агітації за посилку депутації до Петербурга. Але рух старшини не перекинувся в народні маси.

Настрої й почуття слобідського населення знайшли собі нагоду для вияву під час Комісії 1767 р., що її скликала Катерина II для обміркування проекту нових законів. Так само, як і на Гетьманщині,

ця Комісія дала нагоду для легального вияву невдоволення з переведених російським урядом реформ. Слобожанщина вислала до Комісії 15 депутатів: 5 від дворян, 5 від міщан і купців і 5 від військових обивателів. Перші дві групи обирали своїх представників безпосередньо, військові ж обивателі переводили триступеневі вибори. Вже в часі виборів виникли подекуди інциденти. В селі Межиричі в наказ депутатові включено побажання, щоб вернулася козащина. Особливо агітував при тім козак Грінченко. З цього адміністрація зробила трохи не бунт. Грінченка й ще 15 чоловік заарештовано, заковано в кайдани й відправлено до Сум, де суд присудив їх побити нагаями. Були невеликі розрухи й по інших місцях. Видно, російська адміністрація зовсім не розуміла елементарної свободи виборів.

Коли переглянути накази слобідських виборців своїм депутатам, то шляхетські накази вражають своїм яскраво егоїстичним характером. Дворяни домагалися узаконення свого привілейованого становища, вимагали, щоб селянам було заборонено переходити з місця на місце або вступати на службу до гусарських полків. Обстоювали свободу винокурення, свободу від військових постойів у їх маєтках та від постачання військові фір. У шляхетських наказах зовсім не видно було політичного моменту. Єдиний ясний промінь серед шляхетських наказів — це прохання сумських дворян про заснування університету, а острогозьких — про призначення на кожен полк по одному лікарю.

Міщанські накази висловлювали чисто економічні побажання: про горілку, сіль, про мито. На жаль, харківський наказ пройшов через цензуру губернатора Щербініна, й ми не знаємо, чого власне бажали харківські міщани. Однак серед міщанських депутатів знайшлося двоє, Дзюба й Черкас, котрі в самій законодавчій комісії в Москві сміливо виступали проти дворян і обвинувачували старшину, що вона захопила козацькі землі, а самих козаків повернула в своїх підданих. Говорили про утиски, домагалися повернення слобід і хуторів, заселених старшиною, й віддання їх військовим обивателям. Самі ж військові обивателі в своїх наказах прохали про повернення колишніх порядків, про відновлення козащини, так як було за цариці Єлизавети. Та найбільше в наказах військових обивателів, як і міщан, виставлялись економічні домагання. Промовці з-поміж козацьких депутатів виступали проти старшини, домагалися передачі захоплених старшиною козацьких земель військовим обивателям, домагалися визволення з підданства козаків, незаконно туди записаних.

На думку професора Багалія, накази дворян Слобожанщини стоять далеко нижче від наказів Гетьманщини, вони позбавлені політичного елемента, сірі та бліді. Видно, що молоде дворянство Слобідської України не мало того політичного досвіду й тієї традиції, які зберігалися на Гетьманщині з її колишньою широкою автономією, з її майже самостійним державним устроєм. Але слобідське дворянство, хоч не виявило ні політичних змагань, ні громадської відваги, проте зберігало національні традиції, прив'язані до своєї старовини, до своєї мови й пошану взагалі до освіти

й культури. Все це виявилось вже на початку XIX ст., коли почалося українське національне відродження й коли в цьому відродженні власне Слобідська Україна взяла дуже помітну участь.

Що торкається культурного життя Слобожанщини, то тут треба насамперед зазначити, що Слобідська Україна жила одним спільним культурним життям із Україною гетьманською; між ними обома завжди існував на цьому полі дуже тісний зв'язок. Політична границя між Слобожанщиною й Гетьманщиною відчувалася дуже мало. Діти слобідської козацької старшини й навіть простих козаків училися в школах Гетьманщини, передовсім у Києво-Могилянській Академії. Книжки, друковані в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському і навіть у західноукраїнських друкарнях, знаходили собі поширення серед слобідського населення. Вже на початку XVIII ст. Слобідська Україна здобула собі свою власну високу школу в формі Колегіуму, заснованого спочатку в Білгороді й скоро по тому перенесеного до Харкова. Професорами в цьому Колегіумі були майже виключно вихованці київської Академії, і весь устрій Колегіуму та напрям викладаної в ньому науки був копією київської Академії. Народні школи на Слобожанщині були так само широко розповсюджені, як і на Гетьманщині: майже кожне село мало школу, а деякі села й по кілька шкіл. Так само був поширений тип мандрівних учителів, так званих «мандрованих дяків». Зразком культурної єдності обох українських земель може служити діяльність знаменитого українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди (1722—1794), яка однаково належить як Слобідській, так і Гетьманській Україні. Ту саму спільність, що в галузі освіти, ми бачимо і в царині мистецтва, головню архітектури й малярства. Українське барокко в будівлі кам'яних і навіть дерев'яних церков знайшло собі як найбільше поширення на Слобожанщині, і деякі з церков Харкова, Охтирки, Боромлі та інших міст являються блискучими зразками цього стилю. Так само і в малярстві знайшли собі яскравий відгук західноєвропейські мистецькі течії, і ще недавно в спеціальних розвідках із історії українського мистецтва було зазначено, що в одному глухому селі Слобідської України, в церкві знайдено старі образи, що представляють талановите наслідування Мурілля. Покійна дослідниця української старовини, Олександра Єфименкова, на основі знайденого опису майна одного слобідського полковника початку XVIII ст. малює культурний побут вищої верстви в краю цього часу. І знову ми дістаємо той самий образ, що його зустрічаємо в ті часи на Гетьманщині: ті самі зразки культурної обстановки, мистецького смаку, предметів мистецтва, та сама присутність заграничних виробів, які свідчать про живі культурні й економічні взаємини з Західною Європою.

Але може ніде глибока єдність культурно-національного українського типу не виявилася так яскраво, як у сфері духовної творчості народу, в області народної словесності. Багатство усної народної творчості: пісні, обряди ніде, може, не вражає так сильно, як на Слобідській Україні. Доволі сказати, що найбагатші етнографічні записи (пісні, легенди, казки, обряди) зроблено саме на

території Слобідської України. Перший запис обряду українського весілля зроблено саме тут і видано в Петербурзі в 1777 р. Від цього видання веде свій початок українська етнографія. Ніде не збереглося аж до останнього часу так багато кобзарів, як на Харківщині. І це багатство народної творчості послужило тим живим джерелом, із якого черпав батько нової української повісті, харківський письменник Григорій Квітка-Основ'яненко. Якщо Слобідська Україна не зробила якогось важнішого вкладу в українську політичну історію, то в літопис культурно-національного розвитку й національного відродження вона вписала дуже цінні сторінки.

Як уже зауважено на початку цього розділу, історіографія Слобідської України розроблена доволі добре й повно. Історичні дослідження над минулим Слобожанщини почалися ще в кінці XVIII ст., й дядькові згаданого тільки що Григорія Квітки — Іллі Квітці належить перша систематична праця про слобідські полки, опублікована в 1812 р. Та й сам повістяр Григорій Квітка є автором кількох історичних розвідок, що й досі не втратили свого значення. Водночас із Григорієм Квіткою — в 30-х роках XIX ст. — опублікував історію цивільного устрою Слобідської України Ізмаїл Срезневський, пізніше відомий славіст. Ученому єпископові Філаретові Гумілевському належить історія церковного устрою Харківської єпархії з р. 1859. Пізніше появились монографії про окремі слобідські полки різних авторів.

Дуже гарні нариси колонізації Слобідської України знаходимо в працях професорів Грушевського й Василенка, в їх загальних курсах. Про організацію господарства й адміністрації маємо прекрасну монографію проф. Миклашевського. Але справжнім історіографом Слобожанщини є акад. Д. Багалій, відколи він у 1882 р. зайняв кафедру в Харківському університеті. Йому належить найгрунтовніше розроблення архівних матеріалів до історії Слобожанщини, монографічне дослідження окремих її сторін і нарешті синтетичний курс, опублікований у 1918 р. До праць самого Багалія тісно притикають праці його учнів, особливо покійного Дмитра Міллера. Це наукове дослідження крайової історії Слобідської України продовжується й досі, і ще недавно появилася дуже солідна монографія В. Юркевича про заселення Слобожанщини в добу Б. Хмельницького.

ЛІТЕРАТУРА

- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 2. Відень, 1922; Його ж: Український рух на схід — розселення за московською границею до 1648 р. // Україна. 1914. Кн. II. Василенко Н. Очерки по історії Західної Руси и Украины. К., 1916. Багалій Д. Очерки изъ истории колонизации и быта степной окраины Московскаго государства; М., 1887. Його ж: Украинская старина. Очерки, замѣтки и материалы изъ стардавняго харьковскаго быта и культуры. Харків, 1896; Його ж: Гр. Сковорода, український мандрований філософ. Харків, 1926; Його ж: Очерки изъ русской истории. Т. II (монографіи и статьи по истории Слободской Украины).

Харків, 1913. Його ж: Історія Слобідської України. Харків, 1918. Миклашевській І. Изъ истории хозяйственного быта Московскаго государства. Ч. I. Заседеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в. М., 1894. Багалъй Д. Миллер Д. Історія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія. Т. I. XVII — XVIII вв. Харків, 1905. Альбовській Е. Харьковскіе казаки, вторая половина XVII ст. Петербургъ, 1914. Лебедевъ А. Харьковскій Коллегіумъ, какъ просвѣтительный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковъ университета. М., 1880. Теличенко И. Протестъ слободской старины и козаковъ противъ реформы 1765 года // Кіев. Стар. Кн. I — III. 1888. Сумцовъ М. Изъ украинской старины. Харків, 1905. Його ж: Слобожане. Исторично-этнографічна розвідка. Харків, 1919. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. К., 1932. Його ж: Харківський перепис р. 1660 // Записки істор.-філол. відділу Укр. Акад. Наук. Т. 20. К., 1928. Данилевичъ В. Время образования Слободскихъ черкасскихъ полковъ // Сборникъ статей, посвященныхъ В. Ключевскому. К., 1909. Овчаренко Е. Земельна власність у Слобідській Україні в XVII — XVIII ст., її походження і форми // Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. XI. К., 1927. Петровъ Н. Къ исторіи колонизаціи Слободской Украины // Кіевская Старина. Кн. IV. VI. 1883. Ефименко А. Старинная одежда и принадлежности быта слобожанъ // Южная Русь. Т. II. Петербургъ, 1905. Два намѣстника. Там же.

XI

ЗАПОРІЖЖЯ ПІСЛЯ СВОГО ПЕРЕХОДУ В 1734 Р. ПІД РОСІЙСЬКУ ВЛАДУ. ЙОГО ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ. СЕРБСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ. ЗАПОРІЗЬКА ЕМІГРАЦІЯ В ТУРЕЧЧИНІ. ПОВЕРНЕННЯ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ ДО РОСІЇ. АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО. КОЗАКИ ЧОРНОМОРСЬКІ АБО КУБАНСЬКІ

Майже одночасно з Гетьманщиною й Слобожанщиною скінчила своє історичне існування й третя українська автономна область, яка входила VIII ст. в склад Російської імперії — Запорізька Січ або Запоріжжя. Це сталося в 1775 р., коли зруйновано Запорізьку Січ, запорожців розігнано, а їх землі стали тереном нової колонізації на зовсім інших, ніж перед тим, соціально-економічних основах.

Історія запорізьких козаків XVII і XVIII ст. дуже тісно зв'язана з історією Гетьманщини, так тісно, що часом тяжко відокремити одну від другої. І в цьому нарисі мені доводилося не раз говорити про запорізьке козацтво, про його участь у політичній історії лівобережної України та про його вплив на соціальні відносини в ній. Коли я тепер хочу спеціально зупинитися на Запоріжжі й на його долі в період між поверненням запорожців у російське підданство в 1734 р. та його упадком у 1775 р., то це тому, що власне цей останній період виявляє особливий інтерес: якраз у цей останній період свого існування на рідній землі запорізьке військове братство виявило нахил перетворитись в окрему державну організацію й створити тверді підстави її економічного існування. Запоріжжя дуже швидко еволюціонувало від своєрідного лицарського ордену напівкозового характеру, з екстенсивним способом експлуатації природних багатств своєї території (ловецтво й рибальство) до звичайної державної організації, з осілою хліборобською господаркою інтенсивного характеру. Воно ставало справді демократичною республікою, але вже носило в собі зародок класової диференціації, яка неминуче мала б наступити при дальшому нормальному розвитку його економічного життя.

Але весь уклад запорізького життя й тенденція його розвитку йшли врозріз із укладом життя Російської імперії, з тими порядками, які там здобували щораз більшу силу, й Запоріжжя мусило впасти, як упала перед тим автономія Гетьманщини й Слобідської України. Історіографія Запоріжжя XVIII ст. розроблена досить до-

бре. Запоріжжя мало в останні десятиліття свого існування правильно поставлену канцелярську службу, мало свій власний архів, і значна частина цього архіву, незважаючи на всі зовнішні перетурбації, збереглася, була знайдена в першій половині XIX ст. й використана Аполлоном Скальковським, що в своїй «Історії Нової Січі або посліднього коша Запорозького» (Одеса, 1840 р.) дав досить повну зовнішню, політичну історію Запоріжжя. Пізніше історіографом Запоріжжя став проф. Дмитро Яворницький, що ціле своє життя присвятив дослідві Запоріжжя. Він видав велику кількість пам'яток і матеріалів про топографію, побутову археологію й політичну історію запорізького краю. Йому належить також і синтетична, тритомова «Історія запорізьких козаків» (1895—1897), доведена до р. 1734. Дуже багато цінного архівного матеріалу про Запоріжжя опубліковано в виданнях Одеського Історичного Товариства й Катеринославської Архівної Комісії. На полі розроблення архівних матеріалів до історії Запоріжжя поклав значні заслуги й проф. Василь Біднов. Але основним недоліком історіографії Запоріжжя аж до останнього часу було те, що вона пропускала майже цілком без уваги соціальну історію Запоріжжя та його економічну структуру. На цей недолік звертав свого часу увагу Михайло Драгоманів, що сам спробував був заповнити прогалину щодо історії внутрішнього життя Запоріжжя в одній своїй незакінченій праці. Але тільки протягом останнього десятиліття молодші вчені на Радянській Україні взялися за дослідження матеріалів до історії соціально-економічного устрою Запоріжжя, і в цій ділянці вже вийшли цінні праці проф. М. Слабченка, пані Н. Василенкової-Полонської та ін.

Запорожці, приймаючи в 1734 р. знову російське підданство, отримали в своє володіння широкий край, який турки формально уступили Російській імперії по замиренні в 1740 р. Цей край дістав спеціальну назву «Вольностей Війська Запорозького». Він обіймав увесь простір пізньої Катеринославської губернії, трьох повітів Херсонської, і навіть включав у себе деякі пограничні території Таврії й Харківщини. Увесь цей широкий простір став власністю дуже нечисленної організації, яка нараховувала не більше 20 000 людей, без жінок і дітей. Тепер обставини дуже змінилися супроти тих, що були ще на початку XVIII ст., за Мазепи. Тоді запорізьке козацьке братство жило на самій периферії заселених областей, і його територія і сусідні степи були в буквальному розумінні слова «диким полем». Запорізьке братство економічно залежало від довозу продуктів із півночі, з Гетьманщини. Тепер людська оселі зовсім близько присунулися до його границь: польська Україна, Гетьманщина, Слобожанщина — тісним півколом облягали Запорізькі Вольності з заходу, півночі й північного сходу. На них уже почувалося бажання поширити свій колонізаційний рух далі, і запорізькі землі представляли з цього погляду велику принаду. Та й сам російський уряд стараючись забезпечити південні границі від татарських нападів, винощував плани будівництва укріплених ліній і окремих фортець усе

на тій же запорізькій території. І запорожці вірно зрозуміли ситуацію. Вони збагнули, що коли не хочуть, щоб їх землі почав заселяти хтось другий, то мусять самі розпочати їх колонізацію. І дійсно, за кілька десятків років край почав помітно міняти свою фізіономію: замість «дикого поля» він став перетворюватися в країну осілої хліборобської культури з вільним селянським населенням.

Правні відносини Запоріжжя до російського уряду були унормовані в умові, заключеній літом 1734 р. в Лубнах: запорожці визнали себе підданими російської цариці, отримали свої землі, право жити за своїми старими звичаями і підлягали російському генералові, який командував військом на Україні. Їм було призначено 20 000 крб. платні на рік із державної казни. В 1750 р. з Петербурга було наказано, щоб Запоріжжя підлягало безпосередньо гетьманові, на той час — Розумовському. Але фактично зверхня влада над Запоріжжям і надалі поділялася між гетьманом і російським генерал-губернатором, який сидів у Києві. В своєму внутрішньому житті Запоріжжя було цілком автономне, і до нього ані гетьман, ані російська влада не втручалися. На чолі Запорізького війська стояв кошовий отаман, якого вибрано кожного 1 січня на один рік. Але в даний період помітна вже виразна тенденція обирати одну й ту саму особу кож рік, або ж переобирати за якийсь час наново. Так, наприклад, кошового Ігнатовича обирали протягом вісьмох років чотири рази, а останнього кошового Калнишевського десять разів поспіль. Кошовий мав величезну владу. Він порядкував військовими справами, стояв на чолі адміністрації й військового господарства, мав право верховного судді, репрезентував Запорізьке Військо перед вищою російською владою, зносився з гетьманом і царським урядом, навіть із представниками урядів сусідніх держав, наприклад із Кримом. Йому належали особливі почесні. Він мав при собі окремий штат старшин, які помагали йому виконувати його функції й сповняли його доручення. В часі війни, в поході, влада кошового була чисто диктаторська, він діставав тоді право життя і смерті над кожним козаком. Подаючись у відставку, кошовий не повертався до свого первісного стану, він зараховувався до почесної категорії «стариків», які займали колись високі посади у війську, а потім творили немов раду сеньйорів запорізького братства.

Крім кошового, до старшини належали також виборні; військовий суддя, який крім судових обов'язків виконував функції січового скарбника; військовий осавул, до якого належало ад'ютанство при кошовому, завідування поліцією і взагалі різні адміністраційні обов'язки; нарешті військовий писар, який завідував військовою канцелярією та провадив листування в справах цілого війська. Крім того, був іще цілий ряд старшин, які виконували різні, спеціально військові або адміністраційні обов'язки. Так, наприклад, були полковники. Посада полковника мала на Запоріжжі особливе значення: полковником була особа, яка виконувала яке-небудь важливе завдання протягом певного означеного часу, наприклад, командувала відділом війська в часі походу або стояла на чолі адміністраційної округи, так званої паланки. Запорізька старшина, починаючи від

самого кошового отамана, діставала платню з тих грошей, що їх прислав російський уряд, і ця платня була, порівнюючи, зовсім не мала. Діставала вона також платню грішми й натурою і з пробутків, які надходили з військового скарбу. Під кінець існування Запоріжжя ми бачимо, що в руках старшини було зосереджено дуже значне майно, головню в табунах коней і в отарах худоби. І хоч теоретично верховна влада належала цілому запорізькому братству, яке виявляло свою волю на всенародній раді, але фактично в останньому часі існування Запоріжжя всім кермувала запорізька старшина, яка висула з-поміж себе людей талановитих і енергійних.

Саме Запорізьке військо ділилося на 38 куренів. Ці курені склалися історично і, може бути, уявляли собою уритування за територіальним принципом. На це вказують назви деяких куренів, наприклад, Переяславський, Полтавський, Донський, Канівський і т. д. Кожен курінь становив військову комуну, яка мала спільне майно і навіть спільний стіл. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман, який мав велику владу в межах свого куреня він був таким же господарем, як і кошовий отаман у масштабі цілої Запорізької Січі. Куринні отамани разом із кошовою старшиною становили властиво керівну верству на Запоріжжі. Кожен курінь мав у Січі свій окремий будинок, так би мовити, касарню, де жили всі члени куреня. Число козаків у курені досягало кількох сот, але рідко коли вони всі разом перебували на Січі. Річ у тому, що значна частина козаків відбувала постійну сторожову службу на границях і по кріпостях, частина ж перебувала на риболовних і звіроловних промислах. Уся територія Запорізьких Вольностей поділялася на 8 округів, так званих паланок: Самарську, Кодацьку, Інгульську, Бугогардову, Орельську, Протовчанську, Калміуську й Прогноїнську. Кожна паланка мала свій військовий і адміністративний центр, так званий гард, де постійно перебував полковник, начальник гарду. Вся земля на Запоріжжі належала Війську, як верховному власникові. Вона, відавалася в користування різним категоріям людності так само, як і місця рибної ловлі та пасовища. Кожного року робився розподіл степу й річок між окремими куренями. Особливо розподілювалося ділянки для рибальства, скотарства, місця для ебджільництва, ліси для звіроловлі між старшиною й некозацьким елементом. Ми не знаємо точно, як розподілювалося земля для хліборобства: можна думати, що на основі «займанщини», себто вільного захоплення землі, придатної для господарства, так, як це було колись на Слобідській Україні.

Як уже згадано, запорожці швидко після свого переходу під російську владу взялися за колонізацію своїх обширних земель. З-поміж самих козаків виділялись окремі одиниці, які залишали запорізьке братство, членами якого могли бути тільки безженні козаки, й, оженившись, заводили господарства на окремих хуторах, або ж селилися по кілька родин у одній слободі. Такі хутори з хліборобським господарством заводили також і деякі старші, нежонаті козаки, члени товариства. Ці хутори носили спеціальну назву зимовників. Береги річки Самари в центральній частині запорі-

зьких земель були вкриті такими зимовниками, в яких особливо процвітало садівництво та бджільництво. В 1775 р. на самому правому березі Дніпра було 763 зимовники, де мешкали 8 684 січовики. Але далеко численнішу категорію колоністів запорізьких земель становили звичайні селяни, які переселялися з Гетьманщини, з Слобідської і навіть із польської України. Тому, що з усіх цих областей легальне переселення було дуже утруднене, майже неможливе, то переселенці звичайно просто втікали з своїх рідних сіл. На Запоріжжі вони зустрічали дуже гостинний притулок, тут їх ніхто не переслідував, не силував до панщини, не обтяжував податками й повинностями. Переселенці ставали «підданими Війська Запорозького» й платили до військового скарбу невеликий податок. Чим тяжчою ставала панщина в сусідніх краях, тим більший потік утікачів шукав собі щастя-долі на вільних запорізьких землях, і тут виродилися одно за другим нові села. Всього в рік зруйнування Запоріжжя існувало на його території понад 150 сіл. Провільність населення на запорізьких землях дає нам поняття передовсім реєстр козаків, які присягали в 1762 р. новій цариці Катерині II. Січових козаків, членів запорізького товариства, в момент присяги перебувало в Січі 13 427 чоловік, з тими, що перебували в той час на паланках, всього було 17 969 козаків. Крім того, присягнуло 2 312 жонатих козаків, які жили на своїх зимовниках і слободах. Число селянського населення точно установити не можна, докладні цифри маємо тільки по деяких окремих паланках, але в усякому разі воно переходило 150 000 людей, так що взагалі населення Запорізьких Вольностей досягло 200 000.

Давніше в історичній літературі панував погляд, ніби запорожці жили на строго комуністичних основах, і що приватної власності, з виїмком хіба одягу та зброї, у них не було. До певної міри такий погляд був справедливий щодо XVI, може навіть і першої половини XVII ст. Але в добу, за яку оце мова, право власності існувало цілком явно. Не кажучи вже про зимовники й те господарство, яке там провадилося — очевидно, на чисто індивідуальній, а не на комуністичній основі, — окремі козаки володіли доволі значними капіталами, як у грошах, так особливо в конях і в худобі, а також і в різному рухомому майні. Збереглися заповіді деяких простих козаків, і з цих заповітів видно, що їх автори розпоряджали значними грішми. Особливо багато було людей заможних серед старшин. Так, наприклад, останній кошовий Петро Калнишевський збудував своїм коштом цотири церкви на Україні; з опису його майна, конфіскованого після його заарештування, виявляється, що Калнишевський мав готівкою 50 000 крб. і кілька сот червінців, крім того, 639 коней, понад 1 000 голів рогатої худоби й 14 000 овець та кіз. Писар Глоба мав близько 30 000 крб. грошей, 336 коней, 889 голів рогатої худоби й більше 12 000 овець та кіз. Так само й інша старшина, й навіть рядові козаки володіли великою кількістю коней, худоби, зброї, одягу й усякого рухомого майна. З того самого опису видно, що запорізька старшина володіла зимовниками, де провадилося добре розвинуте сільське господарство: сіялося жито, пшениця,

ячмінь, овес, просо. Серед майна старшини знайдено багато предметів культурної обстанови й навіть комфорту; видно, що вона вживала чай і каву, серветки, виделки й усякий інший посуд найрізноманітнішого гатунку. З реєстру цієї школи, яку нарабили татари в часи свого наїзду в 1769 р., бачимо, що вони захопили в кошового 600 коней, у полковника Колпака — 127 коней, 300 волів і 1 200 овець. Навіть у одного простого козака татари забрали 250 коней і 70 волів, а в другого — 5 000 овець.

Взагалі скотарство з-поміж усіх інших способів господарства найбільше відповідало умовам запорізького життя й через те воно було дуже поширене. Стародавнім, споконвічним промислом на Запоріжжі були рибальство й мисливство. Запорожці провадили регулярну торгівлю продуктами свого господарства з усіма сусідніми країнами: Україною, Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею. Вони ввозили на продаж хутра, шкіри, вовну, худобу, коней, масло й олію, пшеницю, рибу. На Запоріжжя привозили заморські вина й бакалію, горілку, хліб, лісові матеріали, оливу, ладан, зброю, порох, олово, сукно, бавовняні й шовкові тканини, саф'ян та інший крам. Особливе значення мав торг сілля, що її вивозено з Криму: до самої Польщі ввозили запорожці щороку близько 1 000 возів солі. Як засвідчив у 1767 р. запорізький депутат у Комісії для вироблення нових законів, на Запоріжжі 5 000 людей жило виключно з соляного промислу. На Правобережну Україну везли головню сало, віск, рибу, хутра, сіль, сир, гнали коней і худобу. З самого мита мало Запоріжжя великі прибутки: в 1688 р. на одному тільки перевозі в Переволочній запорізькі шафари вибрали на користь військового скарбу 12 000 крб. мита. Підраховуючи річний оборот запорізької торгівлі в XVIII ст., проф. М. Слабченко кладе його на 800—835 тис. крб. Довіз переважав над вивозом. Щоб полегшити торговельні операції чужим купцям, давано з військового скарбу позики.

Відома войовничість запорожців була тісно поєднана з їх високою релігійністю: вважаючи себе за покликаних оборонців християнства в боротьбі з магометанським світом, запорожці глибоко шанували свою православну віру. Окрасою Січі була її церква в честь Покрови св. Богородиці, оздоблена золотом, сріблом і дорогим камінням на шатах ікон та у вітварі. Крім того, будовано церкви в кожному селі на запорізькій території. Над річкою Самарою був у запорожців свій Пустинно-Миколаївський монастир, до них належав також і Межигірський монастир під Києвом: Запоріжжя вважалося за його парафію, і звідти звичайно присилали ієромонахів до січової церкви. На Січі була й школа, де вчилися понад 150 хлопців, що їх козаки спроваджували з України, з-поміж своєї рідні. Крім звичайної в ті часи елементарної науки, хлопців учили ще й військового мистецтва: «шаблею добре рубати й на коні реп'яхом сидіти». Взагалі при всій суворості свого життя запорожці виявляли завжди велику пошану до науки.

Хоча російський уряд, приймаючи запорожців у 1734 р. в царське підданство, обіцяв зберегти всі старі права й у тім спокійне

володіння територією так званих Вольностей Війська Запорізького, але на ділі він дуже рано почав ці права порушувати. Насамперед це точці незайманості запорізьких володінь. І це напівнило останні десятиліття існування Запорізької республіки постійними клопотами й тривогами. Вже в кінці XVII ст. московський уряд дуже докучав запорожцям тим, що будовав свої укріплені пункти на їх території й тримав там свої залоги. Тепер після переходу запорожців у російське підданство поставлено військову залогу зовсім близько від самої Січі під претекстом допомоги в обороні проти татар. Запорожці раді-нераді мусили з цим миритися. В 50-х роках XVIII ст. російський уряд приступив до будовання нових фортець на південному заході запорізьких границь, понад річками Бугом і Синюхою. В самому серці запорізьких земель постала лінія російських фортець із постійною залогою. Це в повсякденному житті вело до різного роду невідгид і непорозумінь. Тим часом виникли пограничні непорозуміння з донськими козаками на сході. Російський уряд узяв сторону донських козаків і наказав запорожцям зруйнувати свої оселі на побережжі Азовського моря й відсунутися далі на північ.

Але найприкріші непорозуміння виникли в зв'язку з сербською колонізацією, яку російський уряд розпочав в 1751 р. Саме в той час почали вселятися до Росії серби з південних провінцій Австро-Угорщини; вони виходили цілими купами під проводом своїх ватажків, задержуючи свою військову організацію. Російський уряд відвів для їх поселення спершу широку смугу землі на північно-західній границі запорізьких земель понад річкою Синюхою. Тут збудовано Єлизаветинську фортецю — пізніше місто Єлизаветград, яка стала центром нової провінції, так званої Ново-Сербії. Ця провінція була цілком викроєна з запорізьких володінь, розуміється, без попередньої згоди самих власників. Трохи згодом, а саме в 1753 р., на протилежному кінці запорізьких земель, на сході засновано другу провінцію, так звану Слов'яно-Сербську, з містом Бахмутом як центром, і також заселену сербськими вихідцями. Всім переселенцям роздано великі обшари землі, увілнено від усяких податків і піддержувано значними грошовими субсидіями. Серби виявили себе дуже поганими й неспокійними сусідами. Між ними й запорожцями поставали безперестанку різні непорозуміння й суперечки, які часом переходили в одверті збройні сутички, як це було в 1764 р. над річкою Ташликом на границі Ново-Сербії.

Сутки про сутички між сербами-поселенцями й запорожцями доходили до російського уряду й викликали в нього незадоволення на запорожців. Скарги на запорожців йшли також і з другого боку, а саме від польського уряду, який звинувачував запорожців у підтримці гайдамацького руху на польській Україні. Про цей рух буде мова трохи згодом, тепер лише зауважимо, що сама запорізька управа в особі січової старшини зовсім не підтримувала гайдамаків, а навпаки, трактуючи їх як самовільників і розбійників, хапала їх і карала, коли вони попадали їй до рук. Але, безумовно, симпатії запорізької маси були на боці гайдамаків, як борців проти соціально-го й національно-релігійного поневолення українських народних мас.

Окремі люди з-поміж запорожців не тільки подавали гайдамакам поміч, але й самі ставали в їх лави. Не лише польські пограничні власті, але також і турецькі скаржилися російському урядові на запорожців за підтримку гайдамацьких ватаг. Це утверджувало в очах російських урядових кругів погляд на запорожців, як на людей дуже неспокійних і навіть шкідливих. Зі вступом на престол цариці Катерини II з її централізаційними планами, з її політикою скасування всіх автономних областей у межах імперії й переведення їх на ступінь звичайних провінцій доля Запорізької республіки була, можна сказати, вирішена. Справді, існування цієї народоправної, демократичної Козацької республіки, з вільним козацьким населенням, було занадто різким контрастом супроти російського абсолютизму, опертого на поліційно-бюрократичній системі й закріпаченні селянських мас поміщиками, щоб така автономна республіка могла довго втриматися. Скасування Запоріжжя було тим часом спинене зовнішніми обставинами, а саме, Російсько-Турецькою війною 1768—1774 років, коли запорізькі козаки були дуже потрібні російському урядові як військова сила.

Запорожці дійсно взяли в цій війні живу участь і зробили Росії дуже важні послуги. Вони провадили й морські, й сухопутні операції. Літом 1770 р. запорізький полковник Третяк розбив при гирлі Дунаю цілу турецьку флотилію й потопив 11 ворожих кораблів. Запорожці дуже визначилися в боях під Очаковом. В 1771 р. запорізький полковник Колпак здобув Кафу (Феодосію). В 1773—1774 роках запорожці дуже успішно оперували на Дунаї. Але всі ці бойові заслуги нічого не помогли запорожцям. Їх доля була вирішена, й російський уряд дожидав тільки кінця війни, щоб покінчити з Запоріжжям. Весною 1775 р., зараз по заключенні миру з турками в Кучук-Кайнарджі, російські війська, які поверталися додому, дістали наказ зосередитися біля фортеці св. Єлисавети (пізніше Єлизаветград Херсонської губернії). Одна армія під командою генерала Текелія, силою в 66 000 людей при 50 гарматах, рушила несподівано на Січ, тим часом як 20 000-й корпус під командою князя Прозоровського вирушив на лівобережні запорізькі паланки.

Запорожці давно вже, ще перед війною, передчували, що над їх головами збираються темні хмари. З огляду на це запорізька старшина під проводом талановитого кошового Петра Калнишевського вела ультра-лояльну політику супроти російського уряду. Вона в усьому йшла йому назустріч, старалася уникати всяких непорозумінь. Майже кожного року запорожці висилали своїх депутатів до Петербурга й вони там старалися задобрити царицю та її вельмож і відхилити вже занесений над їх Січчю меч. Але нічого не помогло. Не помогло навіть те, що Запоріжжя ввійшло до певної міри в моду серед вищого петербурзького світу: про нього почали писати за кордоном, як про оригінальний військовий орден, порівнювали його з мальтійськими лицарями, дивувалися його оригінальним порядкам, прославляли його військові заслуги. Цілий ряд високопоставлених осіб записувався в члени запорізького братства, вважаючи за честь належати до товариства цих слов'янських лицарів. Серед таких

членів запорізького братства зустрічалося з одного боку всесильного фаворита цариці Катерини — князя Потьомкіна, а з другого — відомого німецького математика Ейлера. Тільки й це не врятувало Запоріжжя: Катерина ставилася до нього з непримиренною, чисто особистою неприхильністю.

4 червня 1775 р. Текелій цілком несподівано для запорожців оточив Запорізьку Січ і виставив гармати для бомбардування. На Січі почався заколот, частина козаків готова була вступити в розпачливу боротьбу. Але настоятель Січової церкви, архимандрит Володимир Сокальський виступив у ролі примирителя, умовивши козаків не розпочинати даремного кровопроливу. Частина козаків піддалася добровільно, частині вдалося втекти за Дунай. Текелій звелів зруйнувати Січ і заарештував запорізьку старшину. Катерина розправила з нею зі звірячою жорстокістю. Кошового Калнишевського вивезено до Соловецького монастиря, де він дожив до глибокої старості, живцем похований у холодних мурах монастирської в'язниці, відірваний від усього світу. Кошовий суддя Головатий і писар Глоба були заслані до Тобольська. Січ скінчила своє існування. 3 серпня 1775 року появився маніфест Катерини, де вона старалася умотивувати зникнення Запоріжжя, обвинувачуючи козаків у ворожому відношенні до осілого господарчого життя, до установлених законів, в бунтах і розбоях. Усе це було дуже далеко від правди і вказувало лише на те, що Катерині хотілось якось виправдатися перед громадською думкою.

Запорожці, які піддалися Текелієві, розбрелися по селах та зимовниках. Спершу їм було дозволено жити в характері вільних селян. Майно старшини було конфісковане. Почався поділ запорізьких земель. Величезні простори роздано царициним фаворитам, вельможам, генералам. Просто неймовірні багатства повиростали в один момент. Генерал-прокурор сенату князь Вяземський дістав 200 000 десятин землі — ціле князівство! Потьомкін дістав близько 150 000 десятин, граф Браніцька — 21 000, граф Каменський — 20 000, колишній гетьман Розумовський — 35 000, генерал Чертков — 16 000 і т. д. Усім тим, кому даровано землю, давано пільги на десять років від усяких податків. Взагалі кожен дворянин міг дістати 1500 десятин із умовою, що він за кілька років оселить на ній не менше 13 дворів селян.

Більша частина розданих земель була дуже слабо заселена. Селяни, які вже жили раніше, тепер почали розбігатися, боїчися панщини. Тоді уряд дозволив закріпощати всіх, хто жив на землі, в тім і колишніх запорожців, а поміщики спроваджували собі селян із центральних губерній, із України й Московщини. Протягом 9 років до 1784 р. роздано поміщикам близько 4,5 млн десятин землі. Але це вичерпало тільки половину великого земельного фонду, який залишився після Запоріжжя. Це примусило російський уряд узятися до колонізації краю чужоземцями, головню німцями.

Зруйнування Запоріжжя знайшло широкий відгук у народних українських масах: це ж була остання твердиня, де ще не було невідомого кріпацтва, це була одинока область, де правила виборна

влада, де не відчувався тягар поліційно-бюрократичного режиму. Тому зруйнування Січі знайшло свій відгук у численних народних піснях, які жили в устах українського народу майже до останнього часу і які оплакували упадок козацької свободи.

Жаль за втраченою козацькою свободою збільшувався в народі тим, що в краю безпосередньо почали заводитися кріпацькі порядки, які були повним контрастом до тих, які існували за запорізьких часів. Вже згадано, що територія Запорізьких Вельностей відразу зробилася країною величезних земельних латифундій і різноплемінної колонізації, яка надала красві доволі різнобарвний етнографічний характер. Опанувавши в результаті війни з турками узбережжя Чорного моря, російський уряд поспішав закріпитися на його берегах і скоріше заселити величезні простори землі, які відділяли ці береги від старих провінцій імперії. Весь новоприєднаний до Росії край — і запорізькі землі, й приморські степи — віддано під іменем Новоросії під управу князя Потьомкіна. Він енергійно взявся за діло; заснував міста Херсон, Миколаїв і Катеринослав, останній на місці запорізького села Половиці над самим Дніпром. Усі плани Потьомкіна відзначалися дуже широким розмахом, часом аж до фантастичності. Цариця відкрила своєму фаворитові необмежені ресурси з державної скарбниці; до його послуг були й робочі руки: військо, селяни-кріпаки й наймані робітники. Але при всьому тому багато з його замислів скінчилося крахом, багато коштів було змарновано без усякої користі, й «потьомкінські села», які він будував по берегах Дніпра під час подорожі Катерини II до Криму, стали приказкою. Поспішаючи скоріше колонізувати запорізькі землі, Потьомкін відкрив широкий доступ до краю чужоземним колоністам, передовсім німцям. Після сербів, які поселилися на запорізьких землях ще за часів існування Січі, потяглися болгари, що виселилися з-під турецької влади. З Бессарабії, яка належала тоді туркам, прийшли вірмени й заснували місто Григоріополь, на збудування якого російський уряд дав великі кошти.

Значно більшу вагу мала колонізація німецька. В 1789 р. з Пруссії прибула партія менонітів у 230 родин. Вони дістали щедрі субсидії, навіки були звільнені від військової служби, на тридцять років були звільнені від податків і дістали по 65 десятин прекрасної чорноземної землі в самому серці запорізьких володінь, на острові Хортиці над Дніпром та на правому березі Дніпра. Слідом за першою партією почали з'являтися нові німецькі колоністи, й швидко пізніше Катеринославщина, Таврія й Херсонщина вкрилися сіткою німецьких колоній. У 1845 р. число німців-колоністів досягло вже 100 000. Крім німців селилися в Новоросії греки, молдавани, жиди. Але все-таки більшу частину поселенців творили українці.

Певна частина первісного населення краю залишилася й при нових порядках. Колишні піддані Війська Запорізького і навіть самі запорожці були перетворені здебільшого в так званих державних або казенних селян. Їх доля, порівнюючи, була краща, бо вони залишились особисто вільними і тільки платили до скарбу певний податок та відбували військову повинність. Деяка частина населення, яка

жила на землях, розданих панам, перетворилася в кріпаків. Категорія вільних селян, себто державних, збільшувалася помалу втікачами з сусідніх провінцій держави, де вже панувало кріпацтво, й навіть із польської України. Уряд дорожив заселенням краю і тому дивився крізь пальці на появу цих нових переселенців та зараховував їх до державних селян. З другого боку, й поміщики, дбаючи про заслання своїх володінь, не тільки виводили кріпаків із центральних губерній, але також приймали до себе втікачів. Панщина на нових місцях, де шойно заводилося господарство, була легша, ніж у старому краю, і тому для багатьох кріпаків здавалося принадним покидати старі насиджені місця, покидати свої оселі й навіть родини та переселятися на нові місця, де було більше свободи й де менше докучала ненависна панщина.

Так із великими зусиллями, з великими витратами коштів за допомогою чужинців-колоністів доводилося російському урядові проводити заселення краю, де недавно перед тим спокійно й успішно відбувалася колонізація й опанування краю для хліборобської культури самим автохтонним населенням, яке шукало тільки одного: вільної праці на вільній землі, без панщизняних обов'язків.

*

Зруйнування Запорізької Січі над Дніпром ще не було кінцем Запорізького війська. Близько 5 000 запорожців у самий момент руйнування Січі встигло вислизнути з-під рук генерала Текелія й частиною на човнах, частиною суходолом, дістатися до турецького міста Білгорода (теперішній Акерман у Бессарабії) над Дністровим лиманом. Вони вислали звідси депутатцію до турецького султана, й той прийняв запорожців у своє підданство, віддавши їм для життя гирла Дунаю, себто його широку дельту з обширними островами. Запорожці дістали право внутрішньої автономії по своїх старих звичаях. Число їх почало дуже скоро зростати: до них прилучились окремі козаки, які не могли втекти зразу, і вже в наступному 1776 р. в війську нараховувалося 7 000 козаків. Це число зросло з кожним роком: Задунайська Січ стала принадою для всіх тих, хто не хотів миритися з новими порядками на колишньому Запоріжжі. Втікали сюди також енергійніші одиниці з-поміж селян на російській і на польській Україні. Ця еміграція до Задунайської Січі стривожила російський уряд, і він видав у 1779 і в 1780 роках маніфести з закликом до втікачів, щоб верталися до рідного краю, обіцяючи повну амністію. Рівночасно зроблено дипломатичну інтервенцію перед турецьким урядом, домагаючися, щоб козаків відсунуто далі від російсько-турецького кордону. Султан видав наказ, щоб козаки не переходили на лівий берег Дунаю.

Тим часом на нових місцях запорожці зустрічалися з іншими козаками-емігрантами: це були донські козаки, які ще на початку XVIII ст. після придушення повстання отамана Булавина виселилися до Туреччини. Їх називали некрасівцями за іменем їх отамана Некрасова, котрий вивів їх із Дону. Це були чисті великоруси, які за

майже 80 років перебування в Туреччині цілком зберегли свою мову, народність і свою старовірську релігію. Вони після різних блукань оселилися при гирлі Дунаю в Добруджі, там, де поселюлися тепер і запорожці. Між некрасівцями й запорожцями почалися непорозуміння, які дійшли до збройних сутичок. Одного разу некрасівці спалили Задунайську Січ. Султан узяв сторону некрасівців і звелів запорожцям пересунути ся Дуною по лінії Силістрія-Рущук.

Запорожці були незадоволені. Під впливом агітації австрійських агентів частина їх, 8 000, покинула в 1785 р. гирло Дунаю й виселилася до Банату (між містом Зентою на Тисі й Панчою на Дунаї). Вони прийняли австрійське підданство, дістали право виборного устрою (їх кошовий уважався за полковника австрійської служби), вільного володіння землею й платню від австрійського уряду. Але запорожці довго не втримали суворого режиму австрійської бюрократії, з її дріб'язковою контролею й постійними причіпками, і в 1811—1812 роках повернулися назад у Добруджу, де знову злучилися з своїми земляками, які тут мали свою Січ. Спільними силами напали вони на некрасівців, узяли штурмом Дунаєць, вирізували місто Тульчу й таки вигнали некрасівців. Турецький уряд мусив примиритися з фактом і переселив некрасівців на острів Майнос на Мармуровому морі, а частину розселив у Малій Азії.

На нових місцях запорожці влаштувалися так, як колись над Дніпром. Над притокою Дунаю Дунавцем вони заснували свою Січ, яка мала так само 38 куренів. Вона була обведена окопами, а посередині була збудована церква. Старшина була вибрана з-поміж старих, іще дніпровських запорожців. Жінок по-давньому не допускали до Січі, й жонаті козаки мусили жити окремо по слободах. Так, як колись старі козаки йшли до монастирів Самарського або Межигірського так тепер йшли на Атонську гору, де засновано спеціальний український монастир імені пророка Ілії. Щоб збільшувати свій контингент, запорожці висіляли агентів на Україну, щоб там потай вербувати молодих хлопців.

Становище запорожців під турецькою владою було тяжке. Річ у тому, що з Росією турки часто провадили війну, а тому, що російський уряд, як зараз побачимо, знову почав творити українські козацькі формації, то запорожцям приходилося битися проти своїх. Російський уряд постійно через своїх агентів підмовляв запорожців вертатися до рідного краю, обіцяючи їм усякі блага, і це вносило значний розбрат у козацьке товариство. Знов же такі й турки дуже часто вживали запорожців для операцій проти своїх збунтованих підданих-християн. Так, запорожців посилали втихомирювати повстання сербів, а потім греків. Участь у цих операціях була для козаків дуже неприємна, так само, як і у війні проти Росії. Час від часу невеликі групи запорожців покидали Задунайську Січ і тікали до Росії. Там їх здебільшого поселяли на Кубані. Коли в 1827 р. відносини між Росією й Туреччиною погіршали настільки, що обидві сторони почали готуватися до війни, російський уряд активізував свою агітацію серед задунайських запорожців, щоб перехидити їх на свій бік. З другого боку, турецький уряд, не довіряючи запорожцям,

відновив свої плани переселити їх кудись далі до Малої Азії. Росіяни знайшли собі вірного однодумця в особі самого запорізького кошового, який в той час був Йосип Гладкий.

Коли в 1828 р. почалася війна, й російська армія з самим царем Миколою I поведлася на Дунаю, Гладкий повів агітацію серед козаків щоб повстали на бік Росії. Але він не мав великого успіху. Більшість не довіряла російським обіцянкам, не хотіла кидати Туреччини, до якої вже звикла, та й боялася помсти з боку турків. Тим часом султан наказав запорожцям мобілізуватися й прилучитися до турецької армії, яка збиралася коло Силістрії. Гладкому треба було на щось зваяжиться. Він привів до Силістрії 2 000 козаків із числа тих, що не хотіли передаватися на бік росіян, і заявив візиреві, що мусить вертатися на Січ, щоб зібрати дальші відділи козаків і привести їх до нього. Та замість того, явившись на Січ, забрав там клейноди, військовий скарб і 500 своїх однодумців та передався з ними на бік Росії. Російська армія саме тоді знала місце для переправи через Дунай. Гладкий, який прекрасно знав місцевість, указав пункт, де армія могла спокійно й непомічена турками перейти на другий бік Дунаю. Він сам керував переправою. Це була велика послуга, й цар Микола щедро нагородив Гладкого.

Але за те козаки, що залишилися на турецькому боці, стали жертвою пімсти. Всіх козаків, які явилися до Силістрії, турки заарештували й кинули до тюрми. Січ спалили, і всіх, кого там захопили, вирізуали. Почався погром українського населення в Добруджі, яке жило там під захистом Задунайської Січі. Коли війна скінчилася, то запорожців, які весь час сиділи в тюрмі в Андріанополі, пущено було назад на Дунай, але ні про яке козацтво не можна було й думати; вони разом із рештками української людності, яка залишилася після турецького погрому, zostалися жити як прості рибалки. Потомки цього населення ще й досі живуть у Добруджі.

З козаків, які передалися з Гладким на бік Росії, було утворене так зване Азовське військо, яке дістало землю для свого поселення понад північним берегом Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем. Гладкий із рангою російського генерала був призначений отаманом того війська. Та це військо було дуже малочисельне й могло виконувати лише функції берегової охорони проти контрабандистів. Року 1865 воно було скасоване, козаки були переведені на Кубань і зараховані до Кубанського війська.

Але ще раніше, ніж козаки-емігранти почали вертатися в російське цідство й творити різні військові формації, в межах самої Російської держави було відновлене українське козацтво запорізького типу, хоч у значно відмінних формах супроти колишньої Запорізької Січі. Російський уряд, зруйнувавши в 1775 р. Січ і розігнавши запорожців, дуже скоро побачив, що зробив занадто поспішний і незручний крок. Боротьба з Туреччиною за береги Чорного моря була далеко ще не закінчена, і південні границі держави потребували оборони. Регулярної армії не вистачало, та й утримання її в більших розмірах вимагало великих видатків.

З другого боку, організація Задунайської Січі вимагала якоїсь противаги, щоб паралізувати її атракцію для українського населення. Вже в 1776 р., себто через рік по скасуванні Січі, було оповіщено про формування двох так званих пікінерних полків, куди приймали колишніх запорозьких козаків. Але ці полки були дуже непопулярні серед населення.

Тоді одному з колишніх запорізьких старшин, Сидорові Білому було доручено формування чисто козацького відділу. В 1784 р. окреме військо з колишніх запорожців було засноване формально під іменем Бузького Козацького Війська. Це військо дістало землі для свого поселення між річкою Богом і Дністром. Від Богу воно дістало свою назву. Коли вибухла в 1791 р. нова Турецька війна, бузькі козаки взяли в ній дуже активну участь. У той час як їх брати билась проти Росії на Дунаї, бузькі козаки під проводом полковника Антона Головатого взяли сильний форт Березань при гирлі Дніпра, чим уможливили російській армії здобути Очаків. Козаки дістали нагороди й були переіменовані у «Військо вірних чорноморських козаків». Їх нараховувалося 7 000. Потьомкін дуже ними опікувався й прийняв на себе спеціально придуманий титул «великого гетьмана».

В 1791 р. Потьомкін умер. Становище чорноморських козаків у петербурзьких сферах захиталося. Тоді Головатий поїхав до Петербурга й виклопотав, щоб козаків переведено на щойно здобуту від турків Кубань, в трикутнику між Азовським та Чорним морями. Місцевість ця була майже незаселена й потребувала постійної оборони від войовничих кавказьких верховинців. У 1792 р. чорноморські козаки переселилися на нові землі й тут заснували, як свій осередок, місто Катеринодар, на березі річки Кубані. До чорноморців пристали згодом ті запорожці, які в часи Російсько-Турецької війни 1806—1807 років передалися були на бік Росії й склали ефемеридне «Буджацьке або Усть-Дунайське Козацьке Військо».

Після деякого тертя й навіть одвертого заколоту життя на Кубані налагодилось, але вже зовсім у відмінних формах, ніж колись на Запоріжжі. Тепер козаки жили родинами, заводили кожен своє індивідуальне господарство. Розселилися по селах, які стали називатися станицями і які на спомин про старі часи дістали назви за іменами колишніх запорізьких куренів. Край почав швидко заселятися. Прибували нові переселенці з України: так, у 1813 і 1832 роках були переведені сюди сформовані з колишніх гетьманських козаків полки і вліті в склад Чорноморського Козацького Війська. В 1832 р. стався навіть одинокий у своїм роді і можливий тільки за старих царських порядків факт примусового набору на колишній Гетьманщині кількох тисяч дівчат і вирядження їх на Кубань: це було зроблено спеціально з огляду на недостачу жінок на Кубані; ці дівчата обривали заміж за козаків, щоб збільшити число родин. Побільшувалося число населення й селянами-утікачами. Але їх не вписувано в козаки, і вони залишалися вільними селянами-хліборобами, позбавленими, однак, тих прав і привілеїв, що їх мало козацтво.

Колишня козацька автономія й самоуправа були дуже скоро зовсім обкресні. Вже в 1800 р. поруч із виборним військовим отаманом поставлено російського генерала, який мав спільно з ним правити військом. У 1802 р. чорноморські козаки дістали такий самий устрій, як і ті козаці війська, які залишилися в межах Росії, себто донське, уральське та ін. Замість виборного отамана вони дістали призначеного, так званого наказного отамана з російських генералів. Козацька рада, козаці клейноди зберегли тільки чисто декоративне значення.

Головна роль чорноморських козаків звелася до постійної боротьби з кавказькими гірськими племенами. Ця боротьба вимагала відмінних способів і відмінних метод, ніж ті, що їх колись уживали запорізькі козаки. Чорноморці мусили пристосовуватись до цих нових умов своєї військової діяльності й це, в зв'язку з місцевими географічними умовами, поклато на них особливий відбиток, виробило з них особливий тип. У 1864 р. чорноморських козаків, по прилученню до них так званих лінійних козаків-великоросів із походження, перейменовано в Кубанське Козацьке Військо. Після остаточного завоювання Кавказу життя на Кубані втихомирилося й кубанські козаки від того часу відбували звичайну військову службу в складі російської армії. Наділені дуже гарною родючою землею, вони досягли помітного економічного добробуту. Кубанці зберегли свої українські етнографічні прикмети, але відділені значними просторами від головних центрів українського життя, вони не відігравали хоч трохи значнішої ролі в українському національному відродженні аж до революції 1917 р. й тих подій, які за нею пішли.

Усі ці галузі українського козацтва, які вели своє походження від запорізького братства, усі ці козацькі організації, цікаві як прояв самодіяльності українського народу; вони зароджувалися в його нутрі; в формах їх організації й життєвого укладу український народ старався здійснити свої ідеали суспільного життя. Ці ідеали, як ми бачили, зустрілися з опором Російської держави, яка була будована на цілком інших основах, протилежних тим, про які мріяв український народ. І козацтво не витримало цієї боротьби: воно мусило частиною зовсім упасти, частиною підпорядкувати себе Російській державі, стати до неї на службу, цілком переформуватись, як це сталося, наприклад, з козацтвом кубанським. Запорізьке козацтво та його епігони цікаві для нас ще з іншого погляду: всі ці козаки, дніпровські, дунайські, чорноморські були піонерами української народної колонізації, яка стихійно посувалася до берегів Чорного моря. Кінець кінцем та колонізація, що її згори насаджував російський уряд, ішла тільки по слідах колонізації народної й не завжди навіть розумно продовжувала те діло, яке розпочинали піонери колонізації народної, — запорізькі козаки та їх епігони. Та остаточний результат був майже однаковий: українське населення щільно присунулося до берегів Чорного й Азовського морів і обхопило їх широким поясом від гирла Дунаю до гирла Кубані й далі на південний схід аж до Кавказького хребта.

ЛІТЕРАТУРА

Еварницькій. Історія запорожських козаків. Т. 3. Петербург, 1897; Його ж: Вольности запорожських козаків. Петербург, 1890. Скальковській А. Історія Нової Сьчи или послѣдняго Коша Запорозького (3-е вид.). 3 томи. Одеса, 1885—1886. Шимановъ А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // Кіевск. Старина. Кн. VII. 1883. Загоровській Е. Взаимоотношенія Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сьчи // Записки Одеск. О-ва исторіи и древностей. Т. 31. Одеса, 1913. Василенкова—Полонська Н. З'історії останніх часів Запорожжя // Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. IX. К., 1926; Її ж: Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей. Там же. Т. XII, К., 1927; Її ж: Майно Запорозької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Т. I. К., 1932. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 1751 р. // Україна. Кн. 2—3. 1926. Флоровській А. Депутаты Войска Запорозького въ Законодательной Комиссии 1767 г. // Записки Одеск. О-ва исторіи и древностей. Т. 30. Одеса, 1912. Слабченко М. Організація місцевої адміністрації на Запорожжю // Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. VI. К., 1925; Його ж: Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії історії зах. рус. та вкраїн. права. Укр. Акад. Наук. Т. 3. К., 1927; Його ж: Паланкова організація Запорозьких Вольностей. Там же. Т. VI. К., 1929. Греков В. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. // Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук. Т. XI. К., 1927. Біднов В. Атакування Запорізької Січі 1775 р. // Літер.-Наук. Вісник. Кн. IX. 1925; Його ж: Послѣдній кошевой атаманъ П. Калнышевский // Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Т. I. Катеринослав, 1905; Його ж: Січовий архимандрит Володимир Сокальский // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка. Т. 147. Львів, 1927. Єфименко П. Послѣдній кошевой атаманъ Запорозькой Сьчи // Русская Старина. Кн. XI. 1875; Його ж: Послѣдній писарь Войска Запорозького Глоба // Кіевская Старина. Кн. VIII. 1882. Н(иколайчик) О. Родина Калнышевскаго. Там же. Кн. V. 1892. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове, Ляйпціг, 1923 (дуже гарний популярний нарис). Запорозька козащина після зруйнування Січі: Рябінин—Скляревський О. Запорозькі бунти Дунайців 1771—1774 років і початок Задунайського коша // Науковий збірник Істор. Секції Укр. Акад. Наук за рік 1927. К., 1927; Його ж: З життя Задунайської Січі // Україна. 1929. Травень—червень; Його ж: Кінець Задунайської Січі. Там же. Вересень—Скальковській А. Історія Нової Сьчи Т. 3. Одеса, 1886; Його ж: Дунайці // Кіевская Стар. Кн. I. 1885. Степовий І. В. (Біднов). Із історії Задунайської Січі // Україна. Кн. III. 1914. Короленко П. Азовці // Кіевск. Стар. Кн. VII і VIII. 1891. Пищевичъ А. Бугські козаки и украинские уланы. Там же: Кн. III. 1886. Лобачевській В. Бугское козацество и военные поселения. Там же. Кн. XII. 1887. Кондратовичъ О. (Хв. Вовк). Задунайская Сьчь. Там же. Кн. I, II і IV. 1883. (Гладкій В.) Гладкій О. М. Русская Старина. Кн. II. 1881. Яворницький Д. Кошовий отаман О. М. Гладкий. // Ювілейний Збі-

рник на пошану М. Грушевського. Кн. I. К., 1928. А(нтонович) В. Поселенія запорожцевъ въ Банатъ. // Кіевск. Стар. Кн. VI. 1882. Г(рушевский) М. Записка Гендльовіка про банатських запорожців // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 191. Львів, 1911. Щурат В. Жерело звісток Гендльовіка про запорожців. Там же. Т. 128. Львів, 1919. Багал'їй Д. Колонізація Новоросійського края и первые шаги его пути культуры // Кіевск. Стар. 1889. Кн. IV—VI; Його ж: Заселення південної України і перші початки її культурного розвитку. Харків, 1920. Короленко П. Черноморцы. Петербург, 1874; Його ж: Предки кубанських козаків на Дніпрі и на Дністрі. Катеринодар, 1901; Його ж: Кошевые атаманы Черноморского Козачьяго Войска. Петербург, 1902. Фелицынъ Е. Кубанское Козачье Войско 1696—1888 г.г. Воронеж, 1888. Щербина Ф. Історія Кубанскаго Козачьяго Войска. Т. I—II. Катеринодар, 1910—1913; Його ж: Колонізація Кубанской Области // Кіевская Старина. Кн. XII. 1883.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В XVIII СТ.
ГАЙДАМАЦЬКІ РУХИ. КОЛІВЩИНА 1768 Р.
ОПРИШКИ В ГАЛИЧИНІ. ЦЕРКОВНА УНІЯ
В ГАЛИЧИНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ.
ПРИЛУЧЕННЯ ГАЛИЧИНИ ДО АВСТРІЇ.
ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ

У той час коли лівобережна Україна, хоч і втрачала під гнітом централістичної політики російського уряду свою автономію, але все ж таки зберегла власну освічену верству, яка кермувала життям краю й могла розвинути доволі широко своє національне життя, Україна правобережна, діставшись знову Польщі після 1711—1712 років, перейшла під її владу зруйнована, виснажена, майже позбавлена свого населення. На ній почався наново колонізаційний процес, який відбувався під знаком реставрації суспільного устрою й загальних відносин із часів перед повстанням Богдана Хмельницького. Народна українська маса не могла примиритися з цією реставрацією, але, позбавлена тепер власної провідної верстви, якою колись була козаччина, вона реагувала на реставрацію нелюбих їй порядків лише стихійними рухами, які в історії носять назву гайдамацьких. Усна традиція, збережена в пам'яті українського народу про гайдамаків і підхоплена літературою, оточила ці рухи в очах пізніших поколінь українського суспільства романтичним ореолом боротьби за соціальне й навіть національне визволення. В залежності від таких поглядів і українська історіографія дивилася на гайдамаччину як на свідомий рух, що тільки через спеціальні обставини свого часу виявлявся в кривавих антикультурних формах. Рівночасно історіографія польська, додержуючися діаметрально протилежних поглядів, відмовляла гайдамаччині у всякій ідейній основі й дивилася на гайдамаків як на звичайних розбишак і головорізів. Під знаком цієї наукової контрверзи в оцінці гайдамаччини історичне дослідження цього явища перебуває й досі.

Гайдамаччина в українській історіографії довгий час була предметом дослідів, опертих головню на усній традиції, — народних переказах, на мемуарах сучасників і в значно меншій мірі на архівному матеріалі. Такими були праці А. Скальковського (1845), М. Максимовича (1849), Д. Мордовцева (1870). Першим, хто поставив дослідження гайдамацьких рухів на чисто документальний ґрунт, був Володимир Антонович, котрий видав у «Архиве Юго-Западной России» акти про гайдамаків (із років 1700—1768) й написав на основі цих актів свою відому монографію про гайдамацькі рухи (1876). Він же опублікував цілу низку дуже цінних мемуарів про ці рухи, писаних свідками й сучасниками. Ці мемуари,

незважаючи на неприхильність їх авторів до гайдамаків, подають багато дуже важних фактичних подробиць. Нарешті, найбільш вичерпну працю подав про гайдамаків Яків Шульгін, котрий опублікував на сторінках місячника «Кіевская Старина» широку монографію про гайдамацьке повстання 1768 р. (1890).

І Антонович, і Шульгін, обидва дивилися на гайдамацькі рухи як на стихійний протест українських народних мас проти соціально-економічного й національно-релігійного поневолення їх панамі в Польській державі. Поскільки цей подвійний гніт виявлявся в дуже тяжких формах, постільки й реакція проти нього з боку народних мас прибирала різкі, криваві форми. Зовсім інакше дивилася на цю народну реакцію історіографія польська. Для неї гайдамацькі рухи — це був звичайний розбій, а причиною їх були не погані порядки в Польщі, а природна дикість українського селянина, його огида до мирної хліборобської праці й нахил до ледарства та бунтів. Коли в 1890 р. появилася монографія Шульгіна, то вона зустріла дуже гостру критику з боку польського історика Тадеуша Корзона на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» 1892 р. На думку Корзона, гайдамацьке повстання 1768 р. не уявляло з себе жодного політичного, ідейного руху, а було звичайним розбоем. «Гайдамачтво, — писав Корзон, — було просто розбоем, і дикі прояви козацького своєвільства виступили в спілці з темним релігійним фанатизмом та утворили справжній хаос у всякого роду відносинах». Корзон дуже різко виступив проти обох українських істориків, обвинувачуючи їх у співчутті до кривавих проявів розправи гайдамаків із польським та жидівським населенням, закидаючи їм антикультурні й антигуманні тенденції.

Стаття Корзона викликала відповідь з боку Шульгіна на сторінках «Кіевської Старини», а за саму редакцію журналу там же відповів Антонович. Ця полеміка прибрала принципового значення, бо тут у особах, з одного боку, Антоновича й Шульгіна, з другого — Корзона зустрілися дві ідеології, дві історіографічні школи. «Ми, — писав Антонович, — так само, як і п. Корзон, признаємо, що події 1768 року були дуже сумні, й сцени убивства й нелюдськості, де б вони не появлялись, завжди викликають огиду в кожній хоч трохи цивілізованій і гуманній людині. Тому й знищення селянами такої маси шляхти й жидів, і нелюдські кари над селянами з боку шляхетських судів — це, на нашу думку, факти однаково сумні, й над ними треба пожалкувати. Але наші почуття зовсім суб'єктивні, вони не можуть служити метою історичного досліду. Ми мусимо поставити пану Корзону питання: які ж причини викликали ці явища, над якими ми так жалкуємо? Для нас ці причини ясні й зовсім логічні: селянську масу, незважаючи на її довгий і сильний опір, було поневолено, позбавлено власної землі і всяких, навіть найелементарніших громадянських прав. Шляхтичі дратували її повсякчасно необмеженою й безконтрольною самоволею. Крім матеріального гніту селян дражнено ще й нелюдськими утисками на полі релігії, насильно навертано їх на церковну унію. Нарешті, польський уряд і громадянство не постаралися дати селянам якої-небудь, хоч би й убогої,

елементарної освіти. При такому стані речей наслідки могли бути тільки сумні. Покривджена, ображена, роздратована маса мусила, розуміється, повстати при першій нагоді, з першої-ліпшої причини, і цей вибух, завдяки повному браку громадського розвитку й гуманної освіти, мусив виявитися в нелюдських і кривавих формах». Я. Шульгін у своїй відповіді Корзонові заявив, що він уважає гайдамацький рух за прояв свідомого протесту українського селянства, пригніченого шляхтою соціально й релігійно. Сам спосіб і організація повстання були, як писав Шульгін, свідомо продумані, й провідники повстання взяли на увагу всю політичну міжнародну обстановку того часу. Кожна з полемізуючих сторін зосталася при своїх поглядах. Польська історіографія по-старому дивилася на гайдамаків як на звичайних розбишак, і в такому дусі, наприклад, написана двотомова праця Фр. Равіти-Гавронського «Historja ruchów hajdamackich» (1901). Гайдамаччина, на думку Гавронського, «була проявом не стільки свідомо відчutih кривд і ясних змагань, скільки розгнuzданих інстинктів напівдикого суспільства». В такому самому дусі, як і польські, освітлюють гайдамацькі рухи й жидівські історики, поскільки вони забирають у цій справі голос, наприклад, київський учений І. Галант.

У нових часах зріс інтерес до гайдамаччини серед дослідників Радянської України. Вони почали студіювати російські провінціальні архіви, продовжуючи цим розсліди, розпочаті ще перед революцією проф. В. Бідиновим, і познаходили чимало цікавого матеріалу, який подає різні фактичні подробиці про гайдамацькі рухи та їх учасників. З цього боку особливо цікаві праці київського історика О. Гермайзе й харківського дослідника М. Горбаня.

Так само, як і слово «козак», слово «гайдамака» взято з тюркської мови, де є оклик «гайде!», що значить: тікай! Звідси й татарське слово «гайда», яке перейшло й до української мови. Отже, слово «гайдамака» зв'язане з поняттям тікання, мандрування й означає волоцюгу, незв'язану з постійним місцем осідку людини, яка викликає серед суспільства замішання, тривогу, рух. Це слово почало вживатися тільки у XVIII ст. й прикладати його до народних рухів XVII ст., до часів Хмельниччини, як це робив, наприклад Костомарів, нема історичної підстави. Назвою «гайдамаки» охрестили представників народних рухів польські письменники кінця XVIII ст.; і так ця назва й залишилася в літературі. Сам український народ уживав поруч слова «гайдамаки» ще й іншої назви на означення партизанів, які боролися проти польської адміністрації й польських панів: він називав їх також коліями, левенцями, опришками.

Коріння гайдамацьких рухів треба шукати в тих політичних умовах, в яких перебувала правобережна Україна від початку XVIII ст. Як знаємо, польський уряд, утвердившись знову на Правобережжі, розпочав наново колонізацію.

Як тільки заспокоїлася воєнна буря й край офіційно перейшов під польську владу, почали появлятися пани, сини й онуки колишніх власників маєтків. Вони розшукували по архівах старі документи, які свідчили про їх власницькі права й на законній основі вступали

у володіння своїми землями. Найлегше було утвердитися в своїх старих володіннях панам-магнатам. Знову виростають величезні латифундії, як колись сто років перед тим. Деякі з колишніх магнатських родів повимирали, як, наприклад, Вишневецькі, Концпольські, Собеські, й їх володіння були поділені або попереходили цілком до рук споріднених магнатських фамілій. Протягом XVIII ст. найбільші земельні багатства на правобережній Україні зосередилися в руках Потоцьких, Любомирських, Яблоновських, Чорторийських, Сангушків, Тишкевичів, Браницьких та ін., які усім нагадували «королев'ят», з часів перед Хмельницьким. Вони цілком захопили політичний вплив у Речі Посполитій, й історія панування трьох останніх королів, двох Августів і Станіслава Понятовського, являє з себе властиво боротьбу кількох магнатських фамілій між собою. Користуючи з ослаблення королівської й взагалі всякої влади в державі, магнати захоплювали й так звані королівщини, українські староства, й зробили їх дідичними в своєму роді. Так, староство канівське опинилося в руках Потоцьких, корсунське й чигиринське в руках Яблоновських, черкаське — Сангушків. Шляхта опиняється в великій залежності від магнатів, і її прославлена свобода є властиво фікцією: більша частина шляхти дістає свої володіння або за допомогою магнатів, або просто від них. Лише невеликій частині вдається відшукати й повернути свої колишні землі; більша частина дістає маєтки вже від магнатів на умовах васальної залежності або оренди, а то й просто вступає до них на службу управителями, адміністраторами, економами, офіціалістами і т. д.

Здобувши знову величезні простори землі на Україні, пани стали перед завданням насамперед їх заселити, щоб потім завести яесь господарство. В селянському населенні нестачі не було. На заклик панських «осадників», які обіцяли по-давньому «пільгові роки» свободи від усяких повинностей, потяглися селяни з західної Волини, з Полісся, Галичини, навіть із лівого берега Дніпра, з Гетьманщини, осаджувалися на порожніх землях, і потроху в краю почали виростати нові села, здебільшого на руїнах колишніх. Приходили не тільки українці, але й поляки-мазури, але вони зливалися з масою українського населення, переймали його мову й звичаї, залишаючися хіба при своїй римо-католицькій вірі. Пани приймали всіх, і втікачів, і навіть людей «із чужими жінками й з чужими волами»; перші роки не вимагали ніяких повинностей, поки переселці не обзавелися господарством і поки не минали «пільгові роки». Але й в перших роках панщини обов'язки панщинизняні не були дуже важкі. Власники маєтків почували велику потребу в робочих руках і готові були йти на всякі уступки й терпеливо дождити, доки їх нові піддани влаштуються як слід і заведуть справжнє господарство.

Та ось помалу «пільгові роки» минали. Більшість земель по латифундіях була роздана дрібній шляхті в оренду або в застав. Панщина щільніше присувалася до селян, які вже були звикли до повної волі; шляхта, яка тепер безпосередньо мала діло з селянами, почала вимагати від них щораз більше праці на свою користь. Зростала сіль панської адміністрації й щораз тісніше охоплювала

життя селянина з усіх боків. Відновилося з появою римо-католицького духовенства й колишня нещаслива політика наворотання православних на унію. Все це драгувало народ і викликало з його боку реакцію. Але тепер не було кому, як колись за часів козаччини, організувати опір, і перед тими, що не хотіли миритися з кріпацькими порядками, залишився тільки шлях пасивного опору або індивідуальної боротьби: або тікати знову кудись за кордон, шукати собі щастя-долі десь на Гетьманщині, в Молдавії, Туреччині, або ж підшукати собі ватагу однодумців, не боятися стати поза межами закону й вести боротьбу, мстячи своїм соціальним гнобителям. В недавно заселеному краю було багато бродячого авантюриницького елемента, щоб постачати лодський матеріал для таких ватаг. Це були просто розбійники, які нападали на панські маєтки, на жидів і взагалі на заможних людей. Але в самих розбоях був виразно помітний момент соціальної боротьби: ці розбійники — до них почали прикладати ім'я «гайдамаків», здебільшого не чіпали людей бідних і взагалі селян. Через те вони користувалися співчуттям селянської маси, яка звикла дивитися на них як на своїх оборонців або принаймні месників за свої кривди.

Був ще один момент, який відіграв роль в розвитку гайдамаччини, а саме — близьке сусідство з Запоріжжям. Степи запорізькі служили пристановищем, де гайдамаки переховувалися від переслідувань з боку польських властей, де вони могли відпочивати після своїх наскоків, організуватися й робити нові наскоки. Правда, запорізька влада переслідувала в себе гайдамаків, ловила їх і карала. Але серед рядового козацтва гайдамаки викликали симпатію й тому, незважаючи на суворі накази січової старшини, дуже часто знаходили собі притулок на запорізькій території по лісах, балках, прибережних печерах і різних потаємних схованках. Та й чимало запорожців вступало, розуміється, нелегально, в ряди гайдамаків, було організаторами й ватажками гайдамацьких відділів, допомагало їм зброєю, кіньми й взагалі матеріальними засобами. Нарешті, треба згадати, що на боці гайдамаків було часом співчуття й православного духовенства, озлобленого переслідуванням з боку уніатів, які намагалися повернути його силоміць на греко-католицький обряд.

Усе це зумовило таке становище, що гайдамаки в очах населення із звичайних розбійників і грабіжників ставали ніби оборонцями віри й народності. В звичайні часи гайдамаки виступали в своїй першій ролі, але в моменти вибухів якогось активного протесту з боку ширших народних мас вони ставали на чолі руху, як готові кадри, як організуючий, провідний елемент. В. Антонович у своїй монографії проаналізував склад і діяльність окремих гайдамацьких банд, поскільки ця діяльність полишила свій слід у судових актах. От кілька подробиць, які показують, що увяляла з себе гайдамацька банда в своєму первісному вигляді. Наприклад, у 1717 р. запорожець Дзюба сформував в околиці Києва на гетьманській території ватагу з 15 людей: тут були місцеві селяни, донські козаки, молдавани, жиди-вихрести і навіть один шляхтич із своїм слугою. Отже, люди найрізноманітнішого соціального стану, віри й національності. Удаючи

з себе ватагу робітників, які хотіли десь найнятися на сільські роботи, вони перейшли на територію польської України й дійшли аж до Дністра. Їх радо приймали по панських маєтках як робочу силу, але вони ніде не найнялись, бо дожидали легшого заробітку: вони почали нападати на купецькі каравани й грабувати їх. Під час одного такого нападу вони здобули по 450 золотих на брата, добули собі коней. Тоді вони розійшлися по селах, поженилися й почали господарювати. Якби не те, що декого з них пізнали пограбовані купці, то гайдамакування проминуло б для них безкарно.

У середині 30-х років запорожці вертаються на свої давні місця, прийнявши російське підданство. Вони робляться безпосередніми сусідами польської України. Вони приносять із собою традиційну неприязнь до панських порядків у відносинах до селян. Гайдамаки, як я вже згадував, знаходять у запорожцях певну опору, хоч і не офіційну. Завдяки участі запорожців «гайдамаччина», — як каже Антонович, — стає безперестанною, організованою війною проти шляхти». Поруч із запорожцями співчуття до гайдамаків проявляє й населення лівого берега Дніпра — на Гетьманщині. Гетьманці самі дуже рідко беруть активну участь у гайдамацьких рухах, але вони допомагають гайдамакам організуватися, переховують їх у себе, постачають їм зброю й харчі.

Польська адміністрація в краю й шляхта опиняються перед дуже поважним завданням: організувати оборону проти гайдамацьких куп, які починають вести постійну, безперервну партизанську боротьбу й роблять неможливим хоч трохи спокійне ведення господарства в краю. Польська держава розпоряджалося в половині XVIII ст. дуже незначною військовою силою. Ще в 1717 р. шляхта добилася обмеження постійної армії до 24 000 людей, і такий контингент був гарантований, на основі конвенції, російським урядом, якому це було дуже на руку: Польща робилася супроти нього безборонною, й російські війська вільно входять до Польщі для збройних інтервенцій, як це було в 1733 і 1768 роках, або щоб перейти через польські провінції до Туреччини чи до Пруссії, як це було в 1738 р. і в часі Семилітньої війни. Тим часом як сусідка Польщі, маленька Пруссія, тримала постійну стотисячну армію, а друга сусідка — Росія мала постійну армію в 200 000 людей, Польща мала фактично всього 17 000—18 000. Для великої держави, якою була польська Річ Посполита, це була зовсім мізерна сила. З тих 17 000—18 000 тільки 12 000 стояло в Короні, себто в Польщі, решта стояла в Литві. Польська армія була поділена на чотири так звані партії: великопольську, малопольську, сандомирську й українську. Партія означала дивізію або корпус. Отже, на цілу величезну область правобережної України, на три великі пізніші губернії — Волинську, Подільську й Київську — призначалася одна дивізія, в якій фактично не було й 4 000 вояків.

Розуміється, цієї сили не вистачало ані на те, щоб обороняти границі держави, ані на те, щоб піддержувати внутрішній спокій. Уряд робив спробу зорганізувати міліцію з дрібної, так званої чиншової шляхти, але з цього нічого не виходило, так само як і

з найманої за гроші міліції: до таких найманих міліцій ішов усякий авантюристичний люд, який у мирний час грабував населення, а під час розрухів переходив на бік гайдамаків. Залишилася ще одна сила, яка фактично й була одинокою опорою панської влади на неспокійній українській землі, це були так звані надвірні міліції, утримувані на свій кошт магнатами, власниками великих земельних латифундій. Польські магнати здавна звикли мати своє надвірне військо. Тепер мати свою власну озброєну силу було конечною потребою для Потоцьких, Любомирських, Браницьких та інших земельних магнатів, щоб охоронити їх маєтки. Вони й заводять особливу міліцію з власних селян, яких для того увільняють від кріпацької роботи, організують їх на козацький лад, дозволяють вибирати собі отаманів, сотників, осавулів, тільки головний начальник — полковник мав бути шляхтичем. Число такої панської міліції доходило іноді в окремих магнатів до чотирьох-п'ятьох тис.

Не маючи змоги цілком викоринити гайдамацький рух, польська адміністрація раз-у-раз зверталася за допомогою до російських властей, до російського посла в Варшаві і навіть просто до Петербурга. Російська влада наказувала своїм пограничним агентам ловити гайдамаків і карати, не дозволяти їм переходити на російську територію, та взагалі подавати польським властям поміч у боротьбі з гайдамацьким рухом. З наказу російської влади й запорізька січова старшина переслідує гайдамаків. З свого боку польська адміністрація, вважаючи запорізьких козаків за головних помічників гайдамаків, хапалася репресій супроти запорожців: вона часто захоплювала запорожців, які приходили на правобережну Україну з торговою метою, і страчувала їх. Так, наприклад, одного разу в Брацлаві під час ярмарку заарештовано й страчено близько трьохсот запорожців: другого разу в Немирові повішено 18 запорожців, які приїхали купувати хліб. Дуже часто польські військові команди заскакували на запорізьку територію й руйнували запорізькі оселі. Все це, розуміється, тільки загострювало обопільну ворожнечу.

Ця ворожнеча при першій же нагоді доводила до одвертого вибуху. Така нагода трапилася в 1734 р. Боротьба за опорожнений по смерті короля Августа Саксонського польський престол довела до інтервенції Росії. Супроти кандидатури Станіслава Лещинського, якого підтримувала Франція, Росія піддержувала кандидатуру саксонського курфюрста Августа III, сина покійного короля. Російська армія вступила в Польщу. Через правобережну Україну марширували гетьманські козаки, які йшли з російською армією в Польщу. Це викликало серед місцевих селян надії, що Росія забере собі українські землі з-під Польщі й скоро наступить кінець шляхетському пануванню.

Весною 1734 р. на Київщині розпочався повстанчий рух. Купи збунтованих селян били й виганяли шляхту та жидів, захоплювали цілі міста й містечка. Літом рух перекинувся на Поділля й на південно-західну Волинь. На Поділлі на чолі руху став козацький сотник Верлан, що був начальником надвірної міліції князів Любомирських. Він збунтував свою сотню, назвав себе полковником

і зорганізував із повстанців цілий полк. Він скрізь заявляв, що має від російської цариці Анни наказ нищити ляхів і жидів. Верлан узяв Броди, Жванець і розпустив свої відділи аж під Львів. Повстання почало прибирати поважний характер. Але тимчасом росіяни посадили на польський престол Августа III Саксонського, поляки мусили його признати, й тепер російське військо почало приборкувати народний рух. Без особливих зусиль росіяни розбили повстанчі купи. Провідники на чолі з Верланом утекли до Молдавії. Але чимало повстанців залишилось й вело далі по виході з краю російських військ партизанську боротьбу. Запорожець Грива зорганізував велику купу гайдамаків і взяв навіть міста Чигирин і Крилов. Цілих два роки (1737 і 1738) ішла боротьба польських військових команд із гайдамаками. Тільки за допомогою козацького сотника Сави Чалого, який став на польську службу, вдалося приборкати гайдамаків. Сава Чалий навіть узяв і зруйнував запорізький Гард, себто фортецю над Бугом. Але скоро після того запорожці помстилися, вбивши Чалого в його маєтку на Різдово 1741 р.

Партизанська боротьба з гайдамаками прибрала хронічний характер. Доки польська влада мала діло з гайдамаками-професіоналами, які чинили попросту розбійні наскоки на маєтки та міста, то ще сяк-так давала собі з ними раду. Але час від часу серед української селянської маси, вічно незадоволеної з свого становища, нагромаджувалася енергія для нового вибуху: тоді гайдамаки були готовими кадрами, вони давали з-поміж себе організаторів і вожаків повстання, й розпочинався ширший рух, який охоплював значні простори. Такий вибух стався в 1750 р. Кілька гайдамацьких куп, які зорганізувалися на запорізькій території, перейшли границю Речі Посполитої і вскочили на південну Київщину. Польське військо, яке перебувало в той час на Україні, було в цілковитому розладі й не могло чинити серйозного опору. Селяни купами приставали до гайдамаків, і повстання відразу охопило широкий район. Повстанці взяли Мошни, Умань, Вінницю, Лячичів, далі рух перекинувся на північ; взято Фастів, і гайдамацькі купи доходили аж до Полісся. Але повстання не було організоване. Не було провідників. Боротьба велася без усякого плану, розбишацькі купи гайдамаків дбали тільки про те, щоб збагатитися здобиччю під час грабунків і самим утекти, покинувши збунтованих селян на їх власну долю. Вкінці посполите рушення шляхти, себто мобілізація шляхти з усіх трьох воєводств, припинила повстання.

Україна затихла. Та минуло всього вісімнадцять років, і стався новий страшний вибух, який своїм грізним характером залишив позаду всі попередні рухи. Це була так звана Коліївщина 1768 р. Маючи своє коріння в умовах соціально-економічного й політичного життя на правобережній Україні, це повстання було зв'язане з подіями міжнародного характеру. Новіший дослідник Коліївщини Гермайзе підкреслює, що епоха Коліївщини була добою занепаду поміщицького господарства, тією переходною добою, коли ринки збіжжєвого експорту переносилися з берегів Балтійського моря на береги Чорного. Це були часи непевності в економічному житті

й відсутності виразних шляхів господарського розвитку. Це все відбилосся на відносинах між дідичами й селянами, викликало серед останніх неспокій і хвилювання. На південній Київщині, що була заселена пізніше від інших частин правобережної України, довше, ніж деінде, затяглися пільгові роки свободи від панщизняних обов'язків. Але тепер і тут ці роки вже скінчилися. Населення, яке мало недалеко від себе вільне Запоріжжя, хвилювалося й навіть невеликі панщизняні тягарі відчувало як якесь насильство над собою.

Одночасно на південній Київщині загострилися й відносини релігійні. Керманічі уніатської церкви в особі митрополита Володкевича, який перебував у Радомишлі, й його поміщика Мокрицького, повели дуже енергійний натиск на православне населення. Їх підтримували військові й цивільні власті. Правне становище православної церкви в межах Польщі було дуже невпорядковане. Православні парафії на Київщині залежали від єпископа, який жив на Україні лівобережній, у Переяславі, отже, не був польським підданим. Йому належало право висвячувати священників. Одначе польським пограниччю всіма способами утруднювали зносини православної пастви з своїм закордонним пастирем. Та й помимо того, щоб православний священник міг обняти парафію, треба було згоди як уніатського декана, так і місцевого дідича. На цьому ґрунті виникали постійні непорозуміння. Митрополит Володкевич і офіціал Мокрицький заступили стару тактику відкритого переслідування православних і примушування їх тактику переходу на унію — новою тактикою, яка полягала в безкоштовних дрібних причепках; ці причепки робили життя православного сільського духовенства просто незносним. Мокрицький при тому жорстоко поводився з православними священниками, за найменшу провину садив їх до тюрми, бив без милосердя різками і всіма способами знущався. Багато з сільського духовенства назверх визнали унію, хоча в душі залишалися вірні православ'ю, багато й з світських людей примушені були удавати уніатів, хоча в душі ненавиділи унію. Все це утворювало атмосферу взаємної ненависті й недовір'я.

У середині XVIII ст. єпископську кафедру в Переяславі обійняв енергійний Гервасій Лиццевський. Не маючи змоги сам особисто відвідувати підвладні йому парафії на польській Україні, Лиццевський призначив у 1761 р. своїм намісником Мелхисидека Значко-Яворського, ігумена Мотронинського монастиря. В його особі він знайшов талановитого й енергійного помічника. Мелхисидек zorganizував живий православний рух, осередком якого були монастирі на південній Київщині, серед густих лісів, близько від Запоріжжя: Мотронинський, Медведівський, Жаботинський, Лебединський та ін. Він порозумівся з запорожцями й дістав від них поміч. Він підняв дух православного населення, а цілі сільські громади, які вже вважалися за уніатські, почали знову вертатися до православ'я. Коли уніатські власті стали чинити Яворському перешкоди, він звернувся за допомогою просто до київського митрополита. Але коли Мелхисидек вертався з Києва, його схопили й посадили

до тюрми. Йому вдалося втекти з тюрми на Січ: звідси він поїхав до Петербурга, добився аудієнції в самої цариці Катерини й дістав від неї обіцянку дипломатичної допомоги.

Заручившись цією обіцянкою, сміливий ігумен повернувся до свого Мотронинського монастиря. Він застав удома репресії з боку уніатських властей проти викликаного ним руху. Викликаний інтервенцією Росії й Пруссії в 1767 р. закон варшавського сейму про релігійну толеранцію не вплинув на ослаблення релігійного утиску на такій далекій окраїні, якою була південна Київщина. Але в Значко-Яворського в голові вже роїлися нові плани: він разом із запорожцями думав про повстання, яке, як він надіявся, піддержить російська влада. Приводом для повстання була усобиця, яка наступила в Польщі в 1768 р.

У 1768 р. частина польської шляхти, незадоволена з російського втручання до польських справ та з політики короля Станіслава Понятовського, оповістила так звану конфедерацію, себто збройне повстання проти свого уряду. Ця конфедерація була заключена в місті Барі на Поділлі під проводом Кизимера Пуласького. Польський уряд, не маючи змоги власними силами подужати конфедератів, звернувся за допомогою до Росії. Тоді корпус російського війська — проводом генерала Кречетнікова вступив на територію польської України й почав збройною рукою розганяти відділи конфедератів. Головні сили конфедератів були обложені в місті Бердичеві на межі між Київщиною й Волинню.

Політичну ситуацію дуже зручно використали керманічі нового повстання, задуманого, як можна припускати, в Мотронинському монастирі. На чолі цього повстання став Максим Залізник. Він був родом із селян містечка Медведівки, став запорожцем, а весною 1767 р. появився на Україні під виглядом монастирського послушника, спочатку в Жаботинському, а потім у Мотронинському монастирі. Тут весною 1768 р. він підняв повстання. Проф. Гермайзе вдалося документально встановити, що ядро Залізнякавого війська складалося з людей, які прийшли із Запоріжжя, це не були регулярні запорізькі козаки, записані до військових реєстрів, це були різні наймити, які працювали по запорізьких замовниках або займалися рибним промислом, але всі вони пройшли запорізьку школу.

Один із кращих знавців історії гайдамацьких рухів Я. Шульгін уважає, що гайдамаки мали певний план: обхопити Київщину з усіх боків, і через те повстання розпочалося майже зразу в чотирьох пограничних пунктах під проводом чотирьох ватажків, серед яких головним, одначе, був Залізник. Він вивів із собою з-під Мотронинського монастиря відділ у кілька сот людей і вирушив із ними через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку на Україну. По всіх містах і скрізь по селах повстанці вирізували шляхту й жидів. Народ брав участь у цій різні, грабував майно своїх жертв і збільшував контингент повстанців цілими купами. Головним об'єктом Залізнякавого походу було місто Умань.

Умань належала магнатській родині Потоцьких. Це був дуже важний торговельний пункт, де велася жвава торгівля з Молдавське

й Туреччиною. Місто було укріплено. В ньому було багато заможного населення, багато чужих купців, тут була василіанська школа, так що Умань була не тільки економічним, але й культурним осередком. На чолі місцевої управи стояв із титулом губернатора довірений Потоцьких Младанович. В його розпорядженні був невеликий військовий відділ, а головною силою була козацька міліція під командою сотника І в а н а Г о н т и. Цьому Гонти судилося відіграти поруч із Залізником найвидатнішу роль в цілій трагедії гайдамацького повстання та стати постаттю, яка приковус до себе й досі пильну увагу як української, так і польської історії. Коли польські історики таврували Гонту як зрадника й розбійника, то українські визнали його за героя визвольної боротьби, за мученика, який заплатив страшними муками за своє бажання увільнити рідний народ. Особливо ідеалізувала Гонту стара народницька школа українських істориків із проф. В. Антоновичем та редакцією журналу «Кіевская Старина» на чолі. А українська література ще раніше в особі Шевченка дала поетичну апофеозу уманському сотникові, зробивши його центральною постаттю в поемі «Гайдамаки».

Гонта сам був сином селянина й зробив добру кар'єру на службі в народній міліції в Потоцьких. Він більш як десять років командував сотнею й за свою службу дістав від Потоцьких два села, які давали йому великий, як на ті часи, дохід. Він став зовсім шляхтичем, зв'язаним своїми службовими й економічними інтересами з шляхетською верствою. Коли рознеслася чутка про повстання й про криваві успіхи гайдамаків, Умань наповнилася втікачами-шляхтою й жидами. Младанович вислав Гонту з козацькою міліцією проти Залізняка. Але Гонта з цілим своїм відділом перейшов на бік повстанців і разом із ними рушив на Умань. Що було мотивом такого його вчинку? Безперечно — це якісь особисті чи матеріальні інтереси. Як думає Антонович, Гонта під час переговорів із Залізником переконався, що Залізник почав повстання в ім'я народних ідеалів: визволення з кріпацької неволі, відновлення козаччини й оборони православної віри. Через те він признав за свій обов'язок приєднатися до народної справи. Ів. Франко звернув увагу на те, що тут відіграла роль традиційна повага українського народу до авторитету королівської влади: повторилася точнісінько історія з Хмельницьким — гайдамаки стали в обороні королівської поваги проти сваволі конфедератів; бунт гайдамаків був спрямований проти панів, а не проти короля. До того ж грала роль чутка про те, що короля піддержує своїм військом російська цариця. До Франкової думки схиляється й Гермайзе.

Перехід Гонти на бік повстанців був вирішальним для долі Умані. 18 червня гайдамаки підійшли до міста, а на другий день воно було взяте. Стався страшний погром шляхти й жидів, під час якого загинуло близько двох тисяч людей. Младанович був убитий, але Гонта врятував його дітей так само, як урятував він кого тільки міг з-поміж шляхти. Переможці зібрали в Умані раду, на якій Залізняка проголошено гетьманом, а Гонту полковником Уманським. Цілу Уманщину поділено на сотні, як було колись за козацьких

часів. Уніатам запропоновано або прийняти православ'я або покинути край. З-під Умані повстанці слали відділи на Поділля, на Волинь і на Полісся.

Але доля повстання залежала від того, як поставиться до нього російський уряд. Спочатку російські власті ставилися до гайдамацького руху доволі доброзичливо. Ослаблення Польщі через внутрішні розрухи не суперечило інтересам російської політики. Російський посол у Варшаві Рєпнін радив начальникові російського корпусу в Польщі генералові Кречетникову заспокоювати повстанців, але не вживати проти них збройної сили; він радив поводитися з ними ласкаво, по-приятельськи. В залежності від таких поглядів і російська політика щодо гайдамацького руху носила спочатку подвійний характер. Але ця подвійність тільки провокувала гайдамаків, які були свято переконані, що вони діють в інтересах російського уряду.

Однак картина перемінилася відразу після того, як один гайдамацький відділ, гонячися за шляхтою й за жидами, перейшов турецьку границю й спалив турецьке місто Балту, де хотіли заховатися втікачі. Це викликало гострі протести одночасно з боку турецького уряду, кримського хана й навіть молдавського князя. Турки грозили війною, Росія ще не була до війни приготована, в тому числі й російські заки під командою полковника Гур'єва. Той звернувся до Кречетникова з вимогою негайних репресій супроти гайдамаків. Про це писала з Петербурга й цариця Катерина. Доля повстання була вирішена. Кречетников вислав з-під Бердичева полк донських урядових кругів, настав переполох. Рєпнін зараз же написав до Умані й завів приятельські переговори з гайдамаками. Так було доти, доки не прибув йому на підмогу ще полк піхоти. Тоді Гур'єв закликав до себе на бенкет гайдамацьких ватажків, котрі не сподівалися з його боку нічого злого, й звелів їх заарештувати; потім кинувся на гайдамацький табір і почав забирати в полон гайдамаків. Він захопив 900 людей, а решта розбіглася. В руки Гур'єва попали Залізник, Гонта й цілий ряд менших ватажків. Тим часом прибув із військом і генерал Кречетников. Він звелів віддати гайдамаків, які були польськими підданими, до рук польським властям, а російських підданих вирядити на суд до Києва. Коли прибув відділ польського війська, йому було передано 846 полонених із Гонтою на чолі. Суд і кара мали надзвичайно жорстокий характер, відповідно до страшного озлоблення польської сторони. Головний суд відбувся в селі Кодні коло Житомира під проводом генерала Стємпковського. Незважаючи на інтервенцію гуманного короля Станіслава Августа, майже всіх бранців після жорстоких тортур покарано смертю. Другим місцем суду було село Серби на Поділлі.

Російський уряд мусив карати тих учасників повстання, які були підданими Росії. Властиво кажучи, покарання гайдамаків мало носити демонстраційний характер, щоб показати туркам, а також і полякам, що російський уряд не співчуває повстанню й не несе за нього відповідальності. Тому частина присудів мала бути виконана на турецькій границі в присутності запрошених на це видовище турецьких урядовців, а частина — на польській території. Всі

250 гайдамаків із Залізником на чолі, приведені до Києва, були засуджені на смерть, але властям була дана таємна інструкція замінити смертну кару вже в самий момент виконання карою на тілі: гайдамаків мали бити батогами, вирвати кожному ніздрі, покласти гарячим залізом тавро на чолі й на щоках, і після того вислати на вічні каторжні роботи до сибірських рудників.

Як каже проф. Гермайзе, «російський уряд, не почувачи себе в праві карати гайдамаків, яких він сам до певної міри провокував до повстання, не зовсім благородно, але дуже хитро вийшов із трудного становища, зменшуючи фактично кари й замінюючи їх з дипломатичною метою показною театральщиною». Присуд виконано, і Залізник із своїми товаришами після жорстокої кари помандрував до далекого Сибіру. По дорозі він зробив спробу втекти, але був зловлений і таки допроваджений до Сибіру, де, мабуть, і докінчив свій вік.

Повстання, таким чином, було придушене, але причин народного незадоволення — тяжкого становища селян і переслідування православної віри — не було усунуто, і серед народу залишилося глухе озлоблення й ненависть до шляхетського режиму. З другого боку, серед місцевої польської адміністрації й серед шляхти панувало глибоке недовір'я до селянської української маси, яку весь час підозрювано в замислах нового гайдамацького повстання. Раз-у-раз на підставі різних чуток виникала серед шляхти й місцевої адміністрації паніка, й тоді розпочиналися жорстокі репресії проти православного духовенства й селян. Особливо великих розмірів набрала тривога в 1789 р. на Волині, коли на підставі якихось неясних чуток місцева адміністрація заарештувала сотні людей, з яких багато приплатило життям, як можна думати, зовсім невинно. Серед цієї тривожної атмосфери закінчилося польське панування на правобережній Україні; на основі другого розділу Польщі 1793 р. восводства Київське, Брацлавське, Подільське й східну частину Волині забрала Росія. За третім розділом 1809 р. Росія забрала й решту Волині та ще східну частину Холмщини; головну частину Холмщини забрала Австрія. Росія сформувала з приєднаних областей три губернії: Київську, Подільську й Волинську. Правобережна Україна ввійшла в нову фазу свого життя.

*

Гайдамацтво як форма активного протесту проти несприятливих умов суспільного ладу мало аналогічні явища і в житті деяких інших слов'янських народів, наприклад сербів, де «гайдуки», або «ускоки», вели партизанську боротьбу проти турецького панування. Таке саме явище, як гайдамацтво, знали також і західноукраїнські землі, Галичина й Буковина. Тут тільки цих партизанів називано інакше: «опришками», або «левенцями». Грунт, на якому виросла діяльність опришків, був той самий, що й на Україні Наддніпрянській: незадоволення народної маси з свого соціально-економічного становища й шукання якогось виходу. Сильніші й активніші натури знаходили цей вихід у розбійництві, яке зверталось проти пануючих верств.

Через це в очах народної маси ці розбійники оточувалися ореолом, як месники за народні кривди; маси їм співчували, ідеалізували їх, незважаючи на те що від розбійництва опришків дуже часто терпіли не тільки пани, купці і взагалі люди багаті, але й звичайні бідні селяни.

На початку XVIII ст. обставини склалися для діяльності опришків знову дуже сприятливо. Шведська війна, потім повстання Ракочія в сусідній Угорщині сколихнули глибоко життя краю й винесли на його поверхню багато авантюристичних елементів, котрі були раді всякому заколотові, всякому неспокою. Покуття — південно-східний кут Галичини, який прилягає до Карпат та старої молдавської границі й де найбільше водилися опришки, був якраз тереном міжособної боротьби між воєводою Йосифом Потоцьким, який стояв за кандидатуру Станіслава Лещинського, й між гетьманом Сенявським, який стояв за Августа Саксонського. В 1718 р. Сенявський за допомогою москалів збройною рукою здобув місто Станіславів від Потоцького. Пізніше настала анархія в Польщі за панування Августа III, й знову обставини сприяли всякому заколотові.

Географічне положення підкарпатських областей дуже сприяло розвиткові діяльності опришків: пограниччя Польщі, Молдавії й Угорщини, рідкі гори й густі ліси, які давали добрий притулок для опришків. Робити на одному боці Карпат, на польській території, опришки переходили на другий бік, до Молдавії чи до Угорщини, й переховувалися там, доки минала небезпека. Тоді верталися назад і знову бралися за своє ремесло. Ні один із трьох пограничних урядів ніколи не провадив проти опришків якоїсь скомбінованої акції, й це було опришкам на руку.

Спеціально історією опришківства в Галичині займався ще в середині XIX ст. відомий польський учений Август Бельовський. Пізніше написав про опришків цілу монографію український учений Юліян Целевич. Матеріалом для нього служили архівні справи про тих опришків, які судилися в станіславському трибуналі в першій половині XVIII ст.

Целевичеві вдалося простежити діяльність цілого ряду опришківських ватажків. Найславішим із усіх опришків, ім'я якого залишило глибокий слід у народній поезії, був Олекса Довбуш, який виступив на історичній арені під кінець 30-х років XVIII ст. Батько його був бідний селянин у Печеніжині. Олекса Довбуш пішов до опришків у 1738 р. Він рідко нападав на селян, а все більше на жидів і на панів. В його банді були гуцули й мадяри. Полковник Пшелуський мусив робити проти Довбуша цілу експедицію. Він вистежив гніздо опришків у горах і напав на них уночі. Кілька опришків попало в полон, але сам Довбуш утік. Полонених ждали тортури й страта в Станіславові. Довбуш устиг помститися на місцевих людях, які його зрадили, але сам загинув в 1745 р. при романтичних обставинах, які дали багату поживу для народних пісень. Але опришки не переводились аж до самого переходу Галичини під Австрію. Найбільше вплинули на їх зникнення реформи цесаря Йосифа II, який трохи підняв добробут і правне становище

селянської маси. З того часу опришківство перейшло в звичайне індивідуальне розбишацтво, позбавлене всяких прикмет соціальної боротьби.

Так на всіх українських землях, які були під Польщею, однакові причини політичного й соціально-економічного характеру привели до появи дуже подібних до себе явищ народного протесту. Але ані гайдамачина, ані ще менше опришківство, не могли вплинути на зміну долі української народної маси під Польщею. Польська Річ Посполита вже в середині XVIII ст. стала явно хилитися до упадку. Врятувати її могли тільки широкі й ґрунтовні реформи в царині політичного, суспільного й релігійно-національного життя. До таких реформ і почали братися найосвіченіші й найпатріотичніші елементи польського громадянства. Але вже було запізно. Сусіди Польщі, в першій лінії Росія й Пруссія, давно вже дивилися на польські області як на свою майбутню здобич, і піддержання анархії в Польщі, піддержання внутрішнього заколоту в ній лежало навіть у їх інтересах. Переслідування в Польщі «десидентів», себто православних і протестантів, служило для російського й прусського уряду дуже зручним претекстом для втручання у внутрішні справи Польщі. Росія вже від часу Шведської війни звикла розпоряджатися в Польщі як у себе вдома: обидва саксонські курфюрсти, Август II та Август III, були посаджені на польський трон за допомогою російської зброї. Так само й король Станіслав Понятовський. Барська конфедерація 1768 р. спрямована проти російського впливу в Польщі, викликала тільки нову російську інтервенцію.

У 1772 р. проведено перший розділ Польщі між Росією, Пруссією й Австрією. Австрії припала Галичина. Вже від 1767 р. російський генерал Кречетніков (той, що приборкав гайдамаків) зайняв був Львів, а від 1769 р. стояла у Львові постійна російська залога. Росія давно вже дивилася на білоруські й українські провінції Польщі як на свою майбутню здобич і не хотіла ні з ким цією здобиччю ділитись. Але це було неможливо. Фрідріх II Пруський, ініціатор розділу Польщі, від початку 1769 р. вів про це з Росією переговори і вказував на потребу притягти й Австрію до участі в поділі польських провінцій. Австрія не радо взагалі на це дивилася; її експансія була звернута не на схід, а навпаки, на захід і на південь, на Німеччину, Італію, Балкани. Одначе з огляду на політичну рівновагу вона була змушена взяти участь у поділі Польщі. Вона заявила претензію на Галичину, умотивувавши її в особливому меморіалі, складеному в 1771 р. одним австрійським ученим під назвою «Вивід прав угорської корони до Червоної Руси і до Поділля, так само, як чеської корони до князівства Освенціма й Затора». Тому що угорська й чеська корони належали тепер Габсбургам, то звідси виводились їх права до земель, що колись протягом якогось часу належали Угорщині або Чехії. Росія дуже неохоче згодилась уступити Австрії Львів і східну Галичину. Російські війська відступили з Галичини лише під натиском австрійського окупаційного корпусу, висланого весною 1772 р., тільки в кінці того року австрійці

зайняли Львів, який проголосили столицею «Галиції й Льодомерії» (Галичини й Володимирщини).

До рук австрійської влади Галичина перейшла в стані великого економічного занепаду. Шведські війни, російська окупація, боротьба магнатів між собою, занепад зовнішньої торгівлі,— все це довело край до великого зубожіння й розладу. Особливо тяжке було становище української людності, яка становила головну масу населення. Українське міщанство підупало ще на початку XVIII ст. і вже більше не могло підвестися. Жваве культурно-релігійне життя, яке зосереджувалося головню по міщанських братствах, зовсім ослабло ще перед Хмельниччиною. Але поки держалася ще подекуди українська шляхта, поки зберігала вона свою предківську православну віру й раз-у-раз виступала на сеймиках в її оборону, доти й міщанство твердо держалося свого православ'я. Та участь української шляхти в народних рухах за Хмельниччину підірвала її значення. Ослаблена судовими репресіями, конфіскацією майна й різними обмеженнями, вона тратить свою відпорну силу й піддається масовій латинізації й полонізації за винятком кількох, глухіших околиць. Тепер уже й братства не були в стані оборонитися супроти нав'язуваної силоміць церковної унії.

Під впливом загальної реакції в настроях шляхти уряд Речі Посполитої все більше обмежував права православної церкви, а в 1676 р. сейм заборонив братствам зноситися з царгородським патріархом і підпорядкував їх юрисдикції місцевих православних єпископів. Цим братства були позбавлені своєї самостійності, й коли б єпископ сам перейшов на унію, не мали змоги від неї оборонитись. Крім того, сейм заборонив православним під загрозою смертної кари виїздити за кордон. Цією заборонаю малося на увазі позбавити православних змоги піддержувати зносини з своїми закордонними одновірцями. Польський уряд у своїх планах примусового заведення унії знайшов собі енергійного помічника в особі львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського. Була це людина дуже енергійна, з літературним хистом і певною свідомістю своєї української народності. Ще в 1677 р. Шумлянський звернувся до папського нунція з заявою про свою готовність прийняти унію. Він думав за допомогою унії піднести становище українського елемента в Польщі. Одначе справа була ще не підготовлена, й проект Шумлянського зустрів опозицію з боку духовенства й братств. Та Шумлянський, за порозумінням з урядом, так зручно вів свою лінію, що за яких двадцять років усяка опозиція була зломлена, і в 1700 р. унія була проголошена в Галичині урядово. В 1708 р. мусило признати її й львівське міщанське братство. Найдовше держався православ'я Манявський монастир на карпатському Підгір'ю; його закryw уже австрійський уряд у 1785 р. Одначе плани тих політиків, які думали, що церковна унія з Римом послужить легшим засобом для скорішої латинізації й асиміляції українського населення, не справдилися. Прийнявши унію, галичани вперто держалися свого східного обряду й не давали себе латинізувати. Під проводом ряду енергійних єпископів греко-

католицька церква в Галичині зорганізувалася й склала зовсім окрему цілість, відмінну як від східного православ'я, так і від римського католицизму. Піднесено культурний рівень нижчого духовенства, заведено так звані візитації парафій особливо призначеними духовними особами. Василянський чин узяв у свої руки опіку над шкільництвом і просвітою, послуговуючись у своїх виданнях народною мовою. Населення Галичини протягом двох-трьох поколінь звикло до унії й почало дивитися на неї як на свою національну церкву, як на забороло своєї народності. Східний обряд уніатської церкви зберігало її духовенство як свого роду національну святиню. І справді, це була єдина спадщина, яку українському народові вдалося зберегти з усього колишнього багатства свого самостійного культурно-національного життя; ця спадщина послужила для нього вихідною точкою для його дальшого культурного розвитку і для його відродження за пізніших часів. Взагалі можна сказати, що коли щось зберегло українську народність у Галичині від повної асиміляції з елементом польським, то це його греко-католицька церква з її східним обрядом. Цей обряд служив для неї й мостом, що злучував галичан-уніатів із їх східними братами, які залишилися при своєму старому православ'ю. В той час як на українських землях, які по розділах Польщі відійшли до Росії, негайно ж і з стихійною силою почався рух на повернення до православ'я, в Галичині і духовенство й народ залишилися вірні унії, вважаючи її за свою національну церкву. Це забезпечило уніатському духовенству в Галичині на довший час становище провідної верстви, яка відіграла особливо значну роль в національному відродженні XIX ст.

*

Говорячи про долю західноукраїнських земель, я досі майже не згадував про одну, найдалі на захід положену частину України-Русі, про найдалший її крайчик, про так звану Угорську, або, як вона сьогодні зветься офіційно, — Підкарпатську Русь. Не згадував я її тому, що вона майже ніколи не жила одним спільним політичним життям із рештою земель, заселених українським народом, якщо не рахувати деяких епізодичних моментів із часів Галицько-Волинської держави. Не відіграючи в загальному житті українського народу ніякої ролі, Підкарпатська Русь, проте, піддержувала культурні зв'язки з сусідньою Галичиною і навіть далекою Наддніпряниною. Ці зв'язки оживилися саме тоді, коли Галичина по прилученні до Австрії в 1772 р. опинилася під спільним берлом Габсбургів із Угорською Руссю. Тоді маленька Угорська Русь почала навіть відігравати деяку роль в спільному культурно-національному житті з Галичиною.

Слов'янське населення західного схилу Карпат походить із Наддніпрянської Русі й появилася тут, можна думати, не пізніше приходу маляр у кінці IX ст. Слов'янська колонізація зі сходу існувала вже тут, коли прийшли маляри і заснували свою державу. Однак ця колонізація, як доводить покійний історик Підкарпатської

Русі проф. А. Петров, не мала масового характеру: перебиралися через Карпати зі сходу й оселялися на її західних схилах невеликі групи колоністів. Довший час у історичній науці вважали за певний факт переселення значної маси українського населення (казали про 40 000 людей) разом із князем Федором Коріятовичем, або жем Ольгерда, в кінці XIV ст. Приймався на віру переказ, ніби цей Федір Коріятович, покинувши Поділля, прийшов із своїми прихильниками на Закарпаття, став васалом угорської корони, заснував місто Мукачів і в ньому монастир та правив краєм як удільний князь. Петров признав цю історію за легенду, а грамоту Федора Коріятовича ніби з 1360 р. про надання ним маєтностей Мукачівському монастирю вважав за фальсифікат, складений десь у XVI або XVII ст. Взагалі Підкарпатська Русь, як слушно доводить Петров, ніколи не мала своїх панів, воевод, князів, і її історія не знає великих переворотів, війн, політичних трактатів. Історія Підкарпатської Русі — це історія впертої боротьби людини з природою й повсякденної важкої праці серед тяжких суспільних і політичних умов. Справжнім «героєм» цієї історії є простий селянин, який виніс на своїх плечах многовікове ярмо феодально-панщизняного гніту й суворой бюрократичної опіки, але не втратив свого національного обличчя, своєї мови й свого історичного імені. Маса простого сільського люду разом із своїм духовенством твердо держалася свого православ'я, котре служило для неї обороною її народності. Релігійними осередками були монастирі св. Миколая в Мукачеві і св. Михайла під Мармарошем. Підкарпатська Русь довгий час під церковним оглядом жила спільним життям із Галичиною, підлягаючи єпископові в Перемишлі. Самостійна єпархія появилася в Мукачеві лише в кінці XV ст.

Суспільне становище селянської маси було тяжке. Вона опинилася в кріпацтві в мадярських магнатів, і навіть священники мусили відбувати панщину. Стиснуте звідусіль чужомовним або чужоплемінним населенням — словаками, мадярами, румунами, а від своїх галицьких братів відтате Карпатами, населення Підкарпатської Русі, проте, дуже мало піддавалось асиміляції й ніколи не тратило почуття спільності з своїми закарпатськими братами. Відзначаючися властивим усім гірським людям консерватизмом, воно зберегло багато рукописних пам'яток старого письменства, які свідчать про тісні культурні взаємини Підкарпатської Русі не тільки з Галичиною, але й з Україною наддніпрянською. Підкарпатська Русь виявила велику відпірність супроти нав'язування їй церковної унії. Тільки в кінці XVII ст., коли австрійський уряд став твердою ногою в східній Угорщині, унія за його допомогою стала успішніше поширюватися на Підкарпатській Русі. В перших десятиліттях XVIII ст. Мукачівський монастир був уже в руках уніатів; у цілій західній частині Підкарпатської Русі поширилась унія, і тільки Мармароська округа трималася православ'я, спираючись на сусідню православну Молдавію. Тут іще в 1760-х роках востаннє прокинувся сильний рух за православ'я, так, що це навіть стривожило австрійський уряд і він почав дошукуватися причини того руху. Розслід виявив тяжке мате-

ріальне й культурне становище українського населення та його нижчого сільського духовенства. Тоді австрійський уряд узявся до деяких реформ, які справді поліпшили долю уніатського духовенства. Мукачівська єпархія була увільнена з-під зверхньої влади римокатолицького єпископа й зроблена зовсім самостійною. Уніатське духовенство було зрівняне в правах із римокатолицьким. У 1784 р. було засновано греко-католицьку семінарію для русинів із Галичини й Угорщини. Ці заходи вплинули на пожвавлення культурно-релігійного життя на Підкарпатті взагалі й викликали свого роду ренесанс, котрий розвинувся під впливом нових, свіжих течій, які саме в той час почали виявлятися в житті сусідньої Галичини й які готували ґрунт для відродження й Підкарпатської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович В. Посльдня времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра. «Архивъ Юго-Западн. Россіи». Ч. III. Т. 2. К., 1868. Укр. пер.: Рус. Істор. Б-ка. Т. XVII. Львів, 1896. Щербина В. Посльдніе слѣды козачества въ правобережной Украинѣ // Труды XI Археологического съезда въ Києве в 1899 г. Т. II. М., 1902. Антонович В. О гайдамаках // Арх. Ю.-Зап. Россіи. Ч. III. Т. 2. К., 1876. Укр. пер.: Рус. Іст. Б-ка. Т. VIII. Львів, 1900; Його ж: Уманській сотникъ Иванъ Гонта // Києвск. Старина. 1882. XI. Укр. перекл.: Руск. Іст. Б-ка. Т. VIII. Його ж: Нѣсколько словъ г. Корзону (без підпису — від редакції) // Києвск. Старина. I. 1893. Також: Твори В. Антоновича. Т. I. К., 1932. Ефименко А. Изъ исторіи борьбы малорусскаго народа съ поляками // Южн. Русь. II, Петербургъ, 1905. Шульгинъ Я. Очеркъ Колившины // Києвск. Старина. II—VII. 1890. I окремо: К., 1890. Укр. переклад: Руск. Істор. Б-ка. Т. XX. Львів, 1898. Правда о Колившинѣ польскаго историка г. Корзона. Там же. Т. I. 1893. Korzon T. Rawita-Gawronski Fr. Historja ruchów hajdamackich // Kwartaln. Histor. 1892. Nr. 3. У 2 т. Львів, 1899—1901. Горбанъ М. Гайдамачина 1750 року // Наук. Збірн. Харк. Наук. дослідн. Кафедри іст. укр. культури. Ч. 2—3. Харків, 1926. Гермайзе О. Колившина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. I—II. 1924. Суслопарів М. Гайдамачина в 80-х роках XVIII ст. // Записки іст. філол. від. Укр. Академії Наук. Т. 18 і 19. К., 1928. Антонович В. Волынская тревога 1786 г. // Архивъ Ю.-З. Россіи. Ч. II. Т. 5. К., 1902. Кивлицкій Е. Мнимый бунт на Волыни въ 1789 г. // Києвск. Ст. XI і XII. 1902. Титовъ О. Русская православная церковь въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ XVII—XVIII вв. Заграничные монастыри Киевской епархii. Т. 3. К., 1916. Іваницкій С. Переяславській єпископъ Гервасій Линцевскій і начало возсоединенія уніатовъ въ западной или польской Украинѣ, Каменецъ-Подольскъ, 1904. Целевич Ю. Опришки // Руск. Іст. Б-ка. Т. XIX. Львів, 1897. Шараневичъ Й. Іосифъ Шумлянскій, єпископъ львовскій отъ 1667 до 1708 г. Львів, 1896; Його ж: Церковная унія на Руси и вліяніе ей на змѣну общественнаго положенія мірскаго русскаго духовенства. Львів, 1897. Миронъ (Ів. Франко). Іосифъ Шумлянскій послѣдній православный єпископъ львовскій и его «Метри-

ка» // Києвск. Ст. VI, VII. 1891. Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. 1878—81. Likowski E. Dzieje kosciolu Unickiego na Litwie i Rusi. Warszawa, 1914. Студинський К. Збірник Львівської Ставропігії. Т. I. Львів, 1921. Kraszewski I. Polska w czasie trzech rozbiorów. Warszawa, 1902. Ignotus. Zajecie Galicji „Ateneum“. 1888. Т. 1. Pawloski B. Zajecie Lwowa przez Austrije 1772 roku. Papée Fr. Historja miasta Lwowa. Крєвєцький Ів. Королівство Галичини і Володимирія 1772—1918 // Стара Україна. I—II. 1925. Перфецький Е. Обзоръ угро-русской исторіографіи // Извѣстія отд. русск. языка и словесн. Им. Академіи Наук. XIX. В. I. Петербургъ, 1914; Його ж: Socialne-hospodárske pomery Podkarpatské Rusi ve století XIII—XIV. Bratislava, 1924; Його ж: Угорська Русь-Україна в XVII ст. // Україна. Кн. III—IV. 1917; Його ж: Василій Тарасович, єпископ Мукачівскій // Науковий Збірник Тов. Просвіта в Ужгороді Т. II. Ужгород, 1923. Францевъ В. Обзоръ важѣйшихъ изученій Угорской Руси, Варшава, 1901. Петровъ А. Матеріали по исторіи Угорской Руси // Старая вѣра и унія въ XVII—XVIII ст. Петербургъ, 1905—1906; Його ж: Древнѣйшія грамоты по исторіи Карпато-русской церкви и еіерархii 1391—1498 г. Прага, 1930.

ХІІІ

**ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ПІД РОСІЄЮ. ПЕРЕТВОРЕННЯ
КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В РОСІЙСЬКЕ
ДВОРЯНСТВО. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.
ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ
В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.
ПОЛЬСЬКЕ УКРАЇНОФІЛЬСТВО.
КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО.
РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ.
КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 р.**

Українське національне відродження, так само як і відродження інших слов'янських народів, приспаних лихою історичною долею, мало своє джерело, з одного боку, в історичній традиції, а з другого — в пробудженні почуття своєї народності. Історична традиція збереглася головню на тих частинах української землі, які ще так недавно перед тим, до кінця ХVІІІ ст., жили своїм власним життям, зберігаючи свою політичну й культурну автономію. Це були лівобережні українські землі: Гетьманщина й Слобідська Україна. Пробудження народності наступило спочатку також на тих самих землях, бо політична й культурна автономія, яку вони перед тим посилали, сприяла тому, що національна культура розвинулася найбільше саме на лівобережній Україні, а разом із нею тут найбільше розцвіла й багата усна народна поезія.

Українське національне відродження почалося в кінці ХVІІІ ст. як антитеза до тяжкого політичного й соціально-економічного становища та культурного занепаду, в яких опинився в той час український народ на всьому просторі заселеної ним землі. По розділах польської Речі Посполитої майже всі українські землі опинилися під владою Росії. На тих із них, які відійшли від Польщі, на Київщині, Волині й Поділлі, російський уряд залишив без змін той соціально-економічний лад, що був там під Польщею. Кріпацтво, яке в кінці ХVІІІ ст. досягло в Польщі свого найбільшого розвитку, незважаючи на те, що саме тоді в умах кращих людей Польщі починалася проти нього реакція, дістало від російського уряду повну санкцію й було піддержане всією силою його військового й поліційно-бюрократичного апарату, якої вже не мала Річ Посполита перед своїм упадком. Селянська маса, яка сподівалася, що перехід під владу православної Росії принесе їй якесь полегшення, мусила тяжко розчаруватись у своїх сподіваннях. Єдине, що було змінене

супроти давніших порядків, це була свобода повороту від церковної унії до православ'я. Російська влада навіть спонукала до такого повороту. Але й повернення на православ'я ні в чому не поліщило долі української кріпацької маси, а скасування уніатської церкви з її культурними установами повело тільки до ослаблення поодиноких культурних впливів, які досягали цієї мети.

У кінці ХVІІІ ст. поняття про народність, про націю та її права тільки що почало вироблятися і входити в свідомість передових людей; уряди абсолютних монархій — Росії, Австрії й Пруссії, котрі тільки що поділили між собою Польщу, використавши клопоти революційної Франції, яка проголосила «права народів», були далекі від зрозуміння цих понять, а особливо був далекий від такого зрозуміння уряд Росії. Цариця Катерина та її міністри не бачили або не хотіли бачити існування певних національних суперечностей у здобутих від Польщі українських областях: для них це були просто «новопридлені польські провінції», й тому, залишаючи непорушним суспільний лад у тих провінціях, вони залишили за польською пануючою верствою, яка в їх очах єдино репрезентувала край, повну гегемонію в обсягу культурно-просвітнього життя, головню в царині шкільництва. На початку ХІХ ст. правобережні українські землі ввійшли в сферу віленської шкільної округи з її університетом на чолі. Шкільні права під проводом куратора округи, князя Адама Чарторийського, а особливо його талановитого помічника Тадеуша Чацького, дідича з Київщини, великого польського патріота, почала дуже гарно розвиватися в чисто польському національному дусі. Чацький зумів подвигнути польське громадянство на щедри жертви на користь шкільництва, і весь край укритися густою сіткою середніх шкіл, а для вищої освіти був заснований у Кременці на Волині лицей із прекрасною бібліотекою й різними допоміжними установами. Всі ці школи зробилися розсадниками польської культури й польського патріотизму. За яких два десятки років під зверхньою владою російського царя польська культура й просвіта зробили на Правобережній Україні більший поступ, ніж за ціле попереднє століття панування тут польської влади. Але народна маса, пригнічена кріпацтвом і суворим поліційним режимом, позбавлена всякої, хоча б найелементарнішої освіти, перебувала в повній темноті і тільки в своїй усній поезії зберігала, як єдину духовну спадщину, спомини про колишню козацьку свободу.

Інакші були відносини на лівобережній Україні. І тут із кінцем ХVІІІ ст. селян повернуто в кріпацтво. Автономія Гетьманщини, а ще раніше Слобідської України була скасована, була скасована козащина, судові й громадські порядки, а натомість запроваджено загальноімперські установи. Гетьманщина обернулася в дві «малоросійські губернії» — Чернігівську й Полтавську, а Слобожанщина в Слобідську — Українську губернію. Одначе залишилося дещо й з старого укладу життя: козацьке військо було скасоване, але козаки залишилися як вільний козацький стан, і кріпащина їх не торкнулася; таким робом майже третина селянського населення залишилася вільна. Те саме було й на Слобожанщині. Старі суди були скасовані

й заступлені новими, такими, як і по всій Росії, але закони, за якими судили, залишено старі, українські. Запроваджено новий адміністративний устрій, але посади, починаючи від губернатора й кінчаючи останнім канцеляристом, заміщали місцевими людьми. Та найголовніше — на лівобережній Україні збереглася, як вищий стан у суспільстві, своя власна провідна верства: колишня козацька старшина, а тепер шляхетство, або дворянство.

Козацька старшина придбала собі протягом XVIII ст. становище, аналогічне тому, яке займала в Польщі шляхта. Спочатку її становище було навіть краще, ніж російського дворянства, яке не мало корпоративного устрою, було зв'язане тяжкою примусовою службою, підлягало бюрократичному судові і т. д. Та ось від часу цариці Анни почалася помалу емансипація російського дворянства; в 1730 р. воно здобуло обмеження обов'язкової державної служби певним терміном і дістало право вільніше розпоряджатися своїми маєтками; в 1763 р. цар Петро III дав йому грамоту на повну волю від обов'язкової служби, і нарешті Катерина II довершила справу, давши в 1785 р. свою знамениту грамоту про «вольність дворянства», яка надавала йому корпоративний устрій і закріпляла за ним становище привілейованого стану, наділеного всіма правами, крім політичної влади, яка в абсолютистичній державі належала самому монархові.

Одночасно з остаточним санкціонуванням дворянських привілеїв у Росії йшло скасування української автономії. Козацьке військо було скасоване, й старшина мала одержати загальноросійські військові або цивільні ранги. Тепер, із привілюванням російського дворянства, й для української шляхти було дуже важно дістати ті самі привілеї, які гарантували їй при можливих нових перемінах від якогось пониження її суспільного становища. Російський уряд спочатку визнав, що колишня українська військова або цивільна служба дає право на російське дворянство. Але з заведенням кріпацтва маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаними в прості селяни й потрапити в кріпаки. Не тільки всі колишні урядовці чи їх нащадки, але й біле духовенство та навіть прості козаки засипали відповідні установи доказами своїх прав на дворянство. В 1790 р., наприклад, виявилось, що так звані дворянські депутатські комісії, які розглядали справи про належність до дворянства, внесли до дворянських списків понад 20 000 осіб купців, міщан, козаків і панських та казенних селян. Тоді уряд взявся енергійно за перевірку прав української козацької шляхти-старшини на російське дворянство. Так звана Герольдія (найвища в імперії установа, яка вирішувала про приналежність до дворянства), спершу просто заперечила права колишніх українських старшин і урядовців на російське дворянство. Це викликало страшне обурення серед української шляхти. Дворянство Чернігівської й Полтавської губерній звернулося до царя з петиціями, підкріплюючи свої претензії історичними доказами, покликалися на грамоти польських королів, на договори українських гетьманів із Москвою, доводили, ніби козацька старшина ще з кінця XVI ст. мала всі права польської

шляхти. На ґрунті станових дворянських інтересів виникає цілий рух, який спирається на історичні традиції й усі свої домагання ґрунтує на історично-правних доказах. Це викликає особливий інтерес до історії козацької України. Люди старанно збирають історичні матеріали — літописи, хроніки, грамоти, всякого роду акти, і на них засновують свої домагання. Як каже історик українського дворянства Д. Міллер, «з-посеред дворянства висувуються постаті Чепи, Чарниша, В. Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича як добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Все це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля слави батьківщини». Ці люди складають записки, меморіали, в яких історичними аргументами стараються довести права українського дворянства на привілейоване становище. На цю свою працю вони дивляться як на патріотичне діло: «Маркович пише свою записку «од усердя до своїх земляків»; «Чепи «по усердю й любови до своєї нації». «Як присмно, — пише в одному листі до Чепи Василь Полетика, — працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою».

Боротьба за визнання прав на дворянство за нащадками всіх категорій української козацької старшини затяглася на десятки років і вирішилася більш-менш позитивно аж тільки після царського указу 1835 р.; але своє діло в справі оживлення українських історичних традицій у колишній Гетьманщині вона зробила. Вона оживила інтерес до рідної минувшини й повела до дослідження й навіть до ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на класових егоїстичних інтересах, але й на вищих ідейних почуттях.

Я вже згадував, що руйнування старого устрою й скасування автономії Гетьманщини викликали певну реакцію з боку найбільш патріотично настроєних представників українського громадянства. Що ця реакція не обмежувалася сферою літератури, свідчить факт подорожі полтавського дворянина Василя Капніста в 1791 р. до Берліна, де він пробував знайти в пруського уряду поміч проти «московської тиранії»: це був той самий Капніст, що написав «Оду на рабство», в якій оплакував заведення кріпацтва на Україні. Але часи збройної акції й чужих інтервенцій уже давно минули, зате літературний інтерес до національної минувшини й історичні дослідження над цією минувшиною якраз зустрілися з новими ідеями, що йшли з заходу й з кінцем XVIII ст. почали знаходити для себе щораз більше зрозуміння серед освічених представників українського дворянства на Лівобережжі.

Ідея народності була новим, пізнішим чинником українського національного відродження. Вона народилася в другій половині XVIII ст. на Заході й знайшла собі відгук серед слов'янських народів, насамперед у чехів. Ця ідея виявилася в живім інтересі до своєї народності, до народного життя й побуту, до народної мови й поезії, до національної минувшини; вона знайшла собі вислів

у тому могутньому літературному напрямі, який звичайно звать романтизмом. Як каже російський учений О. Пипін, «найглибше джерело українського відродження міститься в життєвій силі народної істоти, в тому новому суспільному й літературно-поетичному інтересі до народності, який служить знаменною історичною появою не тільки російсько-слов'янського, але й цілого європейського життя тихих часів». Українські освічені люди половини XVIII ст. ще не розуміли й не цінили всієї краси живої народної мови й народної поезії: вони здавались їм занадто «простими» й грубими. Їх вабили до себе чужі форми й чужі зразки, колись польські, пізніше російські, французькі та інші. Вони кидали свою мову, свої звичаї так само, як скидали своє старосвітське убрання, свої кунтуші й жупани й міняли його на модне чужоземне вбрання, на каптани, камзоли й фраки. Все багатство й своєрідність народного побуту, поетичність народних звичаїв, обрядів і духовної творчості здавались їм нікому нецікавим провінціалізмом, невартими уваги освіченої людини. Коли вони згадували часом про них, то хіба як про якийсь курйоз. Очевидно, не з свідомого наукового інтересу, а просто, щоб зацікавити столичну публику, офіцер Григорій Калиновський видав у 1777 р. в Петербурзі «Опис весільних українських обрядів» і тим поклав початок української етнографії. Але минуло якихось двадцять років, і на Україні появляются люди, які серйозно й систематично починають записувати народні пісні, студіювати народну мову і навіть уводять її до літератури.

В 1798 р. появляются в далекому Петербурзі одночасно дві книжки. Одна з них під назвою «Записки о Малороссіи» — маленька енциклопедія відомостей про Україну, про її природу, історію, населення, мову й поезію, написана Яковом Марковичем, внаслідок відомого мемуариста першої половини XVIII ст., генерального підскарбія Якова Марковича. Книжка ця була перейнята патріотичним ентузіазмом, який так і б'є з кожного речення, з кожного слова її молодого автора. Не маючи наукового значення, ця книга, проте, відкриває собою довгу низку видань, присвячених українській історії й етнографії, видань, які одно за одним появляются в перших десятиліттях XIX ст. Далеко більше значення мала друга книжка: це була «Енеїда» Івана Котляревського. Вона дала початок новій українській літературі, народній мовою, духом і змістом. Той самий Котляревський своєю п'єсою «Наталка-Полтавка», виставленою на сцені вперше в 1819 р. в Полтаві, поклав початок і нового українського театру.

Прагнення пізнати минуле рідного краю приводить до створення двох повних курсів української історії: один був написаний з ініціативи освіченого й гуманного генерал-губернатора малоросійського князя Миколи Репніна молодим українським архівістом Дмитром Бантишем-Камєнським і виданий коштом Репніна в 1822 р. під назвою «Історія Малої Россіи». Другу «Історію Малороссіи» написав одночасно український патріот і почитатель Мазепи Олександра Мартос. Але його праці не судилося побачити світ, за винятком кількох уривків, надрукованих у 1822 р. Ще

раніше над розробленням української історії працюють Опанас Шафонський, Михайло Антоновський, Адріян Чєпа, Василь Полетика, Михайло Марків, Ілля Квітка й Максим Берлінський. Вони кладуть початок науковому дослідженню української старовини й популяризують знання рідної минувшини серед ширших кругів українського громадянства.

Нова українська література, в тісному зв'язку з історичними та етнографічними студіями, відкрила перед очима освіченого громадянства зовсім новий світ народного життя з його багатим духовним змістом, з його розкішною поезією, яка зберегла в повній свіжості образ минулого героїчного життя. Тепер поняття «нації» широко розвинулося: замість уважати за неї самі лишень горішні круги суспільства, шляхту, тепер у це поняття був включений увесь народ, а поняття «батьківщини» обхопило собою всі землі, заселені цим народом. Тепер уже не в старих хроніках, не в гетьманських універсалах і не в пожовкких шпаргалах фамілійних документів стали дошукуватися слідів минулої слави предків, а в живих народних піснях, у народних звичаях і в обрядах.

В 1819 р. князь Микола Цертелєв надрукував першу збірку українських історичних дум. Ця збірка мала таке саме значення для пробудження національного почуття серед українців, як видання Вуком Караджичем сербських юнацьких пісень для південних слов'ян, або опублікування Кралєдворського рукопису для чехів. Видаючи думи, князь Цертелєв уважав, що він робить патріотичне діло: «Якщо ці вірші, писав він у своїй передмові, не можуть послужити поясненням української історії, то принаймні в них видно поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і нарешті ту чисту моральність, якою завжди відзначались українці й яку вони старанно зберігають і сьогодні, як одну спадщину по предках, яка врятувалася від жадності сусідніх народів». Так само почуттям любові до своєї народності, до її духовної спадщини з часів героїчної минувшини перейняте перше видання ліричних народних пісень, випущене Михайлом Максимовичем у 1827 р. Передмова Максимовича до цієї збірки звучить як літературний маніфест, і справді для свого покоління вона мала значення маніфесту, вона була прапором, на якому було виписане магічне слово для тих часів: «народність». «Настав, здається, той час, — так починалася ця передмова, — коли вже пізнають справжню ціну народності, вже починає здійснюватися бажання: нехай утвориться поезія правдиво руська! Найкращі наші поети беруть чужоземні твори вже не як основу для своїх власних писань, а тільки як помічний засіб для повнішого розвитку самобутньої поезії, яка вродилася на рідному ґрунті й яку довго заглушували чужоземні прищипки. І от з цього погляду великої уваги заслуговують пам'ятки, в яких найповніше виявляється народність: це — пісні, в яких звучить дума, перейнята почуттям, і казки, в яких відсвічується народна фантазія». Як тільки враження справила Максимовичева збірка на сучасників, не тільки на українців, видно з того ентузіазму, з яким відгукнулися на появу цієї збірки з одного боку Пушкін, а з другого Гоголь. Діло

Максимовича продовжував і розвивав Ізмаїл Срезневський, видаючи в 1832—1838 роках у Харкові свою «Запорозьку Старину». Він друкував у ній історичні думи й пісні в твердому переконанні, що робить цим велику послугу для історії.

На початку XIX ст. осередком культурного життя на лівобережній Україні зробився Харків. Тут у 1805 р. з почину місцевого культурного діяча Василя Каразина коштом місцевого дворянства й купецтва був заснований університет. Цей університет скупчив біля себе найкращі культурні сили українського громадянства, діячів на полі української літератури, історії й етнографії. Ректором університету був довгий час відомий український поет Петро Гулак-Артемовський. У Харкові почали виходити журнали: «Українській Вєстникъ», «Українській Журналь» та інші, які вже своєю назвою показували, що вони присвячені місцевому краю та його інтересам. На чолі літературного руху в Харкові стояв творець української повісті Григорій Квітка. В Харкові почали свою діяльність Срезневський, Костомарів, Метлинський, що свої літературні інтереси поширили аж до загальнослов'янського масштабу й зробилися виразниками духовної взаємності й братерства всіх слов'янських народів. У Харкові пильно студіювали тоді польську мову й літературу, а вже в кінці 30-х років Костомарів і Метлинський друкують тут українські переклади з Краледворського й Зеленогорського рукописів, з народних чеських, сербських і польських пісень. Звідси ж, з Харкова зав'язуються безпосередні зносини з Прагою як осередком слов'янського руху.

Говорячи про українське національне відродження першої чверті XIX ст., треба мати на увазі, що представником і носієм цього чисто ідейного руху було дворянство. В народні маси цей рух не йшов по тій простій причині, що вони опинилися в кріпацькій неволі, стали поза обсягом впливу школи й просвіти. Ще в середині XVIII ст. в кожному українському селі була школа, але коли запанувало кріпацтво, ці школи зникли. Вони позникали навіть серед вільного козацького населення, бо й козаки, як ми бачили, опинилися в настільки суворих умовах життя при нових порядках, що їм було не до школи. Понизилась освіта навіть серед духовенства. Давніше діти українського духовенства одержували освіту в школах, які були загально-становими й не мали виключно церковного характеру. Такими були київська Академія й усі українські колеї. Та ще й до кінця XVIII ст. стан священика не був у його родині спадковим: кандидатур на священиків вибирала сама громада, вона могла вибрати й світську людину, яку після вибору громадою єпископ мав тільки висвятити. Отже, властиво кажучи, духовної каста на Україні не було. Після реформ цариці Катерини II, які зробили державну службу привілеєм шляхетського стану, діти духовенства мусили здебільшого вибирати для себе духовну діяльність. Стара українська школа зробилась виключно церковною, й загальна освіта в ній дуже занепадала. Беручи це все до уваги, ми зрозуміємо, чому весь літературно-національний рух початку XIX ст. був ділом майже виключно

дворянської верстви і, як такий, носив певні сліди класової дворянської ідеології.

Я вже згадував, що українське дворянство першої чверті XIX ст. було настроєне опозиційно. Ця опозиційність мала своїм джерелом передовсім незадоволення з російського уряду, який не хотів визнати за українською шляхтою дворянських прав у повнім об'ємі. Але були й інші причини для незадоволення. Один російський генерал, який служив на Україні, оповідав у своїх споминах — мова йде про 1824 р. — що все тодішнє дворянство на Україні було перейняте «ненавистю» до Росії. Причини цієї ненависті він бачив у «порушенні прав України», в великих податках, у поганій економічній політиці уряду, яка вела до загального зубожіння, і в поганому стані судівництва. Цю ненависть і цей дух опозиції помічали не тільки росіяни — ми маємо цілу низку аналогічних свідощів у тодішніх мемуарах і записках — але й зовсім сторонні люди. Німецький подорожник Коль, який об'їздив лівобережну Україну значно пізніше, вже в кінці 30-х років, говорить про такий самий опозиційний настрій українського дворянства, про його національний патріотизм і навіть про сепаратистичні мрії. Дійсно, політика російського уряду як за царювання Олександра I, так і за його наступника Миколи I, не могла викликати задоволення на Україні. Великі війни, які провадила Росія з Наполеоном, лягали важким тягарем також і на Україну, яка за всі жертви, які їй доводилося нести на користь держави людськими й матеріальними засобами, діставала в нагороду тільки безконечне збільшення податків. Уряд не додержував своїх обіцянок щодо українських козаків, до яких звертався в критичні моменти і які, як завжди, з найбільшою охотою готові були стати до військової служби. В 1812 р., коли Наполеон ішов на Москву, Олександр I доручив малоросійському генерал-губернаторові князеві Лобанову-Ростовському сформувати кілька полків із українських козаків, обіцяючи, що по закінченні війни вони залишаться як постійне козацьке військо. Звістка ця викликала велику радість козаків, і за короткий час вони власним коштом, без усякої допомоги уряду виставили 15 кінних полків по 1200 людей у кожному. Однак уряд не допустив їх до участі у війні, продержав на службі до 1816 р. і потім демобілізував, не виконавши своєї обіцянки. Козаки залишилися звичайними селянами; уряд не покрити навіть їх видатків на озброєння, умундування й прохарчування, що, як признавали самі російські міністри, «цілком зруйнувало козаків». Натомість у 20-х роках набрано з-поміж козаків 25 000 людей і переселено на Кубань, де включено в склад Чорноморського війська. Під час польського повстання 1831 р. цар Микола знову звернувся до українських козаків за допомогою. Генерал-губернатор Репнін узявся за справу. Козакам знову обіцяно поворот до військової козацької служби, і за короткий час було сформовано 8 кінних полків по 1000 людей у кожному; українське дворянство своїм коштом закупило для них коней. І знову їх не допустили до участі в боях, коли ж війна скінчилася, то частину козаків повернуто на службу в російські полки, а частину вислано на Кавказ. Коли козаки почали протесту-

вати, їх жорстоко покарано: кілька десятків було замордовано до смерті, прогнавши «крізь строй». Таким робом уся справа здобула характер грандіозної провокації.

Економічна політика російського уряду весь час йшла врозріз із інтересами України як чисто хліборобського краю. Міністр фінансів граф Канкрін гальмував розвиток сільського господарства України своїми митними тарифами й фінансовою політикою, немилосердно стягаючи з українського населення податки й доводячи його до руїни. Сама місцева російська адміністрація в особі генерал-губернатора Рєпніна мусила боротися з петербурзьким урядом, щоб охоронити селян і козаків від остаточного зубожіння. Коли взяти це все до уваги, то нам буде зрозуміла й та «ненависть до москалів» і той дух опозиції, про які так багато оповідають нам мемуаристи й подорожні перших десятиліть XIX ст. Нам будуть зрозумілі й такі факти, як радість дворянина Мочуговського в південній Полтавщині з приводу успіхів Наполеона і його бажання, щоб «Бонапарт зруйнував Росію»; як слова відставного солдата Гуцана в Переяславському повіті, що коли його знову покличуть на службу, то він піде різати не французів, а москалів; в тому самому Переяславському повіті дворянин Лукашевич пив за здоров'я Наполеона, а в Пирятинському повіті виголошувало прилюдно тости «За Республіку».

Після Наполеонівських війн російське громадянство було охоплене ліберальними і навіть радикальними настроями в результаті ближчого ознайомлення з західноєвропейським життям в часі походів до Німеччини, Австрії й Франції. Як каже один український дослідник тієї доби, в часі цих походів не тільки російські офіцери, але й прості солдати бачили інше життя, вже позбавлене того примітивного рабства, яке в формах кріпацтва твердо тримало в своїх обіймах величезну імперію на сході Європи. До Росії багато з них верталось не тільки з новими паризькими модами, але й з краскою сорому на обличчі за свої власні російські порядки. Як наслідок цих настроїв російських військ, особливо в гвардії, де служила вся тодішня дворянська молодь, було поширення в Росії масонських лож і тайних політичних товариств, із яких виросла пізніша широка змова й знамените повстання в грудні 1825 р. т. зв. «декабристів».

Масонство знайшло своє поширення й на Україні. Тут воно, будучи з походження чужим, російським або польським, мимоволі зазнавало впливів місцевого українського ґрунту, мусило рахуватися з українськими особливостями і врешті висувати на порядок дня національну проблему. З цього погляду особливо цікаві були масонські ложі: одна в Полтаві, до якої належав і знаменитий український поет Котляревський, друга в Києві, яка носила назву «З'єднаних Слов'ян». У цій останній ложі членами були українці, росіяни й поляки, й сама її назва вказувала на змагання до встановлення приятних відносин між усіма трьома народами. З масонських лож виросли чисто політичні товариства, з яких одні ставили собі загальноросійські й навіть загальнослов'янські цілі, а другі — чисто українські. Коли в зв'язку з душенням повстання 1825 р. російський

уряд натрапив на слід існування цих товариств, то його члени всіма способами старалися скрити свою до них приналежність і навіть заперечували саме їх існування. Через те до нас дійшло дуже мало матеріалу про цю сторінку тодішнього життя. Але відомості, що їх подають нам мемуари сучасників і деякі, лиш недавно знайдені в архівах документи, дають змогу скласти собі доволі повний образ політичного руху на Україні перед повстанням 1825 р.

Залишилися виразні сліди існування українського політичного товариства, яке складалося з людей, що займали доволі високе становище в суспільстві: головою його був повітовий маршал дворянства Василь Лукашевич. Товариство це, як каже один мемуарист, ставило собі метою політичну незалежність України. Політична змова, яка виникла серед російського офіцера гвардії в кінці царювання Олександра I, відома в історії під назвою руху декабристів, мала свої організації й на Україні, де членами були й офіцери-українці, а також місцеві поміщики. В той час як північні організації, в тім і центральний комітет у Петербурзі під проводом полковника Пестеля, відзначалися духом централізму й не рахувалися з національними особливостями різних народів Російської імперії, південні організації ставили ідеалом майбутнього устрою Росії федерацію й висували на порядок дня національне питання. З цього погляду заслуговує на особливу увагу товариство «З'єднаних Слов'ян», яке постало на Україні в 1825 р., перетворившись з масонської ложі того самого імені. Як оповідає нам у своїх мемуарах один із членів цього товариства, товариство «З'єднаних Слов'ян» ставило собі за головну ціль увільнення всіх слов'ян від абсолютної влади, знищення національного автономізму поміж деякими слов'янськими народами й об'єднання їх усіх в одному федеративному союзі. Малося на увазі докладно означити границі кожної окремої слов'янської держави, запровадити в усіх народів демократичну парламентську форму правління, скласти конгрес для управи ділами цілого союзу й для зміни в разі потреби загальних основних законів. Кожній окремій державі мала бути дана повна свобода й незалежність у вирішенні її внутрішніх справ. Під час урядового слідства в справі цього товариства в одного з його членів було знайдено рукописний катехизис, де серед інших пунктів був один, який звучав: «Не бажай мати раба, коли не хочеш сам рабом бути». Це був той самий виклик кріпацтву, те саме гасло, яке ми зустрічаємо і в перших творах відродженої української літератури й яке за яких-небудь два десятки років з могутньою силою озвалось в поезії великого українського поета Шевченка.

За повстанням 14 грудня 1825 р. в Петербурзі відбулося 28 грудня повстання на Україні, де під Васильковом збунтувався один піхотний полк, загітований декабристами. Обидва повстання були погано підготовані й скінчилися невдачею. Наслідком його був повний розгром цілого руху. Суворя розправа молодого імператора Миколи I з революціонерами стероризувала російське громадянство. Вона відбилася й на Україні. Тут теж усе замовкло й притихло. Жодні опозиційні настрої й не були знищені, але вони виявлялися вже

в більш прихованих формах. Якийсь час ми нічого не знаємо про політичні організації й товариства, й національний український рух виявляється тільки в літературі, в історичних і етнографічних студіях.

*

Ми бачили, що перші прояви українського національного руху появилися на лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка, об'єднуючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна з своїм польським або спольщеним дворянством не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї, й коли в 1830 р. в Польщі вибухло повстання, то це повстання знайшло собі живий відгук на колишніх українських землях Польщі, головно на Волині.

Здушення польського повстання мало свої певні наслідки й для України. Російський уряд мусив змінити своє ставлення до правобережних українських губерній, на які він дивився досі як на польські. Він почав офіційно проголошувати, що правобережна Україна — це старий «руський» край, тільки, мовляв, спольщений, і взявся до рішучих способів, щоб ослабити в краю польський елемент, піддержуючи натомість елемент «руський».

Насамперед звернуто увагу на шкільну справу. Кременецький лицей і всі польські середні школи закрито (так само, як у Литві закрито тоді Віленський університет), натомість у Києві в 1832 р. засновано російський університет. Більшість польських середніх шкіл переформовано в російські гімназії. Учителів-поляків або звільнено з посад, або перенесено на службу вглиб Росії, натомість спроваджено учителів росіян або українців із Лівобережжя. За школою пішла черга на церкву. Більшість римо-католицьких монастирів на території правобережної України закрито. Церковну унію на українських та білоруських землях остаточно зліквідовано в 1839 р. Вона залишилася якийсь час тільки на Холмщині. Але уряд розумів, що всі ці обмеження торкаються лише дуже нечисленної вищої верстви населення правобережної України, а саме дворянства. Крім дворянства була ще величезна маса сільської людності, яка належала до української чи то, за офіційною термінологією, до «руської» народності. Ця маса була в кріпацтві в польських поміщиків. Треба було щось зробити для неї. Уряд дійсно провів деякі обмеження панщизняної роботи (через заведення певної норми робочих днів), але це мало поліпшило становище кріпацької маси, котра перебувала в повній залежності від панів. Про заведення серед народу якоїсь просвіти, якоїсь школи й не подумано. Стараючись ослабити польські культурні впливи в краю, російський уряд не мав ані гадки чимсь піддержати національне самопочуття української народної маси. Тим часом умовний рух, який відбувся в 20 і 30-х роках ХІХ ст. серед польського суспільства на правобережній

Україні, не залишився без впливу й на розвиток українського національного відродження. Річ у тому, що польське суспільство на правобережній Україні в значній своїй частині було польське лише мовою та культурою. В дійсності це були спольщені нащадки колишньої української шляхти. Антропометричні дослідження самих же польських учених (наприклад, Ю. Талько-Гриневича) показують, що польська шляхта на Україні з антропологічного погляду стоїть далеко ближче до місцевого українського селянства, ніж до польської шляхти й до польських селян з корінної етнографічної Польщі. Це споріднення правобережної шляхти з українським народом та її загальне прив'язання до України, як до своєї батьківщини, витворили серед неї з часом певний місцевий патріотизм. Коли на початку ХІХ ст. під впливом ідей романтизму прокинувся й серед польського суспільства інтерес до народності, до народної мови й поезії, то саме польські письменники з України створили так звану «українську школу» в польській літературі. Люблячи Україну й її природу, вони черпали своє натхнення в бурхливій минувшині краю, в козацьких подвигах, брали сюжети з української історії, обробляли мотиви української народної поезії, наслідували її форми. Не перестаючи бути патріотами історичної Польщі й беручи участь у боротьбі за польську аву, представники «української школи» мали вплив на розвиток української національної свідомості й українського патріотизму взагалі. Серед представників цього напрямку найбільше визначилися: поети Антін Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Гоцинський, Олександр Гроза; повістярі Томаш Олізаровський, Михайло Чайковський, повістяр і критик Михайло Грабовський. Сам геніальний Юлій Словацький належав почасти до української школи. Дехто з представників цього напрямку перейшов до писання українською мовою, як от Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський та ціла низка інших. У значній мірі під впливом цієї школи і взагалі цього місцевого українофільства серед польського суспільства повстав уже в другій половині ХІХ ст. так званий хлопоманський рух, який привів до переходу в український національний табір багатьох представників шляхетського суспільства на правобережній Україні. Крім впливів польського романтизму в його спеціальній «українській» формі, чималий вплив на розвиток української національної ідеології мала й польська революційна література, поширена на еміграції після упадку повстання 1830—1831 років. Лівіші й радикальніші елементи польської еміграції, серед яких немало було й поляків із України, почали за кордоном жваву політичну діяльність і старалися вести революційну пропаганду в самому краю, на Білорусії, Литві й Україні. Вже в кінці 30-х років на Волині була розкрита велика таємна організація, на чолі якої стояв Шимон Конарський, котрого російська влада судила й розстріляла у Вільні в 1837 р. Київ із його молодим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалися спольщені українці з Правобережжя зі зросійщеними українцями з Лівобережжя. Тут, на пере-

хресті різних культурних впливів, на ґрунті так багатому українськими історичними споминами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї слов'янської взаємності. Вплив польської революційної літератури надавав їй радикальний відтінок.

Саме в Києві в середині 40-х років склалося українське таємне товариство під назвою Кирило-Мефодіївського братства, яке виробило першу політичну програму для українства. Це товариство згуртувало в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Тут були: історик Микола Костомарів, тоді — професор Київського університету; талановитий письменник і видатний діяч Пантелеймон Куліш; професор Микола Гулак, Опанас Маркович — видатний етнограф; Василь Білозерський, який пізніше відіграв помітну роль в українському громадському житті, й цілий ряд інших. Окрасою товариства був геніальний поет Тарас Шевченко, син селянина, недавно лише визволений із кріпацької неволі. Виданий у 1840 р. в Петербурзі перший збірник його поезій «Кобзар» відразу здобув йому широку літературну славу й мав величезний вплив на поширення української національної свідомості. Соціальний склад Кирило-Мефодіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних гуртків першої чверті століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були переважно діти середніх або й бідних дідичів; урядовці й навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає в 40-х роках у Росії й на Україні на зміну родовитого панства й яку в новіших часах почали називати інтелігенцією.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало дуже недовго; воно не встигло вийти з підготовчої стадії, не встигло ще розвинути якоїсь практичної роботи, як уже на початку 1847 р. члени його були заарештовані, вивезені до Петербурга й після адміністративного суду дуже суворо покарані тюрмою й засланням. Тільки через десять років по смерті царя Миколи I, який особисто кермував судом і визначав кару, члени братства змогли вернутися до літературної й господарської діяльності. Але ідейне значення братства було величезне. Можна сказати, що його ідеї й його програма надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження.

Програма братства, котре свідомо поставило себе під патронат слов'янських первоучителів Кирила й Мефодія, щоб підкреслити свій слов'янський напрям, найкраще можна бачити з тексту прокламації, написаної Костомаровим під титулом: «До братів українців»: «Ми приймаємо, — пише Костомарів, — що всі слов'яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгары. Щоб був один сейм або Рада Слов'янська, де б сходилися депутати від усіх республік і там розважали б

і рішали такі діла, котрі належать до цілого Союзу Слов'янського. Щоб у кожній республіці був свій правитель, вибраний на кілька літ, і над цілим Союзом був би правитель вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода, а станів щоб зовсім не було. Щоб депутатів і урядовців вибрано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті. Щоб свята віра Христова була основою закону й усієї управи в цілому союзі і в кожній окремій республіці».

Ще докладніше малює нам той устрій всеслов'янської федерації, про яку мріяли члени братства, його статут. Тут говорилося, що духовне й політичне об'єднання слов'ян є їх справжнім призначенням, до якого вони мусять прямувати. Слов'янські народи в будучині мусять приєднатися до Росії й скласти з нею одну федерацію. При прилученні кожний слов'янський народ зберігає свою самостійність. Росія мала би бути поділена на три великоруські штати (держави), на два українські, два надволзькі, два південні, два сибірські, два кавказькі, один білоруський; далі мали бути штати польський, чехо-словацький, сербський і болгарський. На чолі федерації стояв би загальний сейм із представників усіх слов'янських народів. Київ не повинен би належати ні до якого штату й служив би місцем зборів загального сейму. В кожному штаті був би свій сейм і свій президент, вибраний на чотири роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, вибраному також на чотири роки.

Думки, які лягли в основу програми чи статуту товариства, були розвинуті в цілій низці творів, документів і листів, які збереглися до нашого часу в архівах. Найяскравіше ці думки були висловлені в творі Костомарова «Книга битія народу українського». Безперечно, цей твір був складений під впливом відомих «Ksiegelgrzymstwa polskiego» Адама Міцкевича. Але він відзначається далеко більшим радикалізмом: він написаний у чисто республіканському дусі й перейнятий таким самим, як у Міцкевича, месіанізмом, з тою різницею, що в Костомарова месіаністична роль послужила визволенню всіх слов'янських народів замість Польщі відводиться Україні.

З усіх практичних намірів Кирило-Мефодіївських братчиків, наскільки можна бачити з їх планів, найактуальніший характер мала боротьба проти кріпацтва. Цю боротьбу вони мали провадити шляхом безупинної пропаганди в школі і в літературі, стараючися виховати нове покоління дворян в антикріпацькому дусі. Рівночасно вони вважали за потрібне негайно взятися за ширення просвіти в народних масах, за видання популярних книжок і часописів і взагалі старатися підвести культуру широких народних мас. План українських ідеалістів не судилося здійснитися, але їх ідеї не загнули марно. Боротьба за емансипацію закріпощеного селянства стала гаслом української літератури: можна сміливо сказати, що перше, ніж кріпацтво було скасоване самим урядом, йому вже був нанесений смертельний моральний удар у літературі, однаково, як в українській, так і в російській.

Царювання Миколи I (1825—1855) все пройшло під знаком тяжкої політичної реакції. Розпочавшись з жорстокого придушення

повстання декабристів, воно відразу заповіло непримиренну ворожечу до всяких ліберальних ідей. За основні принципи, що на них мала стояти вся російська державність, проголошено: православ'я, самодержав'я й народність. Православ'я означало виключне панування одної православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусила служити виключно піддержанню існуючого режиму. Самодержав'я означало не тільки зосередження всієї влади в руках одного абсолютного монарха, але також усунення громадянства від усякої участі в політичному житті, недопущення ніякої самоуправи й відання цілого ведичезного державного апарату з усіма його складними господарчими функціями в руки бюрократії, вільної від усякого громадського контролю. Третій принцип державної системи — народність треба було розуміти в значенні панування самої великоруської народності й придушення національного партикуляризму всіх інших численних народів імперії. Це стояло в зв'язку з суворим централізмом, який випливав із ідеї самодержавної влади: всі провінції управлялися з одного центру, з Петербурга, де сходилися нитки з усіх кінців імперії: найменша справа, яка виникала десь на місці, мусила бути вирішена в столиці. Місцеві агенти влади, навіть на найвищих становищах генерал-губернаторів, мусили про кожну дрібницю запитувати центральний уряд, а то й самого царя.

На зверхній вигляд ця колосальна державна машина могла імпонувати своєю стрункістю, своїм, здавалось, правильним рухом, своїм зовнішнім порядком. Але весь цей порядок держався на самому тільки страху перед карою, на самому механічному виконанні приписів. Найменша нагода укритися від контролю вела до страшних надужит. Та головне було в тому, що вся ця система держалася на поневоленні широких народних мас, які не переставали глухо хвилюватися й дуже тяжко, навіть на Московщині, де кріпацтво існувало вже сотні літ, відчували свою неволю.

Становище на Україні ускладнювалося ще через особливі умови місцевого життя. Російський уряд увесь час страшенно боявся примари українського сепаратизму й глибоко не довіряв українцям. Навіть коли українці показували прояви державного патріотизму, виставляючи в 1812 та в 1830 роках цілі полки добровольців для оборони держави, ці полки, як тільки минала перша небезпека, негайно розпускалися, або, як це було в 1831 р., насильно виселялися далеко поза межі України. Їх навіть не допускали до участі в бойових операціях. Коли генерал-губернатор правобережної України князь Репнін став виступати з проектами поліпшення тяжкого економічного стану нижчих верств населення і своєю гуманною поведінкою придбав собі любов козаків і селян, його було запідозрено в українському сепаратизмі, негайно усунуто з посади й вислано за кордон. В історії з Кирило-Мефодіївським братством цар Микола I побачив ні більше, ні менше як намір відрізати Україну від Росії й відновити часи гетьманства. Цим страхом українського сепаратизму, як і загальною лінією політики російського уряду, пояснюються його заходи щодо остаточної асиміляції

українських провінцій. Польське повстання 1830 р. тільки прискорило ці заходи.

Отже, на лівобережній Україні було в 1831 р. скасовано чинність Магдебурзького права по містах. Це скасування було підтвержене царським указом із 1835 р., а в 1842 р. скасовано було Литовський статут, який давно вже став українським національним правом. У Києві разом із Магдебурзьким правом скасовано й міську міліцію в числі понад 2 000, озброєну й умундировану на старосвітський козацький лад. Щоб ослабити український елемент у Києві, купців-українців виселено з осередку міста на окраїни, а натомість спроваджено з Московщини купців-великоросів.

Українське дворянство було в усьому зрівняне з російським і нарешті саме «малоросійське» генерал-губернаторство було скасоване, щоб не залишилося ніякого спомину про колишню окремішність краю. Віднині це були звичайні російські губернії: Чернігівська й Полтавська. Де в чім відмінне становище було на правобережній Україні. Воно відрізнялося від становища на лівобережній тим, що тут після подій 1830—1831 років російський уряд відчув загрозу з боку польського елемента, загрозу далеко реальшу, ніж дворянська фронда лівобережних панів або мрії українських патріотів про козацьчину гетьманщину. Цим і пояснюються ті заходи російського уряду в шкільній і церковній справі, про які вже говорено вище. Але не зразу наважився уряд на деякі кроки, які хоч до певної міри полегшували долю місцевої корінної української людності й підіймали її значення в краю.

Статистичні дані з 1838 р. показують, що населення трьох обширних губерній: Київської, Волинської й Подільської складалося з таких груп: 4 200 000 творили селяни-українці, поголовно панські кріпаки: над ними стояла дворянська верства, поголовно польська, в числі 100 000 людей. Але серед них тільки третину творили дідиці, які володіли середньою або більшою земельною власністю, а величезна більшість (близько 65 000) належала до дрібної малоземельної або зовсім безземельної шляхти, яка служила в маєтках більших панів або орендувала у них маєтки. Шляхта по праву російського дворянства була звільнена від усяких податків і повинностей, у тому числі й від військової служби. Міське населення в числі 341 000 в незначній частині складалося з українських міщан, а в більшості це були жиди. Вони тримали в своїх руках майже всю дрібну й велику торгівлю по містах і містечках, орендували в дідиців корчми, млини, заводи, річні перевози, іноді й цілі маєтки, а багатші з-поміж жидів брали в оренду навіть маєтки з правом вимагати від селян панщину.

Хоча російський уряд у 1830 р. й не зважився на такий крок, який зробив австрійський уряд у 1846 р. в Галичині, закликавши селян утихомирювати бунтуючих панів, однак його головнокомандувач військом фельдмаршал Остен-Сакен видав у травні 1831 р. відозву до селян правобережної України, щоб вони доносили урядові на тих своїх панів, які приставали до повстання, а тих із панів, хто виступав із зброєю в руках, просто арештовували й віддавали до рук

владі. Причём тут же було обіцяно, що селяни ніколи вже не повернуться під владу збунтованих панів. Ця відозва була читана по всіх церквах у краю, й народ із ентузіазмом відгукнувся на заклик уряду. Спроби польського повстання на терені України не мали ніякого успіху. Але по втихомирненні польського повстання ніхто й не подумав про виконання обіцянок Остен-Сакена.

Народні маси були доведені до крайнього ступеня забитості й духовної темноти. Не могло їм допомогти й своє православне духовенство, бо воно саме було малоосвічене, придижене, вбоге й матеріально залежне від дідичів. Для народної освіти ніхто нічого не робив. Закриваючи давніші польські школи, уряд відкривав нові — російські, але й ці нові школи відкривано тільки задля дворянської молоді. Про Київський університет було в урядовому документі заявлено, що він відкривається «для поляків південно-західного краю».

Уряд розумів, що найпевнішим способом ослаблення в краю небезпечного для нього політично польського елемента було б поліпшення долі селянської української маси, яка перебувала в кріпацтві в польських дідичів. Але зважитися на яке-небудь порушення святого принципу кріпацтва було для Миколи I найтяжче. Скоро по своєму вступі на престол у засіданні Державної Ради він заявив: «Я признаю, що в теперішній час всяка думка про увільнення селян була би злочинним замахом на загальний спокій і на добро держави». З часом цар Микола прийшов до переконання, що кріпацьку неволю селян треба якось скасувати; протягом цілого його тридцятьлітнього царювання безперервно засідали одна за другою п'ять таємних комісій, які виробляли різні проекти селянської реформи. Але до кінця свого життя Микола I так і не зважився на якийсь практичний крок у напрямі скасування кріпацької неволі.

В 1838 р. на посаду київського генерал-губернатора був призначений генерал Бібіков. Це був тип завязаного реакціонера, ворога всякої ліберальної думки, а в своїй адміністраційній практиці — яскравого сатрапа-самодура. Але це був чоловік розумний і енергійний. Він дуже скоро зрозумів ненормальність відносин у краї з погляду політичних інтересів Російської держави й постарався дещо зробити для поліпшення правно-економічного становища селян-кріпаків. Суворо, крутими поліційними заходами приборкував він польські політичні аспірації, але щоб позбавити польський елемент у краї твердо-го ґрунту, вважав за потрібне щось зробити для українців-кріпаків. Бібіков насамперед звернув увагу на численну дрібну шляхту, котра особливо жорстко пригнічувала селян, виступаючи як посередниця між дідичами та їх кріпаками в ролі управителів, довірених, орендаторів, і котра в часі повстання давала з-поміж себе головний контингент озброєних повстанців. Ще перед призначенням Бібікова уряд наказав провести ревізію прав на дворянство шляхти правобережної України. Бібіков енергійно взявся проводити цю ревізію й протягом 1840—1845 років особлива комісія під його безпосереднім проводом виключила з дворянського стану 64 000 шляхтичів, які не могли документами довести своїх дворянських

прав, і приписала їх або до селян (розуміється, вільних), або до міщан. Згодом, як каже Орест Левицький, ця колишня шляхта, примушена взятися до продуктивної праці на землі, майже вся змішалася з корінною українською лодністю, засвоївши її спосіб життя, мову й звичаї.

Далі Бібіков узявся до селян. В краї жила доволі численна категорія так званих скарбових селян. Це були ті селяни, що мешкали в маєтках, сконфіскованих у римо-католицьких монастирів або в дідичів, замішаних в повстанні 1830 р. Ці маєтки звичайно віддавалися в оренду, здебільшого шляхтичам або жидам. Орендарі дуже жорстко поводитися з селянами, стараючись видурити з маєтків якомога більше доходу. Бібіков звернувся до уряду з меморандумом, де яскраво змалював тяжке становище скарбових селян у руках орендаторів і запропонував перевести цих селян на становище так званих селян оброчних: це означало, що селяни мали бути обложені певним регулярним податком на користь скарбу, а поза тим їм лишалася свобода провадити своє власне господарство на державних землях. Бібікову вдалося перевести цю реформу й таким робом хоч частина селян була увільнена фактично від кріпацької неволі. Ще важнішим його кроком було заведення в 1847 р. так званих інвентарних правил. Суть тих правил полягала в тому, що встановлюється певний порядок відбування панщини й точно зазначалося число днів, які селяни мали працювати на своїх дідичів; усякі роботи понад ці установлені дні дідичі мусили оплачувати по затвердженій урядом таксі. Точно зазначався характер роботи чоловіків і жінок, причому брався на увагу й вік селян. Панщизняна робота в свята строго заборонялася. Всякі натуральні побори на користь дідичів касувалися. Були зроблені обмеження дідичівської самоволі щодо селянських шлюбів, права здавати селян у рекрути або засилати в Сибір. Панщизняні обов'язки були розкладені за місяцями цілого року й заборонено було переносити їх із зимових місяців на літні, або навпаки.

Розуміється, «інвентарні правила» не були ще увільненням селян від кріпацької неволі, але вони до певної міри охороняли особу й власність селянина від безконтрольної влади дідичів і справді трохи поліпшили селянське становище. Однак ці полегкості, що їх добився Бібіков для українських селян-кріпаків, були ослаблені зараз же після того, як Бібіков у 1852 р. уступив із своєї посади й на його місце був призначений ліберальний князь Васильчиков. При ньому були видані «доповнення» до інвентарних правил, котрі паралізували самі правила. В результаті, як каже історик тих часів, «ніколи утиски над селянами не були такі сильні, як саме в цей час».

Наслідком цих хитань урядової політики в селянському питанні був дуже нервовий, тривожний настрій селян. То тут, то там виникали розрухи, які звичайно дуже суворо придушувано збройною силою. Великі непорозуміння викликали й самі інвентарні правила, зредаговані дуже неясно. Селяни толкували їх на свою користь, а дідичі на свою. Наслідком цього селяни дуже часто відмовлялися зовсім виконувати панщину. Дідичі кликали поліцію й військо, й непокірних

дуже суворо карано. Новіший дослідник селянських розрухів на правобережній Україні нараховує 55 селянських бунтів за часи безпосередньо по заведенні інвентарних правил. Та найширші розрухи виникли весною 1855 р. в середній Київщині, охопивши 8 повітів, себто половину губернії. Ці розрухи, які мають в українській історіографії вже цілу літературу, здобули собі назву «Київської козаччини 1855 року». Вони виникли саме в тій місцевості, де ще збереглися живі спомини про козаччину й про колишню свободу. Тому гасло повороту до «козаччини» падало тут на надзвичайно підхожий ґрунт.

Весною 1855 р. російський уряд із приводу війни з Францією й Туреччиною видав маніфест, де всі піддані держави закликалися добровільно ставати в ряди війська для оборони батьківщини. Деякі загальні й неясні вирази маніфесту, виданого, очевидно, малозрозумілою українським селянам російською мовою й урочисто прочитаного по всіх церквах, дали селянам підставу думати, що це їх усіх священники пояснювали селянам, що вони мусять стати на оборону святої віри й батьківщини так, як колись предки їх, козаки. Селяни кинулися творити відділи, вимагали від священників, щоб вони привели їх до присяги на вірну службу й записували в козаки. Розуміється, всяка робота на панів була покинута, бо селяни були певні, що запис у козаки робить їх вільними людьми. Коли в деяких селах священники почали казати, що селяни невірні зрозуміли царський маніфест, що цар зовсім не думає про повернення всіх у козаки, то селяни били священників і казали, що ті ховають від них справжній царський маніфест, котрий усім дає волю. Для втихомирення розрухів були вислані військові відділи. Але селяни вчинили їм опір. Тоді були прислані сильніші військові відділи, опір селян був зломлений, і почалися жорстокі репресії. Тисячі селян, чоловіків і жінок були побиті на місці різками й кинуті в тюрму. Сотні пішли на заслання до Сибіру. Можна з певністю сказати, що спровокований народ заплатив за своє змагання до свободи потоками сліз і крові. Але бажана свобода вже наближалася. Її прискорила Кримська війна.

ЛІТЕРАТУРА

Миллеръ Д. Превращеніе малорусской старшины въ дворянство // Киевск. Стар. I—IV. 1897. С(тороженко) Н. Къ исторіи малоросійскихъ козаковъ въ концъ XVIII и въ началъ XIX вв. // Киевск. Стар. IV, VI, X—XII. 1897; Його ж: Малоросійське ополченіе 1812 г. // Чтения О-ва Нестора Лятописца. Кн. V. К., 1891. Павловскій И. Малоросійське козацьке ополченіе въ 1812 г. // Киевск. Стар. IX і X; 1906. Його ж: Малоросійські козацькі полки въ боротьбѣ съ поляками въ 1831 г. // Труды Полт. Губерн. Учен. Архивн. Комиссії. В. VII. Полтава 1909. Його ж: Къ исторіи Малороссіи во время генераль-губернаторства кн. Н. Репнина. Там же. В. I. Полтава, 1905; Його ж: Очеркъ дѣятельности малоросійскаго генераль-губернатора кн. А. Куракина (1802—1808). Полтава, 1914.

Свідзинський М. До історії козаччини 1812 р. // Наук. Збірник Харк. Наук.-дослідн. кат. іст. укр. культури. Ч. 5. Харків, 1927. Щербина В. Доля козаччини в Лівобережній Україні // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 100. Львів, 1930. Dembiński B. Tajna misja ukraińska w Berlinie г. 1791 // «Przegląd Polski». Т. 3. Kraków, 1896. Грушевський М. Тайна місія українця в Берліні 1791 року // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. IX. Львів, 1896. Горленко В. Къ исторіи южно-русского общества начала XIX ст. // Киевск. Стар., а також у збірці «Южно-русские очерки и портреты». К., 1898. Лазаревскій А. Преніе изыскатели малорусской старины // Киев. Стар. XII. 1894. (Яків Маркович): II, 1895 (Ол. Марто). Василенко Н. Къ исторіи малорусской исторіографіи и малорусского общества строю // Киевск. Стар. XI і XII. 1894. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. Пыпинъ А. Малорусская этнографія. Петербургъ, 1891. Єфремов С. Історія українського письменства. Ляйпціг, 1924. Петровъ Н. Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. К., 1884. Дашкевичъ Н. Отзвъ о сочиненіи г. Петрова // Отчетъ о 29 присужденіи наградъ гр. Уварова. Петербургъ, 1883. Єфремовъ С. Масонство на Україні // Наше Минуте. 1918. Кн. 3. Рибакъ Ів. 1825 рік на Україні // Україна. VI. 1925. Гермайн О. Рух декабристів і українство. Там же: Т. Слабченко До історії «Малоросійскаго Общества». Там же: Дорошенко Д. Князь М. Репнин і Д. Бантиш-Каменський // Праці Укр. Вис. Педаг. Ін-та ім. Драгоманова. Т. I. Прага, 1929. Оксман Ю. Одеське «гніздо змови». 1825 року // Прапор Марксизму. Харків, Т. I, 1928. Базилевич В. Декабристи на Україні, К., 1926. Декабристи на Україні // Збірник під редакцією С. Єфремова. Т. I. К., 1926. Т. II під редакцією Д. Багалія. К., 1930. Багалій Д. Декабристи на Україні // Збірник під редакцією Д. Багалія. Харків, 1926. Повстання декабристів на Україні // Збірник Наук.-Досл. катедри. Харків, 1926. Добровольський Л. Decembriana (огляд наукової літератури про декабристів) // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія, К., 1927. Мочулский М. Українська школа, умовини її появи в польській літературі // Україна. Кн. I—II. 1917. Козловскій Л. Польскіе романтики украинской школы // «Голосъ Минувшаго». М., Кн. VII і VIII. 1913. Wasilewski L. Seweryn Goszczński, Poznań 1923. Tretiak J. Bohdan Zaleski. T. 1—3. Kraków, 1911—1914. Франко Ів. Антін Шашкевич, король балагулів // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 47. Львів, 1902. Юровська Ол. Куліш і Грабовський. // Україна. Вересень, 1929. Гнатюк В. М. Грабовський і П. Куліш // Записки істор.-філол. відд. Укр. Акад. Наук. Т. XXI—XXII і XXIII. К. 1928—1929; Його ж: Падуро, Радесь і декабристи, Там же. Т. XVIII. Київ, 1928. Щурат В. Шевченко і поляки // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 119—120. Львів, 1917. Стороженко Н. Кирило-Мефодієвські заговорники // Киевск. Стар. 1906. II. Єфремов С. Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методіївського братства // Україна. Кн. 1—2. 1924. Зайцев П. Книги битія, як документ і твір «Наше Минуте». Кн. I. 1918. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. // Україна. Кн. 1—2. 1925. Гермайн О. Куліш і Костомарів як члени Кирило-Методіївського братства // Збірник Шевченко та його доба Т. I, К., 1925. Рихлік Є.

Славянофільство кирилометодіївців // Записки ніжинського ІНО. Т. VI. Ніжин, 1926. Возняк М. Кирило-Методіївське братство. Львів, 1921. Грушевський М. Матеріали до історії Кирило-Методіївського братства // Збірник пам'яті Шевченка. К., 1916, Левицькій О. Тревожные годы. Очерк из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западного края въ 1811—1812 гг. // Киевск. Стар. X і XI. 1891. XI і XII. Його ж: О положеніи крестьянъ Юго-Западного края во второй четверти XIX в. Там же. VII — VIII. 1906. Каманинъ Й. Послѣдніе годы самоуправленія Киева по Магдебурскому праву. Там же. V, VIII, IX. 1888. Иконниковъ В. Киевъ 1654—1855 гг. Там же. IX — XII. 1904. Прокопович В. Київська міліція. // Наше Минуле. 1918. Клебановскій І. П. Къ исторіи польскаго возстанія въ Юго-Зап. краѣ въ 1831 г. // Киевск. Стар. VI. 1905. Ясинскій М. Волненія крестьян кievской губерніи въ 1855 г. // Чтенія О-ва Нестора-Л тописца. Кн. IV. К., 1890. Лебединцев П. Записки о козацѣхъ 1855 г. // Киевск. Стар. VII — VIII. 1900. Томашівський Ст. Київська козаччина 1855 року. Львів, 1902. Добровольскій Л. З київської козаччини 1855 // Укр. Наук. Збірник. Т. I. М., 1915. Шамрай С. Київська козаччина 185 р. // Записки Іст. Філ. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. 20. К., 1928. Василенко Н. Крестьянскій вопросъ въ Юго-Западномъ краѣ при Николаѣ I и введеніе инвентарей // Великая Реформа. Т. IV. М., 1911. Корнилович М. Бібіковські інвентарі // Український Архів. Т. I. К., 1926.

XIV

ПОЖВАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В РОСІЇ ПІСЛЯ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. НАРОДНИЦТВО Й ХЛОПОМАНСТВО. РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСТВА В РОСІЇ. ГАЛИЧИНА ПІД АВСТРІЄЮ. СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ. ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. 1848-й р. МОСКВООФІЛИ Й НАРОДОВЦІ. ВЗАЄМИНИ З УКРАЇНОЮ НАДДНІПРЯНСЬКОЮ

Крах Росії в Кримській війні був крахом цілої державної системи царя Миколи I. Бюрократично-поліційне господарювання в краю не витримало того рйозного іспиту, яким була війна з коаліцією європейських держав. Росія виявилася дуже слабо підготовленою до війни. Не було ніякої комунікації. Інтендантура виявила свою повну нікчемність. Армія, вихована на бездушній, формальній дисципліні, билася хоробро, але була позбавлена доброго проводу й несла страшні жертви в боях. Технічне озброєння було відсталим у порівнянні з ворогами. Військові невдачі й страшні втрати в людях почали хвилювати громадянство. Цар Микола не виніс сорому за погром своєї армії й цілої системи — й отруївся. Престол перейшов у 1855 р. до його сина Олександра II, вихованого в ліберальному дусі відомим російським поетом Жуковським. Російське громадянство з піднесенням вітало нового царя, сподіваючися від нього реформ і зм'ягчення суворого режиму попереднього царювання. І це зм'ягчення наступило якось само собою ще раніше, ніж уряд видав якісь розпорядки або закони. Преса заговорила мовою, якої вона не знала до цього часу, й голосно почала заявляти про потребу реформ. Оживилася література, люди взагалі стали сміливіше себе почувати й говорити. Олександр II скоро по своєму вступі на престол дав амністію членам Кирило-Методіївського Братства, і всі видатніші діячі братства: Костомарів, Куліш, Білозерський і Шевченко зішлись у Петербурзі, де був зорганізований на той час духовний центр українського національного руху.

Загальне піднесення руху, яке обхопило освічені круги в цілій Росії, торкнулося також і українського громадянства. Вся увага кращих представників українського громадянства була звернута на сподівану емансипацію селян від кріпацької неволі. В порівнянні з проблемою кріпацтва відступали на другий план усі інші питання. Як російська, так і українська література працювали в тісному контакті між собою, що торкалося боротьби з кріпацтвом. Російські

журнали містили твори української поезії Шевченка, а великий російський письменник Тургенєв переклав російською мовою «Народні оповідання» Марка Вовчка, які були одним суцільним актом обвинувачення проти кріпацької неволі. Народ і його доля стають у центрі всіх помислів української інтелігенції, вже підготовленої романтизмом до ідеалізації народу як носія високих моральних основ життя. Кріпацтво уявляється як велике соціальне зло, як найбільша несправедливість, яку треба чимшвидше усунути. Ці ідеї лягають в основу цілого нового напрямку, який виявився однаково серед російського й серед українського громадянства й який трохи пізніше прийняв назву «народництва».

На Україні народництво прибрало яскравий національний відтінок. Для українських народників простий народ був носієм не тільки високих моральних прикмет, яких, мовляв, уже давно бракує освіченим класам, але також і єдиним представником української національності, — в протилежність зросійщеному панству. Тому для українських народників наближення до народу, до його мови, до його поезії було разом і поворотом до своєї національності. Народники починають критично ставитися до своєї національної минуштини, до гетьманських часів, поскільки ті часи привели до поневолення народної маси. В їх очах героями є лише ті козацькі провідники, які дійсно боролися за народну волю й яких за те зберегла в своїй пам'яті вдячна народна маса. Таким поборником демократичних і народолюбних ідеалів представлялося Запоріжжя, про яке збереглося стільки народних пісень і переказів. Народники поривають із історичною традицією української державності й національне відродження бачать у тому, щоб інтелігенція повернулася, як вони казали, до народу, засвоїла його мову, перейнялася його інтересами й ідеалами, віддала себе цілком на службу народним інтересам.

Але поки що цей народ перебував у кріпацькій неволі, й тому вся енергія українських народників була звернута на те, щоб підготувати умови до скасування кріпацтва, щоб переконати уряд і громадянство в необхідності цього скасування. Заразом ішла діяльна праця над тим, щоб підготувати літературу для народу, який мав стати вільним, розвинути народну українську мову до такого ступеня, щоб вона могла стати знаряддям просвіти й науки. Так само йшла праця над вивченням минулого й сучасного життя народних мас, особливо щодо опублікування пам'яток усної поетичної творчості народу.

Духовним осередком українського національного руху й його новим народницьким змістом став спочатку Петербург. Тут засновується українська громада, головну роль в якій грали Костомарів і Куліш. Багаті українські поміщики Тарновський і Галаган дали Кулішеві кошти для заснування української друкарні й організації видавничого руху. В Петербурзі виходить ціла низка дуже важних українських видань: «Записки о Южной Руси» Куліша й його історичний роман «Чорна Рада», альманах «Хата», твори Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, проповіді Гречулевича й багато інших. Після довгих безуспішних спроб добитися дозволу на видан-

ня українського журналу В. Білозерському вдалося дістати в кінці 1860 р. дозвіл на видання в Петербурзі українського місячника «Основа», який виходив протягом 1861—1862 роках, зробившись головним органом українського руху. На самій Україні також почали засновуватися «Громади» — в Полтаві, Чернігові, Харкові. В Києві постала в 1860 р. спочатку студентська громада, а потім і загальна. Громади дбали про організацію українських шкіл, видання й розповсюдження українських книжок, улаштовували українські театральні вистави, концерти, звіти і взагалі старалися поширити українську національну свідомість серед усіх кругів громадянства. Тоді увійшло в моду серед інтелігентної молоді ношення народної одежі як українського національного убрання, співання народних пісень, уживання української мови в розмові. В Чернігові в 1861—1863 роках виходив український тижневик «Чернігівський Листок» під редакцією поета-байкаря Л. Глібова. По всіх важніших українських містах почали виходити українські книжки, особливо підручники для народних шкіл і взагалі для народного читання. Головна увага українського громадянства була зосереджена попервах навколо справи увільнення селян із кріпацької неволі.

Вперше урядово заявив про селянську реформу сам цар Олександр II у Москві весною 1856 р.: приймаючи представників дворянства, цар сказав їм, що він не має наміру скасувати кріпацтво негайно, але вважає, що це треба зробити неминуче, бо краще скасувати кріпацтво зверху, ніж дочекатися до того часу, коли воно почне скасовуватися само собою знизу. І цар радив дворянам добре поміркувати над способом проведення реформи. Властиво практична підготовка реформи почалася з заснування в кінці 1856 р. спочатку таємного комітету, який мав в'яснити питання про реформу «повітаєнного комітету, який мав в'яснити питання про реформу обміркольну, без крутих і різких переворотів, по докладно й пильно обміркованому наперед плану». Уряд довго вагався, не знаючи, як узятися за діло. Він то дозволяв обмірковувати проекти реформи в пресі, то забороняв. У 1857 р. дворяни литовської і білоруських губерній (Ковенської, Віленської й Городенської) звернулися до уряду з заявою, що вони готові покласти кінець кріпацьким відносинам шляхом добровільного порозуміння з селянами. Цар у своїм указі 20 листопада 1857 р. похвалив литовсько-білоруських поміщиків за їх бажання «увільнити селян від кріпацької залежності» й звелів заснувати в кожній із трьох губерній особливі комітети для обміркування програми реформи. По зразку цих комітетів почали організуватися комітети й по інших губерніях, а на початку 1858 р. таємний головний комітет був зроблений явним і вже одверто зайнявся підготовкою реформи. Літом 1858 р. при Головному Комітеті була заснована спеціальна Редакційна Комісія, яка зайнялася систематичним зводом усіх проектів, які вироблялися на провінції губернціальними комітетами. До цієї комісії були закликані також два видатні українські діячі, поміщики Чернігівської губернії Василь Тарновський і Григорій Галаган, які працювали в своєму губернальному комітеті й енергійно обстоювали інтереси селян.

Як у головному Комітеті, так і в редакційній Комісії розпочалася

завзята боротьба між представниками двох напрямків: один обстоював інтереси поміщиків і намагався провести реформу так, щоб селяни дістали якнайменше землі й заплатили за неї поміщикам якнайдорожче: другий обстоював інтереси селян. Спочатку головою редакційної комісії був генерал Ростовцев, щирий прихильник ліберальної реформи, яка мала наділити селян можливо більшим наділом землі. Йому дуже помагав міністр внутрішніх справ Мілютин. Але коли на початку 1860 р. Ростовцев помер, цар на його місце призначив оборонця поміщицьких класових інтересів графа Паніна, якому вдалося значно обтягти проект, виготовлений Ростовцевим. Вкінці реформа була опрацьована, прийнята Державною Радою й проголошена в формі царського маніфесту з 19 лютого 1861 р.

Увільнення селян із кріпацтва мало наступити не відразу, а ступнево, протягом двох років. Селяни діставали у свою власність землю, на якій вони раніше працювали в поміщиків, за певний викуп, який мали сплачувати протягом 20 років. Розмір землі, яка припадала на кожну мужеську душу, був установлений різно, в залежності від якості землі й характеру господарства. З цього погляду губернії лівобережні й правобережні були виділені в особливі групи. Але розмір наділу землі в загалі був зменшений на 40 %, на Чернігівщині на 25 %, у Харківщині на 31 %. Взагалі земля була оцінена дорожче від дійсної вартості й селяни переплатили принаймні на 45 % більше, ніж мусили б по справедливості заплатити. Розмір наділу на одну душу мужеського полу був установлений для українських губерній пересічно в $4\frac{1}{2}$ десятини (він хитався від $2\frac{3}{4}$ до 6 десятин). Ціла категорія селян так званих «дворових», тих, що були в свій час відірвані від хліборобської праці і взяті поміщиками для різних домашніх послуг, зовсім не одержали ніякої землі й повинні були записатися до міщанського стану. Взагалі селяни, хоча ставали особисто вільними, не діставали тої суми громадських прав, із яких користали інші верстви російського суспільства. Вони були поставлені під особливу опіку провінціальної адміністрації, були зв'язані в своїх рухах волею тієї сільської громади, до якої кожний був приписаний: нижчий сільський суд мав право карати селян різками, тимчасом як для інших громадян тілесна кара була скасована.

Селяни не були вдоволені з суті реформи й особливо з способу її проведення. По багатьох місцевостях Росії, в тім числі і на Україні відбували розрухи й нерідко реформу доводилося здійснювати за допомогою військової сили. Не була зовсім задоволена з реформи й радикальніша частина інтелігенції. Та все-таки колишнє примітивне рабство було скасоване й перед освіченими кругами громадянства ставало тепер завдання поширити серед увільненої з кріпацтва сільської маси освіту, розвинути її політичний виднокруг, допомогти їй стати свідомими громадянами держави. Це було тим більше на часі, що уряд заповів реформи адміністрації, суду й запровадження земської й міської самоуправи. Головна увага була звернута на поширення серед народних мас освіти: на створення популярної

літератури, на видання підручників та на організацію школи. На цьому полі за розмірно короткий час було чимало досягнуто. Куліш зорганізував у Петербурзі видавництво народних книжок і шкільних підручників. Костомарів організував публічний збір грошей на цю мету. Почали організовувати школи; для дорослих улаштовувано освітні курси по неділях, через що й самі школи здобули загальну назву «недільних» шкіл. Їх улаштовували й по містах і по селах. Багато студентів пішли простими народними учителями по селах, інші брали посади сільських писарів, знов же інші продавали по ярмарках книжки. Це був початок того «ходження в народ», яке пізніше прибрало характер соціал-революційної пропаганди. Але спочатку в діяльності цих студентів і взагалі інтелігентів, які відмовлялися від продовження своєї науки, від кар'єри, часом поривали з своїми близькими, щоб віддати всі сили на служіння народові, не було ніякої революційної мети, а тільки бажання піднести культурний рівень мас.

Одначе провінціальна адміністрація, а часом і поміщики підозріло ставилися до таких просвітителів. Особливо поміщики на Правобережжі з великим недовірям ставилися до культурно-просвітньої діяльності серед народу, до поширення українських популярних брошур і підручників. Вони засипали російську адміністрацію доносами на «хлопоманів», — так охрестили вони людей, які захоплювались інтересами «хлопів», обвинувачуючи їх у соціал-революційній пропаганді, й добилися, наприклад, того, що деякі українські книжки було заборонено продавати на правобережній Україні, тимчасом як вони зовсім вільно продавалися на лівому березі, в сусідніх Полтавській і Чернігівській губерніях.

Але культурний український рух скоро знайшов собі й ідейних противників. Спочатку російське громадянство й російська преса прихильно ставилися до української літератури й до українських національно-просвітніх змагань. Російські журнали обох головних напрямків, так званих «западників» і «слов'янофілів», охоче друкували на своїх сторінках твори українською мовою або статті в обороні прав української мови на самостійний літературний розвиток, розвідки з поля української історії або етнографії. В українцях вони бачили союзників і товаришів у ділі виборення емансипації для кріпацької маси. Але вже в 1861 р. відносини почали мінятися. Розвиток української літератури й зріст української культурно-національної діяльності почав тривожити націоналістичні великоруські круги, які підпорядкування всіх слов'янських народів Росії, або, вживаючи вислову російського поета Пушкіна, стояли за те, щоб «усі слов'янські потоки злилися в російському морі». На сторінках слов'янофільських, а потім і чисто консервативних видань почали лунати голоси, що українська мова це ніяка мова, а тільки діалект, і що нема ніякої потреби творити якусь окрему українську літературу; що просвіта українських народних мас українською мовою доведе тільки до відчуження їх від загальноросійського життя. Знов же таки з польського боку почувалися голоси, що українці не

мають підстав для самостійного національного розвитку, бо українці належать до польського племені й українська мова це тільки діалект мови польської; український національний рух ці польські публіцисти виставляли як наслідок чисесь сторонньої інтриги, спрямованої на шкоду польським інтересам, щоб ослабити польський елемент на правому березі Дніпра, який вони виставляли чисто польським краєм. Навіть жиди виступили проти українського руху, добачаючи в ньому небезпеку державного сепаратизму.

Український орган «Основа» енергійно відбивав ці атаки на всіх фронтах. Костомарів і Куліш у блискучих статтях боролись як із великоруським високодумством і нетерпимістю, вбачаючи в них темну спадщину старих московських часів, так і з претензіями поляків до українських земель. Збиваючи закиди сепаратизму, редакція «Основи» формулювала українську національну програму в дуже скромних домаганнях свободи літературного розвитку й народної школи та просвіти, підкреслюючи свою строгу державну лояльність і навіть брак яких би то не було політичних аспірацій. Костомарів переніс спір на сторінки заграничного журналу «Колокол», видаваного емігрантом Герценом у Лондоні; в своєму листі до редакції «Колокола» Костомарів так сформулював тодішні українські бажання: українці дякують цареві Олександрові II за його наміри увільнити кріпаків (лист був видрукуваний у «Колоколі» на початку 1860 р.) й просять лише, щоб він визволив народ не тільки по імені, але щоб народ користувався перед законом рівними правами з дворянством, бо інакшої свободи уперта в своїх старих переконаннях Україна не розуміє. «Ми бажали би крім того, каже далі Костомарів, щоб уряд не тільки не перешкаджав нам, українцям, розвивати свою мову, але щоб він поміг нам у цій справі й видав розпорядок, щоб у школах, котрі, як він сам заявив, будуть заведені для нашого народу, викладано предмети рідною, зрозумілою йому мовою, а не урядовою російською, бо інакше український народ буде виучувати тільки слова, але не розвивати свої знання. Більше ми не будемо жадати й домагатися для себе властиво нічого, крім спільних із усією Росією бажань. Навпаки, ми бажали б, щоб усі інші славяни злучилися з нами в один союз, навіть під берлом російського царя, коли той цар стане володарем вільних народів, а не всепожираючої татарсько-німецької московщини. В майбутньому слов'янському союзі, в який ми віримо й якого сподіваємося, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою з захованням єдності, заснованої не на згубній мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправності й своєї власної користи». Цей нарис української програми закінчує Костомарів енергійною апострофою до росіян і поляків: «Нехай же ні росіяни, ні поляки не визнають, своїми земель, заселених нашим народом!»

Українсько-російських і українсько-польські суперечки загострилися з того моменту, як поляки почали готуватися до повстання проти Росії, яке вибухло в 1863 р. Підготовка цього повстання, яка велася також і на правобережній Україні й мала своїм осередком

Київ, сприяла між іншим появі одної громадської течії, яка значно зміцнила український рух. Я вже згадував про романтичне українофільство серед польської шляхти на Правобережжі й про так звану українську школу в польській літературі. З цього платонічного українофільства виросла в кінці 50-х років течія, котра українське національне питання поставила й розв'язала для себе зовсім радикально, — просто покинувши польський національний табір і перейшовши до українського. Ця течія виникла серед освіченої шляхетської молоді Київщини й Волині, яка вчилася в Київським університеті. Вона мала своїх попередників і ідейних батьків у представниках літературної української школи, але ще більший вплив мали на неї демократичні й радикальні ідеї, які ширилися із-за кордону емісарами польських революційних організацій і які взагалі доходили на Україну з Західної Європи. Вже скоро після погрому польського повстання 1830—1831 років проявився серед польської шляхти на правому березі Дніпра своєрідний рух, який дістав назву «балагульства». Це була свого роду демократична реакція шляхти проти панської пихи магнатів, це був романтичний лорив протесту проти умовних форм життя та перестарілих поглядів і понять; вона сполучувалася з ідеалізацією козащини як ідеалу вільного демократичного ладу, й виявлялася в змаганні наслідувати простоту відносин селянського життя, в уживанні народної української мови, в ношенні народної одежі, співанні народних пісень і т. д. Балагули при всіх своїх крайностях і дивацтвах усе-таки будили думку про Україну, про якісь старі українські традиції. Під впливом соціал-революційних ідей, які приходили з заходу, в 50-х роках серед студентської молоді з-поміж шляхти виникла реакція проти балагульства в формі так званого хлопоманського руху. Хлопомани прийняли симпатії балагулів до українства, але вони осуджували пияцтво й розпущеність балагулів і вимагали поважного ставлення до життя: вони говорили про потребу емансипації кріпацької маси, про демократизацію суспільних відносин та про активне служіння народу, щоб загладити гріхи своїх батьків і дідів перед цим народом. Хлопомани в цьому зовсім сходилися з лівобережними народниками. Коли з початком 60-х років серед польської студентської молоді в Києві почалась активна підготовка повстання, хлопомани не схотіли брати в ньому участі, заявляючи, що це повстання не обіцяє нічого доброго українським народним масам, бо ведеться під старими недемократичними гаслами, що місце кожного справжнього сина місцевого краю — не в польському шляхетському таборі, а серед українського сільського люду, якому це повстання чуже й непотрібне. Коли спір дуже загострився, група хлопоманів під проводом Володимиром Антоновича зробила сміливий крок, оповістила себе урядовцями, вийшла з польських студентських організацій і разом із студентами з лівого берега заснувала окрему українську громаду. На закиди з польського боку в зраді і ренегатстві Антонович відповів на сторінках «Основи» своєю знаменитою «Сповіддю». Він заявив у ній, що шляхтичі-поляки, які живуть на Україні, мають перед судом своєї власної совісті тільки два виходи: або полюбити народ, серед

низзя», яке лише в XIV ст. опинилося в руках молдавських господарів. Новий край, названий Буковиною, був заселений у північній своїй частині українським, а в південній мішаним українсько-румунським населенням. Молдавський господар протестував проти австрійської окупації, але його зверхник, султан турецький, дав у 1775 р. свою згоду, й молдавські протести нічого не помогли. Якийсь час Буковина управлялася військовою владою, а в 1786 р. її прилучено до Галичини, в злуці з якою вона перебувала до 1849 р., коли її відокремлено в особну провінцію.

Як Галичина, так і Буковина прийшли під владу Австрії в дуже занедбаному стані, як економічному, так і культурному. Вищі верстви українського народу в Галичині були спольщені, на Буковині зрумунізовані. Уніатське духовенство в другій половині XVIII ст. значно підупало й матеріально й духово. Нижче духовенство було темне й матеріально незабезпечене. Звичайним джерелом прожитку сільського священика був ґрунт двоспряжного селянина, та ще на цьому ґрунті сиділа вдова й діти попереднього священика. В деяких місцях священики повинні були робити панщину, і в 1777 р. австрійський уряд мусив видати наказ, яким забороняв виганяти попів і дяків на панщину. Хоч уніатське духовенство, так само, як і народні маси, міцно держалися свого східного греко-католицького обряду як єдиного заборона рущини, але навіть серед найбільш освічених і свідомих представників духовенства помітний був загальний упадок духу й зневіра. Австрійський уряд сам спостеріг тяжкий стан уніатського духовенства і вжив заходів до поліпшення його долі. Насамперед він подбав за піднесення його освіти. Дві духовні семінарії для греко-католицького духовенства у Львові й Перемишлі, які існували ще за польських часів, давали дуже невисоку освіту. Австрійський уряд заснував у 1774 р. у Відні при церкві св. Варвари т. зв. «*Barbareum*», семінарію для уніатського духовенства, перенесену в 1784 р. до Львова, де вона стала генеральною семінарією для всіх греко-католиків Австро-Угорської держави. Поліпшено й матеріальне та правне становище духовенства, що дуже піднесло його дух і сприяло пробудженню ідейних змагань серед його кращих представників.

Взагалі австрійський уряд звернув серйозну увагу на становище шкільної справи в краю, особливо на народне шкільництво. Середня освіта в Галичині знаходилася цілком у руках монаших орденів — єзуїтського, василіанського й піярського, які мали в східній Галичині десяток середніх шкіл, де наука велася латинською й польською мовами. Австрія переіменувала їх на державні гімназії з німецькою мовою навчання; тільки в 1815 р. заведено було й вивчення польської мови. Число середніх шкіл почало зростати, а в 1808 р. відкрито першу гімназію в Чернівцях на Буковині. Важніші були заходи на полі народного шкільництва, де як у Галичині, так і на Буковині панувала повна темрява. Вже в 1774 р. заведено три роди народних шкіл: 1) однокласові «парафіяльні», з наукою рідною мовою, 2) трикласові «тривільні» й 3) чотирікласові «нормальні»

з наукою німецькою мовою. Як «рідна мова» була допущена й українська, властиво церковно-слов'янська з українською вимовою.

У кінці 1784 р. у Львові засновано університет із чотирьох факультетів, із викладами німецькою, а на богословському відділі — латинською мовою. Бажаючи швидше підготувати кадри освічених священиків і урядовців, австрійський уряд заснував у 1787 р. у Львові провізоричний філософський і богословський інститути спеціально для українських студентів, т. зв. «*Studium Ruthenum*», який проіснував до 1809 р. В цьому інституті наука мала викладатися «руською», себто українською мовою того часу. На професорів інституту, який своїми викладами вповні відповідав університетському навчанню, покликано не тільки уродженців Галичини, але також і кількох русинів із Закарпаття. «*Studium Ruthenum*» мало велике значення для культурного розвитку Галицької Русі, виховавши кадри освіченого духовенства, з якого вийшло чимало видатних учених і громадських діячів. На Буковині засновано спочатку в Сучаві духовну школу, перенесену в 1789 р. до Чернівців, у 1818 р. цю школу скасовано й аж тільки в 1827 р. засновано богословський ліцей, який проіснував до 1875 р., коли в Чернівцях засновано німецький університет із трьох факультетів: філософського, богословського й правничого.

Особливу увагу мусив австрійський уряд звернути на економічне становище краю й на соціальні відносини в ньому, головню на стан сільського населення. Передовсім вирішив він з'ясувати масткові відносини в краю, і вже в кінці 1772 р. вийшов «патент» (наказ) про складення інвентарів, на основі яких патентом 1775 р. заведено т. зв. рустикальний податок від землі. Ще раніше австрійський уряд скасував обов'язок шляхти служити в посполитому рушенні, замінивши його грошовою контрибуцією. Марія-Тереза патентом з 1775 р. наказувала панам по-людськи поводитися з «хлопами» й не вимагати від них більше понад те, що стояло в інвентарях. Але цей патент мав більше платонічне значення. За Марії-Терези все залишилося ще по-старому: нова ера наступила за Йосифа II (1780—1790), яскравого представника так званого освіченого абсолютизму. Йосиф II був натхненний бажанням зробити якнайбільше добра для своїх підданих. «Поняття Йосифа, — каже один англійський історик, — про соціальні й релігійні реформи були настільки передові, що найсміливіші новатори Франції майже нічого не могли додати до них десять років пізніше». Але в своєму змаганні радикально реформувати життя своєї різноплеменної монархії Йосиф зовсім не рахувався ані з національними особливостями окремих народів, ані з їх традиціями та звичаями, в яких бачив лиш пересуди та забобони. Він скрізь заводив централізм в управі, а в обсягу культурного життя — панування німецької, не рахуючися з місцевими мовами. Він закрити монастирі, а з їх майна утворив т. зв. «релігійний фонд» для добродійних цілей. Забороняв церковні процесії й паломництва, скасував усі привілеї при виплаті земельних податків, видав наказ про релігійну толеранцію, зреформував університети, надавши їм світський характер; але маючи на увазі лише добро своїх підданих,

він озброїв проти себе всіх, хто звик до старого укладу життя, хто був прив'язаний до релігійних обрядів, до своїх національних особливостей, і в опозиції до цесаря-реформатора об'єдналися найрізнірідніші елементи населення й цілі краї. За місяць до своєї смерті (в лютому 1790 р.) Йосиф мусив узяти назад усі свої розпорядки, якими були скасовані старі установи в державі.

Але в житті української сільської маси Йосиф заслужив собі добру пам'ять. Заявивши весною 1781 р. про свій намір «скасувати в цілій державі підданське невільництво й завести умірковане підданство», він видав у кінці року (спеціально для Галиччини 5.IV.1782 р.) свій знаменитий патент, який зберігаючи ще панську юрисдикцію над селянами, давав селянам право женитися без дозволу пана й віддавати своїх дітей до ремесла або до школи, дозволяв їм шукати собі заробітку, де хто хотів, діставши відпустку від пана, яку той мусив дати безплатно. Ще перед виданням цього патенту панщина була обмежена законом до 30 днів. Далі пішли патенти, які ще більш облегшували становище селян, увільнюючи їх почасти від кріпацької залежності й від усяких докучливих податків та обов'язків. Був зреформований і поміщицький суд: хоча пани й залишилися суддями, але мали скласти для цього особливий іспит, а хто не склав іспиту, мусив утримувати своїм коштом особливого суддю, так зв. юстиціарія або мандатора. Сільські громади діставали право вибирати своїх «пленіпотентів» — заступників на суді. Патентом із 1785 наказано скласти кадастр і, коли за 4 роки його закінчено, патент із 1789 р. установив нове оподаткування по принципу, що ґрунт має служити хліборобові передовсім на його прожиток; тільки з того, що залишалось йому понад те, одну частину брала держава, а другу дідич. В процентовому відношенні це виглядало так, що 70 % мало лишитися селянинові, 12 % державі, а 18 % дідичеві (як вартість панщини і всіх кріпацьких податків). Податок на державу мав стягати не пан, а вїйт, і передавав урядовцеві; коли взяти на увагу, що до того часу пани брали собі 80 % прибутків селянина з його господарства, залишаючи йому лише 20 %, то легко зрозуміти, яку бурю незадоволення серед поміщицької верхівки викликав цей патент. За ним пішов уже зовсім революційний патент про заміну всякої панщини грїшми, але він не був уведений у життя, бо незабаром Йосиф II помер.

За його наступника Леопольда II (1790—1792) наступила певна реакція. Проте, хоч Леопольд і не був таким щирим прихильником емансипації селян, як його брат, але все ж він був настільки ліберальний, щоб відхилити бажання поміщицької верхівки — скасувати всі реформи Йосифа II й повернути старі порядки. Він тільки скасував патент про заміну панщини грїшми, але наказував адміністрації стежити за тим, щоб шляхта не робила перепон селянам, які б хотіли за викуп увільнитися від панщизняних обов'язків. Та цесар Леопольд скоро помер, а його син і наступник Франц II (1792—1835) зовсім занедбав справу селянської реформи. За його панування почалася справжня реакція на всіх полях суспільного життя. Тимчасом для Австрії наступили дуже тяжкі часи

через постійні війни з Францією. Ці війни зовсім зруйнували народне господарство Австрії, яке було захитане ще з часів Семилітньої війни, й привели її до страшного банкрутства. Випущені в величезній кількості паперові гроші довели до знецінення австрійської валюти, що повело за собою руїну або банкрутство багатьох приватних людей і не давало змоги встановити якусь рівновагу в державних фінансах. При таких обставинах уряд не дуже поспішав і з селянською реформою, боячися нових економічних потрясінь, і справа скасування панщини завмерла надовго. Економічне становище селян погіршилося від часу заведення в 1821 р. ґрунтового податку на основі нових інвентарів 1819 р., коли було допущено багато надужити при означенні приналежності лісів і випасів, позаписуваних майже скрізь за дідичами. З цього постали безконечні процеси, причому селяни покликалися на старі Йосифові інвентарі, а пани на інвентарі з 1819 р. — й вигравали процеси. Багато сіл було внаслідок цього зруйновано економічно.

Реформи за австрійських часів, хоча й проваджені бюрократичним способом і не доведені до кінця, підняли дух українського народу. Серед духовенства починають з'являтися люди, які вже свідомо виступають в обороні прав української народності, домагаються пошанування її мови в письменстві й житті. Серед них визначився Іван Могильницький, канонік перемиський, який обороняв права української мови в школі. Однак він, як і більшість освічених людей того часу, був прихильником старої книжної мови, хоча вже був знайомий із першими великоукраїнськими виданнями. Коло єпископа Івана Снігурського в Перемишлі згуртувався в 20-30-х роках цілий гурт учених і патріотично настроєних священників: Йосиф Левицький, автор граматики української мови (1834); Йосип Лозинський, етнограф і філолог, історик Антін Добрянський, Іван Лаврівський та інші.

Та найбільший вплив на початок національного відродження українців в Австрії справили ідеї романтизму й слов'янського відродження, які ширилися серед чехів та поляків, і, нарешті, безпосереднє знайомство з творами нової української літератури в Росії, з українськими етнографічними й історичними виданнями. Піонерами національного відродження Галичини судилося стати трьом вихованцям Львівської семінарії, так званій «руській трійці»: Маркіянові Шашкевичеві, Іванові Вагилевичеві й Якову Головацькому. Всі вони були діти священників і самі стали священниками. Ще на шкільній лаві захопилися вони ідеєю відродження слов'янських народів і під впливом українського письменства в Росії задумали працювати над відродженням української народності в Галичині, бажаючи оперти його на духовному зв'язку з Україною наддніпрянською, з її багатою національно-історичною традицією. В 1837 р. Шашкевич видав збірник «Русалка Дністрова», першу книжку в Галичині народною українською мовою. Ця книжка, дарма, що її скоро по виході уряд конфіскував, справила велике враження на молодь. Як писав пізніше Головацький, цієї книжкою Шашкевич «запалив вогонь, котрий лише гробова персть загасити

може, спас народ від загибелі й отворив очі кожному письменному чоловікові, в котрого лишилося ще незіпсоване руське серце, показав йому його положення й обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповнити». Члени «Трійці» збирали народні пісні й публікували їх, писали статті до чеських, польських і німецьких часописів про життя й побут українського народу, стараючися викликати зацікавлення серед своїх і чужих. Піонерам національного відродження довелося працювати серед тяжких і несприятливих умов. В Австрії панувала з часів віденського конгресу загальна політична реакція. Поліція і цензура пильно стежили за кожною новою думкою й немилосердно нищили в самому зародку. Особливо підозріло ставилася влада до проявів національного пробудження серед слов'янських народів, добаваючи в них загрозу для спокою й цілості держави. Тому й «Русалка Дністрова» не могла проявитись у Львові й хоч вийшла аж у Будапешті, але була скоро по виході конфіскована. Спеціально в Галичині уряд боявся польських конспірацій та польської революційної пропаганди, яка знаходила собі відгук серед української школьної молоді. Саме українське громадянство, представлене на ті часи майже виключно духовенством, було строго консервативне; воно почувало вдячність до австрійського уряду за свою емансипацію й держалося дуже стримано супроти всяких нових і ліберальних ідей. Серед деяких представників старшого покоління, які хоч і любили свою галицьку «Русь», але не бачили можливостей на піднесення її з упадку власними силами, все більше вкорінювалася думка, що єдиний порятунок для тої Русі — опертись на могутню Росію й, замість творити власне письменство й культуру на основі народної мови, прийняти готову, розвинену мову російську з її багатим письменством. У цих поглядах їх зміцняли зв'язки з російськими вченими слов'янофільського напрямку, особливо з московським професором Погодіним, які прислали їм російські книжки, листувалися з ними й твердили їм про єдність усіх «руських» племен. Це був початок так званого москвофільства в Галичині, корінь якого лежав у зневірі у власні сили й захопленні примарою великої й потужної Росії, яка, мовляв, визволить і ущасливить усі слов'янські народи. При таких настроях галицького громадянства зусилля «руської трійці» збудити зацікавлення до своєї народності, спонукати до практичної праці на користь народних мас знаходили дуже небагато відгуку. Шашкевич зламався під тягарем несприятливих обставин і вмер передчасно. За ним пішов і Вагилевич, зламавшись морально задовго до своєї смерті. Один Головацький виявив значну відпорність і встояв на життєвому шляху. Талановитий етнограф, філолог і добрий публіцист він виступив у 1847 р. в одному німецькому журналі з гаряче написаною статтею, в якій змалював становище українського народу в Австрії й Росії, докоряв галицькому суспільству за його байдужість до національної справи й накладав цілу програму, як піднести політичне, культурне й економічне становище українського народу в Австрійській державі. Ця стаття справила велике враження на галицьке громадянство, розвинула його й спонукала до певних заходів на літературно-гро-

мадському полі. Але перше, ніж ці заходи здійснилися, вибухла в Відні революція 1848 р. й відкрила широке поле для політичної діяльності, перед тим строго забороненої.

Ще за кілька літ до революції оживилася в Галичині діяльність польських революціонерів, які під проводом генерала Мерославського почали готувати збройне повстання для відбудови Польської держави. Австрійський уряд, щоб паралізувати діяльність революціонерів, став через своїх агентів нацьковувати селян на дідичів, і в 1846 р. в західній Галичині коло Тарнова польські селяни кинулися бити своїх панів, які нібито йшли проти цісаря, що стояв за селян. У східній Галичині було тихо, але народ явно стояв за цісаря. Австрійська адміністрація оцінила ці настрої народу й спонукала уряд перевести остаточне скасування панщини, що й було проголошено патентом 16 квітня 1848 р. Основою реформи був викуп селянських ґрунтів державою, якій селяни мали сплачувати протягом 40 літ, починаючи з 1858 р., за те й дідичі звільнялися від усяких обов'язків щодо своїх колишніх підданих — заступати їх у суді, допомагати в тяжких випадках і т. п. Наслідком реформи в східній Галичині повстало близько 375 тис. вільних селянських господарств. Та при проведенні реформи не було впорядковане право володіння на ліси й випаси, й це опісля викликало нескінченні процеси й руйнувало селян. За дідичами залишені деякі феодальні привілеї, наприклад так зване право пропінації — монополія на викурювання й продаж горілки та деякі інші, що на довгі часи залишилося джерелом різних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Та спочатку загальну увагу як уряду, так і суспільства заповнили революційні події, спершу в Угорщині, далі в столиці, в Відні, а далі майже по всій державі. Французька революція в лютому 1848 р. зразу розворушила всю Європу й відгукнулася дуже скоро й в Австрії. Вже в березні 1848 р. Метерніх покинув владу й цісар мусив задовольнити виставлені мадярами домагання широкої автономії. Слідом за тим заворушилися чехи й запропонували цісареві урівноваження чехів з німцями в школярстві та в адміністрації, скасування панщини, свободи друку, зібрань, релігії і т. д. Скликання німецького парламенту в Франкфурті подало думку скликати слов'янський конгрес у Празі, який зійшовся 2 червня й на якому були заступлені всі слов'янські народи Австро-Угорщини. В Галичині розпочався рух спершу серед поляків. Молодь почала демонстрації за Польщу в межах 1772 р. й українські студенти брали участь у цих демонстраціях. Польська Рада Народова видала 19 квітня відозву до «braci Rusinów», закликаючи їх до згоди та до спільної праці. Але серед українського громадянства вже наростала реакція. Пропущення українців в адресі до цісаря й агресивність польської преси й громадянства прискорили рух українців до відокремлення й самостійної акції. Вже 19 квітня львівські русини подали до цісаря від імені українського народу петицію, де говорилося, що русини творять частину великого славянського народу, що во-

ни — автохтони в Галичині й мали державну самостійність, що вони цінять свою народність і хочуть її зберегти; петиція прохала про введення української мови в чародних і вищих школах, щоб закони видавано українською мовою й щоб урядовці її обов'язково знали, щоб зрівнене було духовенство всіх трьох обрядів (римо-католицького, греко-католицького й православного) і щоб русинам були доступні всі уряди. 2 травня засновано «Головну Руську Раду», яка випустила програму відозву — декларацію, де говорилося, що русини галицькі належать до великого українського народу, який числить 15 мільйонів, згадувалося про колишню самостійність і про колишні часи упадку та закликалось український народ до пробудження й до забезпечення собі кращої долі в межах проголошеної 25 квітня конституції. За почином Головної Ради по всіх більших містах у краю позасновано окружні ради, й рух перейшов на провінцію. Діяльність Головної Руської Ради зустріла неприхильне відношення з боку польської Головної Ради, яка домогалася, щоб русини виступали спільно з поляками. Вона спиралася на спольщену українську шляхту, яка складала окремих комітетів і подавала від себе адреси до цесаря, де протестувала проти петиції 19 квітня й заявляла, що не хоче себе ні в чому відділяти від поляків. Для протидіяння Головній Руській Раді організовано 23 квітня «Руський Собор», а супроти заснованої першої газети українською мовою «Зоря Галицька» засновано газету «Дневник Руський». Коли поляки почали організувати свою національну гвардію, то й русини стали творити свою гвардію — батальйони «русських стрільців».

Австрійський уряд поставився прихильно до домагань українців, котрі не пішли в своїх аспіраціях так далеко, як поляки, не виявляли сепаратистичних тенденцій і скрізь підкреслювали свою лояльність. Намісник Галичини граф Стадіон радив урядові спертися на українців як на лояльному з політичного погляду елементі. Так зав'язався тимчасовий альянс українців із урядом, хоч він практично дав русинам дуже мало й зовсім не виправдав їх надій, пішли потім легенди про «австрійську інтригу» й про графа Стадіона, що нібито «вигадав русинів» у Галичині.

Українці теж узяли участь у Слов'янському Конгресі в Празі, Головна Руська Рада вислала туди своїх делегатів, які виступали на з'їзді спільно в одній польсько-українській секції, де головою був поляк Кароль Лібельт, а заступником українець Григорій Гинилевич. Та в секції повстав антагонізм, українці домогалися проголошення поділу Галичини. За посередництвом чехів і росіянина — емігранта Бакуніна осягнуло компроміс: домагання автономії й самоуправи для Галичини, урівноправнення обох краєвих мов, спільна національна гвардія з відзнаками обох народностей, окремі народні й середні школи. Революційна буря перервала працю з'їзду й він мусив 11 червня розійтись.

Тимчасом у Львові зійшовся «Собор руських учених» (19 жовтня 1848 р.) при участі 118 членів. Його метою було установити для української мови однакові форми, з'ясувати різницю української мови від церковно-слов'янської, російської й польської й виробити

правопис. На Соборі 23 жовтня виступив Головацький із своєю славнозвісною «Розправою о язиці южноруським і его наричіях», де йдучи за Шафариком, установляв поділ руської мови на три самостійні наріччя: українське, великоруське й білоруське. Собор ухвалив прийняти етимологічний правопис Михайла Максимовича, установити одностайну граматику української мови, домогатися заведення української мови до всіх шкіл і підтримати домагання поділу Галичини на два окремі краї, польський і український. Ще літом 1848 р. Головна Руська Рада проголосила заснування «Галицько-Руської Матиці» на зразок чеської та інших слов'янських «Матиць». Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути огнищем письменства й просвіти рідною мовою. До своєї діяльності Галицько-Руська Матиця приступила аж у 1850 р. В кінці 1848 р. цесарським декретом засновано у Львівському університеті кафедру української мови й літератури й призначено на неї Якова Головацького, який в січні 1849 р. розпочав свої виклади, а незабаром видав і граматику української мови. В листопаді 1848 р. прийшло до заворушень у Львові, і начальник австрійської залоги генерал Гамерштайн бомбардував місто. Взагалі становище в Австрії в зв'язку з угорською революцією дуже загострилось. Але русини виявили велику лояльність до монархії, за що їх прозвано «тирольцями сходу». Вони організували батальйони для охорони угорської границі, незмінно запевняли про свою відданість династії й зверталися до цесаря не з домаганнями, а з віроповідданими петиціями.

10 липня 1848 р. зійшовся перший австрійський парламент, у ньому на 383 послів було з Галичини 96 послів, із того 39 від українців (27 селян, 9 священників і 3 світських людей: один дідич, один учитель гімназії й колишній губернатор Галичини гр. Стадіон). Українські послы в парламенті внесли питання про поділ Галичини, підтверджений петицією з 15.000 підписів і ще кілька домагань національного характеру. Українські послы-селяни дуже енергійно виступили в справі панщизняної реформи, домагаючись якнайменшого викупу панам за свої ґрунти. Але вже 7 березня 1849 р. парламент розпущено. В Австрії брала гору реакція, яка запанувала остаточно після того, як австрійський уряд за допомогою російського війська, присланого царем Миколою I, приборкав революцію в Угорщині. Конституцію 1848 р. скасовано й уряд вернувся до давньої системи централістично-бюрократичного правління. Літом 1851 р. була розпущена «Головна Руська Рада» й Галичина заснула на ціле десятиліття. Розчарування в здобутках національного руху 1848—1849 років ще більше зміцнило москвофільські настрої й сам Головацький швидко опинився в таборі прихильників російської мови й письменства в Галичині. Мляве та сонне життя галицьких українців у 50-х роках переривали лише суперечки про мову та правопис і так звана «азбучна війна», що виринула в кінці 50-х років через проект австрійського уряду накинути русинам латинський правопис. Усе українське громадянство одностайно повстало проти цього проекту й оборонило свою слов'янську азбуку, хоч суперечки про те, чи вживати «кирилиці» чи «гражданки», провадилися й далі.

Так само велася боротьба за чистоту греко-католицького обряду супроти замахів наблизити його до обрядів церкви римокатолицької. Як і в XVIII ст. уніатське духовенство твердо стояло за свій обряд як за головне забороло своєї «руськості».

Нове поживлення в житті українського суспільства в Галичині почалося 1860 р. під впливом загальних політичних подій. 20 жовтня 1860 р. оголошено в Австрії нову конституцію, на основі якої заведено крайові сейми, які мали вибирати від себе делегатів до Державної Ради в Відні. 26 лютого 1861 р. конституцію змінено в ліберальнішому дусі. Галицький сейм мав складатися з 150 послів. На перших виборах українці провели 49 своїх послів. У сеймі зразу ж закипіла національна боротьба, яка потім не вгавала аж до самої світової війни й упадку Австро-Угорської монархії. Тому, що на польському боці була величезна більшість послів, всі домагання українців національно-політичного характеру відкидалися так само, як і домагання з обсягу національно-культурного життя. Приборкання польського повстання в Росії відбилосся на загостренні національного антагонізму і в Галичині. Представники старшого покоління, настроєні консервативно, почали від свого культурного москвофільства схилитися до москвофільства політичного. Коли російський уряд, щоб успішніше боротися з польським елементом на Холмщині, почав закликати туди на священницькі й учительські посади галичан і навіть уніатським єпископом у Холмі зроблено галичанина Михайла Куземського, сотні галицьких українців виїхали до Росії, й це змінило москвофільські настрої в Галичині, хоч значно ослабило культурні сили краю. Тимчасом Австрія була розбита в 1866 р. в війні з Пруссією, й пішли чутки, що Росія забере Галичину. Це повело до отвертих проявів російської орієнтації. Видатніші галицькі діячі, які раніше стояли за відрубність українського народу, рішуче заявили про національно-культурну єдність галицької Русі з Великою Росією: Яків Головацький, поет Іван Гушалеви́ч і талановитий популяризатор Іван Наумович, письменник Богдан Дідицький — усі стали на москвофільському становищі. Газета «Слово», заснована в 1861 р., яка раніше не мала виразно москвофільського характеру й навіть містила питання українців із Росії, тепер почала писати, що галицькі русини хочуть жити спільним культурним життям із Росією, що вони зрікаються своїх заяв із 1848 р. і вважають себе за таких самих «русских», як і великоруси. Наумович у кінці 1866 р. проголосив це отверто з сеймової трибуни. Однак Росія Галичину не забрала, а Австрія перебудувала свій державний устрій на основі дуалізму з Угорщиною, давши своїм окремим історичним краям певну автономію. В Галичині австрійський уряд рішив опертися на поляків як на більш розвинутий культурно і політично елемент, і то до того більш лояльний із погляду на їх непримиренне становище супроти Росії після приборкання повстання 1863 р. Хоча формально в Галичині була проголошена рівноправність обох народностей, але фактично крайова управа була віддана в руки місцевої польської шляхти, в сеймі через куріальну систему виборів польським послам забезпечена величезна перевага: в школі — від нижчої до універси-

тету польська мова дістала повні права й стала пануючою. Центр ваги в вирішенні міжнародних відносин був перенесений із Відня до Львова й галицьким українцям довелося провадити постійну й еперотичну боротьбу за рівноправність на полі культурнім та економічним. Ця боротьба, в якій справи формальні, питання мови переважали над справами соціально-економічного характеру й яка не давала майже ніяких практичних наслідків для української сторони, почала розхолоджувати народні маси до участі в виборах і взагалі в парламентарському житті. Число українських послів у сеймі і в віденському парламенті стало зменшуватися при кожних нових виборах: селяни віддавали свої голоси тим, хто вмів здобути їх зручною агітацією, а то й просто підкупом. Усе це вело до упадку політичного життя взагалі.

Для українців політична боротьба утруднювалася ще й тим, що від початку 60-х років галицько-українське громадянство фактично розбилосся на два табори, які що дали, то завзятіше ворогували між собою. Якраз одночасно з приверненням конституційного ладу в державі до Галичини докотилися хвилі українського національного руху на Наддніпрянщині. «Кобзар» Шевченка, твори Куліша, «Основа» та інші українські видання дійшли до Галичини й справили величезне враження на галицьку молодь та викликали серед неї народницький рух, аналогічний до руху на Великій Україні. Почали зароджуватися студентські громади, твори Шевченка переписувалися й ширилися в сотнях списків, постала мода на народну пісню й казку, й одіж, молодь почала записувати з уст народу українською мовою, почалися спроби видання часописів народною українською мовою й правописом, прийняттям на Україні, т. зв. кулішівкою («Мета», «Нива» та інші). Почалися й особисті зносини з українськими діячами в Росії — П. Кулішем, Ол. Кониським та іншими. Розпочалися гарячі змагання за мову, й прихильники національного розвитку на народній основі, прозвані народовцями, повели рішучу боротьбу проти заходів москвофілів (званих «твердими» або старо-русинами) змосковщини літературне і взагалі духове життя Галичини. Коли москвофіли опанували важніший Інститут (колишнє Ставропігійське братство) й Народний Дім, народовці заснували в 1868 р. товариство «Просвіта», і взагалі кожен напрям почав творити свої власні паралельні заклади: клуби, товариства, органи преси й т. д. З того часу все суспільне життя Галичини проходило під знаком цього фатального роздвоєння на дві національні орієнтації, які одна одну взаємно поборювали на культурнім, а пізніше на політичнім полі.

Та хоч народовці, незважаючи на те, що до них прилучилися деякі впливові діячі старшого покоління, наприклад посли до сейму Степан Качала та Юліан Лаврівський, були спочатку значно слабші від старорусинів, за котрими стояла вся вища церковна управа, однак розвиток національного руху в Галичині йшов неупинно вперед і мав певне значення також і для українців наддніпрянських. Коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, то

серед українських діячів виникла думка тимчасово перенести літературну роботу до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнити цим місцевий український рух у Галичині, щоб опісля, як настануть вільніші відносини в Росії, використати здобутки цього руху для України наддніпрянської. В 1867 р. при матеріальній допомозі українців російських засновано у Львові журнал «Правда», в якому друкувалися П. Куліш, Ів. Нечуй-Левицький, Ол. Кониський, М. Драгоманів, Панас Мирний і ціла низка інших видатних письменників із України. На капітал, пожертвований українською поміщицею-патріоткою з Полтавщини, Єлисаветою Милорадовичкою, куплено у Львові друкарню й віддано до розпорядження заснованому в 1873 р. «Товариству імені Шевченка». Участь російських українців у культурно-національному житті українців галицьких мала для останніх велике значення: вона підбадьорила їх, зміцнила літературні здобутки, вплинула на зміцнення поступових і демократичних течій серед галицького громадянства. І хоча в суспільно-політичних поглядах наддніпрянців і галичан скоро дали себе чути певні різниці, зумовлені різницею обставин, у яких розвивалося громадське життя в Росії та в Австрії, проте ідейний вплив українців російських на галичан був дуже помітний і корисний для їх національного та політичного розвитку, бо виходив за межі вузького провінціалізму й привчав до думки, що вони становлять частину одного великого українського народу.

На Буковині, яка хоч формально (до 1849 р.) була злучена з Галичиною, але жила своїм окремим життям, революційні події 1848—1849 років позначилися тільки револютою православних попів проти деспотичного митрополита Миколи Гакмана та повстанням гуцулів у містах під проводом колишнього посла до парламенту Лукіяна Кобилиці. Коли зійшовся перший парламент у Відні, то з Буковини були обрані, крім одного посла-німця з Чернівців, самі селяни — 5 українців і 2 румуни. Та вони не відіграли ніякої особливої ролі в парламентському житті. Буковинським румунам, незважаючи на спротив українців, удалося добитися відділення Буковини від Галичини: 4 березня 1849 р. цісар Франц-Йосиф проголосив Буковину окремим коронним краєм. У царині культурного життя в краю панували нероздільно впливи німецькі, в церковному житті — румунські. Народ залишався фактично без школи, хоча на шкільну справу йшли величезні доходи з т. зв. релігійного фонду, який поставив ще за Йосифа II з секуляризованих монастирських маєтків. Становище трохи поліпшилося, коли управу школами віддано до рук місцевої установи, православної буковинської консисторії (до р. 1850 вона залежала від римо-католицької консисторії у Львові), а особливо коли в 1868 р. держава взяла народне шкільництво в свої руки. Тоді число шкіл почало швидко зростати. Серед інтелігенції, головню духовенства, що ще не забуло своєї «руськості», панувало стихійне русофільство, та відгомін народовольського руху 60-х років долетів і до Буковини, де появилася кілька талановитих письменників, серед яких перше місце зайняв Йосип Федькович «буковинський Шевченко», як його називали. Але ці

письменники знаходили ще мало відгуку серед свого буковинського суспільства й мусили прилучитися до літературного руху в Галичині, а Федькович навіть переселився був до Львова на становище редактора видань «Просвіти». Тільки в 1868 р. постало в Чернівцях перше українське товариство «Руська Бесіда», але й воно довго перебувало в руках москвофілів. В 1875 р. відкрито в Чернівцях університет і в ньому зразу ж засновано кафедру української мови й літератури, яку зайняв галицький народовець Гнат Онишкевич.

Значно сильніший вплив і, здавалося, більші надії викликала революція 1848—1849 рр. на Підкарпатській Русі. Ця маленька країна дала на переломі XVIII і XIX ст. ряд талановитих учених і письменників, із котрих деякі позаймали університетські кафедри не тільки у Львові, як ось Ів. Земанчик, А. Павлович, П. Лодій, але й у Росії (той таки Лодій, Ів. Орлай, Гр. Балудянський та інші). Але на місцеве життя це не мало впливу, хіба що піддержувало русофільські настрої. Коли вибухла мадярська революція, австрійський уряд знайшов собі проти неї опору в словаках і русинах. Серед останніх висунувся талановитий і енергійний діяч А до л ь ф Д о б р я н с ь к и й, який зумів зорганізувати своїх земляків і добитися від уряду невеликої автономії для Угорської Русі, а сам був призначений її намісником (наджупаном). Але Добрянський був переконаний прихильник культурної єдності з Росією, він заводив до діловодства в урядах і до шкіл не місцеву народну мову, а старе книжне «язичіє» і взагалі не вважав за потрібне спиратися на місцевий народний елемент. Через те його патріотичні реформи не пустили глибшого коріння в народній масі й, коли настала реакція й Добрянський залишив своє становище намісника, а особливо коли мадяри з початком 60-х років дістали в свої руки владу, то здобутки революційної доби були знищені. На Підкарпатській Русі запанувала мадярщина, супроти якої місцевий руський елемент виявився зовсім слабким. Хоча серед підкарпатських русинів у 50-х роках розпочався деякий літературний рух (поет Ол. Духнович), але, маючи виключно церковний і вузькоконсервативний характер, він не міг причинитися до піднесення просвіти в народній масі. Занедбана духовно й економічно, відтята від зв'язків навіть із сусідньою Галичиною, Підкарпатська Русь була здана на поталу злиднів і духової темряви.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Стещенко Ів. Українські шестидесятники // Записки Українського Наукового Т-ва у Києві. Т. III. К., 1908. Єфремов С. Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Антоновича // Записки Іст.-Філол. відділу Укр. Акад. Наук. Т. V. К., 1924. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева, 1877. Також: «Громада». Т. 2. Женева, 1878. Його ж: Историческая Польша и великорусская демократія. Женева, 1881. Житецький І. Київська Громада за 60-х років // «Україна». 1927. Гніп І. М. Політичний рух на Україні в 1860-х роках // Полтавська Громада. Харків, 1930. Савчен-

ко Ф. Заборона українства 1876 року (розділ III, 1, 2). К., 1930. Оди-
нець І. (П. Єфименко) Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ
// Киевск. Стар. VII, VIII. 1906. Струнина Л. Первыя Воскресныя шко-
лы въ Киевѣ. Там же. VI. 1898. Миловидов А. Недільні школи на
Чернігівщині 1860 р. // Чернігів і північне лівобережжя. К., 1928.
Граховецький В. Перші недільні школи на Полтавщині «Україна». IV.
1928. Lipiński W. Szlachta na Ukrainie, I. Udział jej w zyciu narodu
ukraińskiego. Kraków, 1909. Костомаров М. Науково-публіцистичні й
полемічні писання. К., 1928. Антонович В. Твори. Т. I. К., 1932. Збірка
«Велика реформа». Вид. I. Ситіна. Т. V — VI. М., 1911. Джаншієв Г.
Из эпохи великихъ реформъ. Петербургъ, 1898. Семеновъ Н. Освобо-
деніє крестьянъ въ царствованіє Александра II. Петербург, 1889—1892.
Милюковъ П. Крестьяне въ Россіи. Энциклопед. словарь Брокгауза
и Ефрона. Т. XVI. Петербургъ, 1895. Василенко Н. Первые шаги по
введенію положеній 19 февраля 1861 г. въ Черниговской губерніи // Киев-
ская Старина. Кн. 3, 4 і 11. 1901. Воропановъ О. Крестьянская реформа
въ Юго-Западномъ краѣ // Вѣстникъ Европы. Кн. VIII. 1900.
Левицький Ів. Погляд на розвиток низшого і висшого шкільництва
в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій руського народнього шкільництва в рр.
1801—1825 // Збірн. Істор.-Філоз. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. V.
Львів, 1902; Андрохович А. Львівське «Stadium Ruthenum» // Записки
Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 132, 146, 150. Львів, 1922—1929; Його ж: Ів.
Лаврівський, один із піонерів українського відродження в Галичині. Там же.
Т. 128. Львів, 1919. Желехівський Ю. Іоанъ Снѣгурскій, его жизнь
и дѣятельность. Львів, 1894. Огоновський Ом. Історія літератури
рускои. Т. II. Ч. I. Львів, 1889. Тершаковець М. Галицько-руське
літературне відродження. Львів, 1908. Возняк М. Епізоди культурних
зносин галицької й російської України в 1-ій половині XIX в. // Записки
Укр. Наук. Тов. в Києві. Т. XIII. К., 1914. Тишинська Е. Погодін
і Зубрицький // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 110. Львів, 1913.
Студинський К. Вступні розвідки до публікацій: 1) Кореспонденція
Я. Головацького // Збірник Філ. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. VIII —
IX. Львів, 1905; 2) Польські конспірації серед руських питомців і духовенст-
ва в рр. 1831—1846 // Записки Наук. Т-ва ім. Ш. Т. 80 і 82. Львів, 1907—
1908; 3) Львівська духовна семінарія в часах М. Шашкевича // Збірн. Фі-
лол. Секції Н. Т. ім. Ш. Т. XVII — XVIII. Львів, 1916; 4) Матеріали до
історії культурного життя в Галичині в 1797—1857 рр. // Укр.-руськ. Архів.
Т. XIII — XIV. Львів, 1920. Франко Ів. Панщина та її скасування
р. 1848 в Галичині. Львів, 1913. Шурат В. На досвітку нової доби. Львів,
1919. Левицький Ю. 1 і 2 падолиста 1848 року у Львові // Записки
Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 25. Львів, 1898. Франко Ів. Причинки до
історії 1848 р. Там же. Т. 88. Львів, 1909. Возняк М. До історії
української наукової й просвітньої організації в Галичині 1848 р. Там же.
Т. 110. Львів, 1912. Брик Ів. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і
українська справа. Там же. Т. 129. Кревецький Ів. Спроби організо-
вання руських національних гвардій у Галичині 1848—49. Там же. Т. 113.
Львів, 1913. Його ж: Оборонна організація руських селян на галицько-
угорським пограниччі 1848—1849 рр. Там же. Т. 53. Львів, 1904; Його ж:
Руська самооборона на галицько-угорським пограниччі 1848—1849 рр.

Там же. Т. 107. Львів, 1912; Його ж: Справа поділу Галичини в рр. 1846—
1850. Там же. Т. 93, 94, 95, 97. Львів, 1910. Франко Ів. Азбучна війна
в Галичині 1859 р. // Укр.-руськ. Архів. Т. VIII. Львів, 1912.
Терлецький Ост. Галицько-руське письменство 1848—1865 рр. на тлі
тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції.
Львів, 1903; Його ж: Москофіли й народовці в 70-х роках. Львів, 1902.
Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині (до р. 1880).
Львів, 1904.

**УКРАЇНСЬКИЙ РУХ 70-х РОКІВ.
УКАЗ 18 ТРАВНЯ 1876 р. 80-ті РОКИ.
РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ.
РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1906 РОКІВ І УКРАЇНСТВО.
УСПИХИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ
В АВСТРО-УГОРЩИНІ. УКРАЇНСТВО
НА ПОРОЗИ СВІТОВИХ ПОДІЙ**

Український національний рух у Росії, що здався таким сильним і многонадійним на початку 60-х років XIX ст., не пустив однаке глибшого коріння серед українського громадянства, а тим більше серед народних мас. Українське панство, яке ще в 20—30-х роках у значній мірі зберігало національно-історичні традиції й будувало на них свої претензії до привілейованого й провідного значення в краю — під впливом, із одного боку, задоволення своїх станових домагань (після закону 1835 р.), а з другого — загальної політичної реакції в Росії, позбулося потроху свого українофільства й тільки окремі з-поміж українських панів піддержували національний рух 60—70-х років (Гр. Галаган, В. Тарновський, С. Милорадовичка). Радикально-народницькі гасла, під якими розвивався український рух із кінця 50-х років, залякували й відштовхували від нього українське дворянство. Правда, й далі з-посеред української дворянсько-поміщицької верстви виходили гарячі прихильники національного руху, які відігравали в ньому провідну роль, але вони майже всі поривали з своєю верствою, стаючи в ряди декласованої інтелігенції; дворянство ж як клас не тільки ставало осторонь від українства, але дедалі, щораз більше займало до нього неприхильне становище. Українське православне духовенство, зберігаючи більше зв'язку з народом, особливо на Правобережжі, й даючи з-поміж себе значні кадри української свідомої національної інтелігенції, було занадто зв'язане повною залежністю від свого духовного начальства й матеріальною незабезпеченістю, щоб грати якусь самостійну роль в громадському житті. Позбавлене, за малими винятками, піддержки з боку найвпливовішої й заможньої поміщицької верстви, українство мусило триматися далі зусиллями самої декласованої інтелігенції, яка виходила з-поміж збіднілого дворянства, духовенства, навіть селянства й міщанства й яка через відсутність у Росії політичної свободи й вільного громадського життя не могла мати великого впливу й значення. Ця інтелігенція складалася з учителів, урядовців, представників вільних професій і людей хоч трохи незалежних службово або матеріально серед неї було дуже мало. Цим пояснюється певна слаба відпорність українського руху супроти урядових утисків і репресій, які стали падати на нього вже з 1862 р.

Коли на лівобережній і степовій Україні (Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, Катеринославщині й Херсонщині) заведено після 1864 р. земське самоврядування, то завдяки цензовій системі виборів до земських органів перейшли представники дворянства, що вже прохоллоло, як ми бачили, до українства й темного, несвідомого селянства. А до муніципій, після заведення в 1870 р. міського самоврядування, перейшли представники зросійщеної міської буржуазії й несвідомого дрібного міщанства. Заступатися за українські національні інтереси не було властиво кому, а тимчасом і земства, й міські управи дістали великий вплив на таку важливу галузь культурного життя, як шкільництво й бібліотечна справа. Тільки трохи згодом і то з великими зусиллями почала пробиватись українська течія в земствах та муніципіях.

З поширенням у Росії в 60-х роках космополітичних і соціал-революційних ідей українська молодь також попадала під їх вплив і відривалася від свого ґрунту. Тимчасом як ці ідеї в більш-менш прихованій (з огляду на цензуру) формі устами талановитих і впливових письменників проповідувалися з сторінок численних російських журналів, українці не мали органів друку, які б обороняли українські позиції й пропагували українську національну ідею. Коли постали в Росії нелегальні революційні партії («Земля і Воля», «Народня Воля» та інші), то багато активних і ідейних українців, особливо з-посеред молоді, ставали в ряди цих партій і гинули в боротьбі з російським урядом, вірячи, що загальна політична свобода в Росії сама собою принесе визволення й для українського народу (Д. Лизогуб, Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, Кибальчич, Кравчинський, Осинський, Желябов та інші). В порівнянні з широкими політичними й соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітні постулати здавалися занадто скромними й вузькими й не могли імпонувати молоді: вона дедалі більше захоплювалася космополітичними, але по суті лише всеросійськими, а не вселюдськими змаганнями, і в її очах українська мова та література ставали не більше, як засобом для легшої пропаганди революційних та соціалістичних ідей (у чисто великоруському трактуванні) серед українського народу.

Знов же таки й поширення освіти, яка хоч і ставала з часом щораз приступнішою, але мала чисто російський характер; далі — загальна військова служба (заведена в 1874 р.), яка всю чоловічу молодь послідовно рік за роком переводила через московську казарму (до того ж рекрутів-українців висилали відбувати службу поза межами України, а стаціоновані на Україні війська комплектувалися виключно з москалів); поширення російської преси й літератури, при повній відсутності через заборону друкованого слова українського, — все це допомагало обрусінню. Російська школа, абсолютно чужа не тільки мовою, але й духом для української дитини; офіційна церква, зроблена знаряддям русифікації; касарня, фабрика, залізниця, — всі ці установи, які тісно сплїталися з народним життям і впливали на нього, були могутніми засобами масової русифікації, супроти якої зусилля української інтелігенції, позбавленої такої

могутньої зброї, як друковане слово, й на кожному кроці пильно стереженої поліцією, були занадто слабкі. Український рух не міг угнатися за життям, з його широкими інтересами й потребами, й тратив із ним зв'язок. Українство вже в половині 60-х років перетворилося в літературно-інтелігентську течію, позбавлену впливів у земстві, в міському самоврядуванні, в пресі — поодиноких чинниках, де в умовах російської дійсності виявлялося легально громадське життя. Аполітичність і культурництво, якими свідомо обмежували себе українські діячі часів «Основи» (Костомарів, Куліш, Антонович, Житецький), тепер мстилися на українському руху, відтягаючи від нього активніші елементи й ставлячи його поза реальним громадським та політичним життям.

Однак й зведений до характеру літературної, культурницької течії, український рух таїв у собі величезну потенціальну силу, про що свідчив той успіх, який мало українське слово, українська книжка, як тільки вони досягли української маси, й те враження, яке справляла українська пропаганда, навіть коли вона служила зовсім іншим цілям (наприклад, відома Чигиринська справа, де революціонер Я. Стефанович підбурих цілі села, користуючися українським словом і споминами про козацькі часи). «Кобзар» Шевченка, поскільки він доходить до читачів із народу, робив величезне враження і в багатьох розбуджував національну свідомість та навертав на шлях активної діяльності в українському дусі. Трохи згодом таке саме враження справляв український театр. Не менше враження справляло вільне українське слово закордонних видань, поскільки воно долітало на Україну. Навіть у найтяжчі роки реакції, коли замовкали майже всі прояви українського життя, й воно ледве жевріло під гнітом утисків і заборон, не припинявся постійний приплив свіжих сил у ряди борців за національне визволення, й кадри цих борців постачали всі верстви українського суспільства: від українського панства, нащадків старих українських родів, до простих селян і робітників. І що було особливо знаменним — ці останні чим далі, то все більше давали відданих борців за українську справу. Як тільки хоч трохи слабули зовнішні утиски, український рух прокидався з новою силою: на дні душі українського народу дримали якісь укриті сили, приспані віковим лихоліттям, і досить було першої можливості, щоб вони прокинулись. Костомарів мав рацію, коли писав до московського слов'янофіла Аксакова, автора гарної на свій час розвідки про українські ярмарки, що «росіяни помиляються, коли думають, що знають український народ; вони не підозрівають, що на дні душі кожного думаючого й недурного українця спить Виговський, Дорошенко й Мазепа — й прокинеться, коли настане слушний час». Що це було дійсно так, показує нам історія українського руху, котрий після кожного вимушеного «антракту» оживав з новою й усе більшою силою, аж поки не спалахнув широким полум'ям загального національного відродження в 1917 р.

На початку 70-х років зосередилися й зміцніли в Києві значні українські інтелектуальні сили, й він зробився з цього часу головним осередком українського руху. Київська Громада об'єднала в собі ряд

блискучих талантів на всіх полях культурного й громадського життя, які зуміли не тільки в широких розмірах організувати працю з обсягу науки, письменства й мистецтва, але й вкласти новий зміст у цю працю, сформулювати й ново українську національну програму, нарівні з вимогами свого часу. Досить назвати імена Антоновича, Драгоманова, Житецького, Чубинського, Михальчука, Лисенка, Вовка, Русова, Старицького, Нечуя-Левицького, щоб побачити, що це було винятково щасливе поєднання видатних культурних і громадських діячів, біля яких стояв цілий ряд молодших талановитих сил. З кругів Громади вийшла ініціатива до створення українського наукового товариства під офіційною назвою «Південно-Західна Філія Російського Географічного Товариства» (засноване в 1873 р.). Товариство зорганізувало наукові сили з усіх частин української землі й повело енергійну роботу наукового дослідження української етнографії, словесності, історії, мови й економічного життя. З кругів цього товариства вийшли такі епохальні видання, як збірка історичних пісень українського народу Антоновича й Драгоманова (1874—1875), збірки казок Драгоманова, чумацьких пісень Рудченка, монументальна праця Чубинського з етнографії Правобережжя і ціла низка інших. Коли результати української наукової праці були задемонстровані на археологічному конгресі в Києві 1874 р., вони здивували весь учений європейський світ і заімпонували йому своєю солідністю й своїм розмахом. У Києві за короткий час, завдяки деякому послабленню цензури, розвинулося видання українських книжок; поруч наукових праць, белетристики, поезій виходили цілі серії прекрасних популярних брошур для народу. Талановитий композитор М. Лисенко почав розробляти українську музику й створив українську національну оперу. Громада придбала собі газету «Київській Телеграф», яка зробилася органом української думки. Були нав'язані живі зносини з іншими громадами, із яких найактивнішою була Одеська, з Галичиною та Буковиною. Політична думка Київської Громади йшла по лінії федеративного устрою Росії з широкою автономією для України, нав'язуючи таким способом до традиції Кирило-Мефодіївського братства. В своїх суспільних поглядах Громада стояла на досить радикальному становищі, а деякі її члени схилилися до соціалізму. Ще радикальнішою з цього погляду була громада в Одесі. Як київські, так і одеські громадяни мали зносини з російськими революційними партіями.

Розвиток українського руху стривожив уряд, котрий добачав у ньому новий прояв політичного сепаратизму України, й місцеві реакційні круги, котрі боялися соціально-революційної пропаганди, в якій вони підозрівали українських діячів. Уже в кінці 1874 р. до уряду було надіслано з Києва цілий меморандум, де українців обвинувачувано в тому, що вони хочуть «вільної України в формі республіки з'єднаною на чолі». Помічник куратора київської філії Географічного Товариства й засипав петербурзький уряд новими доносами на український рух. Нарешті цар Олександр II наказав

М. Грушевський, і його приїзд до Галичини становить еру в її культурно-національному житті. Зав'язуються взагалі ближчі й частіші зносини між Україною й Галичиною й це має свій вплив на розвиток національного життя серед українців російських.

Наприкінці XIX ст. виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялись самою культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом у рамках власних організацій. У 1897 р. відбувається в Києві всеукраїнський з'їзд представників Громад і засновується «Загальна українська безпартійна демократична організація», яка обрала свій виконуючий центральний орган, установила регулярні зносини між громадами й періодичні загальні з'їзди. Протягом короткого часу по всіх важніших містах України, не тільки губерніальних, але й деяких повітових постають свої громади, так само і в Петербурзі, звідки заводяться зносини з російськими політичними організаціями. В 1899 р. у Харкові гурток українських студентів під проводом Д. Антоновича засновує Революційну Українську партію, яка зразу виставляє гасло самостійної України. Ця партія об'єднує в своїх рядах найактивніші елементи з-посеред українського студентства і взагалі молодшої інтелігенції, засновує дуже жваве видавництво революційної літератури в Чернівцях і у Львові й, перевозячи цю літературу нелегально до Росії, масово ширить її по селах. Революційна Українська партія дуже скоро перетворюється в партію соціал-демократичну; вона звертає всю увагу на ширення суспільно-революційних ідей і обмежується в своїй програмі домаганням для України лиш автономії. Прапор самостійної України переймає друга течія, що виділилася з Революційної Української партії, т. зв. Народна Українська партія, й гасло української державної самостійності вже не сходить із політичного оводу. Оперте однак не стільки на національно-історичній традиції, скільки на теоретичних міркуваннях соціалістичної доктрини, воно ще мало приваблює до себе уваги, видаючися багатом лише далеким ідеалом, майже нереальним та утопічним.

Початок XX ст. в діях Росії позначився дуже скорим зростом політичного визвольного руху. Російський абсолютизм під натиском громадської думки й під впливом свого внутрішнього розкладу здавав помалу свої позиції, і навіть українство, яке завжди в очах російського уряду було предметом особливо пильного догляду, фактично дістало деякі полегшення. Рoste кількість українських видань, особливо популярних, починають виходити підручники для початкового навчання, заснуються українські товариства (правда, лише в Петербурзі й під офіційною російською назвою), відбуваються прилюдні українські культурні маніфестації, як, наприклад, свято відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 р., коли до Полтави з'їхалися тисячі представників української інтелігенції, в тому числі й делегати з Галичини та Буковини і,

у відповідь на заборону читати українські привіти, улаштували дуже імпозантну культурну демонстрацію. Такими ж загальнонаціональними святами всеукраїнського характеру були й ювілеї Івана Нечуя-Левицького та М. Лисенка в Києві. Українське слово починає прилюдно лунати на громадських зборах. Цілий ряд земств і міських дум виносить постанови про потребу завести в школах навчання українською мовою. Аналогічні постанови виносять різні з'їзди — агрономічні, технічні та інші. Театральні з'їзди ухвалюють резолюції про скасування обмежень для українського театру. Складаються петиції, вкриті тисячами підписів, про потребу скасування спеціальних утисків над українським словом.

Російський уряд починає помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходить уже на ширшу арену громадського життя. Перший виняток робиться в справі допущення українського перекладу св. Письма: Синод, який в півстоліття не дозволяв українського слова в церковнім ужитку, тепер дає благословення українському перекладові Євангелія і видає його своїм коштом. У кінці 1904 р. рада міністрів обмірковує спеціально справу скасування цензурних заборон над українським словом і констатує «низький культурний рівень українських губерній» через відсутність доступної для них мовою літератури. Рада запитує думки про цю справу в Академії Наук, київського й харківського університетів і в київського генерал-губернатора. Всі висловилися рішуче за скасування обмежень над українським словом. Академія Наук відповіла цілою, ґрунтовно умотивованою доповіддю, складеною найбільшими знавцями справи, а відповідь Київського університету склав сам В. Антонович. Та доки уряд думав і міркував, вибухла восени 1905 р. революція й українське слово здобуло собі свободу фактично, на основі маніфесту 17 жовтня 1905 р. про конституцію. Першою ластівкою був часопис «Хлібороб», видаваний братами Шеметами в Лубнах на Полтавщині. Потому пішли інші українські часописи в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Петербурзі, Москві та по інших містах. Українські партії: Радикально-Демократична, Селянська Спілька, Соціал-Демократична, Народна виступили тепер відверто. Почали засновуватись українські клуби, товариства «Прогресу», розвинулося видання українських книжок, особливо підручників і популярних творів для народу. Трохи згодом — в 1907 р. вийшло в Петербурзі під редакцією Василя Доманицького перше повне видання «Кобзаря» Шевченка, й широке громадянство вперше дістало змогу познайомитися з усіма творами свого великого національного поета.

Українські партії повели енергійну агітацію за автономію України. Всі вони прийняли в свої програми соціалістичні гасла. Взагалі, визволившись з ярма заборон та утисків завдяки революції, українське громадянство було настроєне дуже радикально, й тон усіх його виступів так само, як і тон української преси, був дуже гострий. Нечисленні консервативні елементи серед українського громадянства не виявили жодних спроб якоїсь організації, й їх голосу не було чути. Взагалі українське панство, до якого ці елементи здебільшого

належали, не винесло собі ніякої науки з грізних подій, які наростали перед його очима й глибоко захитували його політичне й економічне становище. Замість прилучитися до українського національно-автономічного руху, й зайнявши в ньому певне місце, зрівноважувати крайні соціальні змагання лівіших елементів, українське панство остаточно зв'язало свою долю з всеросійською реакцією та централізмом і тим підкопувало свою власну будучність як суспільної верстви. Російський уряд, хоча був примушений піти на поступки загальному визвольному рухові, не припиняв із ним як найгострішої боротьби й мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для цієї боротьби. В його очах увесь український рух був частиною, і то одною з найнебезпечніших, загального революційного руху, й тому він невпинно боровся з ним, закриваючи українські видання, забороняючи українські товариства й арештовуючи українських діячів. Український рух, захоплюючи все ширші круги громадянства і вже знаходячи активний відгук серед селян і робітників, мусив розвиватися в атмосфері непримиренної боротьби з урядом і все гостріших проявів соціальної революції, до якої змагали революційно-соціалістичні партії.

Весною 1906 р. зійшовся в Петербурзі перший російський парламент, так звана Державна Дума. Вибори до неї відбувалися серед розпачливої боротьби опозиційних і революційних партій із урядом, серед безупинних арештів та заборон. Революційні українські партії, як і російські, бойкотували ці вибори, одна тільки Радикально-Демократична Українська партія виставила подекуди своїх кандидатів, самостійно або блокуючись з партіями загальноросійськими. Але, коли Дума зійшлася й гурток свідомих українських діячів, які були обрані послами — Ілля Шраг, Володимир Шемет, Павло Чижевський, заснував Українську Парламентську Громаду, то до неї зараз же вписалося понад 40 послів, обраних на Україні. Серед них були видатні громадські діячі, такі, як барон Ф. Штейнгель, Микола Біляшевський, Ол. Свечин, Максим Ковалевський, Андрій В'язлов та ін. Що було особливо важливе, так це те, що до Української Парламентської Громади вписалися майже всі послы-селяни, серед яких виявилися такі свідомі й віддані українській справі діячі, як Гаврило Зубченко, Євген Онацький, Іван Тарасенко та Аркадій Грабовецький. Це був справжній триумф української ідеї. Він підняв дух українського громадянства, натхнув його новою вірою в своє діло. В Петербурзі негайно утворився український центр при участі місцевої громади, на чолі якої стояли видатні українські діячі й патріоти Ол. Лотоцький і П. Стебницький, до Петербурга прибув зі Львова М. Грушевський, і при його участі засновано спеціальний орган «Українській Вѣстникъ», виготовлено декларацію про автономію України, яку малося урочисто проголосити в Думі. Але саме напередодні цього наміреного виступу Дума була розпущена, проіснувавши всього 72 дні. Після розпуску Думи більшість її членів узяла участь у відомій політичній маніфестації, виїхавши до Виборга у Фінляндії й підписавши там відозву проти уряду. Всі українські послы підписали цю відозву, разом із іншими були присуджені до

тюрми й стратили право участі у виборах до 2-ї Думи. Це було дуже некорисно для української справи, бо хоч і в 2-й Думі негайно ж склалася нова Українська Громада з 47 членів, але серед них вже не було старих досвідчених політиків, хоч були свідомі національно діячі, як ось священик А. Гриневич, М. Рубіс, селяни Є. Сайко, В. Хвіст, С. Нечитайло. Українська Парламентська Громада заснувала свій орган «Рідна Справа», ведений популярно, щоб бути доступним для широких мас. Громада внесла до поданого міністерством законопроекту свої поправки, домагаючися заведення навчання українською мовою в школах і заснування кафедр українознавства по університетах. Були виготовані законопроекти про автономію України, про місцеву самоуправу, про українську мову в суді, школі, церкві й т. д. Але й 2-га Дума була скоро розпущена (вона працювала всього 103 дні) і в Росії знову запанувала реакція. Вибірний закон було замінено, і в дальших 3-й та 4-й Думах, хоча й були окремі послы-українці, але громад уже не закладалося й українських загальних інтересів заступати вже не було кому.

Уряд почав помалу ліквідувати здобутки революційних років. Багато українських періодичних видань було припинено, українські товариства були позакривані, а які й залишилися, то діяльність їх обмежувалася на кожному кроці, чимало українців було заслано на північ до Сибіру, дехто емігрував за кордон. Викладання українською мовою по університетах, яке розпочали в 1906—1907 роках, деякі професори (М. Сумцов у Харкові, Ол. Грушевський у Одесі), були припинені й уряд із новою енергією заходився «очищати» школу від українських впливів. Та все-таки певні здобутки революції залишилися. Залишилися деякі «Просвіти», українські клуби, Українське Наукове Товариство в Києві, близько двох десятків українських часописів, а головне — збільшився контингент свідомої української інтелігенції, до якої пристало чимало видатних громадських діячів, до того часу байдужих до української справи; ще важніше було те, що українська національна ідея почала пускати глибше коріння в народі, особливо на Катеринославщині й Полтавщині. З українством почали рахуватися російські політичні партії, як з поважною громадською силою. Засноване у 1908 р. всеукраїнське політичне об'єднання, т. зв. Товариство Українських Поступовців, яке стояло на загальній платформі конституційного парламентаризму й автономії України, входило в порозуміння з партією конституційних демократів («Кадетами») й трудовою, що виступали через своїх представників у Думах із критикою російської політики на Україні та взагалі піддержували українські домагання і в Думі і в своїй пресі. Російський уряд по-старому дивився на український культурно-національний рух як на перехідний щабель до державного сепаратизму України. В цьому були переконані всі представники влади, починаючи від прем'єр-міністра Столипіна, котрий заявив про це відверто, мотивуючи цим заборону української мови для публічного вжитку, й кінчаючи звичайними жандармськими офіцерами, які, як згадує О. Русов у своїх споминах, були переконані, що українці «хочуть відділення України від російської

держави в окрему самостійну державу з своїм гетьманом, своїми послами й консулами в чужих державах, своєю окремою монетною системою й своїм власним військом». І хоч офіційно представники зорганізованого українства відхрещувалися від таких аспірацій, заявляючи, що українці не домагаються більшого, як автономія, але сама думка про самостійність України, висловлена одверто на переломі XIX і XX століть, не замирала з того часу, знаходила собі адептів, особливо серед молоді й раз у раз підносила відверто на терені Австро-Угорщини. Вона знаходила собі опору в дуже успішному розвитку українського життя в Галичині та Буковині.

*

Народовський напрям у Галичині, хоча й міцнів безупинно протягом 70-х років, але, спираючись головню на духовенство і дрібну буржуазію, настроєних консервативно й строго лояльно до австрійського уряду, помалу, втрачував свій колишній народолюбний характер і зводився до формального націоналізму, не зв'язаного з реальними потребами українського народу в Галичині. Самі суперечки народовців із москвофілами носили характер домашнього спору за мову й за правопис, тимчасом як ніхто, як пише Франко, «не пробував вяснити народові основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки», й народ, дарма що жив у конституційній державі, не знав, як користати з конституційної свободи. Він жив у поглядах, що «найвищу й одну власть у державі має цісар, що він може все зробити і від його волі все залежить». А цісар Франц-Йосиф якраз не був прихильний до українського народу й не мав зовсім охоти щось робити на його користь! У відносинах із українцями російськими наступало певне відчуження на ґрунті різниці суспільно-політичних поглядів і розвивався своєрідний галицький партикуляризм (т. зв. рутенство), який обмежував свої інтереси виключно межами Галичини. Серед народу апатія й байдужість до парламентської політики дійшли до крайнього ступеня й, наприклад, при виборах до сейму в 1879 р. галицькі українці провели всього двох своїх кандидатів.

Початок 80-х років приніс деяке пожвавлення. Народовці заснували в 1880 р. великий політичний часопис «Діло», який був присвячений виключно місцевим галицьким справам, і вперше були скликані народні віча для обміркування потреб політичного й суспільно-економічного життя. Перед у цих заходах вів талановитий публіцист Володимир Барвінський. Саме тоді починає зростати ідейний вплив Драгоманова на молоде покоління. Драгоманів уже з половини 70-х років увійшов у близькі зносини з галицькою молоддю, стараючися навести її на практичну діяльність серед народу, на його політичне й суспільне усвідомлення в дусі радикальних і навіть соціалістичних ідей. Помалу в Галичині склався цілий гурт людей, на чолі яких стояли Іван Франко й Михайло Павлик, які розвинули літературну й громадську діяльність у дусі ідей Драгоманова, й Драгоманів став духовним вождем цілого покоління. В діяльності

Драгоманова було чимало некорисного для галицького суспільства: його безоглядні виступи проти церкви й духовенства в країні, глибоко прив'язаній до своєї церкви, де церква й духовенство мали за собою великі заслуги перед нацією; його абстрактний соціалізм і політичний радикалізм, які мало рахувалися з реальними умовами галицького життя; його проповідь космополітизму, який фактично був замаскованим панрусизмом і який маловажив національне питання серед суспільства, яке ще мусило боротися за елементарні права нації. Але з другого боку діяльність Драгоманова була передусім глибоким ідеалізмом і зіграла широкую любов'ю до народу; Драгоманів закликав покинути безплідні теоретичні змагання про мову й братися до живої активної праці для добра народу; Драгоманів радив своїм прихильникам здобувати якнайширшу освіту й вимагав серйозного, опертого на доброму вистудіюванні становища; підходу до громадської діяльності; нарешті він вимагав строгої етичності навіть у методах боротьби з противниками. Це все мало велике виховне значення для галицького суспільства. Як згадує у своїх споминах його великий учень Франко, «Драгоманів був для нас (для галичан) правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писання, упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, малоосвічених, вирости у рабських традиціях нашого глухого кула, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, що він за вуха тяг нас на той шлях».

В кінці 80-х років під ідейним проводом Драгоманова повстала в Галичині Українська радикальна партія, яка поставила собі метою боронити інтереси селян; на кошти, які здобували прихильники Драгоманова на російській Україні, засновано партійну пресу («Народ», «Хлібороб») і видавництво та велася виборча агітація. Молодій партії вдалося провести власних кандидатів і до сейму, і до парламенту. Діяльність радикалів спонукала народовців і москвофілів самим братися до активнішої праці на користь народних мас. Знов же таки під впливом і при участі українців з Росії (головно В. Антоновича й Ол. Кониського) провідники народовців, піддержані галицьким митрополитом Сильвестром Сембратовичем, увійшли в порозуміння з намісником Галичини графом Бадені, за яким стояли польські політичні круги: українські послы мали рішуче відмежуватися від москвофілів і стати виразно на становищі австрійського державного патріотизму, припинити свою опозиційну тактику й виступити проти поляків; за те українці в Галичині мали дістати ряд концесій на полі культурно-національному: поміч уряду для культурних українських установ, утравізацію учительських сиддя мінарій, нову (третю) українську гімназію, кафедру української історії у Львівському університеті, українські написи на всіх установах, залізничка, поштових скриньках і т. д. На основі цієї угоди, від якої творці її сподівалися «нової ери» в Галичині, посол Юліян Романчук виголосив у сеймі в кінці 1890 р. відповідну політичну декларацію. Угода викликала завзяту опозицію з боку радикальних і москвофільських кругів і взагалі не здобула собі популярності серед українського суспільства. Вона з політичного погляду довго не

продержалась, і народовські послы скоро заняли знову опозиційне становище, але її здобутки на культурному полі мали велике значення для зміцнення національних українських позицій у Галичині.

Від середини 90-х років політичне й культурне життя галицьких українців почало дуже помітно розвиватись. В 1899 р. поміркованіше крило радикальної партії злилося з народовцями. Так постала одна національно-демократична партія, яка взяла провід у політичному житті народу. В своїй програмі вона заявила, що остаточною метою її змагань є «дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ з'єднався з часом у одноцільний національний організм». В тому самому часі заснувалася й українська соціал-демократична партія, яка устами свого делегата на з'їзді австрійської соціал-демократії в Брно в 1899 р. заявила, що її метою є «вільна держава українського люду, Українська республіка». Ще раніш, а саме в 1895 р. заяву про політичну самостійність українського народу як ідеал Українських політичних змагань склала на своєму з'їзді у Львові українська радикальна партія. В 1900 р. на двох протилежних кінцях української землі українська молодь маніфестувала своє призначення до самостійності України як національного ідеалу: в Харкові і в Полтаві Микола Міхновський виголосив реферат на цю тему на таємних сходинах української молоді, й гасло самостійної України було прийняте з ентузіазмом; а у Львові на публичному вічі українського студентства після реферату Лонгіна Цегельського, при загальнім піднесенні воно прийняло резолюцію, що його ідеалом є створення самостійної Української держави. Коли деякі часописи в своїм австрійським ультраолялізмі спробували висміяти цю резолюцію як утопію в обороні самостійної України, як національного ідеалу, виступило «Діло», а на сторінках «Літературно-Наукового Вісника» озвався блискучою статтею на захист цього ідеалу Іван Франко. Життєва дійсність була в ті часи дуже далекою від такого ідеалу, і в щоденному житті треба було боротися за речі часом дуже дрібні й елементарні, але проголошення високого ідеалу власної самостійної держави було тим світочем, який присвічував серед цієї щоденної боротьби й широко розсував межі політичного обр'ю. Протягом якогось півтора десятка років перед Світовою Війною український народ у Галичині зробив великий поступ на політичному полі. Москвофільство тануло з кожним роком, і суспільство ставало одностайним у своїх національних змаганнях, полегшуючи собі цим свої політичні здобутки. Число українських послів і в сеймі і в парламенті невпинно зростало. Коли в 1907 р. в Австрії вперше були проведені вибори на основі загального й рівного виборчого права, то українці провели 30 послів, які творили вже поважну політичну групу, з якою треба було рахуватися в парламентарному житті. Весною 1914 р. було досягнуте порозуміння з польськими політичними кругами, на основі якого українці діставали 62 місця (більше третини) в сеймі і ряд місць у важніших адміністраційних установах краю. Вся Галичина вкрилася сіткою спортових і гімнастичних організацій «Січей» і «Соколів». Дуже активно почали розвиватися національні економічні установи: «Дністер», «Краєвий

Союз Кредитовий», «Народня Торговля», «Сільський Господар» та ін. Широко розрослася кооперація й українські народні маси звикали шукати порятунку не в еміграції, що була розвинулася в 90-х роках, не в надіях на нібито прихильного цесаря, а в самопомочі і в економічній організації. Український народ у Галичині став свідомим і солідарним. Уніатське духовенство під проводом свого митрополита графа Андрея Шептицького стало остаточно на народно-українському ґрунті й поруч із молодію світською інтелігенцією, як і раніш, брало живу участь у національному житті.

У парі з політичним розвитком галицьких українців ішли їх успіхи на полі культурному. Українське шкільництво подало, крок за кроком, досягло значних здобутків, порівнюючи з недавнім минулим. Перед війною українці мали вже 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл. Число народних українських шкіл досягло 3 000. В університеті у Львові мали українці 7 звичайних кафедр і 4 доцентури. Огнищем наукового життя стало Товариство імені Шевченка, перетворене в 1893 р., за ініціативою українців із Києва, на Наукове. Розквіт Товариства починається з переїзду до Львова проф. М. Грушевського, який у 1897 р. став його головою. За короткої час Грушевському вдалося об'єднати біля Товариства важніші вчені сили з усіх частин української землі й при щедрій матеріалній допомозі меценатів із російської України розвинути таку шкільно науково-дослідну й видавничу діяльність, що вже за кілька років Наукове Товариство ім. Шевченка було загально визнане за Українську Академію Наук, якій бракувало тільки офіційного титулу. Доволі сказати, що Товариство до 1914 р. видало близько 300 томів наукових праць українською мовою з різних галузей знань, а більш усього з українознавства. Поруч Грушевського головними діячами Товариства були з місцевих учених Іван Франко й Володимир Гнатюк. Великі заслуги в культурному розвитку Галичини належать митрополитові А. Шептицькому, особливо через заснування в 1913 р. Українського Національного Музею у Львові. На переломі ХІХ і ХХ ст. на літературному полі в Галичині виявився ряд визначних талантів з Василем Стефаником і буковинкою Ольгою Кобилянською на чолі. Видаваний від р. 1898 у Львові Грушевським і Франком місячник «Літературно-Науковий Вістник» (у 1907 р. перенесений до Києва) став усеукраїнським літературним органом, на сторінках якого друкувалися найкращі літературні сили з усієї України. Найбільшою окрасою загально — українського письменства того часу був Іван Франко, найвизначніший літературний талант, якого коли виділа галицька земля.

Маленька Буковина почала відроджуватися на початку 80-х років, стаючи щораз ближче до галицького й загальноукраїнського життя. Справжньою ерою в її національному житті був 1885 р., коли кафедру української мови й письменства в Чернівецьким університеті обняв галичанин проф. Степан Смаль-Стоцький, який згодом став також послом до парламенту й віце-маршалом буковинського сейму. Його невсипущій енергії й відданості справі завдячує Буковина своїм культурно-національним поступом. У 80-х роках

уперше провели буковинські українці своїх послів до буковинського сейму, а по виборах 1911 р. мали їх 17 на всіх 53 послів. До парламенту в Відні висилала Буковина 5 послів, які виступали звичайно разом із українськими послами з Галичини. Перед війною Буковина на 300 тис. українського населення мала 3 українські гімназії, 1 учительську семінарію, українська народна школа була в кожному селі. Широко були розвинуті читальні по селах, руханково-пожежні «Січі» та кооперативи.

Коли поглянути на становище й розвиток українського народу під Росією та Австрією від середини XIX ст., то доведеться признати, що умови перебування під конституційним австрійським режимом були сприятливіші, ніж під режимом царського абсолютизму. Хоча Росія й дивилася на Україну як на «искони русській край», заселений таким самим «руським» православним народом, але властиво ставилася вона до України як до колонії й визискувала її природні багатства, даючи їй взаємін далеко менше, ніж збирала з неї безпосередніми й посередніми податками. Перед війною Україна давала понад 26 % усіх державних прибутків і покривала не тільки всі державні видатки на свої власні потреби, але віддавала майже половину одержаних із неї коштів на потреби інших провінцій імперії. Вся фінансова, промислова й торговельна політика Російської імперії велася в тому напрямі, щоб інтереси «центру», себто чисто російських губерній, мали перевагу над економічними інтересами України. Залізниці будувалися так, щоб зв'язати українські землі якнайближче не з Києвом, Харковом або Одесою, а з Москвою. Тарифи укладалися так, що провезти продукти з Полтави чи з Харкова було дешевше до Москви, ніж до Києва. Під претекстом польської небезпеки уряд аж до останніх років перед війною не заводив земського самоврядування на правобережній Україні й господарював у ній за допомогою бюрократичних установ. Зі страху перед українським сепаратизмом він умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові й не дозволяючи української літератури та преси, виганяючи українську мову з ужитку в церкві й взагалі в публічному житті. Він насилу на Україну хмари своїх учителів, урядовців, священників умисне задля русифікації. Як звичайно в таких обставинах, на Україну йшли далеко не найкращі елементи (до самої революції 1917 р. на правобережній Україні вчителі діставали спеціальну платню «за обрусіння»), які зовсім не дбали за інтереси населення. Наслідок урядової системи політики супроти України був той, що в порівнянні з великоруськими губерніями відсоток грамотних на Україні, що ще в XVII—XVIII століттях славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий. Талановитий український народ, про здатність якого до освіти, науки й мистецтва в один голос говорили всі чужинці, опинився в стані культурного занепаду й відсталості. А загальноросійські політичні умови, які виховували не вільних та свідомих громадян, а затурканих рабів, яких тримано в послузі нагайками й різками, позбавлених всякого почуття державного патріотизму, навіть самого розуміння ваги дер-

жавності, дали свої трагічні наслідки вже за часів революції 1917 р., роблячи український народ податливим на різні руйніницькі гасла й байдужим до гасел державно-творчого характеру. Вина за це цілком падає на російський царський режим, який майже нічого не робив для задоволення невідкладних економічних потреб української селянської маси, озлобляв її жорстокими репресіями й умисне держав у духовній темряві.

У порівнянні з цим перебування під конституційною Австрією, незважаючи на далеко гірші соціально-економічні умови життя й меншу матеріальну забезпеченість української сільської маси, на брак тої соціальної опіки, яку все ж давали населенню (в обсягу хоча б охорони народного здоров'я), на байдужість чужого уряду, на виснажуючу силу гостру національну боротьбу в самому краї й на матеріальну бідність своєї інтелігенції, примушеної перекосям боротися за своє власне існування,— все ж таки вільніші політичні умови давали змогу легальної боротьби за поліпшення своєї долі, виховували маси політично, давали освіту рідною мовою, все це робило галицького селянина, хоч і біднішого матеріально, значно свідомішим і політично більш виробленим, ніж його брати, селяни наддніпрянські.

Після першої революції в Росії, незважаючи на тимчасову реакцію, українське життя почало розвиватися щораз інтенсивніше й, хоч усім національної свідомості серед інтелігенції залишали далеко позаду пробудження цієї свідомості серед народних мас, але можна було з певністю думати, що з усуненням елементарних перешкод для народної освіти й з утворенням української народної школи, національне відродження українського народу піде прискореним темпом. Галичина й Буковина з цього погляду випередили російську Україну й перед ними стелилися широкі перспективи національного розвитку. В такому стані захопила український народ поділений між двома ворожими державами, велика світова війна, яка знову відкрила перед ним перспективи відбудови його державної незалежності.

ЛІТЕРАТУРА

Рябінін-Скляревський Ол. Київська громада 70-х років // Україна. Кн. I—II. 1927. Житецький І. Південно-Західний Відквіт географ. Т-ва у Києві. Там же. Кн. V. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. і Південно-Зах. Відд. Геогр. Т-ва в Києві. 2. До історії української журналістики 1870-х рр. 3. Емський указ. К., 1930. Науменко В. До історії указу про заборону укр. письменства // Україна. Кн. V. 1907. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм, К., 1914; Його ж: Собрание политических сочинений, 2 томи. Париж, 1905—1906; Його ж: Листи на наддніпрянську Україну. Відень, 1915. Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. Кн. II—III. 1926; Його ж: Освобождение России и украинский вопрос. Петербургъ, 1906 (Ол. Лотоцький і П. Стебницький) Украинский вопрос. Вид. 3-те. Москва, 1917.

Василенко Н. Політичські погляди Драгоманова // Українська Життя. Кн. 6. 1912. Грінченко Б. На безпросвітному шляху. К., 1912. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. К., 1926. Дорошенко В. Революційна Українська Партія. Львів, 1921; Його ж: Українство в Росії. Відень, 1917. Герлецький О. Москвофіли й народці в 70-х роках. Львів, 1902. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. V. 1928. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914 рр. 2 тт. Львів, 1929. Франко Ів. Молода Україна. Львів, 1910. Lson Wasilewski. Ukraina i sprawa ukraińska. Kraków, 1912. Бачинський Ю. Україна irredenta, з передмовою В. Дорошенка. Берлін, 1924. Галичина, Буковина й Угорська Русь, Составлено співробітниками ред. «Українська життя». Москва, 1915. Смаль-Стоцький Ст. Буковинська Русь. Чернівці, 1896. Лучицький И. Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австрii (на Буковині) // Київ. Стар. Кн. III і V. 1901.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абазин, полковник Брацлавський 369
 Абрамович М. 230
 Август II, король польський 490
 Август III, король польський 482, 489, 490
 Август Саксонський 366, 372, 387, 482, 483
 Авдій 99
 Адамович С. 294, 345
 Аділь-Гірей 309, 314, 315
 Аксаков І. 542
 Альбовський Е. 458
 Амартол Г. 27, 81
 Андрій I, король угорський 65, 87
 Андрій II, король угорський 65, 87
 Андрій Боголюбський I 62, 71, 88, 167
 Андрій Юрієвич, галицький 97
 Андріяшев О. 72
 Андронік К. 85
 Андрохівич А. 538
 Андрух М. 325, 387
 Анна Знівна, російська цариця 396, 415, 418, 420, 423, 452, 453, 498
 Анна Леопольдівна, російська цариця
 Анна Ярославна 53
 Анонім, угорський літописець 25
 Антонович В. 6, 13—16, 23, 30, 66, 68, 102, 150, 153, 205, 269, 279, 296, 321, 338, 476, 480, 494, 523, 525, 545, 547, 551
 Антонович Д. 83, 546
 Антоновський М. II 501
 Апостол Д. 37, 392—394, 403, 408, 410—416, 418, 419, 427, 436
 Апостол П. 371—374, 412
 Аркас М. 18
 Арне Т. 43
 Арсеній 178
 Архангельський А. 198
 Аскольд 45
 Асмуд 45
 Астаматій О. 350
 Ахія, царевич 219
 Ахмет-паша 204
 Багалій Д. 16, 19, 44, 82, 431, 443, 455, 457
 Бадені К. 551
 Бадовський Я. I
 Базилевич В. 515
 Базилевські 515
 Бакунін 532
 Балабан Г. 183, 184, 185
 Балабан Д. 290, 294, 330, 356
 Балудянський Г. 537
 Бантиш-Каменський Д. 11, 12, 23, 153, 234, 500
 Бантиш-Каменський М. 181, 437
 Барабаш П. 288
 Барабаш І. 240
 Баранович Л. 225, 318, 323, 330, 361
 Баранович О. 147
 Барбашов А. 104
 Барвінський Б. 17, 30, 205, 215
 Барвінський В. 364, 550
 Барвінський Е. 165, 180
 Баршевський Г. 129, 133
 Барятинський І. 298
 Барятинський Ю. 292, 418, 419
 Батий, хан I 91, 94
 Баторій С. 131, 144, 160, 175
 Бачинський Ю. 556
 Бегер Я. 162
 Безбородько А. 426
 Безбородько О. 426, 437
 Безпалий 311
 Бела III 87
 Бельовський А. 489
 Беньовський К. 291
 Березін 190
 Березовський М. 437, 439
 Беринда Памво 208
 Берлінський М. 501
 Бестужев-Рюмін К. 26
 Бец В. 326
 Бельовський А. 489
 Бельський М. 153
 Берладник І. 84
 Бібіков Д. 424
 Бібіков І. 512, 513
 Біднов В. 460
 Білозерський В. 508, 517
 Біляшевський М. 442, 548
 Бірон Г. 420, 423
 Богданов 313
 Богічич В. 57
 Боговигини 124
 Богун І. 260
 Богунів Кривоустий 68
 Болеслав Сміливий 51, 59
 Бона Сфорца 172
 Боплан Г. 226
 Борецький І. 208, 209, 211, 217, 219, 223

Борзобагатий І. 169
Борис Володимирович 51
Борис Вячеславович 60
Борисенко С. 129
Боровиковський В. 439
Бородавка Я. 209, 212
Бородянский Й. 13
Борозна І. 412
Борозни 412
Бортнянский Д. 9, 439
Борщак І. 376
Браницька 467
Браницькі 479, 482
Броневський М. 181, 186
Бронський Х. 174
Бруховецький І. 299, 301, 307, 312, 350
Бугсгевден А. 105
Будний С. 173
Бужинський Г. 437
Бурундай 95
Бутович 386
Бутурлін 266
Буцінський П. 237, 269
Бучинський Б. 17, 182, 198

Вагилевич І. 529
Вадовський 243
Ваза І. 145, 239
Вайсбах 392
Валуев П. 525
Валькевич П. 426
Василенко М. 16, 18, 25, 164, 406, 425, 457
Василенкова-Полонська Н. 460, 474
Василів М. 449
Василій, архімандрит новгородський 103
Василій Великий 81
Василій І, Великий князь московський 110
Василій II, візантійський імператор
Васильєвський В. 183
Василько Романович 84
Василько Ростиславович 63
Ведель А. 438, 439
Величко Г. 83, 153, 281
Величко С. 8, 306
Веллянский Д. 437
Вельямінов С. 406, 408
Верлан 483
Виговський В. 286
Виговський Д. 286, 294
Виговський І. 276, 285, 289, 292, 293, 349, 374
Виговський К. 286

Виговський Ф. 286
Винський І. 439
Вишата, восвода 52
Вишеградський 25
Вишневецький Д. (Байда) 158, 159, 189
Вишневецький Є. 226, 228
Вишневецький М. король польський 145, 314, 319
Вишневецький Я. 247, 249
Вишневецькі, князі 124, 143, 145, 241, 252
Вітовт 108, 109, 125
Владимирський-Буданов М. 104, 129, 133, 154
Вовк Ф. 46, 543, 544
Вовк-Карачевський В. 295
Возняк М. 83, 538
Войнич П. 420
Войца-Сербин 328
Володар Ростиславич 63, 84
Володимир Великий 22, 49, 51, 73, 80
Володимир Василькович 24, 29
Володимир Ольгердович 107, 119
Володимир Ярославич 52
Володимир Ярославич, галицький 87
Володимирко Володаревич 84, 85
Володислав IV, король польський 239, 258
Володислав Ягайлович, король польський 111, 136
Володковський Д. 408, 484
Воронецькі, князі 124
Воропанов О. 538
Востоков А. 255, 303
Вратіслав 403
Всеволод Ярославич, великий князь 52, 59, 60
Всеслав, князь полоцький 73
Вяземський 467
Вязлов А. 548
Вятков 40
Вячеслав Ярославич 59

Габсбурги 490, 492
Габор Бетлен 222
Гакман М. 536
Гакстгаузен Л. 54
Гал М. 25
Галаган Гнат 394
Галаган Григорій 518, 519
Галант І. 478
Галецький С. 422
Гаятовський Й. 361

Гамалія А. 311, 392
Гамберіні 163
Ганновер Н. 246
Гаральд, англійський король 53
Гаральд, норвезький королевич 53
Гарасимчук В. 290, 296
Гардізі, араб. письм. 45
Гвинтовка, генеральний суддя 312, 317
Гегель 54
Геден, єпископ 330
Гединін 106, 112
Гедиміновичі 106, 112
Гейза II, король угорський 84, 85
Генріх II, імператор німецький 51
Генріх III, імператор німецький 53
Генріх IV, імператор німецький 60, 82
Георгіца С. господар молдавський 263
Гераклід 189
Гербест В. 175, 176, 179
Гермайзе О. 478, 483, 488, 515
Германарих 35
Геродот 34
Герц 10
Герц О. 522
Герцик Г. 384
Гізель І. 21, 225, 268, 360
Гинилевич Г. 532
Гладкий Й. 471
Глинський Б. 113, 158
Гліб Володимирович, князь 51
Глібов Л. 519
Гнатюк В. 553
Гоголь М. 11, 300, 501
Годунов Б. 202
Голіцин В. 331, 390
Голіцин Д. 336
Голіцини 331, 336, 390
Головатий А. 467, 472
Головацький Я. 529, 530, 533
Головкін Г. 381, 390, 391, 415
Голуб О. 216, 220
Голубець М. 83, 100
Голубев С. 68, 177
Голубинський Є. 58
Голубовський П. 16, 68, 72
Гомер 29
Гонта І. 486, 487
Горбань М. 478
Горбацький Й. 225
Гордієнко К. 415
Гордон П. 323
Горленко В. 374
Горленко Д. 384

Горленко Л. 332
Горленко Я. 412
Готський, топарх 29
Гоцинський С. 15, 507
Грабовецький А. 548
Граб'янка Г. 8, 13, 153, 281, 412, 422
Грабовський М. 148, 507
Граховецький В. 538
Гребінка Є. 11
Греков В. 474
Гречаний С. 311
Гречулевич В. 518
Грива, козак 483
Григорович-Барський В. 437
Григорович-Барський І. 438
Гриневич А. 549
Гришко 369
Грінченко Б. 442, 545
Грінченко, козак 455
Гроза О. 507
Груша І. 276
Грушевський М. 5, 16, 17, 23, 57, 73, 74, 78, 88, 96, 136, 145, 152, 155, 171, 177, 205, 214, 236, 267, 269, 549
Гулак М. 508
Гулак-Артемівський П. 437, 502
Гулевичі 124, 209
Гуляницький Г. 293, 302
Гумілевський Ф. 457
Гундуліч І. 213
Гуна Д. 227
Гурьев 487
Гурський 243
Гусак 340
Густав-Адольф 222
Гушалеви І. 534

Давид Ігоревич, князь 61, 63
Данилевич В. 46, 458
Данило Романович, король 28, 65, 88, 89, 91—93, 167
Дашкевич М. 16, 68, 94, 100, 155
Дашкевич О. 158
Дебагорій-Мокрієвич 541
Денис, бакалавр 162
Денисюк І. 4, 6, 561
Джанібек-Гірей 218
Джаншів Г. 538
Джебе, татарський воєвода 90
Джиджора І. 18, 397, 417
Дзюба, козак 455, 480
Дівочка О. 170
Дідницький Б. 534
Длугош Я. 26

Дмитрашко-Райча Т. 332
Дмитро Костянтинович, князь суздальський 25
Дмитро Самозванець 202
Дмитро тисяцький 92
Добровольський Л. 515
Добрянський А. 183, 537
Довбуш О. 489
Довгополенко К. 384
Довнар-Запольський М. 16, 104, 116, 119, 133, 147
Довгоруков Я. 381
Доманицький В. 17, 160, 165, 547
Донець, полк. 447
Донці 447
Дорошенки 5, 6, 212, 218, 219, 303, 305—323, 425, 556
Дорошенко В. 556
Дорошенко Д. 5, 6
Дорошенко М. 212, 218, 219
Дорошенко П. 303, 305—323, 425
Драгоманів М. 17, 271, 296, 460, 544, 550, 551
Древинський Л. 223
Дрозденко 306
Дубровицькі, князі 124
Дубровський В. 399, 416
Дуглас 392
Дука І. 327
Дунин-Борковський 332
Духнович О. 537
Дяконов Н. 269
Дяченко Ю. 4

Еварницький, див. Яворницький
Едвард, королевич англійський 53
Ейлер 467
Ейнгорн В. 269, 326, 361
Енгель І. 234
Еренкройц С. 129
Ернест Ф. 442
Етельред, англійський король 53
Євпраксія Володимирівна, княгиня 60
Єлизавета, російська цариця 423, 425, 428
Єлизавета Ярославна 53
Єремія, патріарх царгородський 170, 178
Єршов А. 365
Єфименкова О. 8, 16, 121, 136, 177, 214, 321, 456
Єфименко П. 525
Єфремов С. 83

Жданович А. 259, 262, 276, 278

Желябов 541
Желябузький 278
Животовський П. 322
Жигимонт І. король польський 114
Жигимонт-Август II, король польський 114, 118, 144, 159, 172, 184, 201
Жигимонт III 132, 145, 222, 239
Жигимонт Кейстувович 111
Жигимонт, імператор німецький 110
Житецький І. 68, 537
Житецький П. 525, 542
Жолкевський С. 195, 196, 197
Жукович П. 183, 198, 210
Жуковский В. 517
Жураховський В. 408
Забела І. 129
Забіла М. 412
Загоровський В. 175
Загоровський Є. 474
Загоровські 124
Залеський Б. 15, 507
Залізник М. 485, 486, 488
Замлинський В. 4
Замойський Я. 194, 201
Заньковецька М. 545
Зарудний С. 287
Заславський Я. 206
Заславські, князі 143, 206, 247
Застирець Й. 388
Затиркевич-Карпинська Г. 545
Збаразькі, князі 124, 143
Збіруйський Д. 183, 184
Зборовський Р. 424
Зборовський С. 163
Зеленський С. 392
Земанчик І. 537
Земка Т. 208
Зібер М. 174, 544
Зіньківський І. 445
Злоба Т. 170
Значко-Яворський М. 484
Золотаренко В. 299
Золотаренко І. 274
Зорка С. 281
Зубрицький Д. 94
Зубрицький Н. 439
Зубченко Г. 548

Ібн-Дада 29
Ібн-Ростех 45
Ібн-Фадлан 29, 45
Ібрагім-паша 260
Ібрагім-бен-Якуб 45
Іван IV Лютий 202, 444

Іваницький С. 494
Іванишев Н. 149, 182
Івоня, молд. господар 189
Ігнатович, кошовий 461
Ігор, великий князь 18, 48
Ігор Ольгович 28
Ігор Святославич 89
Ігор Ярославич 59
Ізмайлов А. 391, 392
Ізяслав І. Ярославич 59, 82
Ізяслав II. Мстиславич 28, 62, 64, 65, 84—86, 166
Ізяслав III, Ізяславич 86
Іларіон 26, 44, 166
Іловайський Д. 37, 72.
Інг, король шведський 60
Інгігерда Олафівна 53
Інокентій III, папа 88
Іскандер-паша 211
Іскра, полковник Корсунський 369
Іскра І. полковник Полтавський 376
Іслам-Гірей 252, 253
Істрін 26, 31

Йордан 39
Йосаф Оринтський 260, 261
Йосиф II, імператор австрійський 489, 527, 536

Кавелін К. 56
Кадлець К. 57
Казимир І., король польський 52, 248, 250
Казимир Великий 52, 97
Казимир Ягайлович 111, 125
Калиновський, староста Винницький 206
Калиновський Г. 500
Калиновський М. 243, 263
Калиновський 193, 206, 241
Калиновські П. 461, 463, 467
Калнишевський А. 225
Кальнофойський А. 225
Каманін І. 16, 155, 205, 214, 236
Кандиба А. 392, 412
Канкрін 504
Канут Великий 53
Капіст В. 10, 12, 499, 500
Капудан-паша 212
Караджич В. 501
Каразин В. 54, 438, 502
Карамзін М. 22, 54, 154
Кара-Мустафа 320
Карл-Роберт Анжуйський 97
Карл X Густав, король шведський 273, 276, 286, 292

Карл XII, король шведський 366—387, 389
Карпека, наказний полковник 408
Карпенко-Карий (Тобілевич) І. 545
Карпов Г. 237, 269, 282
Катерина I., російська цариця 406
Катерина II 8, 17, 425, 428—430, 453, 454, 466, 468
Катков М. 524
Качала С. 535
Кашперович 311
Квітка Г. 457, 502
Квітка І. 457, 501
Кейстут 109
Керим-Гірей, калга 310
Кибальчич Д. 541
Кивлицький Є. 494
Кий 26
Кирило, первоучитель слов'янський 69, 508
Кирило, митрополит київський 167
Кисіль А. 223, 226, 245, 246, 252, 262
Кіліяни, брати 362
Кінський 403
Кістяковський О. 129, 133
Кішка С. 200, 201
Клебановський П. 516
Клепатський П. 30
Клерк Е. 440
Клим Смолятич 166
Клименко П. 365
Климентій VIII, папа 185
Клирик Острозький 186
Ключевський В. 22, 37, 57, 68, 70, 151, 237
Кобилянська О. 553
Ковалевський М. 548
Ковнір С. 438
Кожуховський 392
Козачковський Н. 439
Козинські, князі 124
Козловський І. 66, 225
Козловський М. 439
Козьма Індикоплов 81
Козьма Празький 25
Колесса О. 68
Колпак О. 464, 466
Комулович 192
Кондратієв 447
Кондратієви 447
Конєцпольський О. 243, 244
Конєцпольський С. 219, 221, 222, 226
Конєцпольські 241, 474
Кониський О. 525, 545, 551

Кониський Ю. 437
Копинський І. 217
Копистенський З. 208, 223
Кордуба М. 18, 100, 236, 255
Коренець Д. 303
Корецькі, князі 143
Корзон Т. 151, 237
Коріятович 493
Коркунов Н. 270
Корнилович М. 516
Коровченко 322
Короленко П. 474
Косинський К. 191, 192
Косів С. 225, 250, 256, 290, 330, 356, 360
Костомарів М. 6, 11, 14, 20, 56, 78, 95, 149, 182, 235, 236, 273, 508, 521, 544
Костянтин Порфірородний 29, 46
Костянтин VIII, імператор візантійський 50
Котлярівський І. 500, 504, 546
Котлярівський О. 68
Котян, хан половецький 90
Коховський В. 153
Коцюбинський М. 545
Кочубей В. генеральний суддя 330, 333
Кочубей В. полковник 376
Кочубей С. 394
Кочубей Ф. 394
Кочубейвна М. 394
Кошарнівський М. 365
Коялович М. 183, 198
Кравчинський С. 541
Краснокутський Ф. 454
Кревецький І. 325
Кремпський 200
Кречетніков, російський генерал 485, 486
Кривоніс М. 247
Криловський А. 177
Кримський А. 68, 69, 198, 545
Крип'якевич І. 5, 8, 47, 160, 349
Кричевський Станіслав-Михайло 236, 253
Кроковський Й. 361, 424, 437
Кромвель 279, 290
Кропивницький М. 223, 545
Крупницький Б. 387
Крутневич Г. 201
Кубаля Л. 238, 272, 279
Кудринський Ф. 183, 198
Куземський М. 534
Кулага-Петражицький І. 220, 223

Куліш П. 6, 15, 16, 148, 149, 154, 176, 279, 245, 508, 521
Кулябка І. 428, 497
Куницький С. 328
Кунцевич Й. 217
Курбський А. 174
Куремса, татарський воєвода 35
Курцевич І. 212, 363
Курцевичі, князі 124
Лаврентій, літописець 25
Лагода А. 221
Лаврівський Ю. 535
Лазаревський О. 16, 17, 20, 145, 334, 406, 427, 431, 439
Ламанський В. 68
Лаппо І. 104, 119
Лашенко Р. 31
Лебедев А. 458
Лебединцев П. 516
Лебединцев Ф. 177
Лев Данилович 92
Лев II Юрійович 97, 98
Лев Диякон 29
Левенгаупт, шведський генерал 379
Левицький А. 183
Левицький Г. 439
Левицький Д. 438
Левицький І. 538
Левицький-Нечуй І. 536, 547
Левицький К. 83, 556
Левицький О. 16, 172, 183, 296, 513, 516
Левицький Ю. 538
Лелевель Й. 104
Леонтович В. 57
Леонтович Ф. 545
Леонтъев М. 421
Лешкий Б. 83
Лесевицький 453
Лесевицькі 453
Леопольд II, австр. імператор 528
Лешко Білий, король польський 88, 89
Лешков 54, 55
Лещинський С. 368, 371, 372, 374, 375, 378, 389, 415, 482
Лизогуб Д. 332, 541
Лизогуб Є. 408
Лизогуб Я. 411, 415
Линиченко І. 16, 100, 119, 120, 146
Липинський В. 236, 255, 264, 280, 296
Лисенко І. 317
Лисенко М. 543, 547

Лисенко Ф. 412, 418
Лібельт К. 532
Лінцевський Г. 484
Лісовський Ф. 183, 394
Ліутпранд Кремонський 44
Лобанов-Ростовський 503
Лобачевський В. 474
Лобисевич О. 437
Лобода В. 525
Лобода Г. 194
Лодій П. 537
Лозка С. 209
Лозкина Г. 209
Ломиковський В. 12
Ломиковський І. 375
Лопушан Б. 189
Лосенко А. 438
Лоський І. 304
Лотоцький О. 58, 548, 555
Лубисський М. 244, 245
Лужецький 316
Лука, білгородський митрополит 187
Лукарі К. 185
Лупу 259, 263
Лучицький І. 68, 431, 556
Любавський М. 23, 70, 72, 154
Любович Н. 172
Любомирський Ю. 298
Любомирські, князі 143, 482
Людвик Побожний, імп. нім. 44
Людвик I, король угорський 109
Лянцкоронський П. 158
Лянцкороський І. 252
Ляскоронський Б. 116
Ляскоронський В. 16, 72
Ляссота Е. 163, 193
Лященко А. 31
Махмет-Гірей 272, 293
Магомед IV 315
Магнус, король датський 53
Мазепа І. 12, 333—340, 354, 358, 369—384, 390, 392, 393, 411, 436, 460
Макаренко М. 83
Макарій Булгаков 183, 197
Макарушка О. 198
Максим, митрополит київський 103
Максимейко М. 77, 83, 189
Максиміліан, ерцгерцог 196
Максимович І. 384, 392
Максимович М. 102, 149, 154, 176, 204, 235, 476, 501, 533
Малала І. 27, 81

Малиновський І. 114, 121, 133
Малишевський І. 172
Мальчевський А. 15, 507
Манасія К. 84
Мануйлович І. 412
Марія-Тереза, австрійська імператриця 527
Маркевич М. 23, 235
Марків М. 501
Марков-Вовчок (Марковичка Марія) 518
Маркович А. 11, 412
Маркович О. 508
Маркович Я. 12, 394, 500
Марковичі 11, 12, 394, 412, 500
Маркс К. 18
Мартос І. 23, 439
Мартос О. 12, 23, 224, 500
Маршаль Я. 440
Масуді 29, 45
Матвеев А. 313
Матвеев П. 303
Матес, фельдшер 162
Маховський С. 301
Мезенцев 525
Мельник Г. 4
Мельник К. 189, 232
Менглі-Гірей 113, 143
Мендовг, литовський князь 94, 106
Методій, первоучитель словянський 69, 502
Меньшиков А. 380, 381, 393, 394, 401, 408
Миклашевський І. 443
Микола I, російський імператор 503, 505, 508—512
Миловидов А. 538
Милорадович Г. 412
Милорадович М. 394
Милорадовичка Є. 540
Мирович І. 371
Мирович Ф. 384
Михайло Всеволодович 182
Михайло Романов, цар. московський 207
Михальчук К. 543
Мігура І. 439, 362
Міллер Д. 16, 443, 514
Мілоков П. 22, 538
Мілотін Н. 520
Мініх, російський генерал 392, 396, 420—422, 451
Мірза-Авакянц Н. 365
Міхновський М. 552
Міцкевич А. 6, 509

Младанович 486
Многогрішний Д. 312, 313, 317
Могила А. 328
Могила П. 223—225, 360
Могиленко 369
Могильницький І. 529
Модзалевський В. 364, 406
Мокрицький 484
Молчановський Н. 94, 119
Монтовти 124
Моравський С. 416
Моргилевський І. 83
Мордовцев Д. 476
Моріон 226
Мочуговський 504
Мочульський М. 68, 515
Мощин В. 46
Мрочек-Дроздовський П. 82
Мстислав Володимирович Великий 62
Мстислав Володимирович Тьмутарканський 26, 51
Мстислав Всеволодович Чернігівський 91
Мстислав Данилович 96
Мстислав Ізяславич 65
Мстислав Романович 91
Мстислав Удатний 29, 90, 91
Мушкетик Ю. 4
Мякінін І. 412
Мякотін В. 283, 417, 431
Наливайко Д. 174
Наливайко С. 153, 194, 195, 196
Наполеон І, імператор 503
Нарбут Т. 104
Наришкін С. 418
Наріжний С. 285, 296
Настасія Чагрівна 394
Насух-баша 203
Науменко В. 68, 555
Наумов Ф. 410
Нахимовський 384
Немирич Ю. 286, 291
Неплюев Г. 331, 332, 401
Неплюєви 331, 332, 401
Нестеренко М. 240, 256
Нестор, літописець 26, 27
Нечай І. 274
Нечай Д. 260
Нечитайло С. 549
Нечипоренко П. 417
Нечковський Х. 200
Никифор, грецький літописець 27
Никифор, екзарх 187
Николайчик Ф. 198, 474

Никон Великий 26
Нідерле Л. 37
Ніс С. 525
Новицький В. 66
Новицький І. 16, 165
Нольде Б. 269, 270
Огинські, князі 360
Огієнко І. 171, 365
Оглоблин О. 6, 326, 397
Огоновський О. 538
Одинець Д. 270, 538
Окиншевич Л. 118, 364
Оксман Ю. 515
Олаф Тригвассон 53
Олег, великий князь київський 45, 47, 49, 210
Олег Святославич 60
Олександр І, російський імператор 503, 505
Олександр II, російський імператор 517, 519
Олексій, митрополит 167
Олексій Михайлович, цар московський 271, 293
Олелько Володимирович 112
Олізаровський Т. 507
Олсуф'єв 453
Ольга, велика княгиня 45, 48
Ольга Юр'ївна 86
Ольгерд Гедимінович 97, 106, 107, 112, 167,
Олянчин Д. 282
Онацький Є. 548
Онишкевич Г. 537
Опара С. 305
Орендаренко Т. 222
Оришовський Я. 162
Орлик П. 341, 375, 384—389, 416
Орловський Л. 215
Осинський В. 541
Осман II, султан турецький 211
Оссолінський Ю. 239, 244, 260.
Осташевський С. 507
Остен-Сакен, російський генерал 511, 512
Острозький К. 174, 192
Острозький Я. 191, 192
Острозьки, князі 124, 184, 187, 191
Острянин Я. 228
Остряниця 262, 445
Оттокар 93
Оттон Великий 48
Павлик М. 550
Павлишев А. 304

Павло Алепський 272, 363, 440
Павлов-Сильванський Н. 78
Павлюк (Павло Бут) 227
Падалиця Т. (Фіш Зенон) 149
Падалка Л. 147
Падура Т. 507
Паїсій 251
Палій С. 368, 369, 371
Панін 453
Панін Н. 520
Папков А. 177
Пархоменко В. 46, 47
Парцей М. 4
Парчевич П. 277
Пассек 418
Палеш Ю. 183
Пельчицький Л. 184
Перетц В. 78
Перфецький Е. 26, 31, 495
Пестель 505
Петрик І. 340—342, 359, 360
Петро I, цар московський 17, 336, 339, 342, 362, 366, 367, 389—390, 395, 396, 403—405, 409, 414, 430, 452
Петро II, цар московський 409
Петро III, цар московський 428, 498
Петро Акеревич 93
Петров А. 493, 495
Петровський М. 269, 303
Петрушевич А. 94
Піпін О. 20
Пишевич А. 474
Підкова І. 161, 190
Підкова О. 190
Підкова П. 190
Піонтковський С. 70
Пірлінг П. 183
Пісочинський О. 230
Пічета В. 116
Плано Карпіні 90, 93, 102
Платонов С. 22, 70
Плетенецький Є. 208
Пліній 39
Погодін М. 26, 54, 67, 530
Подвисоцький К. 200
Познанський Б. 524
Покотило Я. 392
Покровський М. 70, 78, 151, 239
Полетика В. 12, 499, 501
Полетика Г. 8, 10, 11, 433, 437
Полетика І. 8, 439
Половець С. 335
Полоцький-Ситянович С. 361
Полуботок П. 390, 406—408, 427
Понятовські 479, 485

Порицькі, князі 124
Потебня О. 68
Потій І. 183, 185
Потоцький А. 293, 294
Потоцький Й. 385
Потоцький М. 227, 243, 245
Потоцький С. 244
Потоцькі 228, 241, 262, 479, 485
Потьомкін Г. 438, 467, 468
Пресняков А. 57, 70
Присьолков М. 31
Прокопій 39
Прокопович В. 332
Прокопович Т. 361
Протасьєв Ф. 392
Пруденцій 44
Птолемей 39
Пуласький К. 485
Пушкін О. 501, 521
Путятч Д. 158
Пушкар М. 287—289, 354
П'ясецький П. 153
Равіта-Гавронський 151, 238
Радакова О. 416
Радивили, князі 124
Радивилівський А. 225, 361
Радим 40
Разін С. 14
Ракочій Ю. 250, 152
Репнін М. Г. князь 12, 487, 503, 510
Рибаков І. 515
Рильський Т. 524
Різниченко В. 388
Рогалевський І. 420, 437
Рогатинець Ю. 186
Рогнід, князь 45
Рогоза М. 183, 184
Розанда Лупулівна 259, 263
Розенфельд 269, 282
Розумовський К. 423—425, 427—429, 467
Розумовський О. 423
Рожков Н. 58, 78
Ролле Й. 237
Роман Данилович 28
Роман Мстиславич 28, 87
Романовський В. 351
Романчук Ю. 551
Ромодановський Г. 293, 313, 317, 321, 323
Рооп 392
Рославець П. 345
Ростислав Іванович, галицький 87
Ростовцев М. 520

Рубан В. 9, 11, 437
Рубіс М. 549
Рубінштейн Н. 83
Рудницький С. 232
Рудольф II, німецький імператор 194, 196
Рудченко І. 543
Ружинський Б. 159
Ружинський К. 195
Ружинський М. 190
Ружинські, князі 124, 196
Румянцев А. 407
Румянцев П. 429—431, 435, 437
Русов О. 543, 549
Рутський В. 209
Рюрик, князь 27, 42, 45, 88
Рюрик Ростиславич 63
Рюриковичі, князі 63, 73
Рябінін-Склярський О. 474, 555

Савич С. 407
Савченко Ф. 537
Сагайдачний Г. 206
Сагайдачний-Конашевич П. 204—216
Сайко Е. 549
Сакович К. 213, 218, 221
Самійленко В. 545
Самойлович Г. 331, 332
Самойлович І. 318, 319, 323, 324—335
Самусь 369, 370
Сангушки, князі 124, 479
Сарбей В. 4
Сарган, хан татарський 90
Сверчовський І. 190
Свечин О. 548
Свідзинський М. 515
Свінелд, варяг 45
Свірговський — див. Сверчовський
Свитригайл Ольгердович 111, 112
Святополк Володимирович, князь 51, 80
Святослав Володимирович 51
Святослав II Всеволодович 63
Святослав Ігоревич 48
Святослав Яродрлавич 60
Семашки 124
Сембратович С. 551
Семенов Н. 538
Сенкевич Г. 151
Сергеевич В. 56, 269
Серебряников В. 441
Сенявський А. 370, 489
Сильвестр 27
Симеон Омелькович 112

Симон Логофет 44
Симоновський П. 153, 437
Синеус, князь 42, 45
Ситін, воєвода московський 448
Сірко І. 294, 295, 314, 318, 449
Січинський В. 83
Скабаланович М. 177, 198
Скальковський А. 16, 460, 476
Скарга П. 181, 185, 186
Сковорода Г. 284, 437, 439, 456
Скорина Ф. 173
Скоропадський І. 390, 391, 402, 404, 405, 409, 414, 418—420, 436
Скоропадський М. 379, 386
Слабченко М. 365, 397, 460, 464
Словацький Ю. 15
Слувацький Ю. 174
Слуцькі, князі 124
Смаль-Стоцький С. 38, 533, 553
Смирнов П. 46
Смолий В. 4
Смоличев П. 72
Смотрицький Г. 174
Смотрицький М. 174, 210
Снігурський І. 529
Собеський Я. 214, 312, 316, 320, 327, 368
Соболевський О. 68
Сокальський В. 467
Сокальські, князі 124
Соловійов С. 55, 177, 343
Солонина С. 332
Сомківна Г. 242
Сомко Я. 242, 298, 299
Сосимович С. 221
Софія, царівна московська 336
Спіцин А. 46, 66, 70
Стадіон 532
Стадник М. 303
Старицький М. 543
Старушич І. 225
Стебельський П. 181
Стебницький П. 548, 555
Стефанік В. 553
Стефанович Я. 541
Стечинський Ф. 406
Шешенко І. 537
Столипін П. 549
Стороженко А. 160
Стороженко М. 16, 514
Стрийковський М. 153
Строганови 401
Струнина Л. 538
Студинський К. 183, 198, 495
Субутай, татарський воєвода 90

Суліма І. 392, 395
Сумцов М. 5, 549
Суслопарів 494
Суховій П. 312, 313
Сухомлин 454
Сушицький Т. 116
Сушко О. 183

Талько-Гришечевич Ю. 507
Тарановський Ф. 133
Тарасенко Л. 362
Тарасенко І. 548
Тараник В. 4
Тарновський В. 518, 519
Тацит 39
Текелій 467
Темучин 90
Теофан, патріарх єрусалимський 209
Теофіл, візантійський імператор 44
Теплов Г. 426
Терлецький К. 170, 183—185
Терлецький О. 539
Терлецький О. 282
Терновський С. 343
Тершівець 538
Тетер. П. 27, 287, 291, 300, 301, 334
Тимковський І. 437
Тиссаровський Є. 209
Титмар Мерзебургський 80
Тишинська Е. 538
Тишкевичі 479
Тищенко М. 417
Тітов Ф. 232
Ткаченко М. 365
Толстой П. 409
Томашівський С. 58, 94, 96, 182, 236
Томиленко В. 272
Томиленко 272
Томша, молдавський господар 189
Третяк 384, 466
Трошинський Д. 437
Трубецкой 293
Трувор 42
Тугай-бей 244, 245, 248, 249
Тукальський Й. 300, 310, 320, 356
Туманський Ф. 11, 19
Тупталенко Д. 361
Тургенев І. 518
Турковський М. 412
Тустановський З. 178
Тяпкін В. 322

Уманець Ф. 321, 373

Фарлаф, варяг 45
Фасмер М. 35
Фердір Іванович, московський цар 444
Федоров І. 178
Федорович Т. (Трясило) 221
Федькович Й. 536
Феліцин Е. 475
Филімонович М. (єпископ Методій) 299
Филип II, король французький 53
Филоненко 228
Філіппов А. 52, 269
Флоровський А. 474
Фотій, патріарх 29
Франко І. 550, 551—553
Франц-Йосиф II, австрійський цісар 550
Францев В. 495
Фрідріх II, прусський 490
Фрідріх Барбароса 87
Фрідріх-Вільгельм 273
Фридрикевич 335

Ханенко М. 300, 314, 316, 320, 346
Харлампович К. 190, 361
Хвіст В. 549
Хвойка В. 46
Хмелецький С. 220
Хмельницький Б. 54, 227, 242, 245—260, 324, 344, 345, 347, 350, 352, 356, 357, 359, 363, 405, 410, 425, 477, 457, 476
Хмельницький М. 211
Хмельницький Т. 259, 284
Хмельницький Ю. 269, 277, 284, 295, 300, 322, 324, 350
Ходика Ф. 217
Ходкевич Г. 174
Ходкевичі 212
Хорів, князь 26
Христина, король шведський 60, 292
Хрущов, майор 452

Цамблак Г. 168, 183
Цамблак К. 167
Цегельський Л. 252
Целевич Ю. 325
Целевич Ю. 489, 494
Цертелев М. 501
Цимісхий І. 49
Цікалі-паша 206
Цюцюра Т. 294, 297

Чайковський О. 15, 205, 215
Чайковський М. 15, 507
Чалий С. 483
Чапличі, князі 124
Чаплінський 242
Чарнецький С. 272, 301, 302
Чарниш В. 499
Чарниш І. 394, 407
Чарноцький А. 30
Чарторийські, князі 124, 143, 479
Чацький Т. 129
Чепа А. 499, 501
Черкаський І. 131, 134, 425
Чернов В. 83
Чертков 467
Четвертинський Г. 330
Четвертинський С. 277
Четвертинські, князі 277, 330
Чижевський П. 548
Чикаленко Є. 545
Чистович І. 197
Чингіз-хан 90
Чорний Г. 230
Чубатий М. 133, 148, 183
Чубинський П. 525
Чуйкевич Ф. 392, 427

Шагін-Гірей 219, 220
Шайноха К. 150, 237
Шакловитий 336
Шараневич І. 26, 94, 494
Шаумбург 382
Шафарик П. 533
Шафіров 381
Шафонський О. 501
Шахматов О. 26, 30, 38, 68
Шаховський А. 418, 419, 453
Шашкевич А. 507
Шашкевич М. 529
Шварн Д. 94
Шевченко Т. 6, 11, 486, 505, 508, 517, 547
Шевченко Ф. 4
Шелухин С. 83
Шемет В. 548
Шемети, брати 548
Шемберг 243
Шептицький А. 553
Шереметєв В. 382
Шереметєв 294, 342
Шийкевич З. 307
Шиманов А. 424
Широцький К. 83
Шліпенбах 367
Шляпкін А. 361
Шміт Ф. 83

Шраг І. 548
Штейнгель Ф. 548
Шульгин Я. 406, 437, 477, 478, 485
Шумлянський Й. 491

Щек 26
Щербина В. 269, 283, 440
Щербина Ф. 475
Щербінін 455
Щирський І. 362

Юзефович М. 543
Юнаків М. 377
Юрій Володимирович Довгорукий 64, 84, 85
Юрій І Львович 96, 167
Юрій II Всеволодович Суздальський 91
Юркевич В. 458
Юст Ю. 364
Юшкевич А. 437
Юшков С. 83

Яблоновський, коронний гетьман 302

Яблоновський О. 150, 154, 237
Яблоновські 479
Яворницький Д. 5, 11, 16, 60, 165, 180, 474
Яворський С. 361
Ягайло Ольгердович 108, 109, 125
Ягеллони 144
Ягужинський 402
Ядвига, королева польська 109
Язловецький Ю. 161
Яковлів А. 134, 171, 269
Якун 45
Яновський Г. 438
Ярополк Святославич 49, 50
Ярослав Всеволодович Суздальський 103

Ярослав Мудрий 3, 29, 63, 76, 77, 80, 166

Ярослав Осмомисл 87
Ясинський В. 129, 338, 361
Ясинський М. 129

Abraham W. 100
Antoni J. (Rolle) 198

Czermark W. 255, 304

Dembiński B. 515
Dichl Ch. 37
Dorošenko D. 30, 325, 387, 442
Dubiecki M. 232

Ehrenkreutz S. 133

Feldman I. 387, 388
Franko I. 198
Fraś L. 255

Górski K. 325

Halecki O. 116

Jablowski A. 147, 165, 180, 232, 365
Jensen A. 388

Kolankowski J. 116
Korduba M. 282
Korzon T. 304, 325
Kraszewski J. 255, 495
Kubala L. 255, 282
Kutrzeba S. 116, 133

Lappo I. 133
Lewicki A. 198
Likowski E. 495
Lipiński W. 255, 303, 538
Loziński W. 147

Pawlowski B. 495
Pelesz J. 100, 198, 495
Pfitzner I. 116
Piekosiński Z. 134
Prochazka A. 116, 198
Pulaski K. 165, 180

Rawita-Cawroński F. 255, 282, 326, 494
Rypka J. 282

Stadnicki K. 116
Szajnocha K. 255
Szaraniewicz Iz. 147
Szlagowski A. 83

Šležas P. 116

Tomkiewicz W. 232, 255
Tretiak I. 215, 515

Vasmer M. 46

Wasilewski L. 515
Wolff I. 116

ЗМІСТ

СИНТЕЗ МИНУВШИНИ

ТОМ I

- I. Розвиток української історичної думки й наукових історичних досліджень з кінця XVIII століття й до наших днів 8
- II. Питання про схему історії східної Європи в зв'язку з історією України. Назви «Русь» і «Україна». Джерела української історії: літописи, записки чужинців, пам'ятки юридичні; здобутки археології 21
- III. Природа України як фактор історичного розвитку. Передісторичне минуле української землі. Грецька колонізація північного Чорномор'я і кочівники. Розселення слов'ян у східній Європі. Питання про початки українсько-руської державності в історичній літературі. Варяги та їх участь в організації українсько-руської держави 32
- IV. Перші київські князі. Охрещення України-Русі. Володимир Великий і Ярослав Мудрий. Київська держава та її міжнародне становище. Питання про форму державного устрою київської Русі-України в науковій літературі 47
- V. Початок розпаду Київської держави. Половецька руїна. Княжі усобиці. Відокремлення земель. Науковий спір про нібито великоруське населення Наддніпрянщини в домонгольську добу. Сформування великоруської народності 59
- VI. Політичний і суспільний устрій Русі-України за часів Київської держави. Економічні відносини. Просвіта і мистецтво 73
- VII. Галицько-Волинська держава. Володимирко. Ярослав Осмомисл. Роман. Король Данило і його рід. Татарська руїна. Упадок Галицько-Волинської держави 84
- VIII. Становище Наддніпрянської України-Русі після татарської руїни. Литва. Перехід українських земель під владу князів Литовських. Литовсько-польські унії 101
- IX. Устрій і побут на українських землях в складі Велико-го Князівства Литовського в XIV — XVI ст. Князівська влада й органи центральної й крайової управи. Пани-Рада. Суспільні верстви. Литовський статут і Копні суди 117
- X. Західноукраїнські землі під Польщею. Їх політична й суспільно-економічна еволюція. Наслідки Люблінської унії для східноукраїнських земель. Наддніпрянські землі й нова їх колонізація 135
- XI. Різні погляди на причини й характер польсько-українських відносин XVI — XVII ст. Питання про походжен-

ня української козащини в історичній літературі. Умови й обставини формування козащини 148

XII. Становище православної церкви в Литовській і Польській державах. Відокремлення московської митрополії. Внутрішня організація православної церкви на українських землях. Занепад церковного життя в другій половині XVI ст. Початки відродження й роль в ньому міщанства. Церковні братства 166

XIII. Церковна унія в Бересті. Спроби унії в XIII — XV ст. Православні єпископи на чолі уніонної акції. Берестейський собор і його близькі наслідки. Релігійна полеміка й боротьба. Перші козацькі повстання. Рухи Косинського й Наливайка 181

XIV. Козаччина на початку XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. Козаччина в обороні православної церкви. Відновлення православної ієрархії 200

XV. Козаччина в 20—30-х роках XVII ст. Повстання Жмайла й Тараса Федоровича. Сеймова боротьба за православ'я. Петро Могила і його доба. Повстання Павлюка й Острияна. Об'єднання українських земель під Польщею 216

ТОМ II

Хмельниччина в історіографії. Польська Річ Посполита на додні повстання Хмельницького. Причини повстання. Особа Богдана Хмельницького. Підготовка повстання. Перші успіхи. Кампанія 1649 р. і Зборівський трактат 234

II. Берестецька кампанія. Білоцерківський трактат. Молдавська політика Хмельницького. Нова війна з Польщею. Союз із Москвою 1654 р. Його оцінка в історичній літературі. Московсько-Українська війна з Польщею 1654—1656 років. Політичні плани Хмельницького. Союз із Швецією й Трансільванією. Смерть Богдана Хмельницького. Оцінка його особи в історичній літературі 256

III. Гетьманування Івана Виговського. Розрив із Москвою. Гадяцька унія. Бій під Конотопом. Юрій Хмельницький гетьманом. Переяславська умова 1659 р. Чуднівська кампанія і новий польсько-український союз. Роздвоєння України. Тетеря і Бруховецький. Похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну. Анархія на Правобережжі 284

IV. Петро Дорошенко. Подорож Бруховецького до Москви й заведення воєводської управи на Лівобережжі. Війна Дорошенка з Польщею 1667 р. Повстання Бруховецького проти Москви. Дорошенко опановує Лівобережну Україну. Його боротьба з Суховієм і Ханенком. Многогрішний гетьманом на Лівобережжі. Турецька політика Дорошенка й війна 1672 р. Самойлович. Упадок Дорошенка. Чигиринський похід. Юрій Хмельницький — «князь України». Бахчисарайський мир 305

V. Заходи Туреччини й Польщі щодо колонізації Правобережної України. «Вічний мир» Москви з Польщею і його наслідки для України. Підпорядкування української церкви московському патріархові. Кримський похід 1687 р. й упа-

док Самойловича. Гетьман Мазепа. Його внутрішня політика. Повстання Петрика. Війна з Туреччиною й Кримом	327
VI. Українська козацька держава другої половини XVII ст. Її територія й устрій. Гетьман. Козацька Рада. Старшина. Військо. Фінанси. Торгівля. Суспільні верстви й їх взаємні відносини. Запоріжжя. Просвіта й культура	344
VII. Участь України у Великій північній війні. Мазепа окупує Правобережну Україну. Арешт Палія. Шведсько-український союз. Похід Карла XII на Україну. Батурин і Полтава. Московський терор. Смерть Мазепа в еміграції. Гетьман Пилип Орлик і його конституція. Похід Орлика на правобережну Україну. Прутська кампанія. Діяльність Орлика в еміграції	366
VIII. Політика російського уряду супроти Гетьманщини після полтавської катастрофи. Деморалізація козацької старшини. Канальні роботи. Нищення української закордонної торгівлі. Гетьман Скоропадський і його становище. «Малоросійська Колегія». Павло Полуботок. Новий курс супроти України за царя Петра II. Гетьманування Данила Апостола	389
IX. Друга Малоросійська Колегія. Російсько-Турецька війна 1734—1740 років та її тяжкі наслідки для Гетьманщини. Кирило Розумовський гетьманом. Напрямок його діяльності. Судові реформи. Зростання ролі старшини. Скасування Гетьманщини. Петро Румянцев малоросійським генерал-губернатором. Скасування української автономії. Історичне значення Гетьманщини	418
X. Заселення Слобідської України. Слобідські козаці полки. Їх соціальний і економічний устрій. Землеволодіння. Військова служба. Російські реформи XVIII ст. Скасування козацького устрою. Культурне життя Слобожанщини	443
XI. Запоріжжя після свого переходу в 1734 р. під російську владу. Його політичний і соціальний устрій. Економічне життя. Сербська колонізація запорізьких земель. Зруйнування Запорізької Січі. Запорізька еміграція в Туреччині. Поворот задунайських запорожців до Росії. Азовське козацьке військо. Козаки чорноморські або кубанські	459
XII. Правобережна Україна в XVIII ст. Гайдамацькі рухи. Коліївщина 1768 р. Опришки в Галичині. Церковна унія в Галичині та її наслідки. Прилучення Галичини до Австрії. Підкарпатська Русь	476
XIII. Об'єднання українських земель під Росією. Перетворення козацької старшини в російське дворянство. Початки українського національного відродження. Опозиційні настрої на Лівобережжі в першій чверті XIX ст. Польське українофільство. Кирило-Мефодіївське Братство. Російська політика на Правобережжі. Київська козащина 1855 р.	496
XIV. Пожвавлення українського національного руху в Росії після Кримської війни. Селянська реформа 1861 р. Народництво й хлопоманство. Репресії проти українства в Росії. Галичина під Австрією. Скасування панщини. Початки націо-	

нального відродження. 1848-й р. Москвофіли й народовці. Взаємини з Україною Наддніпрянською	517
XV. Український рух 70-х років. Указ 18 травня 1876 р. 80-і роки. Радикалізація українського руху. Революція 1905—1906 років і українство. Успіхи українського національного руху в Австро-Угорщині. Українство на порозі світових подій	540
Показчик імен	557

Памятники исторической мысли Украины

ДОРОШЕНКО Дмитрий Иванович

ОЧЕРК ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Львов
Издательство «Світ»
при Львовском госуниверситете
(На украинском языке)

Художник Б. Б. Великголова
Художній редактор О. М. Козак
Технічний редактор І. Г. Федас
Коректори К. Г. Логвиненко,
М. Т. Ломеха, Н. Б. Шевчук

ИБ № 131

Здано на складання 20.03.91. Підп. до друку 23.07.91.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір офс. № 2. Гарн. Таймс. Офс.
друк. Умовн. друк. арк. 31,29. Умовн. фарбо-відб. 31,29.
Обл.-вид. арк. 42,45. Тираж 40 000 прим. Вид. № 15
Зам. 1—1117. Ціна 19 крб. 50 к.

Видавництво «Світ» при Львівському держуніверситеті
290000 Львів, вул. Університетська, 1.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкинг».
252057 Київ, вул. Довженка, 3.

Дорошенко Д. І.
Д69 Нарис історії України / Передмова І. О. Денисюка.— Львів: Світ, 1991.— 576 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
ISBN 5-7773-0077-4.

Ця книга — одна з найвидатніших праць українського історика Д. І. Дорошенка. На багатому історичному матеріалі автор докладно показує основні етапи історичного розвитку українського народу від найдавніших часів до початку ХХ ст. Працю характеризує оригінальний методологічний підхід до оцінки складних і суперечливих явищ.

Для наукових працівників, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Д 0503020900—048
М225(04)—91 БЗ-3-3-91

ББК 63.3(2Ук)